

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav světových dějin

Historické vědy – obecné dějiny

Radek Soběhart

Brandtova východní politika

The Brandt's Ostpolitik

Disertační práce

vedoucí práce - Doc. PhDr. František Stellner, Ph.D.

2011

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem dizertační/disertační práci napsal samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, 30. března 2011

Poděkování:

Mé největší poděkování patří panu doc. PhDr. Františku Stellnerovi, Ph.D. (FF UK Praha) za vedení disertační práce a mnoho cenných rad a připomínek. Za další podněty bych chtěl poděkovat prof. Dr. Georgu Christophovi Berger Waldeneggovi (Historisches Seminar Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg) a prof. Dr. Andreasu Wilkensovi (Département d'histoire, Paul Verlaine Université-Metz). Za pomoc při archivním bádání děkuji Harry Scholzovi (Willy-Brandt-Archiv, Friedrich-Ebert-Stiftung) a Dr. Rüdigerovi Wittkemu (Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik). Děkuji také PhDr. Šárce Stellnerové za pomoc při revizi textu. Velký dík patří především mé přítelkyni Radce Jirmářové za podporu a trpělivost.

Obsah

Úvod - Co byla Brandtova Ostpolitik?	5
„Nové“ dějiny mezinárodních vztahů?	12
Kořeny Brandtovy evropské politiky – doba emigrace	25
Koexistence a politika „malých kroků“	53
Nestátní aktéři jako klíčový faktor Ostpolitik	76
Rozhovory s Moskvou a východním Berlínem	112
Usmíření a normalizace: cesta k Varšavské smlouvě (1970)	125
„Ve stínu Mnichova“	139
Závěr	181
Abstrakt	186
Abstract	189
Seznam použité literatury a pramenů	192

Úvod - Co byla Brandtova Ostpolitik?

V odborné literatuře jsou léta tzv. Brandtovy východní politiky považována za jedno z nejúspěšnějších období německé zahraniční politiky.¹ Podle německého historika Jana Kusbera byla „... 'nová východní politika' důsledným a stejně konsekventním doplněním západní politiky Konrada Adenauera. Bylo její historickou zásluhou, že se jí podařilo rozptýlit strach ve východní Evropě před Německem... a zároveň získat velkou svobodu jednání pro zahraniční politiku spolkové republiky, aniž by se zpochybnila její vazba k Západu.“² Tento citát přesně vystihuje dosavadní tradiční chápání Brandtovy východní politiky³. Po Adenauerově úspěchu integrace SRN do západoevropských vojenských a hospodářských struktur přišla Brandtova éra, která normalizovala vztahy s Východem. Východní politiku chápe německá historiografie jako zahraničně politickou činnost sociálně-demokratické a liberální vlády vrcholící podpisem smluv se zeměmi východního bloku v období 1969-1973.⁴

Ve své práci se zaměřím na otázku, do jaké míry toto pojetí odpovídá současnému stavu bádání, a pokusím se východní politiku nově definovat. Cílem je analýza vývoje a obsahu východní politiky Willyho Brandta v širším časovém období, neboť se domnívám, že smlouvy uzavřené na počátku sedmdesátých let 20. století tvořily pouze část zamýšleného konceptu. Také si myslím, že jeho koncept nebyl omezen výhradně na smluvní normalizaci mezistátních vztahů. Proto budu ve své práci vycházet ze základní hypotézy, že Brandtova východní politika je mnohvrstevnatý problém, který nelze zúžit na smlouvy z let 1970-1973. Takto navozená hypotéza zároveň otevírá několik polí možného směřování výzkumu. Na prvním místě stojí otázka chronologie. Od kdy lze datovat Brandtovu východní politiku? Vedle zmíněného pojetí datující vznikem roku 1969

¹ **HAFTENDORN**, *Deutsche Außenpolitik*, s. 215; **NIEDHART**, *Revisionismus*, s. 251; **CREUZBERGER**, *Westintegration*, s. 156.

² **KUSBER**, *Ostverträge*, s. 61.

³ Také nepoužívám termín Nová východní politika, neboť tento pojem používají historici pro období 1969-1974 jako doklad nové koaliční vlády SPD/FDP, kdy do vytváření postoje vůči východní Evropě zasahovalo více aktérů. Já se chci soustředit především na osobnost Willyho Brandta.

⁴ **CREUZBERGER**, *Westintegration*, s. 109-110; **LINK**, *Détente*, s. 104; **HAFTENDORN**, *Deutsche Außenpolitik*, s. 173-175; **HACKE**, *Außenpolitik*, s. 159-169; **FINK**, **SCHAEFER**, *Ostpolitik*, s. 1; **CARY**, *Reassessing*, s. 239. Česká historiografie pojímá Brandtovu východní politiku stejným způsobem, soustředila se pouze na období Brandtova působení v čele německé vlády (1969-1974). Zcela markantní je to zatím u jediné české práce věnované Brandtově východní politice. Srov. **PLŠKOVÁ**, *Východní politika*, s. 11. Podobně ji definují také další práce: **DURMAN**, *Útěk*, s. 135; **LUŇÁK**, *Západ*, s. 231.

existují další, které kladou počátek do druhé berlínské krize nebo stavby berlínské zdi.⁵ Zároveň se objevila teze, že její počátky lze hledat již v padesátých letech 20. století.⁶ Přikláním se ovšem k pojetí, že pro pochopení Brandtovy východní politiky je nezbytný výzkum jeho pobytu v emigraci, kdy formuloval základní rámec svého konceptu.⁷

Za klíčovou část práce považuji analýzu obsahu východní politiky. Co přesně znamenala východní politika? Domnívám se, že netvořila pouze rámec Brandtovy zahraniční politiky, ale že se týkala celého jeho pojetí politiky, chápání demokracie, obrazu světa a společnosti, postavení poválečného Německa v mezinárodní politice i otázky budoucnosti mezinárodního systému. Proto budu věnovat prostor také ideovému zakotvení východní politiky. I v tomto ohledu si myslím, že je důležité zkoumat Brandtovy představy v delším časovém horizontu. Konkrétně bych se chtěl zaměřit na otázky: Jak Brandt vnímal demokracii? Jak si představoval poválečné uspořádání? Jakou roli v něm přisuzoval Německu? Jak reagoval na rozdělení Německa? Jak chtěl komunikovat s komunistickými zeměmi? Jakou měl představu o mezinárodním systému? Jak se odrazilo jeho působení v Berlíně na definování východní politiky? Znamenala stavba berlínské zdi opravdu přelom v jeho přístupu k východní Evropě? Korigoval své představy v pozici ministra zahraničí velké koalice? Znamenaly uzavřené smlouvy s východoevropskými zeměmi opravdu úspěch jeho konceptu východní politiky?

Vedle teoreticko-ideové roviny se budu věnovat také praktickému průběhu jednání mezi SRN a východoevropskými státy a zaměřím se na otázky, jaké cíle sledovaly obě strany, jak se výsledek odlišoval od původního plánu. S tím souvisejí otázky: Jak Brandt hodnotil význam Sovětského svazu v rámci východního bloku? Co si sliboval od jednání s Moskvou? Co požadoval Kreml od SRN? Jakou roli hrálo Polsko v německé veřejnosti? Jak závažný problém představovala hranice na Odře a Nise pro západoněmecko-polské vztahy? Do jaké míry zatěžovala neplatnost Mnichova československo-německé vztahy? Proč se nepodařilo tento problém rychle vyřešit? Jak se odlišovaly vztahy s NDR od ostatních zemí východního bloku? Jakou roli v německo-německých vztazích hrálo postavení a statut Berlína? Jakou roli hrálo SRN v uvažování východoevropských elit?

⁵ **BENDER**, *Die „Neue Ostpolitik“*, s. 69; **PROWE**, *Die Anfänge*, s. 249-286; **GÖRTEMAKER**, *Die Ursprünge*, s. 44-57; **SPEICHER**, *The Berlin Origins*, s. 18-20.

⁶ **SCHMIDT**, *Kalter Krieg*, s. 189-205; **SCHMIDT**, *Die Wurzeln*, s. 521-563; **DANNENBERG**, *The Foundation*, s. 16-23.

⁷ **ARNOLD**, *Willy Brandt*, s. 23; **WILKENS**, *Vortrag: Willy Brandt*; **WILKENS**, *Vorwort*, s. 9; **WILKENS**, *Willy Brandt und europäische Einigung*, s. 169-170; **BAHR**, *Willy Brandts europäische Außenpolitik*, s. 1; **LORENZ**, *Willy Brandt – Ein Portrait*, s. 36; **MICHEL**, *Willy Brandts Amerikabild*, s. 33; **LORENZ**, *Einleitung: „Hitler ist nicht Deutschland“*, s. 19.

Při posuzování konceptu východní politiky pokládám za podstatné věnovat určitý prostor aktérům, kteří ovlivnili formování základů východní politiky. Na prvním místě bych jmenoval vzrůstající význam nestátních aktérů. Pro analýzu jsem vybral sdružení odsunutých Němců, jež v padesátých letech a v první polovině šedesátých let 20. století spoluvytvářela postoje německé společnosti a politiků vůči východní Evropě. Ve střetu o „vítěznu“ interpretaci vztahu k Východu se odsunutí Němci v polovině šedesátých let střetli se snahami polských a německých církví o navázání vzájemného dialogu a nalezení určitého modu vivendi. V rámci analýzy působení nestátních aktérů se dále zaměřím na dva odborné instituty zabývající se výzkumem mezinárodních vztahů – Německé společnosti pro zahraniční politiku ve Spolkové republice Německo a Ústav pro mezinárodní ekonomii a politiku v Československu.

Co se týče struktury práce, na úvodní kapitolu navazuje metodologické pojednání o vymezení tzv. nových dějin mezinárodních vztahů a rozšíření metodologického rámce využitého při analýze Brandtovy východní politiky. Poté se budu věnovat kořenům Brandtovy východní politiky v době emigrace a v rámci jeho působení v západním Berlíně. Období šedesátých let bude věnována kapitola o nestátních aktérech, kteří zásadním způsobem ovlivnili postoj SRN k východní Evropě. Následně budu analyzovat jednání s východoevropskými státy na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 20. století. Analýzu završím hodnocením významu východní politiky Willyho Brandta.

Kromě tzv. nových dějin mezinárodních vztahů se budu ve své interpretaci opírat o východiska tzv. Cambridgeské školy, jež se začala rozvíjet v šedesátých letech 20. století,⁸ a o nové pojetí intelektuálních dějin, jak ho prezentuje německá historiografie.⁹ Všechny tři přístupy kladly důraz na kontext, v němž text vznikl. Vycházejí z hypotézy, že pro správnou analýzu a interpretaci soudobého textu je nutné znát historické souvislosti, neboť autor je vždy determinován svou životní zkušeností, specifickým prostředím i společenským klimatem. Tento přístup se pokusím aplikovat na proměnu konceptu Brandtovy východní politiky v průběhu delšího časového horizontu.

⁸ Mezi hlavní představitele patří například Quentin Skinner nebo John G. A. Pocock. Srov. **HELLMUTH, EHRENSTEIN**, *Intellectual History*, s. 149-172; **HAMPSHER-MONK**, *Neuere angloamerikanische Ideengeschichte*, s. 294-295. Základní teze představil Quentin Skinner ve své studii z roku 1969. Srov. **SKINNER**, *Meaning*, s. 3-53.

⁹ Intelektuální dějiny měly v Německu dlouhou tradici, zahájenou již v 19. století, ale období Třetí říše tento přístup značně zprofanovalo. Po roce 1945 se v Německu navíc rozvíjely zejména sociální a hospodářské dějiny. Změna přišla vlastně až s nástupem kulturních dějin, které odkryly nové možnosti bádání i pro „zapovězené“ intelektuální dějiny, srov. **LOTTE**, „*The State of the Art*“, s. 27-45; **SCHORN-SCHÜTTE**, *Ideen-, Geistes- und Kulturgeschichte*, s. 489-515.

Téma ze soudobých dějin sebou doprovází zpravidla mnohé probíhající kontroverze, hádky a diskuse mezi politiky, ve společnosti a historické obci.¹⁰ Tato „výbušnost“ soudobých dějin je způsobena především politickou orientací, ideologickým přesvědčením, osobní zkušeností autora a z toho vyplývající subjektivitou hodnocení. Soudobé dějiny také představují téma politických diskusí v otázce legitimacy moci, obrazu nepřítele či definování „národních“ zájmů. Právě střet o interpretaci z dnešního pohledu komplikuje snahu o objektivní, vědecký přístup.¹¹ Domnívám se, že důležitou roli hraje také fakt, že na interpretaci soudobých dějin se nepodílejí pouze historici, ale řada dalších aktérů, jejichž zájmy se nemusejí řídit standardy vědecké práce. V případě východní politiky se jedná o velmi kontroverzní téma. Diskusi o úspěšnosti Brandtovy zahraniční politiky ovlivnilo především sjednocení Německa v roce 1990 a konec studené války. Poté byl dosavadní pozitivně vnímaný přínos východní politiky pro SRN relativizován otázkou, do jaké míry tato politika „změny přiblížením“ přispěla ke stabilizaci komunistických režimů ve východní Evropě a prodloužila jejich existenci.¹² Druhým sporným bodem je otázka znovusjednocení Německa, která představovala hlavní cíl všech německých vlád po roce 1945. Například německý historik Gerhard Wettig kritizoval Brandta a Bahra za to, že jejich koncepce příliš vycházela vstříc západním velmocím a NATO a nesnažila se prosadit německé „národní“ zájmy. Rovněž kritizoval neúčinné a „měkké“ prostředky, jimž chtěli oba politici dosáhnout svých cílů a které jen napomáhaly stabilizovat východoněmecký režim.¹³ Svoji disertaci chápu jako příspěvek do diskuse o podstatě Brandtovy východní politiky, cílech a směřování jeho zahraniční politiky a možnostech komunikace s východním blokem.

V rámci studia nevydaných pramenů jsem využil dokumenty ze soukromého Archivu Willyho Brandta v Bonnu, kde jsem se seoustředil především fondy z období

¹⁰ **SCHULZE WESSEL**, *Zeitgeschichtsschreibung*, s. 327-328; **BOROWSKY**, *Politische Geschichte*, s. 478; **WOLFRUM**, *Quellen*, s. 4-5; **WIESENER**, *Zeitgeschichte*, s. 73; **GROßE KRACHT**, *Kritik*, s. 256.

¹¹ **GROSSE KRACHT**, *Die zankende Zunft*, s. 10; **GROSSE KRACHT**, *Kritik*, s. 258.

¹² Kritici Brandtovi vyčítali, že se soustředil pouze na hlavní představitele komunistických vlád, které svojí aktivitou legitimoval v rámci mezinárodní politiky, ale zcela opomíjel diskusi s opozičními hnutími v komunistických zemích. Nejvíce kritizují, že nepodpořil polské opoziční hnutí Solidaritu a jednal s Jaruzelským. Srov. **ASH**, *Rückblick*, s. 3-10; **ROTHER**, *Zwischen Solidarität*, s. 223.

¹³ Wettig naopak chválil přístup Helmuta Kohla k NDR, který vycházel z principu ekonomické síly a neústupnosti. Srov. **WETTIG**, *Irrtümer*, s. 8-9. Na druhé straně se ihned objevily hlasy, které Brandtovu kritiku odmítaly, jeden z obhájců napsal, že „... ani Brandt, ani Schmidt, ani Kohl neměli v úmyslu stabilizovat NDR... Komunistický režim, který se bál o svoji moc, inklinoval k násilí a uzavřel se navenek, to byla zkušenost z předcházejících desetiletí. Z toho vycházely spolkové vlády ve své dlouhodobé politice.“ **BENDER**, *Die Neue Ostpolitik*, s. 252.

emigrace, působení v Berlíně a Bonnu.¹⁴ Důležité informace jsem získal ve Spolkovém archivu v Koblenci¹⁵ a Politickém archivu Ministerstva zahraničí v Berlíně.¹⁶ V rámci kapitoly o československo-německých vztazích jsem se opíral o archivní materiály z Národního archivu České republiky a Archivu Ministerstva zahraničí České republiky.¹⁷

Zpracování tématu politiky Willyho Brandta v období 1966-1974 se může opřít o mnoho vydaných pramenů institucionální provenience.¹⁸ Z nich zvláště oceňuji velké ediční dílo organizace Willy-Brandt-Stiftung, která v deseti dílech, tzv. Berliner Ausgabe, zveřejnila řadu nových dokumentů ze soukromého Archivu Willy Brandta v Bonnu, který je součástí Archivu SPD ve Friedrich-Ebert-Stiftung. Velký přínos vidím především ve zveřejnění Brandtovy soukromé korespondence, textů přednášek a drobných publicistických textů, které vhodně doplňují oficiální dokumenty.¹⁹ K tomu je nutno připočítat také edice, které vznikaly v průběhu sedmdesátých let s cílem dokumentovat politická rozhodnutí kancléře Brandta.²⁰ Také k samotnému tématu německé východní politiky vyšlo několik edic základních dokumentů ke vztahům spolkové republiky s

¹⁴ WILLY-BRANDT-ARCHIV: A3 – Publikationen 1933-1992; A5 - Politisches Exil und Nachkriegszeit 1933-1946; A5 - Allgemeine Korrespondenz, 1933-1946; A5 - Publikationen, 1933-1946; A6 - Berlin 1947-1966; A8 - Bundeskanzler und Bundesregierung 1969-1974.

¹⁵ BUNDESARCHIV, Koblenz: B136 – Úřad spolkového kancléře; B137 – Spolkové ministerstvo pro vnitroněmecké vztahy.

¹⁶ POLITISCHES ARCHIV DES AUSWÄRTIGEN AMTS, Berlín: B1 – Úřad ministra; B2 – Úřad státních sekretářů; B 39 – Sovětský svaz; B42 – Referát IIA5 – bilaterální vztahy k Československu a ostatním státům východního bloku; B150 – Dokumenty pro edici „Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland“.

¹⁷ ARCHIV MINISTERSTVA ZAHRANIČNÍCH VĚCÍ ČESKÉ REPUBLIKY, Praha: Generální sekretariát – tajné; Porady Kolegia; Teritoriální odbor – NSR – 1965-1969; Teritoriální odbor – NSR. NÁRODNÍ ARCHIV ČESKÉ REPUBLIKY, Praha: Ministerstvo zahraničních věcí - Výstřižkový archiv III; Předsednictvo Ústředního výboru Komunistické strany Československa, 1966-1971; Předsednictvo Ústředního výboru Komunistické strany Československa, 1971-1976; Ústřední výbor Komunistické strany Československa, Antonín Novotný; Ústřední výbor Komunistické strany Československa, Gustáv Husák.

¹⁸ AKTEN zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland, 1966-1974; DOKUMENTE zur Deutschlandpolitik, 1966-1974; Der AUSWÄRTIGE AUSSCHUß des Deutschen Bundestages, 1965-1974. V tomto kontextu hovoří někteří historici o přílišném množství pramenů, takže se badatelé soustřeďují na jednotlivé detaily a snadno jim může uniknout podstatnější událost. Srov. SCHILDT, *Zeitgeschichte*, s. 376.

¹⁹ Ve své práci jsem využil především pět dílů: **BRANDT, Willy**, *Berlin bleibt frei. Politik in und für Berlin, 1947-1966*, bearb. von Siegfried Heimann, Bonn 2004, (Berliner Ausgabe, Bd. 3); **BRANDT, Willy**, *Hitler ist nicht Deutschland. Jugend in Lübeck – Exil in Norwegen 1928-1940*, bearb. von Einhart Lorenz, Berlin 2002, (Berliner Ausgabe, Band 1); **BRANDT, Willy**, *Zwei Vaterländer. Deutsch-Norweger im schwedischen Exil – Rückkehr nach Deutschland 1940-1947*, bearb. von Einhart Lorenz, Bonn 2000, (Berliner Ausgabe, Band 2); **BRANDT, Willy**, *Ein Volk der guten Nachbarn. Außen- und Deutschlandpolitik 1966-1974*, hrsg. von Frank Fischer, Bonn 2005 (Berliner Ausgabe, Band 6); **BRANDT, Willy**, *Auf dem Weg nach vorn. Willy Brandt und die SPD 1947-1972*, bearb. von Daniela Munkel, Bonn 2000 (Berliner Ausgabe, Band 4).

²⁰ **BRANDT**, *Reden und Interviews I.-II.*, Bonn 1971, 1973.

východní a střední Evropou.²¹ Určitý význam pro výzkum Brandtovy východní politiky mohou přinést také dokumenty vydané v komunistickém Československu, a to především s ohledem na jednotný postup socialistických států vůči SRN v druhé polovině šedesátých let 20. století či záměry Moskvy na počátku sedmdesátých let 20. století.²² Ovšem nadále přetrvává deficit při vydávání dokumentů východoevropské provenience, tudíž velká část badatelů rekonstruuje jednání komunistických politiků na základě německých či amerických edic. Z vydaných pramenů osobní provenience bych zdůraznil především texty Willyho Brandta a jeho vzpomínky na období šedesátých a sedmdesátých let 20. století.²³ Důležité doplnění poskytují vzpomínky Brandtových blízkých spolupracovníků, zejména Egona Bahra a Helmuta Schmidta.²⁴

Za klíčové práce, které se zabývaly podstatou Brandtovy východní politiky, považují studie a publikace Gottfrieda Niedharta, Wolfganga Schmidta a Olivera Bangeho,²⁵ jež se věnují ideovému pozadí Brandtovy koncepce východní politiky a snaží se jednotlivá politická rozhodnutí z období 1970-1973 zařadit do širšího konceptu jeho zahraniční politiky. Gottfried Niedhart a Oliver Bange také vedly několik mezinárodních projektů zabývajících se právě obdobím détente a východní politiky Willyho Brandta.²⁶ V posledních letech vyšlo několik zásadních prací, které posunuly poznání v jednotlivých oblastech Brandtovy východní politiky, neboť historici soudobých dějin se v posledních soustředí právě na období přelomu šedesátých a sedmdesátých let 20. století. Proto se objevily práce k polsko-německým²⁷ a československo-německým vztahům.²⁸ Poněkud stranou zatím zůstává Sovětský svaz, což je způsobeno především špatnou dostupností

²¹ *Die DEUTSCHE Ostpolitik 1961-1970. Kontinuität und Wandel. Dokumentation*, bearb. von Boris Meissner, Köln 1970; *MOSKAU – Bonn. Die Beziehungen zwischen der Sowjetunion und der Bundesrepublik Deutschland 1955-1973*, hrsg. von Boris Meissner, Köln 1975; *BONN – Warschau, 1945-1991. Die deutsch-polnischen Beziehungen. Analyse und Dokumentation*, hrsg. von Hans-Adolf Jacobsen, Köln 1992.

²² *DOKUMENTY k československé zahraniční politice, 1967-1973*. V Československu také například, v edici „*DOKUMENTY k politice obou německých států a k úsilí o normalizaci vztahů v Evropě, 1964-1972*“, vyšla již v sedmdesátých letech 20. století řada dokumentů o německo-německých jednáních, které byly v SRN publikovány až po roce 2000.

²³ **BRANDT**, *Begegnungen*; **BRANDT**, *Erinnerungen*.

²⁴ **SCHMIDT**, *Die Deutschen*; **BAHR**, *Zu meiner Zeit*.

²⁵ **NIEDHART**, *Revisionistische Elemente*; **NIEDHART**, *Revisionismus*; **NIEDHART**, *Ostpolitik*; **NIEDHART**, *Die Ostpolitik der Bundesrepublik*; **NIEDHART, ALBERT**, *Neue Ostpolitik*; **NIEDHART, BANGE**, *Die „Relikte der Nachkriegszeit“*; **SCHMIDT**, *Kalter Krieg*; **SCHMIDT**, „*Schmalspurpolitik*“; **SCHMIDT**, *Die Wurzeln*; **BANGE**, *Kiesingers Ost- und Deutschlandpolitik*; **BANGE**, *Ostpolitik – Etappen*; **BANGE, GEIGER**, *Die kirchlichen Versöhnungsinitiativen*.

²⁶ Bližší informace na internetových stránkách: www.ostpolitik.net.

²⁷ „*Nie mehr eine Politik über Polen hinweg*“; *Versöhnung und Politik*.

²⁸ *Die Tschechoslowakei und die beiden deutschen Staaten*.

pramenů.²⁹ Za hlavní nedostatek většiny odborných prací považuji jejich popisný charakter, který vychází především z přemíry pramenů institucionální provenience a nedostatku teoretických studií. Právě v hledání hlubších spojitostí a různých kontextů vidím další pole výzkumu pro historiky soudobých dějin. Další, dosud málo probádanou oblastí, představuje praktický dopad Brandtovy východní politiky na spolupráci měst, obcí, komunit, vědeckých obcí, firem a podniků. Zatím se drtivá produkce historických prací soustředí pouze na „vysokou“ politiku a nesleduje politiku „malých kroků“, o kterou Brandt tolik usiloval.

Formální úprava

V poznámkách pod čarou jsem zvolil zjednodušený systém citování. U archivních pramenů zachovávám citaci podle vnitřních nařízení daných institucí, u vydaných pramenů institucionální provenience uvádím zkrácený bibliografický údaj z názvu, zatímco u pramenů osobní povahy před něj přidávám jméno dotyčné osoby. Podle těchto kritérií jsou prameny seřazeny i v seznamu použitých pramenů a literatury. U odborných knih a studií z časopisů a sborníků vždy v poznámkách pod čarou uvádím zkrácený bibliografický záznam, upustil jsem tedy od úplného bibliografického záznamu při první citaci. Celý citační údaj je uveden v závěrečném seznamu použité literatury a pramenů.

²⁹ Sice vyšla například publikace od Julia von **Dannenberg**, „*The Foundations*“, ale ta také vycházela z pramenů německé provenience. Jedinou výjimku tvoří studie Wenera **Linka**, „*Die Entstehung*“, neboť Link získal přístup do sovětských archivů, ale pouze k záznamům o oficiálních rozhovorech mezi Bahrem a Gromykem.

„Nové“ dějiny mezinárodních vztahů?

Od devadesátých let 20. století se ve světové historiografii hovoří o „renesanci“ dějin mezinárodních vztahů, která trvá nepřetržitě do dnešních dnů.³⁰ Jaké byly hlavní příčiny tohoto oživení zájmu? Důvody bych rozdělil do dvou základních skupin. Na prvním místě bych jmenoval změny v mezinárodní politice, jež představovaly například rozpad Sovětského svazu, konec studené války, zintenzivnění evropské integrace, globalizace, světové hospodářské krize či fenomén terorismu po útoku na Spojené státy 11. září 2001. Na druhém místě bych zmínil proměnu oboru historiografie a příbuzných vědních oborů, díky čemuž i samotné dějiny mezinárodních vztahů věnují tématům jako „kulturní obrat“, „politično“, „dekonstrukce státu“ nebo „návrat státu do mezinárodní politiky“. Hovoří se o „nových“ dějinách mezinárodních vztahů,³¹ které se zásadním způsobem odlišují od tradičního pojetí dějin a analýzy politiky.³²

V úvodní části kapitoly se budu věnovat hodnocení tradičních dějin mezinárodních vztahů, jejich pojetí a především se pokusím odpovědět na otázku: Jaké jsou deficity tohoto přístupu? Nabízí tradiční přístup dostatek podnětů pro výzkum dějin mezinárodních vztahů v 21. století? Dále se pokusím o vymezení nového pojetí dějin mezinárodních vztahů, přičemž vycházím z celkové proměny chápání pojmu politiky a politických dějin. Velký prostor chci věnovat i vymezení „nových“ politických dějin na základě tzv. „kulturního obratu“ a impulsům, jež s sebou přinesly příbuzné společenskovědní obory (ekonomie, politologie, sociologie). Soustředím se především na otázky: Jaký je rozdíl mezi tradičním a „novým“ pojetím politických dějin? Jakou roli v této diferenciaci hraje

³⁰ **CONZE, LAPPENKÜPER, MÜLLER**, *Einführung*, s. 2; **CONZE**, *Jenseits von Männern*, s. 41; **MARCOWITZ**, *Von der Diplomatengeschichte*, s. 75; **SIMMS**, *The Return*, s. 276.

³¹ Například v německé historiografii se začaly vydávat dvě nové řady, které se soustřeďují na dějiny mezinárodních vztahů – v roce 1996 byla publikována první monografie řady „Studien zur Internationalen Geschichte“ a od roku 1997 vycházejí jednotlivé díly „Handbuch der Geschichte der Internationalen Beziehungen“; srov. **KIEBLING**, *Der „Dialog der Taubstummen“*, s. 651; **CONZE**, *Jenseits von Männern*, s. 41; **MARCOWITZ**, *Von der Diplomatengeschichte*, s. 80. V předmluvě prvního dílu „Handbuch der Geschichte der Internationalen Beziehungen“ se snažil editor Heinz Durchhardt představit mezinárodní vztahy jako komplexní fenomén, který ovlivňuje celá řada státních a nestátních aktérů, srov. **DURCHHARDT**, *Vorwort*, s. XV.

³² Ovšem jeden ze základních problémů vidím již v samotném termínu „dějiny mezinárodních vztahů“, u něhož se jedná o překlad anglosaského slova „International History“. To vychází ze zcela odlišné, anglosaské tradice primátu národa nad státem, zatímco v Evropě je realita přesně opačná, zde je hlavním aktérem neutrální, nadstranický stát, tudíž by se spíše hodil termín dějiny mezistátních vztahů či dějiny zahraniční politiky nebo dějiny diplomatických vztahů. Dané rozlišení platí především pro klasické pojetí politických dějin a dějin mezinárodních vztahů. V dalším textu vycházím z toho, že „nové“ pojetí dějin mezinárodních vztahů má mnohem blíže k původnímu termínu „International History“. Srov. **CONZE**, *Jenseits von Männern*, s. 42.

pojetí politična? Jak se podílely kulturní dějiny na rozšíření pojmání politických dějin? Jaké jsou hlavní podněty z blízkých vědních oborů, které lze aplikovat v politických dějinách či v dějinách mezinárodních vztahů? Tuto kapitolu chápu jako příspěvek k teoretické diskusi v české historiografii, neboť teoretickou rovinu historického výzkumu pokládám za velmi nedostatečnou.³³ V závěru kapitoly budu aplikovat dílčí závěry v rámci tématu své disertace.

Nejprve bych chtěl definovat pojetí „starých“, tradičních dějin mezinárodních vztahů. Jedná se o německou tradici politického dějepisectví od poloviny 19. století, jež však často zcela pomíjela teoretický rámec problému, a o teorii realismu v mezinárodních vztazích, jak byla definována po roce 1945.

Jaké byly hlavní teze tzv. Rankeho školy politického dějepisectví? Především se jednalo o určité „zbožštění“ státu, který historici vydávali za určitý typ nezájmového aktéra, který jedná vždy objektivně, správně a sleduje své vlastní „státní zájmy“.³⁴ Já za podstatné považuji především odlišení státu od vlastního obyvatelstva, společnosti, neboť tento přístup odděluje občany a instituce státu a pojímá tento vztah ze zcela opačné

³³ Tento deficit lze zajisté připsat na vrub generačnímu rozložení české historické obce a také období komunistické diktatury. Daný problém velmi dobře řešil Dušan Třeštík již v roce 1990 ve svém textu *„České dějiny a čeští historikové po 17. listopadu“*, kde jasně pojmenoval základní problémy historické produkce v komunistické éře: *„Navíc nám byl tehdy vnucen marxismus ve své zvláštní leninsko-stalinské variantě, vzniklé v prostředí určeném tradicemi našemu 19. a 20. století naprosto cizími... Trochu směšná a trochu hrozná absurdita potěmkinád 'státního plánu výzkumu', vyčerpávající se v úporném, naštěstí většinou jen na papíře vykazovaném mlácení prázdní slámy, celá ta degenerovaná pseudoaktivita, připomínající zejména v nejnovějších dějinách nesmyslné přehazování písku z jedné hromady na druhou a zase zpět, mohla historiografii jako vědu zničit...“* Třeštík tak dochází k závěru, že *„...výsledkem... bylo, že v očích veřejnosti se historie a historikové hluboce zdiskreditovali, jsou pro ni jednoznačně zamlčovateli pravdy.“* **TŘEŠTÍK**, *České dějiny*, s. 107-109. Bohužel i v devadesátých letech 20. století zůstal jedním z hlavních problémů české historiografie „generační střet“ mezi historiky, kteří se zapojili do historické vědy před rokem 1989, a těmi, kteří se chtěli aktivně angažovat v polovině devadesátých let, ale pro své aktivity viděli jen omezený prostor. Tento rozpor velmi dobře ilustruje jakýsi český „Historikerstreit“ na VII. sjezdu historiků v Hradci Králové, srov. **DOBEŠ, ZEMAN**, *Skutečné a domnělé problémy*, s. 107-108. Přestože se například příspěvek Martina Nodla „Krise české historiografie aneb minulost, která chce být zapomenuta“ snažil parafrázovat slavný text německého historika Ernsta Nolteho z roku 1986, také zůstal pouze v osobní rovině. Proto souhlasím s tvrzením Františka Svátka, že tato kontroverze nepřinesla v teoretické ani metodologické oblasti žádné podstatné výsledky, srov. **SVÁTEK**, *Pokus*, s. 94. V české historiografii se jen velmi pomalu prosazuje na Západě zcela běžný jev, tedy důraz na teoretickou průpravu historických témat a navíc se lze stále setkat s názory, že teorie historické badání pouze komplikuje, neboť historie je jen jedna a je snadno poznatelná.

³⁴ **LOTH**, *Einleitung*, s. VII. Gerhard Mollin v tom vidí Rankeho protestantsko-teologické chápání dějin, jež jde ve stopách německého romantismu a nacionalismu, neboť Ranke dokonce mluvil o tom, že stát je „myšlenkou Boha“, srov. **MOLLIN**, *Internationale Beziehungen*, s. 6. Tento státní zájem se změnil v národní zájem poté, co se idea státu spojila s ideou národa, a přestože realita tomu neodpovídala, hlavními hybateli se staly národní státy, srov. **RAPHAEL**, *Geschichtswissenschaft*, s. 143; **GUZZINI**, *Realismus*, s. 62-63.

perspektivy než je tradiční například v anglosaském prostředí, kde si občan volí svůj stát, zatímco střeoevropská tradice vycházející z právního pojetí státu 19. století naopak na první místo klade stát, jenž si vybírá své občany.³⁵ Zároveň Ranke přejal z liberální teorie myšlenku státu jako samostatně konajícího racionálního individua.³⁶ Podle této myšlenky stát používal vlastní kritický rozum a jeho jednání bylo ovlivněno pouze jednáním dalších států. Podle Rankeho státy usilovaly o moc, kterou chápal nejen v politickém a ekonomickém smyslu, ale i jako samostatné abstraktum náboženské spirituality. Ovšem u historiků se prosadilo pouze pojetí moci jako hmatatelného cíle, který lze konkrétně definovat.³⁷ Rankeho škola také přišla s konceptem „primátu“ zahraniční politiky,³⁸ který vycházel z ideje, že zahraniční politika je nejvyšším stupněm jednání státu, od něhož se odvíjí další oblasti rozhodování státu – ekonomické vztahy, či kulturní rozvoj.³⁹ Konkrétní odraz tohoto přístupu lze najít u tzv. maloněmecké školy v jejím výkladu sjednocení Německa a jeho mocenského vzestupu na přelomu 19. a 20. století.⁴⁰ Od toho se odvíjel také důraz na popis konání hlavních představitelů státu (králů, císařů, generálů, diplomatů) či dokonce samotného státu,⁴¹ neboť tyto události byly chápány jako klíčové pro další směřování občanů.⁴² A v neposlední řadě se také prosadil Rankeho postoj, že by se neutrální, objektivní historik měl snažit popsat dějiny „jak se doopravdy staly“. Jinými slovy, dějiny se mohou legitimovat samy, nebo ještě lépe v podstatě ani nepotřebují nějaké

³⁵ SPETH, *Der Mythos*, s. 123-126; LEPSIUS, *Staatstheorie*, s. 379-380; CREVELD, *Aufstieg*, s. 371.

³⁶ SCHORN-SCHÜTTE, *Historische Politikforschung*, s. 15; CONZE, *Abschied von Staat*, s. 20.

³⁷ CONZE, *Abschied*, s. 19; MOLLIN, *Internationale Beziehungen*, s. 9.

³⁸ CONZE, *Zwischen Staatenwelt*, s. 121. I dnes existují práce, které přímo navazují na tento koncept a snaží se prokázat, že zahraniční politika konkrétního státu v konkrétním období hrála zcela dominantní roli. Například Michael Hochedlinger obhajuje názor, že v raném novověku tvořila zahraniční politika opravdu samostatnou a specifickou oblast se zcela odlišnými projevy a normami, srov. HOCHEDLINGER, *Die Früneuzeitforschung*, s. 177-178. Brendan Simms dokonce přišel s tezí, že dominance zahraniční politiky tvoří součást německých dějin, neboť „... nemůžeme tvrdit, že primát zahraniční politiky byl klíčovým faktorem německé historie pouze před rokem 1945, a hlavně před rokem 1918, ale v mnoha případech je to stále i dnes rozhodující faktor“. SIMMS, *The Return*, s. 290.

³⁹ V tomto kontextu se „primát“ zahraniční politiky stal také samostatným paradigmatem politických dějin a dějin mezinárodních vztahů, od kterého se odvíjela váha dalších oblastí lidského konání. Právě tento přístup se stal předmětem kritiky sociálních historiků v šedesátých letech 20. století.

⁴⁰ WEHLER, *Radikaldemokratische Geschichtswissenschaft*, s. 274; SCHORN-SCHÜTTE, *Historische Politikforschung*, s. 17; WIRSCHING, *Internationale Beziehungen*, s. 113; CONZE, *Abschied von Staat*, s. 22.

⁴¹ SCHORN-SCHÜTTE, *Historische Politikforschung*, s. 17.

⁴² Přesně tento přístup lze vysledovat v pojetí dějin mezinárodních vztahů v českém prostředí, např. VESELÝ, *Dějiny*, s. 5-7; VESELÝ, *Diplomacie*, s. 9-75; SKŘIVAN, *Evropská politika 1648-1914*; NÁLEVKA, *Světová politika*; ORT, *Evropa*; ŽUPANIČ, HORČIČKA, KRÁLOVÁ, *Na rozcestí*, s. 5-7; HORČIČKA, *Rakousko-uherská politika*, s. 9-10.

zdůvodnění, neboť mluví samy za sebe.⁴³ Tato určitá danost historických skutečností se také odrazila v jisté statickosti historického vývoje.⁴⁴

Zatímco historiografie politických dějin z 19. století se soustředila na popis jednotlivých událostí, teoretická škola realismu usilovala v mezinárodních vztazích o vytvoření komplexního konceptu systému mezinárodních vztahů a v mnohém navazovala na práce historiků politických dějin, proto se domnívám, že tyto dva přístupy spolu úzce souvisejí a v mnoha ohledech tvoří jeden celek.⁴⁵ Realistický přístup se rozvíjel především ve Spojených státech amerických po roce 1945 v reakci na „chaotické“ meziválečné období, druhou světovou válku a vznik studené války s dvěma dominantními velmocemi.⁴⁶ Jaké jsou základní premisy realismu? Také on vychází z racionality a interpretuje svět podle jejích představ, „jaký doopravdy je“, nikoli „jaký by měl být“. Právě důraz na „realitu“ s sebou nese také odmítnutí morální dimenze mezinárodních vztahů, neboť podle realistů se za morálními argumenty skrývají jen mocenské zájmy jednotlivých států.

⁴³ Mnoho historiků v úvodu svých knih či studií „neztrácí“ čas s teorií, ale přechází rovnou k historické události, která podle jejich mínění nejlépe uvede dané období, např. **DEJMEK**, *Edvard Beneš, část první*, s. 21. Karel Durman se zase snaží, skrze popis „velké“ politiky dostat do české politické debaty „... některá základní 'poučení', a to zejména v pohledu na vítěznou supervelmoc (USA – pozn. RS)“. **DURMAN**, *Popely... I*, s. 7. Ale tento problém se netýká pouze české historické obce, je to také jeden ze základních sporů v rámci známé kontroverze Wehlera s Hildebrandem, srov. **WEHLER**, „Moderne“ *Politikgeschichte*, s. 257.

⁴⁴ Historici hlásící se k Rankeho tradici viděli základ mezinárodního systému v epoše velmocenského koncertu v 19. století, jež navazovala na tzv. vestfálské uspořádání po roce 1648 a po krátkém, neúspěšném a chaotickém, meziválečném období, kdy nastalo stabilní období studené války. Předkládají vlastně určitou romantickou představu harmonie a jistoty, za kterou nesou odpovědnost evropské velmoci. **MOLLIN**, *Internationale Beziehungen*, s. 7; **SOFER**, *The Prominence*, s. 7-8. **RAPHAEL**, *Geschichtswissenschaft*, s. 142; **SOUTU**, *Die französische Schule*, s. 31-32; **BURK**, *Britische Traditionen*, s. 45-47, **LEFFLER**, *New Approaches*, s. 173-175.

⁴⁵ **CONZE**, *Zwischen Staatenwelt*, s. 120. Navíc teoretici realismu v mezinárodních vztazích zdůvodňují své teze především historickými příklady, srov. **GUZZINI**, *Realismus*, s. 34-38. Přesto nelze pominout kritiku teoretiků mezinárodních vztahů vůči historiografii politických dějin a mezinárodních vztahů, kteří vyčítají historikům nezájem o teorii, neboť „... posláním historické vědy má být v tomto, v zásadě, pozitivistickém pojetí pouze popsát, vysvětlit a případně interpretovat tu kterou historickou událost v určitém historickém kontextu. Historikové se přitom přirozeně nevzdávají ambice, aby jejich řemeslo bylo učitelkou života. Poučení či obecnější závěr má být jen jaksi mimochodem přijít na základě rekonstrukce událostí, tak jak skutečně či údajně byly“. **LUŇÁK**, **ŠEDIVÝ**, *Teorie*, s. 55. Nesouhlasím s názorem, že v případě rozvoje realismu byl určující vývoj studené války, neboť právě v éře růstu USA jako supervelmoci rostl také zájem o realistickou školu. V šedesátých a sedmdesátých letech 20. století, v okamžiku oslabení velmocenské pozice Spojených států amerických, se do popředí naopak dostaly idealistické (liberální) přístupy, jež v tzv. druhé studené válce vystřídal neorealismus. Srov. **BUZAN**, **LITTLE**, *International System*, s. 22-30; **CONZE**, *Abschied von Staat* s. 21.

⁴⁶ Stejně jako historici dějin mezinárodních vztahů aplikují také přívrženci realismu své obecné principy i na předešlá období, většinou od uzavření tzv. vestfálského míru v roce 1648, v němž vidí základ systémů moderních států, srov. **SOFER**, *The Prominence*, s. 10-11; **KISSINGER**, *Umění diplomacie*, s. 55.

Realismus se snaží vystupovat jako jedna z „velkých“ teorií, proto obsahuje také antropologickou složku, která vychází z premisy, že svět má anarchistickou podobu a jednání států mezi sebou se podobá hobbesovsko-schmittovskému chápání světa v dimenzi „přítel-nepřítel“ či „člověk (stát) člověku (státu) vlkem“.⁴⁷ Proto se v jazyce realistů mezinárodní politika odvíjí v neustálém střetu o moc, neboť každý stát se snaží expandovat na úkor druhého.⁴⁸ V tomto pojetí hraje hlavní roli síla, rozhodnost a rychlost jednání, která má vždy navrch nad diskusí, kompromisem a snahou o dohodu.⁴⁹ Hlavní důraz se klade na pojem bezpečnosti jako ochrany existence daného státu před ohrožením ze strany jiného.⁵⁰ Stejně jako v případě Rankeho školy stojí i zde v centru zájmu objektivní, racionální individuum – stát, který dokáže jasně definovat svůj státní, „národní“, zájem, jež je nezávislý na tom, kdo je zrovna v jeho čele.⁵¹ Politici, diplomaté a další reprezentanti státu jsou chápáni jako „... veřejná osoba zastupující společenský celek,“ která, „... však musí této deontologické morálce nadřadit morálku konsekvencialistickou – měřítkem jeho činů mají být jejich důsledky pro úspěšné přežití a rozkvět národa, který reprezentuje“.⁵² I přesto se realisté snaží vytvořit koncept světového řádu,⁵³ který má v určitém období statickou podobu.⁵⁴ Podle mého názoru je možno u obou přístupů najít mnoho styčných bodů, což dosti usnadní další rozvíjení konceptu „nových“ dějin mezinárodních vztahů.⁵⁵

⁴⁷ **SCHMITT**, *Pojem*, s. 61; **SOBĚHART**, *Pojem*, s. 52; **HOFMANN**, *Feindschaft*, s. 221; **KRAUS**, *Freund*, s. 170, 175; **BALKE**, *Zur politischen Anthropologie*, s. 145-146; **DRULÁK**, *Teorie*, s. 61.

⁴⁸ Důležitými předpoklady pro rozmach státu je především vojenská, politická a ekonomická síla.

⁴⁹ V tomto pojetí se důraz klade na válku jako běžný prostředek politického soupeření a mír zde má pouze podobu dočasného stavu před dalším válečným (mocenským) konfliktem, srov. **DRULÁK**, *Teorie*, s. 55.

⁵⁰ **BARŠA, CÍSAŘ**, *Anarchie a řád*, s. 66; **BUZAN, WÆVER, DE WILDE**, *Bezpečnost*, s. 31.

⁵¹ **LUNÁK, ŠEDIVÝ**, *Teorie*, s. 60.

⁵² **BARŠA, CÍSAŘ**, *Anarchie*, s. 65

⁵³ **HILDEBRAND**, *Von Richelieu*, s. 196.

⁵⁴ V rámci tzv. neorealismu je touto podstatou anarchie, tudíž stálá proměna koalic, partnerství a dílčích cílů, srov. **DRULÁK**, *Teorie*, s. 62.

⁵⁵ I v oboru teorie mezinárodních vztahů přispívala česká vědecká obec spíše jen popisnými studiemi a knihami, které informovaly odbornou veřejnost o stavu oboru v zahraničí. Přesto se v loňském roce jedno z čísel profilového oborového časopisu „Mezinárodní vztahy“ věnovalo možnému budoucímu směřování oboru v České republice. Diskusi otevřela profilová stať od Petra Druláka s názvem „Přestaňme dohánět, začněme tvořit! Budoucnost českého oboru mezinárodních vztahů“, kde pojmenoval dosavadní vývoj oboru jako dohánění anglo-amerických center, přebírání jejich literatury, teorií a zvyklostí. Hlavní deficity viděl v tom, že tato situace nedovoluje místním badatelům rovnoprávně se zapojit do mezinárodního prostředí oboru mezinárodních vztahů. Dále se podle autora v České republice provádí výzkum, který neodpovídá potřebám české společnosti. Navrhuje opustit strategii dohánění a vytvořit vlastní koncept mezinárodních vztahů, jenž bude vycházet z konkrétních historických zkušeností v českém prostoru (husitství, vestfálský mír, Mnichov, „návrat do Evropy“) či se bude inspirovat českou intelektuální tradicí (Jan Amos Komenský, František Palacký, Tomáš Garrigue Masaryk, Jan Patočka). **DRULÁK**, *Přestaňme*

V následující části se zaměřím na jednotlivé body realistického přístupu v dějinách mezinárodních věcí a pokusím se ukázat relativnost používaných pojmů. Dále výše jmenované body využiji při formulaci vlastní koncepce „nových“ dějin mezinárodních vztahů. Nejprve se soustředím na pojmy realita (realismus) a státnost konkrétních epoch. První otázka se dotýká samotného paradigmatu realistického přístupu: Jak lze definovat realitu? Kdo definuje, co je reálná skutečnost a co již nikoli? Jakou roli v tomto přístupu hraje možnost změny? Realismus v podstatě odmítá jakékoli idealistické předpoklady a zásadně se brání otázce předpovědi budoucnosti. Koncentruje se pouze na minulost a přítomnost, popisuje svět, „jaký doopravdy je. Totéž se týká také jeho pohledu na minulost, kde se nesnaží hledat univerzalistické modely, ale soustředí se na popis reálné skutečnosti, která jen potvrdí obecnou platnost realistických premis.⁵⁶

Naskýtá se otázka, jak lze poznat, co je realita? Na prvním místě bych jmenoval problém vnímání reality na příkladu současnosti. Jaká je dnešní realita? Jak ji lze pojmenovat? Domnívám se, že podle množství tazatelů poroste také počet odlišných odpovědí.⁵⁷ Proč by tomu tedy mělo být v minulosti jinak? Proč by přehledný, jasný a pochopitelný svět měl být nahrazen rizikovým, chaotičtějším, nejasným až po konci studené války?⁵⁸

Druhý argument opírám o názor, že realismus lze chápat jako možný přístup pro analýzu, ale určitě nikoli jako premisu jednání pro aktéry v politice, kteří přímo rozhodují, neboť v situaci velkého počtu odlišných informací jde velmi těžko rozhodnout, co je realitou a co nikoli.⁵⁹ A v této souvislosti bych také zmínil problém vnímání změny. Jak lze poznat, že určité události přinesou dlouhodobou změnu? Proč jsou roky 1648, 1815, 1918, 1945 chápány jako přelomové? Domnívám se, že zde je důležitý právě pohled

dohánět, s. 95-96. Na tento text reagovali další autoři – Pavel Barša, Jan Růžička, Ondřej Slačálek, Ladislav Cabada, Jozef Batora. Pokládám tuto výměnu názorů za velmi přínosnou, neboť se snaží pojmenovat problémy daného oboru a bez osobních invektiv je dále rozvíjí a kriticky analyzuje.

⁵⁶ HILLGRUBER, *Politische Geschichte*, s. 533; RAPHAEL, *Geschichtswissenschaft*, s. 139.

⁵⁷ Někdo vnímá současnou realitu pozitivně jako období svobody, osobního rozvoje, cestování, vzdělávání, konzumu atd. Jiné naopak trápí rostoucí počet možných rizik pro společnost, od nebezpečí vojenských konfliktů, terorismu, přes zhoršujícího se životního prostředí až po problémy sociálních sítí, srov. ZEILER, *Just Do It!*, s. 529.

⁵⁸ IKENBERRY, *The restructuring*, s. 541, 555-556.

⁵⁹ Na myslí mám především osobu Henry Kissingera, který se aktivně účastnil americké politiky v období détente a zároveň se profiloval jako odborník na mezinárodní vztahy a historik, vycházející právě z idejí realismu. Pokládám za oprávněné položit si otázku, zda jeho knihy jsou opravdu analýzou dané reality nebo jen zachycením dané skutečnosti podle toho, jak ji on sám chtěl vidět nebo jak daná skutečnost odpovídala jeho celkovému ideologickému pojetí. Jsou tedy jeho knihy výsledkem jeho objektivního, neutrálního postoje historika nebo součástí jeho politického programu?

z určitého časového odstupu, který umožnil posouzení mnoha dílčích faktorů a především vzal v potaz následující vývoj.⁶⁰ V případě mého tématu vidím zásadní otázku v tom, zda Brandtova politika byla součástí nějaké rozsáhlejší změny mezinárodního systému, nebo pouze dílčí změnou v dlouhodobém, stabilním, realistickém prostředí?⁶¹

Z pohledu realismu se dělí novodobé dějiny do několika základních epoch. První období představují léta 1648-1815, která se nesla ve znamení vzniku novodobých států a rovnováhy moci. V 18. století se etabloval systém pěti velmocí, který pak podle nich dominoval období 1815-1914 v podobě koncertu velmocí. Po krátkém chaotickém meziválečném období se vytvořil během studené války systém dvou supervelmocí. Byl tedy rok 1648 univerzálním evropským mezníkem? Například německý historik Heinz Durchhardt se vůči této interpretaci ohrazuje tím, že mír podepsaný ve dvou německých městech Osnabrück a Münster se týkal pouze střední Evropy, nevytvořil systém suverénních států, neboť již předtím lze za suverénní státy označit například Španělsko Filipa II. či Francii Karla VIII. a Františka I. Navíc smlouvy z roku 1648 nevytvořily pevné základy dlouhotrvajícího míru a již o několik let později začala další série válek, jež pokračovala následným „válečným“ stoletím. V žádném případě nelze mluvit o systému kolektivní bezpečnosti či systému „státních“ zájmů, což potvrzuje také skutečnost, že nikdo ze současníků o systému roku 1648 nemluvil.⁶² Rok 1815 sice definoval základní principy nového systému, které se opíraly o odpovědnost a respekt ke smlouvám od hlavních evropských velmocí, multilateralismus, o snahu vytvořit dlouhotrvající mír či o stabilitu v různých evropských oblastech,⁶³ ale i zde se zájem soustředil zejména na střední Evropu. Především však celý systém vycházel z konzervativního monarchistického principu. I přes tyto určité společné znaky hovoří americký historik Paul Schroeder spíše o politickém ekvilibriu, kterému dominovaly dvě globální velmoci – Velká Británie a Rusko, neboť pouze ony mohly prosazovat své zájmy bez ohledu na ostatní země.⁶⁴ Eckart Conze

⁶⁰ Právě tento přístup odlišuje úspěšné okamžiky od neúspěšných a také dodá váhu „přelomovým“ rokům, srov. **BERGER WALDENEGG**, *Meilenstein*, s. 62.

⁶¹ V případě Brandtovy politiky se mluví především o jeho zásadní myšlence, že uznání státu quo nemělo být cílem jeho politiky, ale pouze počátkem změny, srov. **NIEDHART**, *Revisionistische Elemente*, s. 233. Tenhle přístup ale zcela odporuje základům realismu, pro který je maximálním cílem právě uznání státu quo.

⁶² Durchhardt vidí za jediný významnější přínos nové pojetí mezinárodního práva, ale pouze v teoretické oblasti, v praktické sféře se „nové“ mezinárodní právo prosazovalo velmi komplikovaně a pomalu, srov. **DURCHHARDT**, „*Westphalian System*“, s. 303-313; **CONZE**, *Abschied*, s. 30.

⁶³ **SOBĚHART**, *Ein Verfall*, s. 85-86; **METZLER**, *Strukturmerkmale*, s. 163-164; **CONZE**, „*Wer von Europa...*“, s. 216; **PYTA**, *Kulturgeschichtliche Annäherungen*, s. 6.

⁶⁴ **SCHROEDER**, *The nineteenth century system*, s. 144-145.

zase předložil přesvědčivou analýzu změny mezinárodního systému v polovině 19. století, kdy se zásadním způsobem proměnilo paradigma mezinárodního systému a v rámci „... transformace systémů států nastoupilo na místo primárně monarchisticky definovaných a na principech legitimacy fungujícího systému počátku 19. století uspořádání primárně státní, nacionálně-státní a opírající se o zájmy jednotlivých států.“⁶⁵ Toto paradigma bylo v praktické politice doplněno ideou volného obchodu, ale také ekonomického soupeření a kolonialismu. Podobně kontroverzním tématem se stalo i období studené války, jež dnes většina historiků nechápe jako statické období po roce 1945, ale jako dynamickou dobu s několika zlomovými body, spojenými zejména s obdobím détente, kdy se vedle dvou hegemonů USA a SSSR objevila řada dalších států, jež se snažily prosadit v mezinárodní politice (Francie, SRN) i řada nestátních aktérů, jež zásadním způsobem ovlivnily proměnu atmosféry studené války (mírové hnutí, nadnárodní instituce, studentské hnutí). Během studené války ustoupilo eurocentristické pojetí mezinárodních vztahů do pozadí.⁶⁶ V této části jsem chtěl ukázat, že princip statičnosti v rámci historické analýzy nenabízí dostatečnou odpověď na otázku, „jak to bylo doopravdy“.

Ještě než předložím vlastní pojetí „nových“ dějin mezinárodních vztahů, věnoval bych se třem oblastem historického výzkumu, jež ve velké míře ovlivnily dějiny mezinárodních vztahů a ukázaly další možné přístupy. Na prvním místě chci hovořit o „nových“ politických dějinách, které se rozvíjejí od osmdesátých let 20. století. Následně se budu zabývat „novými“ kulturními dějinami, které ovlivnily samotné paradigma historické vědy. A nakonec představím koncept politických dějin sociálních historiků, který se etabloval v rámci diskuse o primátu domácí nebo zahraniční politiky.

Od šedesátých let 20. století s nástupem sociálních dějin, které úspěšně nabouraly dominantní postavení tradičních politických dějin, platí slova německé historičky Luise Schorn-Schütte, že „... *politické dějiny nemají dobré image*“⁶⁷. Tradiční pojetí mělo velmi blízko ke klasickým dějinám mezinárodních vztahů, neboť také vycházelo z Rankeho premis dominance státu, popisu, důrazu na jednotlivá rozhodnutí a obhajoba skutků „velkých“ mužů.⁶⁸ Ovšem od osmdesátých let 20. století se začalo mluvit o „nových“

⁶⁵ CONZE, *Jenseits von Männern*, s. 62; CONZE, *Zwischen Staatenwelt*, s. 128.

⁶⁶ WESTAD, *The Global Cold War*, s. 3-5; WESTAD, *The Cold War*, s. 13-19.

⁶⁷ SCHORN-SCHÜTTE, *Historische Politikforschung*, s. 13.

⁶⁸ THAMER, *Politische Geschichte*, s. 41; BOROWSKY, *Politische Geschichte*, s. 475-477; CORNELIBEN, *Politische Geschichte*, s. 135-136. Typickým znakem historiků tradičních politických dějin byla politická angažovanost, kdy se své historické závěry snažili uplatnit ve svých politických plánech na postech různých poradců či přímo v rámci členství v některé z politických

politických dějinách, jež čerpají inspiraci především z politologie a sociologie a snaží se profilovat jako moderní oblast historického vývoje. V čem lze vidět základy „nových“ politických dějin? V první řadě bych jmenoval „objevení“ politična vedoucí k oddělení obsahu politiky od vazby na stát.⁶⁹ Jeho význam spočívá zejména v de-etatizaci politického rozhodování a v otevření politiky široké škále aktérů, již nejsou vázáni pouze na stát.⁷⁰ Politické dějiny přijímaly podněty z politologie, jež v podstatě stojí na výzkumu široké sítě aktérů, kteří se podílejí na rozhodování (odborníky, politické strany, zájmové skupiny, podnikatelské lobby, nadnárodní instituce ad.).⁷¹ Velkou roli v této inspiraci hrály „nové“ dějiny idejí, jež se etablovaly v šedesátých letech 20. století ve Velké Británii a Spojených státech amerických, neboť odklonily hlavní zájem badatelů od rozhodovacích mechanismů k celkovému kontextu, v němž se dané rozhodnutí učinilo. Zejména členové tzv. Cambridgeské školy kladli důraz na kontext, v němž text vznikl. Podle nich je nutné znát historické souvislosti pro možnost správné analýzy a interpretace soudobého textu. Autor je vždy determinován vlastní životní zkušeností, specifickým prostředím i společenským klimatem,⁷² proto nelze určit dlouhodobý, nezávislý a objektivní „státní/národní“ zájem.⁷³ Druhý impuls z „nových“ politických dějin představuje vnímání politiky jako komunikace,

stran, srov. **RAPHAEL**, *Von der Volksgeschichte*, s. 7; **MOMMSEN**, „*Gestürze Denkmäler*“?, s. 96-98; **PEŠEK**, *(Západo)německé dějepiscectví*, s. 567-570.

⁶⁹ **CORNELIBEN**, *Politische Geschichte*, s. 142. Pojmu politična se věnoval především německý právník a filozof Carl Schmitt, který svou knihu „Pojem politična“ uvedl větou: „*Pojem státu předpokládá pojem politična*,“ čímž zavrhl jednotu státu a obsahu politiky a dokonce upřednostnil ideu politiky před samotnou formu politického rozhodování. **SCHMITT**, *Pojem*, s. 19; **SOBĚHART**, *Pojem*, s. 43.

⁷⁰ Toto otevření se odrazilo i v politologickém výzkumu, který začal mnohem více reflektovat tradiční rozdělení politiky podle anglosaského modelu na politics, polity, policy. Polity označuje institucionální (ústavní) rámec, ve kterém se politika vytváří. Politics se zabývá strategiemi jednání a způsoby řešení politických konfliktů, což doplňuje policy jako ideová složka pojmu politika, srov. **FIALA**, **SCHUBERT**, *Moderní analýza*, s. 17-19; **CABADA**, **KUBÁT a kol.**, *Úvod*, s. 47-49; **BOROWSKY**, *Politische Geschichte*, s. 484.

⁷¹ Politická věda v anglosaských zemích se primárně soustředila na teorii demokracie, definici občana, politické vzdělávání a řešení konfliktů mírovým způsobem, srov. **SKOVAJSA**, *Teorie*, s. 355-356; **ZNOJ**, *Cesta*, s. 8; **SHAPIRO**, *Teorie*, s. 30; **KROHN**, *Emigranten*, s. 24.

⁷² Mezi hlavní představitele patří například Quentin Skinner nebo John G. A. Pocock, srov. **HELLMUTH**, **EHRENSTEIN**, *Intellectual History*, s. 150-152; **HAMPSHER-MONK**, *Neuere angloamerikanische Ideengeschichte*, s. 294-295; **SCHORN-SCHÜTTE**, *Ideen-, Geistes- und Kulturgeschichte*, s. 489-515; **SOBĚHART**, *Pojem*, s. 42; **SCHORN-SCHÜTTE**, *Historische Politikforschung*, s. 69.

⁷³ Mýtus nezávislosti státu, veřejného zájmu a veřejného blaha dekonstruovala také teorie veřejné volby, jež se od sedmdesátých let 20. století prosazovala nejen v ekonomii, ale i v politické vědě. Teorie veřejné volby se zabývá především volebním chováním voličů, byrokracií, nestátními aktéry, zájmovými aktéry a motivacemi politiků při řešení konfliktů. Vychází z ekonomické premisy o racionalitě a maximalizaci užitku, tudíž staví proti nezávislému státu jedince, který vždy sleduje nějaký svůj, konkrétní zájem a pouze se ho snaží propagovat jako věc obecného užitku, aby ho mohl lépe prosadit, srov. **SCHWARZ**, *Teorie*, s. 842-843; **SCHWARZ**, *Škola*, s. 478-479.

tedy nikoli jako střet, konflikt, ale jako diskusi dvou rovnocenných partnerů.⁷⁴ Komunikace se nemusí odvíjet pouze v jazykové rovině, ale stále větší prostor se věnuje nonverbální rovině, tedy například gestům, rituálům a ceremoniálu.⁷⁵ Hlavní význam nových politických dějin spočívá podle mého názoru na vytvoření komplexního pole různých aktérů, kteří své rozhodnutí činí v husté komunikační síti nejen moderních prostředků masové komunikace.⁷⁶ Důraz se klade na občana a občanskou společnost, jež určují a neustále mění obsah a formu politiky.⁷⁷

Přínos „nových“ kulturních dějin⁷⁸ vidím zejména ve čtyřech aspektech. Prvním je určitý útok na paradigma historie jako vědního oboru, kdy po dominanci politických a sociálních dějin přichází období kulturních dějin.⁷⁹ Změna se projevuje především v širším záběru historie jako vědního oboru, který se stále více otevírá i dalším společenským vědám a snaží se jednání člověka interpretovat v rámci co nejširšího kontextu podnětů a nabízených alternativ.⁸⁰ Za druhý aspekt považuji, že v centru pozornosti stojí racionální a emocionální individuum, jež na jedné straně ovlivňuje svými činy okolí, ale daná komunita

⁷⁴ Často se odkazuje na dílo německého filosofa Jürgena Habermase a jeho teorii komunikativního jednání, jež vychází z racionality diskutujících a soustřeďuje se na diskusní pole, jež slouží k poznání původně zneprátených aktérů. Podstatné je, že se celý konflikt řeší pouze v rámci komunikace a nikoli pod hrozbou zbraní, násilí atd. **HABERMAS**, *Theorie*, s. 81-86. Pokládám za důležité upozornit na fakt, že Habermasova teorie je v první řadě vytvořena pro masovou, demokratickou společnost, která respektuje základy právního státu, svobody, rovnosti a racionalitu jednotlivce.

⁷⁵ **EDELMAN**, *Politik*, s. 5. Toto pojetí politiky se v současné době velmi intenzivně prosazuje také v historiografii, především ve výzkumu středověkých a raně novověkých dějin, srov. **SCHORN-SCHÜTTE**, *Politische Kommunikation*, s. 276-278; **SCHORN-SCHÜTTE**, *Kommunikation*, s. 74; **FREVERT**, *Neue Politikgeschichte. Konzepte*, s. 21.

⁷⁶ **HABERMAS**, *Strukturální přeměna*, s. 20-31; **FREVERT**, *Neue Politikgeschichte*, s. 160-161; **FREVERT**, *Neue Politikgeschichte. Konzepte*, s. 15-16; **SCHORN-SCHÜTTE**, *Historische Politikforschung*, s. 104.

⁷⁷ Německý sociolog Ulrich Beck v tomto kontextu hovoří o rozlišování mezi politikou vedenou podle pravidel a politikou měnící pravidla. Dnes se stále více do popředí dostává druhé pojetí politiky, tzv. reflexní politika měnící pravidla s ohledem na různorodost sociálních, hospodářských, náboženských a kulturních polí, srov. **BECK**, *Vynalézání politiky*, s. 181-182; **FREVERT**, *Neue Politikgeschichte*, s. 164.

⁷⁸ „Staré“ kulturní dějiny se rozvíjely v 19. století jako protiklad vůči převládajícím politickým dějinám. Ideově vycházely především z romantismu a idealismu počátku 19. století, a proti racionalismu a individualismu politických věd stavěly do popředí morálku a dlouhodobější trendy ve vývoji jednotlivých národů doplněné charakteristicky národních kolektivních identit. Klíčové pro rozvoj kulturních dějin byl přínos německé historické školy, jež chápala také ekonomii jako morální vědu, a proto se výkonnost hospodářství stala odrazem vyspělosti kultury daného národa. K nejznámějším představitelům toho přístupu patřil Karl Lamprecht, srov. **DINGES**, *Neue Kulturgeschichte*, s. 182; **IGGERS**, *Dějepisectví*, s. 36-39.

⁷⁹ **ŘEPA**, *O krizi*, s. 268; **DANIEL**, *Geschichte*, s. 581.

⁸⁰ **DANIEL**, *Clio*, s. 205-206; **PELC**, „Kultura“, s. 608; **ŠTAIF**, *Sociální a kulturní dějiny*, s. 40; **MAREK**, *Kultura*, s. 493.

zároveň ovlivňuje jeho rozhodování.⁸¹ Právě toto pojetí stálo v zárodku dějin každodennosti a mikrohistorie, které vycházely především z etnologie, antropologie a kulturologie.⁸² Na třetím místě stojí problematika poznání reality. Kulturní dějiny se zde v mnohém protnul s postmoderní kritikou osvícenské racionality a znovu oživily otázku po vztahu mezi subjektem a objektem, jinými slovy mezi danou skutečností a jejím hodnocením. Kulturní historici vycházejí z premisy, že nikdy nelze dospět k plnému pochopení dané reality, mnohem důležitější nežli pravda o dané skutečnosti je vnímání této události u každého člověka či v konkrétní komunitě.⁸³ Proto „kulturalisté“ kladou důraz spíše na doprovodné jevy daného rozhodnutí – symboliku, gestikulaci, rituály, kulturní vzorce chování, předsudky, tradici ad.⁸⁴ A posledním aspektem, který ovlivnil nové politické dějiny a dějiny mezinárodních dějin, je škála témat, které kulturní dějiny nabízejí. Je zde patrný odklon od témat z politické oblasti a rostoucí zájem o oblasti související s všedním, každodenním životem - rodina a příbuzenské vztahy, genderová tematika, životní fáze, náboženství, práce, konflikt, setkání s „cizími“, prostor a čas, tělo, sexualita, vztah člověk – příroda a další. Kulturní dějiny pronikly do politických dějin v pojetí tzv. kulturních dějin politiky, kde se zájem soustředí především na rituály a symbolickou reprezentaci například v rámci státních návštěv, zasedání parlamentů, televizních debatách či volbách, neboť tyto situace s sebou nesou právě znaky kolektivních mentalit a symbolického jednání.⁸⁵

Určitý význam pro moderní dějiny mezinárodních vztahů měla také západoněmecká kontroverze historiků o primát zahraniční či vnitřní politiky, která

⁸¹ Přestože se kulturalisté soustředí zejména na individuum, zároveň přiznávají, že existují společné vzorce konkrétních komunit, a proto se velká pozornost věnuje výzkumu kolektivních mentalit, srov. **DINGES**, *Neue Kulturgeschichte*, s. 184; **IGGERS**, *Dějepisectví*, s. 98.

⁸² Historici kulturních dějin kritizovali u sociálních historiků především jejich důraz na struktury a makrohistorii, sami se soustředili na „všední“ každodenní život jednotlivce, jenž nedělá příliš mnoho zásadních rozhodnutí, jež by ovlivnily životy velké skupiny lidí. **PELC**, „Kultura“, s. 608; **IGGERS**, *Dějepisectví*, s. 97.

⁸³ **TŘEŠTÍK**, *Češi a dějiny*, s. 26; **FRANC**, *Kulturní dějiny*, s. 175.

⁸⁴ Často se používá termín amerického antropologa Clifforda Geertze „zhuštěný popis“, kterým definoval stav, kdy k pochopení určitého jevu musíme znát také daný kulturní kontext. Geertz svoji tezi ukázal na příkladu dvou chlapců, z nichž jeden mrkl na druhého. V této situaci bylo důležité, zda se jednalo o nějaký domluvený signál či pouze fakt, že dotyčnému chlapci něco spadlo do oka, neboť „...rozvrstvená hierarchie významových struktur, v jejímž rámci dochází k produkci, vnímání a interpretování tiků, mrknutí, falešných mrknutí, parodií, nacvičování parodií a bez níž by tyto jevy vlastně neexistovaly (ani neutrální tiky, které jako kulturní kategorie nejsou mrknutí – stejně jako mrknutí nejsou tiky), a to bez ohledu na to, co by kdo činil se svými očními víčky.“ **GEERTZ**, *Zhuštěný popis*, s. 17; **DANIEL**, *Clio*, s. 208-209.

⁸⁵ **MERGEL**, *Überlegungen*, s. 595; **FREVERT**, *Neue Politikgeschichte. Konzepte*, s. 22-23; **FREVERT**, *Neue Politikgeschichte*, s. 160-161.

probíhala od sedmdesátých do devadesátých let 20. století.⁸⁶ Po rozsáhlých společenských změnách, studentském hnutí a vysokoškolské reformě, jež s sebou přinesly otevření nových univerzit a masové zvýšení počtu vysokoškolských studentů, se dostala do krize i samotná západoněmecká historiografie. V jejím čele stáli z velké části zasloužilí, konzervativní profesori, kteří vzdělání získali ještě v předválečné době (Schieder, Conze, Ritter) a kteří se velmi složitě vyrovnávali se společenskými proměnami šedesátých let 20. století.⁸⁷ Zároveň došlo ke změně i samotného paradigmatu historické vědy v SRN, kdy dosud dominantní politické dějiny rychle vystřídaly dynamicky se rozvíjející sociální dějiny,⁸⁸ k nimž se přihlásila v podstatě celá střední generace německých historiků, jež obsazovala profesorská místa na nových univerzitách.

Právě na tuto situaci reagoval Hillgruber svým článkem „Politické dějiny v moderním pohledu“ z roku 1973. Hillgruber odmítl německou tradici politických dějin, jež se nesla v duchu, že „muži dělají dějiny“⁸⁹. Zároveň se ohradil vůči masovému nástupu sociálních dějin a imperiálnímu nároku tzv. historických sociálních věd, jež se snažily profilovat jako paradigmatický směr západoněmecké historiografie.⁹⁰ Také se nechtěl soustředit pouze na spor o primát vnitřní a zahraniční politiky, ale snažil se vytvořit koncept, který by oba přístupy spojil. Proto hovořil o moderních politických dějinách, které budou dobře promyšlené a budou vycházet z precizní práce s prameny a inovativním kladením otázek. Nicméně se nevzdal myšlenky, že mezinárodní vztahy jsou určovány jednáním velmocí, neboť i „... *přes veškerou důležitost dlouhodobého ekonomického vývoje, přes všechny, z toho vycházející a doprovázející, sociální změny a přes všechny ideologické frontové bloky skrze systém států... určují také v 19. a 20. století protiklady mezi velmocemi podstatně průběh obecných dějin.*“⁹¹ V dalším textu se Andreas Hillgruber

⁸⁶ I když v podstatě lze hovořit jen o dvou hlavních vlnách. V sedmdesátých letech 20. století se střetli Hans-Ulrich Wehler a Andreas Hillgruber a v devadesátých letech Wehler s Hillgruberovým žákem Klausem Hildebrandem. I přes rozdíl skoro dvaceti let se v diskusích argumenty v podstatě opakovaly.

⁸⁷ **CORNELIBEN**, *Gerhard Ritter*, s. 643-644; **CONZE**, *Abschied*, s. 22; **RAPHAEL**, *Von der Volksgeschichte*, s. 9; **MOMMSEN**, „*Gestürzte Denkmäler*“?, s. 106-108.

⁸⁸ **CONZE**, *Moderne Politikgeschichte*, s. 21; **JÄGER**, *Historische Forschung*, s. 157; **PEŠEK**, *(Západo)německé dějepisectví*, s. 564; **KOCKA**, *Sozialgeschichte in Deutschland*, s. 11-12.

⁸⁹ **HILLGRUBER**, *Politische Geschichte*, s. 536; **FREVERT**, *Neue Politikgeschichte*, s. 152-153.

⁹⁰ Hillgruber chápal sociální dějiny jednak jako díleč historiografickou disciplínu nebo jako „ochrannou střechu“ pro různé menšinové přístupy v historiografii, ale zároveň také „*jako pouhé varování před jednostrannou indoktrinací.*“ **HILLGRUBER**, *Politische Geschichte*, s. 531.

⁹¹ *Tamtéž*, s. 533; Jako příklad moderního pojetí politických dějin Conze uvedl například termín „britské zájmy“ (British Interests) v druhé polovině 19. století, kde se spojily imperiální představy britských politiků s ideou permanentní hospodářské expanze. **CONZE**, *Moderne Politikgeschichte*, s. 22.

odvolával na práce z teorie mezinárodních vztahů, které jen potvrdily jeho realistické premisy, že při snaze o překročení rozdělení historiografie na primát vnitřní a zahraniční politiky je nutno „... vyjít ze základních skutečností států (zeměpisná poloha, množství nerostných surovin, průmyslová kapacita, vojenský potenciál, počet obyvatel)“⁹². Tento text jasně dokreslil realistické základy Hillgruberovy teorie.

O určité doplnění Hillgruberových tezí se pokusil Klaus Hildebrand, jenž se ohradil především vůči Wehlerově kritice Hillgrubera a jeho snaze podřídít dějiny mezinárodních vztahů tzv. „dějinám společnosti“⁹³. Hildebrand se snažil dějiny mezinárodních vztahů a potažmo celé politické dějiny prezentovat jako zcela samostatnou oblast historické vědy, nezávislou na sociálních dějinách. Vystupuje proti snaze sociálních historiků „protlačit“ jeden dominantní přístup, naopak prosazuje názor, že historiografie stojí na pestrosti a mnohosti přístupů. K tomu přidal tezi, že hlavní pojmy sociálních dějin neměly pro dějiny mezinárodních vztahů žádný význam. Snažil se ukázat, že pojmy jako průmyslová revoluce, industrializace, třídní společnost, sociální změny a organizovaný kapitalismus se týkají pouze hospodářských a sociálních dějin, nikoli oblasti politických dějin.⁹⁴ O bezmála dvacet let později Hildebrand navázal na diskusi z poloviny sedmdesátých letch a v rámci recenze knihy Henry Kissingera „Umění diplomacie“ v podstatě zopakoval základní realistické ideje a trval na jedinečnosti zahraniční politiky.⁹⁵

Proti argumentům Andrease Hillgrubera vystoupil přední reprezentant sociálních dějin a jeden ze zakladatelů tzv. bielefeldské školy Hans-Ulrich Wehler. V textu „Moderní politické dějiny nebo 'velká kabinetní politika“ z roku 1973 se kriticky vyjádřil k výše uvedeným tezím a přidal vlastní představu o moderních politických dějinách. Wehler hned v úvodu odmítl dominanci sociálních dějin v západoněmecké historiografii, neboť podle něj se sociální dějiny rozvíjejí sotva několik posledních let, zatímco politické dějiny tvořily

⁹² HILLGRUBER, *Methodologie*, s. 196.

⁹³ Dějiny společnosti (Gesellschaftsgeschichte) v tomto pojetí však nepředstavovaly pouze dílčí historickou disciplínu vedle například hospodářských či politických dějin, ale mainstreamový přístup v historiografii, který se snažil integrovat právě dříve zmíněné dílčí specializace.

⁹⁴ HILDEBRAND, *Geschichte*, s. 329, 343-348.

⁹⁵ V podstatě se jen přihlásil ke Kissingerovým závěrům o důležitosti státního zájmu, střetu o moc, velmocenské rivality, koncertu velmocí ad. HILDEBRAND, *Von Richelieu*, s. 198-202. Tato kontroverze dodnes přitahuje pozornost historiků, například americký historik Brendan Simms ve svém textu z roku 2003 hlásí k závěrům Hildebrand/Hillgruber a prosazuje dominanci primátu zahraniční politiky, srov. SIMMS, *The Return*, s. 275. Klaus Hildebrand argumentoval i v roce 2004 stále podobným, realistickým způsobem, kdy na první místo výzkumu dějin kladl principy tradičních dějin diplomacie – moc, rivalita velmocí, národ, národní stát. Srov. HILDEBRAND, *Wiedervereinigung*, s. 208-209.

mainstream již od počátku historiografie jako vědní disciplíny.⁹⁶ Hlavní prostor však věnoval kritice Hillgruberových tezí. Vítal Hillgruberovo odmítnutí politických dějin starého nacionalistického ražení, zároveň kritizoval tento postoj jako nedostatečný, neboť Hillgruber se podle něj nedistancoval od primátu zahraniční politiky a státu jako hlavního aktéra v mezinárodních vztazích. Wehler mu také vyčítá nedostatečnou teoretickou průpravu, nepochopení základních principů sociálních dějin a používání mnoha nejasných pojmů, které spíše diskusi zamlžují. Z tohoto pohledu se Wehler ptal, jaký je rozdíl mezi Hillgruberovým pojetím „moderních“ politických dějin a tradičními dějinami velké kabinetní politiky.⁹⁷ Domníval se, že Hillgruber zastával tradiční teze klasického politického dějepisce jen pod označením „moderních“ politických dějin. Wehler zároveň představil vlastní vizi moderních politických dějin, které měly být součástí sociálních dějin a vycházet z primátu vnitřní politiky.⁹⁸ Tento koncept souvisel s pojetím sociálních dějin v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století, které se soustředily na výzkum moderních, průmyslových společností a vycházely z toho, že klíčové podněty pro vývoj národních států přichází ze strany vnitřní politiky, nikoli zahraniční. Zároveň se sociální historici snažili poukázat na fakt, že rozhodování často nedělali státníci, panovníci či diplomaté, ale díky změnám v sociální a hospodářské struktuře daného státu, získávaly hlavní vliv zájmové skupiny, podnikatelské či zemědělské skupiny, kartely, odbory, politické strany či různá masová hnutí.⁹⁹

V roce 1996 Wehler zveřejnil kritickou recenzi publikace Klause Hildebranda „Zapomenutá říše. Německá zahraniční politika od Bismarcka k Hitlerovi 1871-1945“,¹⁰⁰ kde zopakoval argumenty z roku 1973. Na prvním místě uvedl, že Hildebrand pokračuje v tradici svého učitele Hillgrubera a z metodologického hlediska neučinil v porovnání se

⁹⁶ **WEHLER**, *Moderne Politikgeschichte*, s. 344, 348.

⁹⁷ *Tamtéž*, s. 364; **FREVERT**, *Neue Politikgeschichte*, s. 153.

⁹⁸ Wehler se také odvolával na studie německého historika Eckarta Kehra, který již v meziválečném období publikoval práce, jež se snažily dokázat, že expanzivní politika německého císaře Viléma II. nebyla vedena samotným panovníkem, ale spojením podnikatelské a zemědělské lobby, jež vnutily své představy nejen císaři, ale i politikům a diplomatům, srov. **SOBĚHART**, „*Primat der Innenpolitik*“, s. 528-531; **PUHLE**, *Zur Legende*, s. 112-113; **WEHLER**, *Radikaldemokratische Geschichtswissenschaft*, s. 261; **ZIEBURA**, *Die Rolle*, s. 87-89; **SCHORN-SCHÜTTE**, *Historische Politikforschung*, s. 36; **BOROWSKY**, *Politische Geschichte*, s. 481.

⁹⁹ **WEHLER**, *Moderne Politikgeschichte*, s. 362; **CONZE**, *Moderne Politikgeschichte*, s. 22. S tím také souvisela závislost zahraniční politiky, jež přestala být svébytnou oblastí rozhodování panovníka, na hospodářské a sociální vyspělosti daného státu.

¹⁰⁰ Hildebrand v předmluvě knihy bránil existenci národního státu a klíčové pojmy realistické teorie – rovnováha moci, rozšiřování moci, vytváření koalic proti hegemónovi, srov. **HILDEBRAND**, *Das vergangene Reich*, o. S.

stavem před rokem 1914 žádný posun.¹⁰¹ Dále mu vyčetl, že využíval pouze psané dokumenty panovníků, politiků a diplomatů, jimž bezmezně věřil, aniž si kladl otázku po kontextu jejich vzniku, adresáta či jejich funkce. Zcela stranou také ponechal hospodářské a sociální souvislosti německé zahraniční politiky a podlehl kouzlu „velkých“ mužů, aniž by se snažil ukázat, jak vypadal rozhodovací mechanismus v období 1871-1945.¹⁰² Přestože to Wehler nenapsal přímo, stále se snažil mezinárodní dějiny a politické dějiny interpretovat v rámci sociálních dějin.

Stejným směrem mířil i text Gilberta Ziebury, jež do popředí stavěl hospodářské souvislosti mezinárodního systému, proto jako příklad uváděl velkou hospodářskou krizi a krizi mezinárodní politiky ve třicátých letech 20. století. I on se snažil ze sociálních dějin vyvodit pojem, který by pod sebe mohl včlenit i politické dějiny, proto přišel s termínem „světová společnost“, jenž měl do jedné roviny postavit politiku, ekonomii a ideologii.¹⁰³

Jaký byl přínos této kontroverze? Sám Wehler ještě ve druhé polovině devadesátých let 20. století mluvil o tom, že opravdu moderní politické dějiny, které by se opíraly o výsledky mezinárodního výzkumu a teoretických přístupů, se v Německu ještě neprosadily¹⁰⁴. Rovněž mnozí historici hodnotili kontroverzi spíše jako „dialog hluchoněmých“¹⁰⁵, z níž nevzešlo v podstatě nic přínosného.¹⁰⁶ Osobně zde vidím několik klíčových témat pro následující vymezení „nových“ dějin mezinárodních dějin. Na jedné straně nenabízelo německé pojetí dějin společnosti příliš možností pro nové pojetí politických dějin a spíše hrozilo „rozmělnění“ politična ve společenských strukturách.¹⁰⁷ Na druhé straně může tato diskuse sloužit jako příklad nezměněného přístupu historiků

¹⁰¹ Wehler upozornil, že Hildebrand nezmiňuje jiné názory či interpretace, že jen předkládá data, jména, události přesně podle Rankeovy premisy „jak to doopravdy bylo“. **WEHLER**, „*Moderne*“ *Politikgeschichte?*, s. 257-258.

¹⁰² I zde Wehler uvedl řadu nestátních aktérů, kteří měli zásadní vliv na směřování německé zahraniční politiky v předválečném a meziválečném období, například vliv žurnalistů, nátlakových skupin, politiky ochranných cel ad. Hildebrand také vůbec nevzal v potaz ideový kontext dané doby, který se nesl v duchu liberalismu, konservatismu, sociálního darwinismu, kolonialismu a snahou o vytváření světových říší. **WEHLER**, „*Moderne*“ *Politikgeschichte?*, s. 259-264.

¹⁰³ **ZIEBURA**, *Die Rolle*, s. 102; **CONZE**, *Moderne Politikgeschichte*, s. 26.

¹⁰⁴ **WEHLER**, *Politik*, s. 188; **FREVERT**, *Neue Politikgeschichte. Konzepte*, s. 9. Tuto skutečnost Paul Nolte vysvětlil tím, že zatímco v sedmdesátých letech 20. století se do profesorských pozic dostala řada mladých historiků, v devadesátých letech tito historici pomalu zestárlí, ale stále drželi profesorské stolice. Tudíž tady v SRN bylo jen velmi málo prostoru pro prosazení nové mladé generace historiků, která by se stala nositelkou těchto nových podnětů v oblasti politických dějin, srov. **NOLTE**, *Die Historiker*, s. 413-415.

¹⁰⁵ **KIEBLING**, *Der „Dialog der Taubstummen“*, s. 651.

¹⁰⁶ **MARCOWITZ**, *Von der Diplomatiegeschichte*, s. 78.

¹⁰⁷ **FREVERT**, *Neue Politikgeschichte. Konzepte*, s. 10. Historické sociální vědy také zůstaly na úrovni národních společností, což v době globalizace a transnacionalismu působí také značně determinačně. **NOLTE**, *Die Historiker*, s. 420.

k mezinárodním vztahům z pozice realismu.¹⁰⁸ Tento přístup se však od sedmdesátých let 20. století stal terčem kritiků, kteří upozorňovali na roli nestátních aktérů v mezinárodní politice, na důležitost teorie při stanovení závěrů, zejména z dynamicky se rozvíjející politologie, sociologie a ekonomie.

Koncept nových dějin mezinárodních vztahů bych zjednodušeně označil za liberálně-konstruktivistický model,¹⁰⁹ neboť vycházím z teze, že tradiční, realistický koncept nenabízí dostatečné odpovědi na otázky související s proměnou a podstatou mezinárodního systému. Liberální model totiž bere v potaz široké pole aktérů, již mají různou legitimitační hodnotu, od volených zástupců přes různé zájmové až po zcela ilegální skupiny. Liberalismus nechápu jako snahu o vytvoření univerzální teorie, naopak jako ideový koncept respektující pluralitu odlišných kulturních celků.¹¹⁰ Výsledkem však nemá být „střet kultur“¹¹¹, ale respekt k jejich pluralitě jako základu vzájemné diskuse. Moje výchozí otázka je stejná jako v případě realismu – jaký je náš dnešní svět? Jaká je realita? Domnívám se, že přestože velká část badatelů se snaží mezinárodní vztahy chápat systematicky a hledat „přirozené“ zákony, většina z nich se shodne na tom, že dnešní globální svět je dynamický, nepředvídatelný a těžko plánovatelný.¹¹² Odlišuje se náš svět zásadním způsobem od minulosti? Moje odpověď zní, že nikoli, jen se mění preference obyvatel a kulturní prostředí, do kterého projektují své představy a tužby. Proč konstruktivistický model? Tento koncept vychází z představy, že klíčové rozhodnutí činí konkrétní individuum ve vztahu k dané komunitě, tudíž i všechny instituce¹¹³ vznikají na

¹⁰⁸ SCHWEIZER, SCHUMANN, *The Revitalization*, s. 170-175.

¹⁰⁹ KENNEDY-PIPE, *International History*, s. 754; BARŠA, *Anarchie*, s. 306-307. Zároveň však nespojuji termín liberální se slovem utopistický, jak to dělá celá řada autorů realismu, ale pokládám liberalismus za zcela racionální, adekvátní alternativu.

¹¹⁰ RAWLS, *Oblast politična*, s. 41. Zároveň se však hlásím k univerzální platnosti některých liberálních principů – spravedlnosti, lidských práv, základních občanských svobod, srov. CORNELL, *Rozličné vize*, s. 247-249; BARŠA, *Individualismus*, s. 197-199.

¹¹¹ V pojetí amerického Samuela Huntingtona se právě svět po rozpadu východního bloku rozdělil do několika kulturních celků, na jejichž hranicích dochází k největším střetům a tyto oblasti jsou zárodky budoucích válečných konfliktů. Huntington respektuje proměnlivost současného světa, zároveň jen opakuje neorealistické teze o důležitosti národního státu, HUNTINGTON, *Střet civilizací*, s. 12. Podobným způsobem, i když mnohem méně propracovaným, argumentuje například Zuzana Lehmannová. Srov. LEHMANNOVÁ, *Vývoj*, s. 7-31.

¹¹² ZEILER, *Just Do It!*, s. 530.

¹¹³ Zde bych vyzdvihl především přínos institucionální ekonomie, která definuje instituce jako „...jakékoliv omezení, které utváří ekonomické chování lidí... Instituce strukturují náš život, umožňují nebo alespoň usnadňují naše očekávání a vnášejí řád do společnosti – a jako každé omezení při cílovém jednání lidí - též generují potřebné informace.“ MLČOCH, *Institucionální ekonomie*, s. 29. Instituce se tradičně dělí na formální a neformální. K formálním patří například politické zřízení, soudní systém, kolektivní smlouvy a celý právní systém (zejména občanské a obchodní právo). Neformální instituce představují například zvyky, tradice, kultura daného

základě rozhodnutí občanů dané komunity. Jinými slovy - stát či mezinárodní systém nejsou žádnou daností, ale pouze konstruktem konkrétního kulturního celku.

Jaké jsou hlavní premisy nových dějin mezinárodních vztahů? Když američtí politologové v polovině osmdesátých let 20. století mluvili o „návratu státu“,¹¹⁴ měli na mysli zcela jinou situaci, než jaká vládla v politických dějinách a dějinách mezinárodních vztahů. Vycházeli z poměrů šedesátých a sedmdesátých let 20. století, které se nesly v duchu studentských bouří, nástupu nových sociálních hnutí, kritiky USA a války ve Vietnamu, proto následující desetiletí znamenalo určité posílení státu a jeho vlivu v politickém, ekonomickém a hospodářském systému. Avšak stát se nevrací jako dominantní aktér, ale jako jeden z mnoha činitelů na politickém poli. Navíc, jak ukázala ekonomická teorie volby, stát není nadosobní entitou, ale vždy reprezentuje zájmy skupiny politiků a byrokratů, kteří jsou právě u vlády. Ovšem jejich rozhodování je ovlivněno a limitováno celou řadou nestátních aktérů,¹¹⁵ jež získávají vliv na klíčové politiky a státní úředníky, kteří rozhodují.¹¹⁶ Obě skupiny – stát i nestátní aktéři – se zaměřují na stejnou skupinu (voliče, obyvatelstvo) a snaží se je získat na svoji stranu pomocí prostředků masové komunikace, diskusemi, publikacemi či osobním setkáním.¹¹⁷ Pro rostoucí roli nestátních aktérů byl důležitý přelom šedesátých a sedmdesátých let 20. století, kdy v rámci společenských změn došlo k otevření sféry politična, v němž se od té doby angažuje mnohem více činitelů.¹¹⁸ Proto chci jednu z kapitol své disertace věnovat nestátním aktérům v německé politice na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 20.

společenství. **VOIGT**, *Institucionální ekonomie*, s. 12-13; **WISCHERMANN**, *Vom Gedächtnis*, s. 22-23; **GRANOVETTER**, *Economic Institutions*, s. 6-9; **HALL, TAYLOR**, *Political Science*, s. 942-946.

¹¹⁴ **SKOCPOL**, *Bringing the State Back In.*, s. 3-4; **CONZE**, *Abschied*, s. 43; **FREVERT**, *Neue Politikgeschichte. Konzepte*, s. 11.

¹¹⁵ Politologové právě pro období od devadesátých let 20. století hovoří o nárůstu vlivu tzv. NGO (non-government organizations) – nestátních organizací, mezi něž náleží například nadstátní politické (OSN, WTO, EU) či ekonomické instituce (CEFTA, MMF, OPEC), ale uvádí také příklad moderního terorismu, jež svojí globální hierarchií ohrožuje stabilitu západní civilizace, srov. **CÍSAŘ**, *Vzniká globální občanská společnost?*, s. 9-12. Já preferuji termín nestátní aktér, neboť nabízí mnohem širší možnost aplikace, bez vazby na pevnou hierarchii, neboť například u vlivu veřejného mínění na zahraniční politiku se velmi těžko definovat hierarchická struktura, srov. **HOLSTI, Ole R.**, *Public Opinion*, s. 445-446; **RISSE-KAPPEN**, *Public Opinion*, s. 482-484.

¹¹⁶ Tento přístup není typický pouze pro období 19. a 20. století, ale při výzkumu raného novověku se mluví o de-etatizaci a různých nestátních aktérech, srov. **KOZMANOVÁ**, *Fridrich Vilém Braniborský*, s. 637, 639.

¹¹⁷ Zásadní rozdíl je zde mezi demokratickou a nedemokratickou vládou, neboť v nedemokratických státech je vliv nestátních aktérů velmi malý a platí zde v podstatě realistická teze o tom, že oblast zahraniční politiky je výlučnou a specifickou oblastí vládnoucí elity.

¹¹⁸ **RAPHAEL**, *Die Verwissenschaftlichung*, s. 177-179; **HODENBERG, SIEGFRIED**, *Reform*, s. 8.

století.¹¹⁹ Menší role státu je doprovázena také oslabením národa ve vazbě na pevně stanovené hranice. Do popředí historiků se dostává transnacionální dimenze historie,¹²⁰ kdy se badatelé snaží ukázat, že řada problémů (přírodní katastrofy, hospodářské krize, válka, lidská práva, obchod, protekcionismus, konzumní společnost) se neomezují na hranice národního státu.¹²¹ Tento přístup umožňuje také otevřít otázky nadnárodního transferu, nadnárodních institucí, ale i volného pobytu osob.

Liberálně-konstruktivistický model se odrazil ještě v několika dalších základních rozšíření mezinárodních vztahů. Prvním je otázka morálky a etických norem v mezinárodní politice. Realismus zásadně odmítá aplikaci morálních norem v politice, neboť to pouze brání racionálnímu rozhodnutí s ohledem na vlastní zájmy. Liberální koncept vychází z toho, že etika tvoří nedílnou součást mezinárodní politiky,¹²² neboť „... *normy jsou představami hodnot a pravidel, kterými můžeme hodnotit sociální a politické vztahy.*“¹²³ Ovšem nezbytným základem tohoto přístupu je existence prostředí, jež bude normativní soudy respektovat, a odpovědných činitelů, kteří budou cítit odpovědnost za tuto situaci. V odborné literatuře se často mluví o tzv. kultuře míru,¹²⁴ kde mír není pouze ukončením války či přestávkou mezi konflikty, ale skutečným cílem bojujících stran a také stavem, díky němuž je možno dosáhnout změny v mezinárodním prostředí. V tomto kontextu bych chtěl Brandtovu zahraniční politiku interpretovat jako příspěvek ke kultuře míru na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 20. století.

Za další faktor považuji rozšíření aktivit mezinárodní politiky, která se tradičně odvíjela v dimenzích přímých či nepřímých jednání mezi politickými partnery, avšak liberální pojetí mezinárodní politiky větší prostor věnuje především hospodářské diplomacii¹²⁵ či kulturní diplomacii¹²⁶, neboť důležitý faktor mezinárodní politiky je také

¹¹⁹ Vybral jsem postoj církví vůči Polsku, postavení a význam vyhnaných Němců a komparaci dvou think-tanků na každé straně železné opony – Německou společnost pro zahraniční politiku a československý Ústav pro ekonomii a mezinárodní politiku.

¹²⁰ **WEHLER**, *Transnationale Geschichte*, s. 161-162; **OSTERHAMMEL**, *Transnationale Gesellschaftsgeschichte*, s. 471-472; **CLAVIN**, *Definig Transnationalism*, s. 422-425; **IRIYE**, *The Internationalization of History*, s. 4-5.

¹²¹ **PAULMANN**, *Grenzüäume*, s. 197-198. Transnacionalismus je také výsledkem opuštění konceptu centralizace výzkumu euro-atlantské kultury a stále rostoucího zájmu o problematiku tzv. třetího světa a mimoevropských oblastí, srov. **CONRAD, ECKERT**, *Globalgeschichte*, s. 14-24.

¹²² **KRATOCHWIL**, *Rules*, s. 25-27; **FROST**, *Ethics*, s. 33-38.

¹²³ **SCHULZ**, *Netzwerke*, s. 10; **SCHULZ**, *Normen*, s. 13-16; **SCHULZ**, „*Wächter der Zivilisation?*“, s. 36-38; **PYTA**, *Kulturgeschichtliche Annäherungen*, s. 15.

¹²⁴ **DÜLLFER**, *Frieden Stiften*, s. 1-12; **SCHULZ**, *Internationale Politik*, s. 54-56.

¹²⁵ **BERGHANN**, *Deutschland*, s. 121-122. Z oblasti hospodářské diplomacie Hubert Zimmermann uvádí například Marshallův plán či stipendijní pobyty pro německé podnikatele ve

vnímání konkrétního státu druhými, proto se vlády přímo či nepřímo snaží intervenovat a vytvářet pozitivní obraz v zahraničí o sobě samé.

Poslední významný impuls pro nové dějiny mezinárodních vztahů přišel od kulturních dějin. V užším pojetí vztahu mezi kulturními dějinami a mezinárodními vztahy se jedná o kulturní rozšíření dosavadního pojetí politiky, tzv. kulturní dějiny politiky¹²⁷, kdy se dosavadní zájem o „velké“ muže nesoustředí pouze na samotné rozhodnutí, ale také na symbolické jednání, rituály a gestikulaci.¹²⁸ I zde je důležitá snaha vládnoucí elity o vytváření vlastního pozitivního obrazu ve veřejném mínění.¹²⁹ Zároveň je patrná snaha historiků interpretovat okamžik rozhodnutí v té nejkompexnější rovině. Širší pojetí vychází z představy, že kultura určuje celý mezinárodní systém, tudíž není pouze jeho součástí, ale právě od kultury se odvíjí podoba i obsah mezinárodního uspořádání, včetně norem a pravidel pro jednání státních či nestátních aktérů.¹³⁰ K základním normám může patřit právě vnímání míru, politika jako dialogu¹³¹ či univerzálnost lidských práv. Význam širšího pojetí kultury ilustruji na příkladu mezinárodního systému.

Právě spojení kultury a mezinárodního systému považuji za závažné ve svém pojetí Brandtovy východní politiky. Souhlasím s vymezením mezinárodního systému, které přinesl Eckart Conze: „... mezinárodní systém států jako sociální systém založený na neustálé interakci aktérů, nad ním ale je ještě mezinárodní struktura systému, který je určován těmito následujícími, mezi sebou provázanými, elementy: 1) jednotky (v principu

Spojených státech amerických, **ZIMMERMANN**, *Die politische Ökonomie*, s. 135-136; **BERGHAHN**, *Deutschland*, s. 792, 794.

¹²⁶ **PAULMANN**, *Auswärtige Repräsentationen*, s. 1-4; **PAULMANN**, *Deutschland*, s. 66-68.

¹²⁷ **MERGEL**, *Überlegungen*, s. 595.

¹²⁸ **SCHATTENBERG**, *Die Sprache der Diplomatie*, s. 5-6; **KIEBLING**, *Der „Dialog der Taubstummen“*, s. 678; **PAULMANN**, *Pomp*, s. 9-18. Thomas Mergel jako příklad uvedl stylizaci Adolfa Hitlera a jeho knírku, který se díky němu stal poznávacím znak diktátorů, srov. **MERGEL**, *Überlegungen*, s. 596.

¹²⁹ Jedním z nejznámějších příkladů této stylizace je obraz vládnoucích elit jako skupin obyvatelstva, jež se dobrovolně starají o veřejné blaho, například mecenášstvím a podporou neziskového sektoru, srov. **SOBĚHART**, **STELLNER**, *Vergleich*, s. 44-46.

¹³⁰ **GIENOW-HECHT**, *Introduction*, s. 3-4; **LEHMKUHL**, *Diplomatiegeschichte*, s. 410. Americký politolog Akira Iriye definoval tři základní roviny kultury: 1) kostra základního rámce chování jednoho národa vůči druhému – například kulturní paměť, hodnoty, stereotypy, předsudky ad.; 2) kulturní výměna – stupeň kulturního života v dané zemi, ale zároveň kulturní styky napříč hranicemi. Kultura v tomto pojetí je zároveň exportním zbožím konkrétního státu. Zároveň je důležité, že tuto rovinu mohou vlády samy ovlivnit skrze výměnné programy, stipendia, pořádáním výstav, konferencí atd.; 3) globální kulturní vědomí – spojení jednotlivých národních kultur do transnacionální, globální kultury. Tato rovina probíhá především prostřednictvím diskuse o globálních tématech – lidská práva, protekcionismus, svobodný obchod, životní prostředí, zdravotní péče, míroví a ženské hnutí, terorismus, AIDS, globální telekomunikační síť. **IRIYE**, *Culture*, s. 101-107; **IRIYE**, *Culture and International History*, s. 248-252.

¹³¹ **FREVERT**, *Politische Kommunikation*, s. 7-10.

suverénní teritoriální státy) a rozšiřování v rámci systému; 2) subsystemy (například mezinárodní právo, armáda, hospodářství, věda a technika); 3) aktéři, kteří se pohybují ve vzájemné závislosti (vlády, mezinárodní organizace, podnikatelé, aktéři občanské společnosti); 4) legitimizační základy (politické, sociální, ideologické); 5) mocenské struktury/mocenské vztahy (rovnováha, hegemonie, vytváření impérií, polarita).¹³² Právě diskusi o podstatě mezinárodního systému a zejména o faktorech, kdy dochází ke změně tohoto mezinárodního systému, chápu jako nejlepší krok na cestě k překlenutí „nekončící“ diskuse o paradigmatu vnitřní a vnější politiky, neboť mezinárodní systém má v sobě obě složky doplněné vymezením kultury jako fenoménu, jenž určuje celkovou podstatu systému. Příkladem tohoto pojetí mezinárodního systému může být například studená válka, která začala jako střet dvou hegemonů, ale brzy přerostla v kulturní konflikt, jenž s sebou nesl celkovou proměnu mezinárodního systému.¹³³ Ve své práci se budu snažit dokázat, že právě období détente přineslo změnu mezinárodního systému a jedním z hlavních nositelů této změny byla Brandtova zahraniční politika.

¹³² CONZE, *Jenseits von Männern*, s. 48; KLEINSCHMIDT, *Systeme*, s. 434-436.

¹³³ KIEBLING, *Der „Dialog der Taubstummen“*, s. 660; CONZE, *Konfrontation*, s. 260-261; CONZE, *Konfrontation*, s. 40-43; Ovšem nikoli jen na úrovni států, ale především tento konflikt ovlivnil kulturní prostředí uvnitř jednotlivých států. Britský historik Holger Nehring v tomto kontextu hovoří o „kultuře studené války“, která stála například za zrodem mírového hnutí či za rostoucím zájmem o problematiku třetího světa, srov. NEHRING, *The British and West German Protests*, s. 223; SURI, „*Ostpolitik*“, s. 135-141; SURI, *The Rise*, s. 45-49.

Kořeny Brandtovy evropské politiky – doba emigrace

Na základě své výchozí hypotézy, že Brandtova východní politika je součástí jeho koncepce celkové evropské politiky, bych se v této kapitole věnoval analýze Brandtových představ a jednání během jeho pobytu v emigraci v období 1933-1947. Tuto část pokládám za důležitou z několika důvodů. Naskytá se otázka, kdy vlastně Brandtova východní politika začala? Zatímco starší literatura kladla počátek do období druhé berlínské krize,¹³⁴ novější výzkum ho posunul do poloviny padesátých let 20. století.¹³⁵ Shodují se s autory, kteří vidí určité společné znaky Brandtovy evropské koncepce, včetně východní politiky, již v období jeho života ve skandinávských zemích.¹³⁶ V tomto kontextu pokládám za jednu z klíčových otázek této kapitoly: Jak se u Brandta vyvíjela koncepce evropské politiky?¹³⁷ Opravdu lze, jak uvedla německá historička Helga Grebing, mluvit o „...obdivuhodné kontinuitě v Brandtově myšlení“,¹³⁸ nebo lze zaznamenat různé, odlišné přístupy? Odlišovaly se jeho představy o evropské spolupráci ve třicátých letech od období druhé světové války? V případě, že existovaly různé modely, lze v nich vypožorovat nějaké společné znaky? Co pro Brandta znamenalo „jiné“ Německo? Jak v období 1933-1945 definoval demokracii a socialismus, které později tvořily základ jeho ideologického ukotvení? A v neposlední řadě se chci stručně zaměřit na obecný význam pobytu v Norsku a ve Švédsku pro Brandtovu politickou budoucnost.

Nejdříve se chci soustředit na hodnocení literatury, analýzu období třicátých letech 20. století a Brandtova pobytu v Norsku, včetně jeho prvních představ o evropské spolupráci. Dále bych se zabýval hlavními koncepty poválečného uspořádání, které vznikly v Brandtově okolí během jeho pobytu ve Švédsku a krátce po skončení války, kdy pobýval jako norský vojenský atašé v Berlíně. Samostatnou část bych věnoval jeho vztahu

¹³⁴ **BENDER**, *"Neue Ostpolitik"*, s. 53-77; **PROWE**, *Die Anfänge*, s. 249-286; **GÖRTEMAKER**, *Die Ursprünge*, s. 44-57.

¹³⁵ **SCHMIDT**, *Kalter Krieg*, s. 189-205; **SCHMIDT**, *Die Wurzeln*, s. 521-563; **DANNENBERG**, *The Foundation*, s. 16-23.

¹³⁶ **ARNOLD**, *Willy Brandt*, s. 23; **WILKENS**, *Vortrag: Willy Brandt*; **WILKENS**, *Vorwort*, s. 9; **WILKENS**, *Willy Brandt und europäische Einigung*, s. 169-170; **BAHR**, *Willy Brandts europäische Außenpolitik*, s. 1.

¹³⁷ Zároveň tuto kapitolu chápu jako příspěvek k poznání alternativ poválečného uspořádání, jak si ho představoval sociálně-demokratický exil. Dané téma se v přehledech dějin evropské integrace příliš často neobjevuje. srov. **CONZE**, *Das Europa*; **KOVÁŘ**, **HORČÍČKA**, *Dějiny*; **BENZ**, *Konzeptionen*, s. 201-213; **MEHRINGER**, *Sozialdemokratischer und sozialistischer Widerstand*, s. 56-78. Naopak nejnovější bádání se snaží integrovat i koncepcí německého sociálně-demokratického exilu, srov. **BAILEY**, *The Continuities*, s. 567-596.

¹³⁸ Helga Grebing tato slova pronesla při oficiálním představení prvního díla řady „Berliner Ausgabe“, cit. dle: **LINDNER**, *Willy Brandt*, s. 10; stejným směrem také **JAGLAND**, **Thorbjörn**, *Willy Brandt*, s. 54-55.

k Sovětskému svazu v období 1933-1947, neboť to pokládám za jeden z klíčových aspektů jeho evropských a východoevropských koncepcí.

V rámci hodnocení literatury k tomuto tématu pokládám za důležité nejdříve upozornit na dvě skutečnosti, které zásadním způsobem ovlivnily historiografii o Brandtových letech v emigraci i práce o samotném Brandtovi. Na prvním místě stojí samotná problematika „emigrace a reemigrace“ v rámci dějin spolkové republiky, jíž se dlouho nikdo nezabýval.¹³⁹ Zlom nastal teprve v polovině osmdesátých let 20. století, kdy se začala objevovat řada studií a syntéz o německé emigraci,¹⁴⁰ což se týkalo také samotné osoby Willyho Brandta.¹⁴¹ Za druhý aspekt, jenž do velké míry ovlivnil historické bádání o Brandtovi, představuje denunční kampaň proti němu na přelomu padesátých a šedesátých let 20. století, kdy se Brandt účastnil volebních kampaní na starostu Západního Berlína a v šedesátých letech jako kandidát SPD na kancléře SRN. Tuto akci proti němu vedla řada osob nejen z řad radikální pravice i levice, ale také z CDU/CSU a nacionalistického křídla SPD.¹⁴² V negativní pomlouvačné kampani se nejvíce soustředili na období Brandtova exilu. Na tyto výpady reagoval Brandt vydáním několika knih věnovaných svému exilu.¹⁴³ Významný je také výbor některých jeho hlavních textů z této doby, jenž vznikl z podnětu SPD¹⁴⁴. Ovšem snahu o určitou „rehabilitaci“ Brandta vidím i

¹³⁹ Sven Papcke podle mého názoru přesně vystihl příčiny tohoto nezájmu, který spočíval v určité „nechuti“ většinového německého obyvatelstva zabývat se osudy lidí, kteří neprožili nacistickou dobu přímo v Německu, jelikož kvůli nim měli - do určité míry - „špatné svědomí“.

¹⁴⁰ **KROHN**, *Emigranten*, s. 9-31; **MÜHLEN**, *Rückkehr*, s. 127-139; **LORENZ**, *Exil*, s. 251-269; **LORENZ**, *Exilforschung*, s. 119-132. Dalším tématem, které se v této problematice objevilo až v devadesátých letech 20. století, patří reemigrace a její integrace do poválečné západoněmecké společnosti, srov. **KROHN**, *Einleitung*, s. 7-21; **SÖLLNER**, **Alfons**, *Normative Verwestlichung*, s. 72-74.

¹⁴¹ Zatímco malý zájem o problematiku emigrace a reemigrace lze z velké části vysvětlit určitým sociologickým, kolektivním charakteristikám, v případě emigrace ve skandinávských zemích jistě hrála roli i velmi nízká znalost skandinávských jazyků – norštiny a švédštiny a také poněkud pozdní otevření archivů těchto dvou států, které tak učinily až v osmdesátých letech 20. století, srov. **LORENZ**, *Möglichkeiten*, s. 174-184; **LORENZ**, *Die Remigration*, s. 140-151. Také já jsem vycházel z německých překladů Brandtových textů, jež původně vyšly v norštině.

¹⁴² **LORENZ**, *Die Remigration*, s. 140; **LEHMANN**, *Im Acht*, s. 249-260; **MERSERBURGER**, *Willy Brandt*, s. 307-308, 408-419; **LORENZ**, *Willy Brandt – Ein Portrait*, s. 36; **LORENZ**, *Willy Brandt im Spiegel*, s. 58-59.

¹⁴³ **BRANDT**, *Mein Weg* a později **BRANDT**, *Links*. Souhlasím s tvrzením Einharta Lorenze, že se jedná především o „rehabilitační spisy“, které měly ukázat Brandtovu činnost v pozitivním nebo minimálně neutrálním světle, srov. **LORENZ**, *Willy Brandt im Spiegel*, s. 59; **MISGELD**, *Die „Internationale Gruppe...“*, s. 93.

¹⁴⁴ **BRANDT**, *Draußen*. I zde však převládala hlavně snaha ukázat kandidáta na kancléře jako člověka, který se již dlouhodobě zabýval koncepcí evropského sjednocení, a proto řada kontroverzních částí jeho textů chybí, srov. **LORENZ**, *Einleitung: „Hitler ist nicht Deutschland“*, s. 15.

v současnosti, například v pracích norského historika Einharta Lorenze,¹⁴⁵ kterého sice považují za největšího znalce Brandtova díla a života v období exilu, ale často u něho postrádám více kritického přístupu k Brandtovým myšlenkám a činům. Z další odborné literatury bych vyzdvihl především práce Rainera Behringa¹⁴⁶, Wolfganga Schmidta a Judith Michelové¹⁴⁷, kteří poukazují i na viditelné slabiny Brandtova díla. Oceňuji také ediční činnost Einharta Lorenze, který sestavil první dva díly „Berliner Ausgabe“¹⁴⁸, jež vznikly pod patronátem Willy-Brandt-Stiftung a věnují se právě létům Brandtovy emigrace.

Pobyt v Norsku

Při analýze Brandtova působení v Norsku v letech 1933-1940 se chci primárně zaměřit na tři oblasti: na jeho působení v rámci Socialistické dělnické strany Německa (SAP), na postoj k Norské dělnické straně (DNA) a na jeho rané představy o možném budoucím evropském uspořádání. Brandt¹⁴⁹ se již v mladém věku, díky rodinné tradici, aktivně zapojil do dělnického hnutí v Lübecku a jako mladý vstoupil do místní pobočky Socialistické dělnické mládeže (SAJ).¹⁵⁰ Přestože Brandt nikdy nebyl horlivým marxistickým dogmatikem, měl vzhledem ke svému mládí a rodinné tradici blízko k radikálním názorům a postojům. Projevilo se to především tím, že po úspěchu NSDAP v zářijových volbách v roce 1930¹⁵¹ a po tzv. toleranční politice SPD¹⁵² vůči novému

¹⁴⁵ Einhart Lorenz řadu svých textů začíná přímo odvoláním na kampaň proti Brandtovi na přelomu padesátých a šedesátých let 20. století a z této pozice dále formuluje své základní teze, srov. **LORENZ**, *Einleitung: „Hitler ist nicht Deutschland“*, s. 15-16; **LORENZ**, *Einleitung: „Ich arbeite dafür, zwei Vaterländer*, s. 16-17; **LORENZ**, *Willy Brandt – Ein Portrait*, s. 36; **LORENZ**, *Einleitung*, s. 26, ad.

¹⁴⁶ **BEHRING**, *Demokratische Aussenpolitik*; **BEHRING**, *Zwischen Sozialismus*, s. 229-249; **BEHRING**, *Normalisierung*, s. 35-68.

¹⁴⁷ **SCHMIDT**, *Der Kalte Krieg*, s. 26-53; **MICHEL**, *Willy Brandts Amerikabild*, s. 31-71.

¹⁴⁸ **BRANDT**, *Hitler*; **BRANDT**, *Zwei Vaterländer*. Je nutné odkázat i na Willy-Brandt-Archiv, který je součástí Archivu sociální demokracie ve Friedrich-Ebert-Stiftung v Bonnu, WBA, A3, Politisches Exil und Nachkriegszeit 1933-1946; *Allgemeine Korrespondenz, 1933-1946; Publikationen, 1933-1946*.

¹⁴⁹ Willy Brandt se narodil jako Herbert Frahm, od třicátých let 20. století používal pseudonym, který si ponechal také po skončení druhé světové války a v roce 1948 ho přijal za vlastní jméno.

¹⁵⁰ **BRANDT**, *Links*, s. 22-23.

¹⁵¹ **MORAVCOVÁ**, *Výmarská republika*, s. 179; **EVANS**, *Nástup*, s. 243; **STELLNER**, **SOBĚHART**, *Politické aspekty*, s. 179-181.

¹⁵² **KOLB**, *Retting*, s. 90-91; **SCHÖNHOFEN**, *Strategie*, s. 61; **SCHAEFER**, *SPD*, s. 71-74.

prezidentskému kabinetu Heinricha Brüninga¹⁵³ vystoupil ze SAJ i SPD a v roce 1932 přešel k nově založené SAP,¹⁵⁴ která se řadila k radikálnímu levicovému křídlu. Willy Brandt i další mladíci kritizovali politiku „menšího zla“ SPD a stavěli se negativně nejen k této straně, ale i k celému uspořádání výmarské republiky, která podle nich nedokázala provést účinnou socialistickou revoluci, a proto, jak napsal v jednom ze svých prvních textů, mělo platit: „*Republika není všechno, socialismus je cíl!*“¹⁵⁵

Jakou politickou linii zastávala Socialistická dělnická strana Německa? Představovala malou skupinu, jež vznikla odštěpením od obou hlavních levicových politických stran – SPD a KPD. Nesouhlasila s politikou sociálních demokratů a komunistů, hlavně s jejich nezájmem o vzájemnou spolupráci, jež mohla vést k zastavení nástupu NSDAP a posílení konzervativních složek ve Výmarské republice.¹⁵⁶ V jejích řadách se sešla část členů SPD, KPD či odborů, ale hlavní oporu této skupiny tvořili členové mládežnických organizací.¹⁵⁷ Ideově vycházela SAP z ortodoxního marxismu, jenž se programově orientoval na socialistickou revoluci, porážku kapitalismu, antiimperialismus a pacifismus.¹⁵⁸ Hlavním cílem SAP bylo vytvoření předpokladů pro vznik masové, jednotné, levicové strany, jež by překonala ideové a osobní rozpory mezi členy SPD a KPD a stala se protiváhou NSDAP a dalších konzervativně-liberálních stran.¹⁵⁹ Zároveň se SAP kvůli svým názorům brzy stala jednou z nejpronásledovanějších politických skupin po roce 1933, a proto se vedení SAP snažilo již od nástupu Adolfa Hitlera k moci hledat podporu v zahraničí. A právě s tímto úkolem - vytvoření podmínek

¹⁵³ **STELLNER, SOBĚHART**, *Politické aspekty*, s. 165-166; **STELLNER, SOBĚHART**, *Institucionální kolaps*, s. 73; **RÖDDER**, *Reflexionen*, s. 89-91; **BÜTTNER**, *Weimar.*, s. 399-401.

¹⁵⁴ SAP byla založena v říjnu 1931. **MERSERBUGER**, *Willy Brandt*, s. 43-44; **BRANDT**, *Links*, s. 56; **MICHEL**, *Willy Brandts Amerikabild*, s. 33; **LORENZ**, *Einleitung: „Hitler ist nicht Deutschland“*, s. 19.

¹⁵⁵ **BRANDT**, „*Kameradschaftlichkeit! Ein Wort der Jugend an die Alten!*“, 24. září 1930, in: **BRANDT**, *Hitler*, Dok. 5, s. 90.

¹⁵⁶ **PYTA**, *Die Präsidialgewalt*, s. 83-84; **WIRSCHING**, „*Hauptfeind Sozialdemokratie*“, s. 114-116; **MEHRINGER**, *Sozialdemokratischer und sozialistischer Widerstand*, s. 64; **SCHILMAR**, *Der Europadiskurs*, s. 69.

¹⁵⁷ Hlavními osobnostmi SAP byli jednak bývalí členové SPD (Willy Brandt, Paul Fröhlich), jednak bývalí členové KPD (August Enderle, Jacob Walcher).

¹⁵⁸ **BREMER**, *SAP*, s. 37-40; **SCHILMAR**, *Der Europadiskurs*, s. 68-69; **BEHRING**, *Demokratische Aussenpolitik*, s. 468.

¹⁵⁹ **SCHILMAR**, *Der Europadiskurs*, s. 68; **LORENZ**, *Mehr als Willy Brandt*, s. 217. Ve skutečnosti však SAP v žádném případě nemohla konkurovat SPD a KPD, neboť zůstala až do konce své existence - do počátku čtyřicátých let 20. století - spíše minoritním seskupením, stejně jako například levicové skupiny „Nový počátek“ (ND), „Mezinárodní socialistický bojový spolek“ (ISK). Celkově čítal exil SAP v roce 1933 kolem sta členů a nejvyššího počtu členů SAP dosáhla v roce 1935, kdy se k této straně hlásilo kolem 180-185 osob, srov. **VORHOLT**, *Die Sowjetunion*, s. 164. Počet členů SAP v Norsku byl velmi nízký, nejvyšší hodnoty dosáhl na podzim 1938, kdy se k této politické straně hlásilo patnáct členů, srov. **LORENZ**, *Hier oben*, s. 221.

pro založení zemské pobočky v Norsku a získání podpory od nejsilnější levicové strany, Norské dělnické strany (DNA) - vyslalo vedení SAP Willy Brandta do Osla již na jaře 1933.

Norsko a v podstatě ani Švédsko nepředstavovaly po roce 1933 nejpříhodnější cíle pro tisíce uprchlíků z Německa a celé západní Evropy.¹⁶⁰ Velkou překážku jistě znamenal jazyk, chladné podnebí, ale i poněkud odtažitý vztah místních obyvatel, hlavně na venkově, k emigrantům.¹⁶¹ Brand sám později vzpomínal na těžký „úděl“ uprchlíků v Norsku, a měl tím na mysli především pečlivé sledování norskou tajnou policií a předávání zpráv na německé velvyslanectví.¹⁶² Vedení SAP pověřilo své členy v Oslu úkolem, aby co nejdříve získali pro spolupráci Norskou dělnickou stranu (DNA), která měla, na přelomu dvacátých a třicátých let, k SAP relativně blízko,¹⁶³ a to nejen tím, že byla členem mezinárodního sdružení dělnických stran, ale především se také hlásila k ortodoxnímu marxismu. DNA kritizovala norské politické uspořádání a po celá dvacátá léta se nepodílela na sestavování vlády, ani nepředstavovala konstruktivní opozici.¹⁶⁴ Změna přišla s dopadem Velké hospodářské krize, kdy i Norsko muselo bojovat se značnou nezaměstnaností, vysokým státním zadlužením a radikalizací na obou stranách politického spektra. V polovině třicátých let 20. století se vedoucí představitelé DNA rozhodli změnit dosavadní politiku a zahájili jednání s konzervativními a liberálními stranami o možnostech řešení krize. Na základě výsledku voleb v roce 1933 sestavili koaliční vládu s konzervativní agrární stranou. Svými aktivními kroky v hospodářské oblasti, jež se nesly v duchu keynesiánství, si DNA získala další voliče, což se odrazilo i ve vítězství v dalších parlamentních volbách v říjnu 1936.¹⁶⁵ Přeměnu v masovou politickou

¹⁶⁰ Tento fakt potvrzují údaje o počtu uprchlíků v těchto zemích: celkový počet německy mluvících emigrantů čítal kolem půl milionu osob, ale jen necelé jedno procento z nich našlo útočiště ve skandinávských zemích. V průběhu druhé světové války se ve Švédsku nacházelo pouze kolem pěti a půl tisíce německy mluvících emigrantů, přestože zejména na konci války se kolonie uprchlíků z celé Evropy rozrostla až na 195 000 osob, srov. **LORENZ**, *Exil*, s. 251. Dalším důvodem pro nízký počet emigrantů v Norsku může být také skutečnost, že drtivá většina z nich volila blízké, německy mluvící sousední země – Rakousko a Československo.

¹⁶¹ **LORENZ**, *Exil*, s. 252-253.

¹⁶² **BRANDT**, *Links*, 80-81; **LORENZ**, *Willy Brandt im Spiegel*, s. 62; **LORENZ**, *Möglichkeiten*, s. 182; **LORENZ**, *Einleitung: „Hitler ist nicht Deutschland“*, s. 27. Brandt se během krátké doby naučil velmi dobře norský.

¹⁶³ **LORENZ**, *Möglichkeiten*, s. 177.

¹⁶⁴ Přesto ji nelze řadit ke komunistickým stranám, neboť odmítala vazbu na Sovětský svaz a dominanci mezi politickými stranami. Spíše měla blíže k levicovému křídlu austro-marxismu, což také více odpovídalo skandinávské tradici, srov. **KJELDSTADLI**, *Die Norwegische Arbeiterbewegung*, s. 22.

¹⁶⁵ Získala bezmála 43 % odevzdaných hlasů. **LORENZ**, *Einleitung: „Hitler ist nicht Deutschland“*, s. 51.

stranu stvrdila novým politickým programem z roku 1939, jímž se zařadila mezi nejvyspělejší sociálně-demokratické strany v Evropě.¹⁶⁶

Právě o hodnocení a další směřování DNA se střetl Brandt s ústředím SAP v Paříži. Jacob Walcher odmítal vládní aktivity DNA a hodnotil je zcela v duchu ortodoxního marxismu jako „*další etapu fašismu*“¹⁶⁷. Naopak Brandt napsal novinový článek,¹⁶⁸ ve kterém podpořil opětovný vznik vlády DNA s agrární stranou, a pochvaloval si, že DNA se soustředila především na řešení každodenních problémů souvisejících s hospodářskou krizí.¹⁶⁹ Tuto kontroverzi pokládám za důležitou, neboť se jednalo o první případ, kdy se Brandt zcela zřetelně odklonil od hlavní stranické linie SAP a hájil vlastní politické představy.¹⁷⁰ Zároveň tím potvrdil plnou integraci do norské společnosti, již nyní reflektoval mnohem více a lépe než jeho straničtí nadřízení v Paříži.¹⁷¹ Brandtovo uvažování přesně definoval pozdější švédský ministr zahraničí Torsten Nilsson termínem „*dvojitě myšlení*“¹⁷², v němž se mísilo jeho původní přesvědčení z Německa a norská realita. Za nejdůležitější dopad pokládám, že právě díky DNA poznal výhody parlamentního zřízení a demokracie,¹⁷³ jež si nezakládají na velkých slovech a radikálních vyjádřeních,¹⁷⁴ ale odehrávají se v rámci každodenní praktické politiky.¹⁷⁵ Zde vidím jeden z dílčích závěrů mé práce, neboť se domnívám, že právě ze skandinávského prostředí

¹⁶⁶ **KJELDSTADLI**, *Die Norwegische Arbeiterbewegung*, s. 26-27; **BREMER**, *SAP*, s. 122. O tom programu Brandt v roce 1982 dokonce prohlásil: „*V roce 1939 představila strana (DNA – pozn. RS) nový, zásadní program, ve kterém lze najít několik věcí, jež o dvacet let později také německá sociální demokracie dala do svého Godesberského programu.*“ **BRANDT**, *Links*, s. 95. Podobně, **BRANDT**, *Draußen*, s. 223; **BREMER**, *SAP*, s. 123. V tomto programu se vyhnul zmínkám o třídním boji a raději si kladl za cíl zlepšení života všech lidí v Norsku, srov. **BRANDT**, *Programmrevision der NAP (Norwegen)!*, April 1939, in: **BRANDT**, *Hitler*, Dok. 57, s. 398.

¹⁶⁷ **LORENZ**, *Einleitung*: „*Hitler ist nicht Deutschland*“, s. 38.

¹⁶⁸ **BRANDT**, *Regierung der Arbeiterpartei!*, *Neue Front* 3, No. 8, Mitte April 1935, in: **BRANDT**, *Hitler*, Dok. 28, s. 216-221.

¹⁶⁹ **MICHEL**, *Willy Brandts Amerikabild*, s. 36.

¹⁷⁰ **LORENZ**, *Willy Brandt in Norwegen*, s. 132-145.

¹⁷¹ **LORENZ**, *Hier oben*, s. 217.

¹⁷² Torsten Nilsson ve svých „*Pamětech*“ vzpomínal na jaro 1935, kdy se jako předseda Švédského svazu mládeže účastnil jednání v Oslu a kde vystoupil také Brandt. Jednak si všiml jeho skvělé norštiny a za druhé termínem „*dvojitě myšlení*“ myslel, že Brandt „... *jako Nor tendoval k reformismu, zatímco jako Němec byl i nadále revolučním socialistou*“. **BRANDT**, *Links*, s. 96.

¹⁷³ **LORENZ**, *Willy Brandt in Norwegen*, s. 140-141; **LORENZ**, *Einleitung*: „*Hitler ist nicht Deutschland*“, s. 49-50; **MICHEL**, *Willy Brandts Amerikabild*, s. 37.

¹⁷⁴ Brandt opuštění teorie vysvětlil slovy, že „*je třeba vrátit se z výše teoretických formulí zpět na zem*“. Cit. dle: **SCHMIDT**, *Kalter Krieg*, s. 28.

¹⁷⁵ Brandt ve své knize „*Moje cesta ...*“ později vzpomínal na zkušenost s parlamentní demokracií takto: „*Čím větší bylo moje zklamání ze selhání politiky, která kolísá mezi neplodným sektorováním a bezúčinnou opozicí, tím více jsem mohl ocenit program sociálních reforem a hospodářského plánování, jak se ho snažily uskutečnit skandinávské dělnické strany a pro co získaly široké vrstvy středních vrstev a rolníků.*“ **BRANDT**, *Mein Weg*, s. 112.

vychází Brandtovo chápání sociálně-demokratické politiky a základ jeho přesvědčení o nutnosti parlamentní demokracie.¹⁷⁶

Idea „jiného, lepšího Německa“

V roce 1940, poté co hitlerovské Německo přepadlo Norsko, odešel Brandt do Švédska,¹⁷⁷ kde se brzy zapojil do početného socialistického exilu,¹⁷⁸ jež se zabýval především otázkou poválečného uspořádání. V tomto kontextu bych se chtěl věnovat čtyřem hlavním tématům, z nichž některá prezentoval již v Norsku, ale rozpracoval je až při pobytu ve Stockholmu. Jedním z nich je boj za ideu „jiného, lepšího Německa“.¹⁷⁹ S tím však souvisí otázka, jaké je ono „další, špatné“ Německo? Nebo snad ještě důležitější otázka, kdo vytvořil ideu tohoto „horšího“ Německa? Koho tato myšlenka ovlivňovala? Druhou oblast představuje téma poválečného německého a evropského vývoje. Jak si představoval poválečný německý vývoj? Jaké místo mělo poválečné Německo v Evropě zaujímat? Jakou roli měly hrát vítězné mocnosti? Právě jedna z bojujících zemí, Sovětský svaz, představuje třetí oblast, již se chci věnovat. Jaký byl Brandtův vztah k Sovětskému svazu? Lze mluvit o kontinuitě? Či lze zaznamenat nějaké zlomy v hodnocení sovětské zahraniční politiky? Jak Brandt interpretoval vnitropolitický vývoj v této komunistické zemi? Poslední oblast mého zájmu bude analýza dvou základních pojmů, jež se budou objevovat ve všech významnějších textech Willyho Brandta v tomto období, a to pojmy

¹⁷⁶ Přestože se v odborné literatuře objevily názory, že Brandtovo demokratické smýšlení ovlivnily především jeho pobyty v Paříži v období 1934-38, Einhart Lorenz podle mého názoru tuto tezi přesvědčivě vyvrátil, neboť Brandt exilovou politiku v Paříži hodnotil spíše jako chaotickou, plnou rivality s malým zájmem o uzavření kompromisu. Srov. **BRANDT**, *Links*, s. 135; **MERSERBUGER**, *Willy Brandt*, s. 108; **LORENZ**, *Willy Brandt, Frankreich*, s. 29, 34.

¹⁷⁷ Oproti Norsku představovalo Švédsko jeden z hlavních cílů protinacistického exilu, a to zejména ke konci války, kdy se na území této severské země nacházelo kolem 200 000 uprchlíků. Ovšem pouze 5-6 000 z nich náleželo k německému exilu. Srov. **LORENZ**, *Exilforschung*, s. 119.

¹⁷⁸ Brandt se ve Stockholmu zapojil do široké sítě socialistického exilu, jehož členové pocházeli z různých evropských zemí a jejichž hlavním cílem byla příprava konceptu poválečného evropského uspořádání. K hlavním členům této „Mezinárodní skupiny demokratických socialistů“ patřili především: Bruno Kreisky, Alva a Gunnar Myrdalovi, Torsten Nilsson, Martin Tranmæl, Vilmos (Wilhelm) Böhm, Willy Brandt a Ernst Paul. Zároveň se v tomto okruhu pohybovala řada diplomatů, novinářů i zástupců tajných služeb. **MISGELD**, *Die „Internationale Gruppe demokratischer Sozialisten“*, s. 54; **LORENZ**, *Einleitung: „Ich arbeite dafür, zwei Vaterländer“*, s. 23.

¹⁷⁹ Brandtovy texty z doby emigrace nebyly určeny pro německé prostředí, ale pro norské a později švédské i obyvatelstvo, které mělo o Německu velmi zkrácené a zjednodušené představy. Proto také nepřekvapí, že se v Brandtových textech často opakovaly určité základní věci, jež však ve skandinávských zemích nebyly známy. Druhou cílovou skupinu představovalo obyvatelstvo západních spojeneckých zemí, které bylo často ve stejné výchozí pozici jako skandinávské obyvatelstvo. Srov. **LORENZ**, *Einleitung: „Hitler ist nicht Deutschland“*, s. 16.

„demokracie“ a „socialismus“. Co pro něho znamenaly? Jaké místo zaujímaly v jeho politické teorii a praxi?

Brandtovu ideu „jiného, dobrého“ Německa považují za původně defenzivní strategii proti myšlence „špatného“ Německa, jež se objevila v západní Evropě a USA.¹⁸⁰ Prvním konstruktem byl tzv. vansittartismus,¹⁸¹ jež se zrodil ve Velké Británii na počátku druhé světové války a jehož základ tvořil „vulgárně“ zjednodušený obraz Němců jako „nenávislných, zlých a válkychtivých Prušáků“.¹⁸² Tento obraz kolektivního nepřítele měl v podstatě stejnou ideovou základnu jako všechny rasové teorie, včetně nacismu, na přelomu 19. a 20. století¹⁸³. Vycházel z vypjatého anglofilství a „zakořeněné“ představy, že životním úkolem Německa je definitivní porážka Velké Británie a jejího impéria¹⁸⁴. Do stejné skupiny řadím i tzv. Morgenthauův plán z roku 1944,¹⁸⁵ jenž se objevil v blízkém okolí amerického prezidenta Roosevelta. I on vycházel z představy, že Němci jsou od „přírody“ zlí a jediným řešením je jejich totální zničení a přeměna Německa na zemědělskou zemi, odkud již nebude hrozit nebezpečí pro „moderní a civilizovaný“ západní svět.¹⁸⁶ Nebezpečí těchto plánů tkvělo ve vytváření kolektivního obrazu nepřítele, kterého nestačí pouze porazit, nýbrž musí být definitivně zničen, neboť každý člen

¹⁸⁰ **BRANDT**, *Erinnerungen*, s. 133. Připojil bych ještě metodologickou poznámku. V tomto kontextu je důležité přijmout ideu, že se jedná o konstrukt obrazu druhého. Nejde tedy tolik o to, zda je tento obraz pravdivý či nikoli, ale o to, jakou funkci má tento konstrukt uvnitř vlastní kolektivní identity, srov. **DINGES**, *Neue Kulturgeschichte*, s. 192.

¹⁸¹ Za jeho tvůrce je považován Sir Robert Vansittart, jež byl původně vysokým úředníkem britského ministerstva zahraničí. Daleko větší ohlas měly jeho články v „The Sunday Times“ a rozhlasové projevy na BBC, kde vystupoval s pásmem projevů o německých válečných akcích za posledních sedmdesát let. Vansittart tím chtěl ukázat, že podstatou německého charakteru je „zlo, násilí, militarismus a válka“. V podobném duchu napsal knihy „Black Record. Germans Past and Present“ (1941) a „Roots of Trouble“ (1941) a „Lessons of My Life“ (1943). S postupem války podobné „protiněmecké“ názory ovlivňovaly stále více obyvatel Velké Británie, například hlavní představitelé Labour Party či velkou část konzervativních elit, srov. **SPÄTER**, *Vansittart*, s. 10; **GOLDMAN**, *Germans*, s. 156, 160; **BEHRING**, *Zwischen Sozialismus*, s. 238; **MICHEL**, *Willy Brandts Amerikabild*, s. 38.

¹⁸² **LORENZ**, *Einleitung*: „Ich arbeite dafür, zwei Vaterländer, s. 28-29; **LORENZ**, *Einleitung*: „Hitler ist nicht Deutschland“, s. 15.

¹⁸³ Brandt označil vansittartismus za „obrácený rasismus“, **BRANDT**, *Erinnerungen*, s. 133.

¹⁸⁴ Jak uvedl Goldman, podle jednoho z průzkumů veřejného mínění ve Velké Británii souhlasila v roce 1944 více než polovina Britů s totálním zničením a rozbitím Německa, srov. **GOLDMAN**, *Germans*, s. 157.

¹⁸⁵ **KETTENACKER**, *Der Morgenthau-Plan*, s. 249-250; **KÖHLER**, *Der Morgenthau-Plan*, s. 168-169; **SCHMIDT**, *Vom Feind*, s. 39-41; **MAUSBACH**, *Zwischen Morgenthau*, s. 57-63; **BRANDT**, *Erinnerungen*, s. 133.

¹⁸⁶ Přestože měl tento plán mnohem menší dopad než vansittartismus, hrál v amerických poválečných plánech relativně velkou roli. Zároveň, abych se nedopustil stejné chyby jako autoři obou konceptů, vůbec netvrdím, že se k těmto rasově „zabarveným“ konceptům hlásila většina britského či amerického obyvatelstva.

německého národa může být potenciálním budoucím nepřítelem. Oba tyto koncepty volně operovaly s kolektivní vinou, jež je příznačná právě pro všechny nedemokratické ideologie.¹⁸⁷

Brandtova idea „jiného, lepšího“ Německa vycházela ze dvou zdrojů. Tím prvním byla samotná legitimita odbojového hnutí, které se snažilo vystupovat jako představitel široké masy nespokojených německých občanů. Druhý důvod vidím ve snaze o změnu „obrazu nepřítele“ v neutrálních či západních zemích. Neboť obraz nepřítele určoval nejen intenzitu a nadšení v boji proti Hitlerovi, ale především plány na poválečné uspořádání Německa. Brandt se k tomuto problému začal vyjadřovat ve druhé polovině třicátých let 20. století, kdy se mezinárodní situace komplikovala a začalo být akutní válečné nebezpečí. Již v prosinci 1937 se Brandt v jednom z novinových článků věnoval své základní tezi, že nacismus nepodporuje většina německého obyvatelstva, ale naopak, že to s agresivní Hitlerovou politikou nesouhlasí. Jako důkaz uváděl výsledky voleb do Říšského sněmu z počátku třicátých let 20. století, v nichž nacisté nikdy nezískali nadpoloviční většinu. Uvedl: „... v širokých vrstvách německého obyvatelstva žije silná touha po svobodě a demokratických právech.“¹⁸⁸ Podobným způsobem argumentoval také v jednom z programových textů ze září 1938, „Hitler není Německo!“. Stavěl se proti stále silnější identifikaci nacismu s Němci a proti představě o masivní podpoře nacistickému režimu v případě vypuknutí války.¹⁸⁹ Odvolával se na tvrzení různých zpravodajů velkých evropských novin, kteří zveřejňovali informace o tvrdých zásazích proti vnitropolitickým oponentům a také o tom, že velká část Němců má strach z možného válečného konfliktu. Řada z nich tvrdila, že opozice v Německu roste a že Hitler neměl nikdy tak nízkou podporu jako na přelomu léta a podzimu 1938.¹⁹⁰ Jedním z důvodů, proč opoziční hnutí

¹⁸⁷ Krátce po válce Brandt přidal k těmto „negativistickým“ teoriím také prohlášení jednoho z hlavních bolševických válečných ideologů, Ilji Grigorjeviče Erenburga, jehož manifesty a novinové články zásadně ovlivnily chování sovětských vojáků při postupu do střední Evropy, srov. **BRANDT**, *Verbrecher*, WBA, A5, Publikationen; **BRANDT**, *Verbrecher*, s. 45.

¹⁸⁸ **BRANDT**, *Sind alle Deutschen Nazisten?*, Arbeiter-Ungdommen 50, Nr. 25, Dezember 1937, in: **BRANDT**, Hitler, Dok. 50, s. 354. Podle Brandta se z nacismu sice stalo ve třicátých letech 20. století masové hnutí, přesto zejména dělnické hnutí zůstalo silně protinacistické, přestože se jeho zástupci účastnili demonstrací, ale jen aby sami nebyli perzekvováni. *Tamtéž*, s. 353.

¹⁸⁹ **BRANDT**, *Hitler ist nicht Deutschland!*, in: Telemark Arbeiterblad 17, Nr. 224, 28. September 1938, in: **BRANDT**, Hitler, Dok. 54, s. 383-384.

¹⁹⁰ Členové opozičních skupin se nenacházeli pouze v dělnictvu, ale také v armádě a mezi intelektuály. *Tamtéž*, s. 384-385. Ovšem zde pokládám za důležité upozornit na Brandtův optimistický pohled na situaci v Německu, zejména na rozsah a početnost opozičních sil a na četnost nesouhlasných kroků vůči nacistické politice, jako například v případě židovských pogromů na konci roku 1938, jež podle Brandta „... způsobila vznik hnutí solidarity s Židy, jež je možná

v Německu proti Hitlerovi otevřeně nevystoupilo, byl mimo jiné také postoj západních velmocí vůči nacistickému režimu, které po roce 1933 uznaly novou německou vládu a jednaly s ní jako s „normálním“ státem¹⁹¹. Mnoho Němců proto nevěřilo, že by jim Západ v případě boje poskytl podporu.¹⁹²

V období druhé světové války a krátce po ní, kdy se Evropa stále vyrovnávala s důsledky válečných střetnutí, informacemi o nacistických zločinech a prvních zprávách o „konečném“ řešení, se Brandt soustředil na tři základní faktory svého konceptu „jiného“ Německa. Na prvním místě se snažil ukázat, že vansittartismus ani jiné plány, jež počítaly s likvidací Německa, by neměly tvořit základ poválečného řešení německé otázky.¹⁹³ Především označoval vansittartismus za agresivní a nedemokratické hnutí, které jen volalo po „*novém Kartágu*“¹⁹⁴. Podle některých přívrženců tohoto uskupení platilo, že „*dobrý Němec je mrtvý Němec*“.¹⁹⁵ V textu „Po vítězství“ se Brandt stručně věnoval stěžejním názorům Vansittarta, jež sice lord označoval za vyjádření „národní povahy“ či „národního charakteru“, ale podle Brandta nesly velmi jasný „rasový podtext“. Při definování „německé povahy“ se britský politik odvolával na německé dějiny, jež líčil jako sled válek, přepadávání sousedů, porušování smluv a míru. Cílem lorda Vansittarta bylo prokázat kontinuitu mezi středověkými germánskými kmeny a Hitlerem. Brandt citoval jeho slova, že „*Hitler je skutečným zástupcem německého národa stejně jako snobský císař (Vilém II. – pozn. RS)*“.¹⁹⁶

Brandt stavěl argumentaci proti uplatnění kolektivní viny v německé otázce na několika bodech. Za hlavní považují odmítnutí ztotožnění Hitlera s Německem. Snažil se

stejně široké jako opozice německého národa proti válce.“ **BRANDT**, *Die Judenverfolgungen in Deutschland*, Telegraf og Telefon 9, Nr. 1, 1. Januar 1939, in: **BRANDT**, Hitler, Dok. 56, s. 397.

¹⁹¹ Za jeden z příkladů Brandt uvedl chování velmocí na konferenci v Mnichově, kde v podstatě schválily rozbití demokratického Československo. Tento i další kroky Západu působily na opoziční hnutí velmi „demoralizujícím“ způsobem, srov. **BRANDT**, *Deutschland vor und nach München*, Det 20de århundre 39, H. 10, Dezember 1938, in: **BRANDT**, Hitler, Dok. 55, s. 391.

¹⁹² **BRANDT**, *Deutscher Sozialismus und der Krieg*, Det 20de århundre 40, H. 10, Dezember 1939, in: **BRANDT**, Hitler, Dok. 62, s. 435.

¹⁹³ Obraně proti vansittartismu Brandt věnoval především dva tituly. Jeden vyšel v květnu 1944 pod názvem „Po vítězství“, druhý v poválečném období s titulem: „Zločinci a jiní Němci“, srov. **BRANDT**, *Nach dem Sieg. Die Diskussion über die Kriegs- und Friedensziele*, Mai 1944, in: **BRANDT**, *Zwei Vaterländer*, Dok. 7, s. 115-153; **BRANDT**, *Verbrecher*.

¹⁹⁴ **BRANDT**, *Verbrecher*, WBA, A5, Publikationen; **BRANDT**, *Verbrecher*, s. 45; **BRANDT**, *Nach dem Sieg*, in: **BRANDT**, *Zwei Vaterländer*, Dok. 7, s. 117.

¹⁹⁵ **BRANDT**, *Verbrecher*, WBA, A5, Publikationen; **BRANDT**, *Verbrecher*, s. 49.

¹⁹⁶ **BRANDT**, *Nach dem Sieg*, in: **BRANDT**, *Zwei Vaterländer*, Dok. 7, s. 120. Brandt zároveň připojil domněnku, že toto hnutí neusiluje pouze o rozdělení země, ale také chce zabránit posílení socialismu a dělnického hnutí v poválečném Německu, srov. **BRANDT**, *Zur Nachkriegspolitik der deutschen Sozialisten*, Juli 1944, in: **BRANDT**, *Zwei Vaterländer*, Dok. 8, s. 177.

ukázat Hitlera a jeho „gangsterskou bandu“¹⁹⁷ jako zástupce menšinového „špatného“ Německa¹⁹⁸. Brandt uznával, že mezi Němci jsou nacisté, militaristé a zločinci, ale stavěl se proti „rasové politice s opačným znaménkem“¹⁹⁹. Odmítal interpretaci, že by za válečné zločiny nesla vinu drtivá většina Němců, jež podle něho byla k válce přinucena a zmatena nacistickou propagandou.²⁰⁰ Zároveň podle Brandta všichni dospělí Němci nesli „odpovědnost“ za Hitlerovu vládu, buď tím, že ji nahlas či pasivně podporovali, nebo nečinností neposilovali odbojové hnutí. Podle něho „... Němci musejí nést odpovědnost. Ovšem odpovědnost není totéž co vina.“²⁰¹

Další argument proti uplatnění kolektivní viny v německé otázce představovala podle Brandta odlišná interpretace německých dějin. Do popředí stavěl německou demokratickou tradici, jež podle něho začala během revoluce 1848/49 a pokračovala přes výmarskou republiku až k demokratickému, většinou socialistickému odboji během třicátých let a druhé světové války.²⁰² Podle Brandta existovala dvě Německa. Jedno demokratické, které se však stále nedokázalo plně prosadit²⁰³, a druhé, ovládané konzervativními silami, v čele s generály, konzervativní politickou elitou, velkostatkáři a velkopodnikateli. Právě toto Německo umožnilo Hitlerův vzestup a drželo nacisty u moci až do konce války.²⁰⁴ V tomto směru předložil Brandt další argument, jenž se nesl v duchu zmírnění „viny“ Němců za vypuknutí války. Snažil se čtenáře přesvědčit o tom, že i jiné

¹⁹⁷ BRANDT, *Verbrecher*, WBA, A5, Publikationen; BRANDT, *Verbrecher*, s. 38.

¹⁹⁸ Právě Hitler a jeho banda způsobili, že „... německé jméno bylo pošpiněno krví“. *Tamtéž*, s. 37.

¹⁹⁹ BRANDT, *Zur Nachkriegspolitik der deutschen Sozialisten*, Juli 1944, in: BRANDT, *Zwei Vaterländer*, Dok. 8, s. 165.

²⁰⁰ BRANDT *Arne Ordning*, Stockholm, 11. 3. 1942, in: BRANDT, *Zwei Vaterländer*, Dok. 3, s. 75; BRANDT, *Draußen*, s. 24.

²⁰¹ BRANDT, *Verbrecher*, WBA, A5, Publikationen; BRANDT, *Verbrecher*, s. 55. Právě odlišení „viny“ a „odpovědnosti“ považuji za stěžejní přínos publikace „Zločinci a jiní Němci“ z roku 1946. Historik Wolfgang Schmidt však v tomto kontextu zmiňuje, že Němci po válce nechtěli příliš slyšet o „odpovědnosti a vině“, neboť většina z nich měla hlad a žila ve špatných sociálních podmínkách. Nejenže nechtěli poslouchat slova o vlastní vině, ale spíše nechtěli o politice slyšet vůbec. SCHMIDT, *Kalter Krieg*, s. 45.

²⁰² BRANDT, *Nach dem Sieg*, in: BRANDT, *Zwei Vaterländer*, Dok. 7, s. 125; BRANDT, *Verbrecher*, WBA, A5, Publikationen; BRANDT, *Verbrecher*, s. 53.

²⁰³ V tomto kontextu hodnotil i výmarskou republiku, jež podle něj začala neúspěšnou revolucí 1918/19, která nedokázala přinést zásadní zlom v německém vývoji. BRANDT, *Nach dem Sieg*, in: BRANDT, *Zwei Vaterländer*, Dok. 7, s. 125.

²⁰⁴ BRANDT, *Der Zweite Weltkrieg – ein kurzer Überblick*, hrsg. vom Komitee für Demokratischen Wiederaufbau (SDU), Stockholm 1945, in: WBA, A5, Exil und Nachkriegszeit 1933-47, s. 9.

národy vedly v 19. století imperialistické války a že válka je prostředkem politického boje v rukou „kapitalisticko-imperialistických“ elit, jež nebyly u moci pouze v Německu.²⁰⁵

Brandt se také stavěl proti představám o údajném „zlu“ v německé povaze. Podle něj se v žádném případě všichni Němci „nerodí jako esesmani“²⁰⁶, ani nejsou predestinováni k tomu, aby se v budoucnu stali zločinci. Také upozorňoval na nesmyslnost teorie o kolektivní vině, jež se v žádném případě nemůže týkat například dětí, neboť „... jejich (německé – pozn. RS) děti jsou stejně nebezpečné jako děti v jiných zemích, když přišly na svět. Když vyrůstají, jsou formovány společenskými vztahy a s nimi související výchovou“.²⁰⁷ Podle mého názoru zde Brandt přesvědčivě prokázal iracionalitu všech tezí o kolektivní vině bez ohledu na historickou událost, jíž se dotýkala.

Po celé období pobytu v exilu se snažil poukázat na existenci silného protinacistického odboje. Ve všech spisech se snažil upozornit na různé skupiny německého obyvatelstva, jež podle jeho názoru, nesouhlasily s nacistickou politikou. Podle něj právě tyto odbojové a exilové skupiny měly vytvořit základ budoucího „dobrého“ demokratického Německa.²⁰⁸ Válečný konflikt považoval za příležitost, kdy se jasně ukáže rozdíl mezi příznivci/přivrženci a odpůrci nacistického režimu.²⁰⁹ Odpůrci se měli rekrutovat především z dělnictva, které se sice po nástupu Hitlera k moci částečně spokojilo se způsobem, jakým NSDAP dokázala vyřešit problém vysoké nezaměstnanosti, ale jež se pomalu s ohledem na blížící se válečný konflikt a následné válečné tažení proti celé Evropě stalo hlavním proudem protihitlerovského odporu.²¹⁰ V podstatě po celou dobu války věřil, že nastane okamžik,²¹¹ kdy dělnické hnutí povede masové povstání proti válce

²⁰⁵ Brandt často opakoval argument o slabém odporu západních velmocí vůči Hitlerovi ve třicátých letech a na počátku války. Jak napsal v roce 1941, „*Chamberlain a Company*“ umožnili předválečný mír a pomohli Hitlerovi rozjet válečnou mašinerii. Zároveň „... musí být člověku jasné, že slabá politika západních mocností tvořila jednu z hlavních příčin, že v Německu dnes neexistuje žádná aktivní politická opozice. Lidé ztratili víru, že existuje nějaká moc, která by zastavila nacismus.“ BRANDT Arne Ordngovi, Stockholm, 11. 3. 1942, in: BRANDT, *Zwei Vaterländer*, Dok. 3, s. 70; BRANDT, *Draußen*, s. 22; BRANDT, *Zur Nachkriegspolitik der deutschen Sozialisten*, Juli 1944, in: BRANDT, *Zwei Vaterländer*, Dok. 8, s. 164.

²⁰⁶ BRANDT, *Verbrecher*, WBA, A5, Publikationen; BRANDT, *Verbrecher*, s. 38.

²⁰⁷ *Tamtéž*, s. 38.

²⁰⁸ LORENZ, *Einleitung: „Hitler ist nicht Deutschland“*, s. 54.

²⁰⁹ BRANDT Arne Ordngovi, Stockholm, 11. 3. 1942, in: BRANDT, in: *Zwei Vaterländer*, s. 78.

²¹⁰ BRANDT, *Nach dem Sieg*, in: BRANDT, *Zwei Vaterländer*, Dok. 7, s. 145-146; BRANDT, *Zur Nachkriegspolitik der deutschen Sozialisten*, Juli 1944, in: BRANDT, *Zwei Vaterländer*, Dok. 8, s. 159; BRANDT, *Von Stockholm aus beobachtet*, 25. 11. 1945, in: USA und deutscher Widerstand. Analysen und Operationen des amerikanischen Geheimdienstes im Zweiten Weltkrieg, hrsg. von Jürgen Heideking und Christof Mauch, Dok. 54, Tübingen 1993, s. 166-167.

²¹¹ BRANDT, *Hitler ist nicht Deutschland!*, in: *Telemark Arbeiderblad* 17, Nr. 224, 28. September 1938, in: BRANDT, *Hitler*, Dok. 54, s. 386. Brandt k tomu v roce 1966 dodal: „*V letech 1943/44*

a nacistickému systému.²¹² Další nesouhlas s probíhající válkou měl vycházet především z církevních kruhů a armády, jak dokládal i atentát na Hitlera v červenci 1944.²¹³ K informacím o síle opozičního hnutí v samotném Německu využíval zprávy o akcích gestapa a právě „... rozsudky smrti nad tisíci německých nepřátel nacistů, uvržení statisíců německých dělníků a intelektuálů do vězení a koncentračních táborů představují dostatečné důkazy proti pomlouvačnému tvrzení, že jsou všichni Němci nacisté. Dachau, Oranienburg a Buchenwald vznikly... již před válkou. Byli sem umístění právě němečtí odpůrci režimu“²¹⁴.

Co sledoval Brandt tím, že vyzdvihoval, často značně optimisticky, zásluhy německého odboje a opakoval slova o nesouhlasu většiny německého obyvatelstva s hitlerovským režimem? Hlavním Brandtovým cílem v žurnalistické činnosti bylo vytvoření pozitivního obrazu Německa v západoevropských zemích a v USA. Proto Brandt svojí politickou a žurnalistickou činností usiloval především o revizi negativního pohledu protihitlerovské koalice na Německo a zároveň o vytvoření obrazu Německa jako země s bohatou demokratickou tradicí.²¹⁵ Brandt se soustředil především na otázku

jsem si ve švédském exilu nedokázal představit, že by Německo mělo zažít totální rozpad... Vycházeli jsme spíše z toho, že nová forma státu bude z velké části ovlivněna lidovým povstáním proti dosavadním držitelům moci.“ BRANDT, Draußen, s. 71.

²¹² Ke konci války se však Brandt musel vyrovnat s faktem, že k žádnému povstání nedošlo a že Němci dobrovolně bojovali až do úplného konce. Tuto skutečnost si vysvětloval působením nacistické propagandy, která strašila obyvatelstvo „totální“ porážkou Německa a jeho rozdělením. Zároveň však také obviňoval západní velmoci z toho, že po celá třicátá léta tolerovaly Hitlera, čímž eliminovaly pozici a sílu opozičního hnutí v Německu. Zároveň o to větší váhu přiznával Brandt vítězným mocnostem při obnově demokratického Německa, srov. **SCHMIDT**, *Kalter Krieg*, s. 37.

²¹³ Avšak Brandt nepřeceňoval sílu a chuť církevních hodnostářů a vysokých generálů postavit se do čela odboje proti Hitlerovi a NSDAP. Byl si vědom, že právě tyto skupiny dosud loajálně podporovaly všechny kroky nacistické vlády. Proto mnohem větší důvěru vkládal do prostých vojáků na frontě, již podle něho určitě nebyli tak politicky aktivní, zajímali se spíše o každodenní problémy a nesouhlasili s průběhem válečných tažení na konci války. **BRANDT** *an Arne Ordning*, 27. 12. 1941, in: **BRANDT**, *Zwei Vaterländer*, Dok. 2, s. 70; **BRANDT**, *Nach dem Sieg*, in: **BRANDT**, *Zwei Vaterländer*, Dok. 7, s. 143.

²¹⁴ **BRANDT**, *Verbrecher*, s. 54.

²¹⁵ Právě otázka transferu informací o Německu vyvolala jednu z dalších kontroverzí ohledně Brandtovy osoby. Neboť ještě v devadesátých letech 20. století se objevila řada indicií, že Brandt se během svého pobytu ve švédském exilu stýkal s agenty NKVD. Srov. **FROHN**, **Axel**, **WIEGREFE**, **Klaus**, *Ein gern gesehener Agent*, in: *Der Spiegel*, 1999, Nr. 37, s. 60-67. Ovšem nejnovější bádání toto obvinění vyvrací, srov. **ANDREW**, **MITROCHIN**, *Neznámé špionážní operace*, S. 36-37. Při obraně Brandta se nejčastěji uvádí dvě podstatné skutečnosti. Na jedné straně se nejen on, ale i ostatní exulanti stýkali s celou řadou tajných agentů, a to především ze zpravodajských agentur Velké Británie a USA, jež byly ve skandinávských zemích neaktivnější, neboť právě od emigrantů pocházely nejzasvěcenější informace o vývoji v mateřské zemi, srov. **MAUCH**, *Subversive Kriegführung*, s. 76, 87. A na straně druhé stála mnohem důležitější otázka, jaké informace mohli zástupci zahraničního odboje vlastně předávat, neboť lidé jako Brandt žádné

budoucího uspořádání Německa, jež podle přívrženců vansittartismu či podobných teorií mělo být zcela zničeno, rozděleno nebo přeměněno v zemědělskou oblast. Brandt se snažil ukázat, že existuje silná, demokratická opozice, jež celou dobu vytrvale bojuje proti Hitlerovi a po válce je ochotna a připravena spolupodílet se na obnově „nového“ poválečného Německa.²¹⁶ Zároveň tím Brandt bránil právo Němců rozhodovat o svém osudu, připouštěl však i přispění vítězných velmocí.²¹⁷

Závěrem této části pojednávající o Brandtově představě „jiného“ Německa bych potvrdil tezi, že Willy Brandt se po roce 1945 stal, a nejen ve skandinávských zemích, symbolem „jiného, demokratického“ Německa, jež bylo zcela nezávislé na konzervativní a nacistické minulosti.²¹⁸ Z tohoto obrazu Brandt čerpal po celou svoji politickou kariéru a také to byl jeden z důvodů jeho vysoké společenské prestiže v zahraničí.

Poválečné evropské uspořádání

Druhé velké téma Brandtovy činnosti v exilu představovala otázka poválečného uspořádání Německa a Evropy.²¹⁹ V tomto kontextu patřil Brandt²²⁰ k hlavním tvůrcům idejí poválečné evropské spolupráce socialistického a sociálně-demokratického křídla.²²¹ První představy poválečného uspořádání Brandt vyslovil na přednášce s titulem „Současná situace a naše úkoly“ v září 1939 v Oslu, ve které uvedl jednu ze svých klíčových

tajné informace neměli. **MICHEL**, *Willy Brandts Amerikabild*, s. 43; **WEIN**, *Willy Brandt*, s. 260-265.

²¹⁶ **BRANDT**, *Nach dem Sieg*, s. 139; **BRANDT**, *Verbrecher*, s. 144; **BRANDT**, *Von Stockholm aus beobachtet*, 25. 11. 1945, in: *USA und deutscher Widerstand.*, Dok. 54, Tübingen 1993, s. 161.

²¹⁷ **BRANDT**, *Zur Nachkriegspolitik der deutschen Sozialisten*, Juli 1944, in: **BRANDT**, *Zwei Vaterländer*, Dok. 8, s. 156; **LORENZ**, *Einleitung: „Ich arbeite dafür*, s. 29; **LORENZ**, *Einleitung*, s. 8.

²¹⁸ **LORENZ**, *Einleitung: „Hitler ist nicht Deutschland“*, s. 56; **LORENZ**, *Moralische Kalorien*, s. 280.

²¹⁹ Nelze zastírat, že koncepty Brandta a ostatních autorů z levicového tábora získaly na významu až po roce 1945, kdy se v evropských státech posílila pozice levicových stran a především se objevila otázka, jak exil ovlivnil ideje a teorii mezinárodní spolupráce sociálně-demokratických stran po druhé světové válce, srov. **BEHRING**, *Demokratische Aussenpolitik*, s. 17.

²²⁰ Brandtovy texty týkající se poválečného uspořádání byly určeny Němcům, skandinávskému publiku a mezinárodní veřejnosti skládající se z novinářů, armádních činitelů, důstojníků a občanů spojeneckých zemí, pro které měly být tyto texty dalším důkazem o „jiném, lepším“ Německu. **LORENZ**, *Der Traum...*, s. 40.

²²¹ V rámci stále stoupajícího zájmu o dějiny evropské integrace se také stále více prací věnuje představám socialistického a sociálně-demokratického hnutí odporu o poválečném uspořádání v letech 1939-1945, srov. **BEHRING**, *Demokratische Aussenpolitik*; **VOIGT**, *Europäische Föderation*; **MISGELD**, *Die „Internationale Gruppe...*

politických idejí: „... německé řešení je bezprostředně svázané s evropským“.²²² Jinými slovy, Brandt vycházel ze základní hypotézy, že budoucí uspořádání Německa je možné vyřešit pouze v kontextu přeměny celé Evropy. Zároveň se věnoval i projektu „evropské federace“, z níž bude nadále nejen on, ale celý socialistický a sociálně-demokratický exil profitovat. Zmínil se o federaci ve střední Evropě jako první etapě na cestě k plné evropské spolupráci.²²³

Jeden z hlavních textů k otázce evropské poválečné spolupráce Brandt zveřejnil koncem prosince 1939. Novinovým článkem s poněkud poetickým názvem „Sen o Spojených státech evropských“²²⁴ překročil středoevropský prostor a snažil se vytvořit koncept s mnohem hlubší ideovou strukturou. Krátce zmínil předchůdce evropské spolupráce z 18. a 19. století (Abbé de Saint-Pierre, Henri de Saint-Simon, Victor Hugo ad.),²²⁵ ale hlavní prostor věnoval konceptům evropské jednoty, které přicházely z kruhu emigrantů ve Velké Británii, a také se zabýval otázkou reformovatelnosti meziválečné Společnosti národů.²²⁶ Klíčové místo v tomto textu zaujímala myšlenka rozšířené

²²² **BRANDT**, *Die gegenwärtige Lage und unsere Aufgaben*, poznámky Brandta k přednášce, 9. září 1939, in: **BRANDT**, Hitler, Dok. 60, s. 428.

²²³ *Tamtéž*, s. 428; **LORENZ**, *Der Traum...*, s. 40. Zároveň v tomto textu nepochyboval o porážce hitlerovského Německa, neboť všechny ekonomické ukazatele i početnost armády mluvily ve prospěch protiněmecké koalice. Přidal i svá doporučení na nutné změny, jež se budou muset provést v Německu po porážce Hitlera, srov. *Tamtéž*, s. 428. Názor, že problém německé otázky musí být řešen jen v rámci evropské spolupráce, vůbec nepatřil k většinovému proudu. Většina německé elity stále vycházela z představy o německém velmocenském postavení, jež potvrzuje nejen „německá zvláštní cesta dějinami“ (Sonderweg), ale také samotný německý nárok na vlastní suverenitu, tj. že si Němci mohou vždy o sobě rozhodovat sami bez ohledu na preference okolních zemí či jiných velmocí; srov. **ELEY**, *Die „Kehrites“*, s. 91; **KOCKA**, *Historische Sozialwissenschaft*, s. 8; **JARAUSCH**, *Die Krise*, s. 146; **FAHRMEIR, Andreas K.**, *Opfer*, s. 93-95. Spojení německé a evropské otázky Brandt pregnančně vyjádřil ve svém textu „Po vítězství. Diskuse o válečných a mírových cílech“ z května 1944, kde napsal: „*Jediným řešením, že včlenění německého problému do evropských souvislostí.*“ **BRANDT**, *Nach dem Sieg*, s. 150.

²²⁴ Přestože spojení „Spojené státy evropské“ znělo tehdy velmi nově, Brandt jen opakoval termín z ideového programu Německé sociální demokracie (SPD) z roku 1925, který stanovil hlavní body SPD až do roku 1959. V tzv. Heidelberském programu se přesně hovořilo o tom, že sociální demokraté pro „... pro vytvoření Spojených států evropských, aby se podpořila solidarita zájmů národů na všech kontinentech“. *Programm der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands*, in: *Programmatische Dokumente der deutschen Sozialdemokratie*, hrsg. und eingeleitet von Dieter Dowe und Kurt Klotzbach, Berlin, Bonn 1984, s. 224; **VOIGT**, *Europäische Föderation*, s. 107; **BEHRING**, *Demokratische Aussenpolitik*, s. 51-52; **BEHRING**, *Zwischen Sozialismus und Demokratie*, s. 241. V meziválečném období si sociální demokraté slibovali, že model „Spojených států evropských“ by pomohl upevnit poválečné evropské uspořádání ve spojení s tzv. „duchen Locarna“.

²²⁵ **LORENZ**, *Der Traum*, s. 41.

²²⁶ Na rozdíl od většiny německých intelektuálů, která odmítala obnovení meziválečné Společnosti národů, již považovala jen za další prostředek „versailleského diktátu“, Brandt hodnotil Společnost národů mnohem pozitivněji a patřil k těm, jež navrhovali její obnovu, ovšem s mnohem širšími pravomocemi, srov. **FRAENKEL**, *Idee*, s. 1.

středoevropské federace, neboť „... ve střední Evropě jsou dány všechny ekonomické podmínky pro svobodnou federaci mezi Německem a agrárními státy na východě a jihovýchodě. Ale člověk by měl projednat také různé projekty unie mezi Čechy a Poláky, či balkánskou a podunajskou federaci.“²²⁷ Znovu opakoval, že „... taková 'federace v etapách' je nejbezpečnější cesta ke společné evropské federaci“²²⁸.

Poslední text z jeho pobytu v Norsku, kde se Brandt zabýval tématem poválečného Německa a evropské spolupráce, představovala kniha “Válečné cíle velmocí a nová Evropa”.²²⁹ Opakoval v ní řadu již uvedených argumentů, ale zároveň zde představil své názory v dosud nejširší podobě s řadou historických příkladů, paralel a možných konceptů budoucího vývoje. Zcela odmítl Hitlerovu zahraniční politiku z třicátých let 20. století a jeho dosavadní vedení války. Ovšem kořeny válečného konfliktu viděl především v meziválečném období, které se vyznačovalo především nestabilním mezinárodním prostředím, zejména slabými kompetencemi Společnosti národů, a nejednotností mezi západními demokratickými velmocemi. K tomu připojil i neřešenou otázku národnostních menšin, jež se stala příčinou mnoha nesvárů mezi jednotlivými státy. Tyto rozpory zesílily ještě v důsledku narůstajícího nacionalismu, což se projevilo především v Německu po nástupu Hitlera v roce 1933.²³⁰ V tomto kontextu Brandt prosazoval myšlenku “internacionalismu” v podobě evropské federace, v níž budou mít všechny národy stejné

²²⁷ **BRANDT**, *Drømmen om Europas Forinte Stater. (Der Traum von den Vereinigten Staaten von Europa)*, (podepsán F. Franke), in: Bergens Arbeiderblad 13, Nr. 300, 28. 12. 1939, s. 5-6, in: WBA, A5, Exil und Nachkriegszeit; **BRANDT**, *Der Traum von Europas Vereinigten Staaten*, in: Bergens Arbeiderblad 13, Nr. 300, 28. prosince 1939, in: **BRANDT**, Hitler, Dok. 63, s. 457.

²²⁸ *Tamtéž*, s. 457.

²²⁹ srov. **LORENZ**, *Der Traum*, s. 41; **BRANDT**, *Die Kriegsziele der Großmächte und das neue Europa*, duben 1940, in: **BRANDT**, Hitler, Dok. 65, s. 468-495; krátký výťah, **BRANDT**, *The War Aims of the Great Powers and the New Europa*, in: Documents on the History, Dok. 210, s. 568-570; část také in: *Friedenssicherung*, Dok. 5, s. 56-70; **VOIGT**, *Europäische Föderation*, s. 111-112.

²³⁰ **BRANDT**, *Die Kriegsziele*, s. 469-474. Zároveň v Brandtově analýze meziválečné doby vidím také jeho „nadšení“ pro evropskou spolupráci, jež podle mě vycházela ze dvou zdrojů. Na jedné straně vinil nacisty z toho, že zcela zdiskreditovali myšlenku národního státu, a proto se idea evropské federace zdála vhodnou alternativou. Já bych doplnil ještě jeden motiv z Brandtova života. Nacisté zbavili Brandta německého občanství již v září 1938, tudíž se nakrátko ocitl v jakémsi „vakuu identity“. Přestože záhy na to získal norské občanství, nebyl jeho vnitřní přerod vůbec jednoduchý. **LEHMANN**, *Im Acht*, s. 139. Brandt ve švédském exilu o několik let později tento stav popsal: „V průběhu této doby jsem ztratil dvakrát svoji rodnou zemi. Pracoval jsem proto, abych znovu získal dvě mateřské země – svobodné Norsko a demokratické Německo.“ **BRANDT**, „*Ny Dag erhält eine Antwort auf eine Verleumdung. Offener Brief an die Kommunisten*“, srpen 1943, in: **BRANDT**, *Zwei Vaterländer*, Dok. 6, s. 111. Tuto nejednoznačnost své identity, ale zároveň určité oslabení ideje státního občanství, prokázal také po roce 1945, kdy i poté, co opět získal německé státní občanství, se norského nevzdal.

práva a budou si navzájem zcela rovni.²³¹ V rámci otázky o možném poválečném uspořádání opět navrhoval celoevropskou federaci, která by mohla nejlépe eliminovat zájmy a nepřátelství mezi národními státy v Evropě: „... *Ústava Spojených států evropských by mohla zajistit všem občanům – bez rozdílu jazyka, rasy či náboženského přesvědčení – společná základní práva*“²³². Při vytýčení těchto obecných předpokladů fungování budoucí evropské federace stanovil ještě jeden pojem, který měl v jeho politickém životě zaujímat pevné místo – mír. V daném textu ho chápal ve wilsonovském smyslu, tj. mír bez reparací, ztráty území²³³ a na stabilních základech.²³⁴ Tyto základní předpoklady měly vytvořit vhodné prostředí pro řešení aktuálních problémů ve střední Evropě.²³⁵ V otázce samotného Německa zopakoval teze o zrušení pozůstatku nacistické politiky, jež se nesla v duchu německého „imperialismu“, ale zároveň opět zdůraznil právo německého národa na sebeurčení.²³⁶

Brandtův pobyt ve Švédsku se podstatně lišil od života v Norsku. Nemusel si budovat vůdčí pozici v rámci emigrantské obce, neboť již měl renomé předního kritika nacistického Německa a obhájce evropské spolupráce. Ve Stockholmu se brzy přidal ke skupině levicových intelektuálů a politiků, kteří pocházeli z různých zemí a odlišných levicových skupin. Právě specifické podmínky ve Švédsku během druhé světové války vytvořily z této „Mezinárodní skupiny demokratických socialistů“²³⁷ jedno z hlavních seskupení, které se zabývalo poválečnou situací v Evropě a možnostmi budoucího vývoje po

²³¹ Tím pádem odmítal dělení evropských států na velmoci, střední a malé státy. Zároveň tento „internacionalismus“ představoval určité spojení marxismu a demokratického vnímání práva, srov. **LORENZ**, *Der Traum*, s. 42.

²³² **BRANDT**, *Die Kriegsziele*, s. 479. Těmito základními právy mínil především základní demokratická práva - právo shromažďování, projevu, odporu, právo na život ad.; **SCHMIDT**, *Kalter Krieg*, s. 32.

²³³ Pro pozdější Brandtovu kariéru jsou zajímavé jeho návrhy na řešení německo-polských hranic. Již v té době připouštěl, zase jako jeden z mála německých politiků a zástupců intelektuální elity, že je možné uvažovat o změně německé východní hranice, neboť Polsko požaduje přístup k moři, zatímco Němci se zase budou bránit tomu, aby čistě německá města jako například Danzig (Gdaňsk) nebudou příslušet budoucímu německému státu. *Tamtéž*, s. 480.

²³⁴ *Tamtéž*, s. 490-492.

²³⁵ *Tamtéž*, s. 475; **LORENZ**, *Der Traum*, s. 44.

²³⁶ *Tamtéž*, s. 485.

²³⁷ Určité „tvrdé“ jádro tvořily především tyto osoby: Gunnar Myrdal, Ole Jødahl, Martin Tranmael, Willy Brandt, Fritz Tarnow, Vilmos (Wilhelm) Böhm, Stefan Szende, Jiří Jakerle, Ernst Paul, Maurycy Karniol, Bruno Kreisky. Vedle těchto mužů je nutno uvést ještě celou řadu dalších publicistů, politiků, diplomatů a intelektuálů, kteří se účastnili různých diskusních večerů této skupiny, srov. **MISGELD**, *Die „Internationale Gruppe...“*, s. 54; **LORENZ**, *Einleitung: „Ich arbeite dafür“*, s. 23; **LORENZ**, *Willy Brandt und Norwegen*, s. 72.

porážce Hitlera.²³⁸ Brandt se brzy zařadil mezi vůdčí postavy této skupiny²³⁹ a měl klíčový podíl na sepsání programového textu, jenž nesl název „Mírové cíle demokratických socialistů“²⁴⁰. Zdůraznil potřebu dlouhotrvajícího míru²⁴¹: „... *federativní systém v Evropě je podmínkou pro zajištění evropského míru*“²⁴², aniž by předložil podrobnější rozpracování myšlenky evropské či regionální federace.²⁴³ Dále se v textu objevily klasické levicové motivy jako důraz na právní rámec, hospodářské plánování a spolupráci v rámci Evropy, stejně jako snaha o posílení socialistické internacionály a myšlenka obnovy meziválečné Společnosti národů s mnohem silnějšími kompetencemi.²⁴⁴ Tato stať také obsahovala jeden motiv, jenž se u Brandta objevil poprvé, ale v budoucnu měl patřit k základním bodům všech úvah o poválečné Evropě. Tím motivem bylo odvolání se na tzv. Atlantskou chartu ze srpna 1941.²⁴⁵ Podle mého názoru tím chtěli autoři ukázat, že jejich návrh korespondoval také s představami protihitlerovské koalice. V případě poválečného Německa autoři doufali ve vypuknutí socialistické revoluce, jež nastartuje demokratizaci a reformy, a zásadním způsobem přispěje k „převýchově“ německého obyvatelstva.²⁴⁶ Tento text se brzy stal jedním z programových memorand levicového exilového hnutí.

²³⁸ Zároveň bych zde rád podotkl, že sociálně-demokratický ani socialistický exil v Evropě či v zámoří nikdy nevytvořily nějaký jednotný koncept poválečného uspořádání. Přestože se moderní historiografie snaží tyto levicové skupiny prezentovat jako jednotný blok, ve skutečnosti byla komunikace mezi různými zeměmi i mezi skupinami v jednotlivých zemích velmi slabá, každé hnutí v podstatě šlo vlastní cestou. **PAUL**, *Deutschland*, s. 645-647.

²³⁹ Pozdější rakouský kancléř Bruno Kreisky ve svých vzpomínkách uvedl, že na Brandtovi ostatní členové této skupiny obdivovali vůdčové schopnosti, jež získal během své politické a publicistické činnosti v Norsku, srov. **KREISKY**, *Zwischen den Zeiten*, s. 351-352.

²⁴⁰ Na přípravě textu se podílel mj. Martin Tranmæl, Stefan Szende, Fritz Tarnow, Gunnar Myrdal, Bruno Kreisky, Ernst Paul. **BRANDT**, *Die Friedensziele der demokratischen Sozialisten*, März 1943, in: **BRANDT**, *Zwei Vaterländer*, Nr. 5, s. 88-104, část také in: *Friedenssicherung*, Dok. 29, s. 222-235.

²⁴¹ **BRANDT**, *Die Friedensziele*, Nr. 5, s. 89.

²⁴² *Tamtéž*, s. 96.

²⁴³ Ovšem za zmínku jistě stojí návrh jedné z těchto regionálních federací – československo-sudetoněmecká federace, což působí vzhledem k poválečnému vývoji opravdu zvláště, srov. **MISGELD**, *Die „Internationale Gruppe...“*, s. 71

²⁴⁴ Pokládám za důležité v tomto kontextu vyzdvihnout, že autoři se snažili postavit tuto novou Společnost národů na zcela odlišné legitimitě oproti meziválečnému období, kdy Společnost národů kritizovala veřejnost i politici všech ideových proudů, srov. **FRAENKEL**, *Idee*, s. 1. V textu se objevil požadavek, aby obsazení klíčových orgánů Společnosti národů vycházelo z přímé volby v rámci celoevropského hlasování, srov. **BRANDT**, *Die Friedensziele*, s. 95. Klaus Voigt v této souvislosti připomíná, že OSN si vzalo jméno právě z těchto exilových textů, kde se o protinacistické koalici hovořilo jako příkladu „*spolupráce ve válce zastoupených spojených národů*“, srov. **VOIGT**, *Europäische Föderation*, s. 108.

²⁴⁵ *Tamtéž*, s. 91.

²⁴⁶ *Tamtéž*, s. 102. Některé kapitoly tohoto manifestu Brandt zveřejnil v šedesátých letech 20. století v knize „*Draussen*“, kde se tento text snažil představit jako dílo politika, který se již dlouhou dobu zabývá Evropou a spoluprací mezi evropskými státy. Proto vypustil části věnované

V rámci SAP Brandt v létě 1944 představil poslední ze svých větších textů, které vznikly během druhé světové války a zabývaly se poválečným uspořádáním. Nazýval se „K poválečné politice německých socialistů“²⁴⁷ a odrážel především změny na válečné frontě související s blížící se porážkou hitlerovského Německa na jedné straně. Poukázal na to, že v dané situaci je velmi těžké hovořit o koncepci sjednocené Evropy a poválečného německého uspořádání, neboť „... *Hitlerova gangsterská politika 'Nové Evropy' těžce zkompromitovala myšlenku celoevropského řešení. Nenávist vůči všemu německému stojí v cestě začlenění Německa do opravdu nové Evropy. Avšak bez Německa není žádné celoevropské řešení myslitelné*“²⁴⁸. Proto se část textu zcela nově věnovala možnosti budoucího rozdělení Německa do jednotlivých zón, ve kterých měly mít hlavní slovo velmoci společně s demokratickými zástupci nového Německa.²⁴⁹ Oproti tomu se znovu objevilo volání po vytvoření silné nadnárodní organizace, jež by vycházela ze základních premis Atlantské charty a jež by zaštitila budoucí spolupráci mezi jednotlivými národními státy a regionálními federacemi.²⁵⁰ Další nové téma tvořila otázka budoucích poválečných hranic ve střední Evropě. Československo se mělo vrátit do předmnichovských hranic,²⁵¹ zatímco jednání o budoucí německo-polské hranici označil Brandt za složitější, neboť Poláci se budou dožadovat záruk proti tomu, aby se neoživil německý „*Drang nach Osten*“.²⁵² Text odmítl „kolektivní“ odsun, neboť budoucí vývoj Polska měl záviset na vzájemné spolupráci polského národa se Sovětským svazem a demokratickým Německem.

socialistické revoluci, plánování a roli dělnické třídy, srov. **MISGELD**, *Die „Internationale Gruppe...“*, s. 95; **LEHMANN**, *Im Acht*, s. 226.

²⁴⁷ Text původně vyšel anonymně, ale později se zveřejnila i jména hlavních autorů - Willy Brandt, Auguts a Irmgard Enderle, Ernst Behm a Stefan Szende. **BRANDT**, *Zur Nachkriegspolitik deutscher Sozialisten*. (Anonym zusammen mit Stefan Szende, Irmgard und August Anderle, Ernst Behm), Stockholm 1944, in: WBA, A5, Exil und Nachkriegszeit; **BRANDT**, *Zur Nachkriegspolitik der deutschen Sozialisten*, Juli 1944, in: BRANDT, *Zwei Vaterländer*, Dok. 8, s. 154-205; část také otištěna, in: *Friedenssicherung*, Dok. 15, s. 121-124; **PAUL**, *Deutschland nach Hitler*, s. 648.

²⁴⁸ **BRANDT**, *Zur Nachkriegspolitik*, s. 193; **LORENZ**, *Der Traum*, s. 47.

²⁴⁹ I zde se objevila zmínka o myšlence kolektivní bezpečnosti, jež vycházela z meziválečné zkušenosti, srov. *Tamtéž*, s. 165-166. Brandt také komentoval změny v mezinárodní politice, především po jednání na tzv. teheránské konferenci v roce 1943.

²⁵⁰ *Tamtéž*, s. 172, 192-193.

²⁵¹ Ale zároveň odmítli jakoukoli představu o masovém odsunu německého obyvatelstva. Na jedné straně se přimlouvali za přísné potrestání nacistických zločinců z řady sudetských Němců, na straně druhé doufali, že se zbylá většina zapojí do obnovy Československa a velkou měrou přispěje k jeho demokratickému rozkvětu, srov. *Tamtéž*, s. 174.

²⁵² Přestože Brandt v březnu 1942 označil jakékoli plány nuceného přesídlení německého obyvatelstva za „*značně barbarské*“, přiznával, že určitou výhodou tohoto řešení mohou být „*přiměřeně jasné hranice*“. Srov. **BRANDT** *Arne Ordning*, Stockholm, 11. 3. 1942, in: **BRANDT**, *Zwei Vaterländer*, Dok. 3, s. 75-76; **LORENZ**, *Der Traum*, s. 50.

Autoři také nepokládali za ideální řešení, aby Polsko získalo stabilitu přesídlením sedmi milionů Ukrajinců a Bělorusů tam, kde krátce před tím žilo devět milionů Němců.²⁵³

S blížícím se koncem války se v německém exilu intenzivněji diskutovalo o budoucím postavení Německa, neboť s rostoucím počtem informací o nacistických zločinech se myšlenka regionálních federací jevila nereálnou.²⁵⁴ Brandt se po válce označoval za Evropana a internacionalistu, který se snažil o zmírnění vypjatého nacionalismu na obou válečných stranách: „*Nacisté se pokusili poněmčít Evropu. Nyní jde o to, evropeizovat Němce... Problém Německa a Evropy může být vyřešen pouze tím, že se spojí Západ, Východ a to, co leží uprostřed. Tento problém se může řešit jen na základě svobody a demokracie.*“²⁵⁵ V Brandtových představách mělo Německo hrát roli určitého mostu mezi Východem a Západem, jenž si zároveň nemůže dovolit vybrat jen jednu stranu, neboť by tím ohrozilo vlastní existenci.²⁵⁶ Brandt v podstatě vytvořil koncept „třetí cesty“ pro Německo a Evropu, které budou stát mezi dvěma světovými mocnostmi – Spojenými státy na Západě a Sovětským svazem na Východě.²⁵⁷ Další klíčový posun v Brandtových představách o poválečném uspořádání Německa vidím v tom, že se v rámci stále více zostřujícího konfliktu mezi Západem a Východem začal smiřovat s rozdělením Německa na jednotlivé zóny²⁵⁸ a s územními ztrátami, jež měl doprovázet velký přesun německého

²⁵³ BRANDT, *Zur Nachkriegspolitik*, s. 196; LORENZ, *Einleitung: „Ich arbeite dafür*, s. 34.

²⁵⁴ Přestože Einhart Lorenz tvrdí, že po válce se u Brandta již neobjevila zmínka o „Spojených státech evropských“, Brandt ještě v únoru 1945 ve své přednášce ve Stockholmu zopakoval ideu „demokraticky organizovaných Spojených států evropských“. Srov. LORENZ, *Der Traum*, s. 51; BRANDT, *Förderungen und Möglichkeiten der Demokratie in der internationalen Politik*“, přednáška ve filozofickém diskusním klubu ve Stockholmu, 4. února 1945, in: BRANDT, *Zwei Vaterländer*, Dok. 11, s. 230.

²⁵⁵ BRANDT, *Verbrecher*, s. 347; BRANDT, *Draussen*, s. 61; SCHMIDT, *Kalter Krieg*, s. 46.

²⁵⁶ BRANDT, *Front gegen den inneren Feind*, in: *Sozialistische Tribune* 1, 1945, Nr. 2, s. 3, in: WBA, A5, *Exil und Nachkriegszeit 1933-1947*; BRANDT, „*Deutschlands aussenpolitische Stellung nach dem Krieg*“, přednáška na setkání členů místní skupiny SPD ve Stockholmu, 9. února 1945, in: WBA, A 3, *Publikationen 1945*; *týž*, „*Deutschlands aussenpolitische Stellung nach dem Kriege*“, in: BRANDT, *Zwei Vaterländer*, Dok. 12, s. 238; MICHEL, *Willy Brandts Amerikabild*, s. 63; Radikalizace mezinárodní politiky po roce 1945 brzy ukázala omyl Brandtových představ.

²⁵⁷ BEHRING, *Demokratische Aussenpolitik*, s. 588. Navíc Brandt počítal v této době s tím, že se Spojené státy opět stáhnou z Evropy, jak učinily již po první světové válce, srov. BEHRING, *Demokratische Aussenpolitik*, s. 591. Brandt se ve svém konceptu ideje Německa jako „mostu“ mezi Západem a Východem inspiroval právě Švédskem za druhé světové války, jemuž se dařilo po celou dobu balancovat mezi oběma póly, srov. LORENZ, *Der Traum von Europas*, s. 52; WILKENS, *Willy Brandt und europäische Einigung*, s. 170; BRANDT, *Der Zweite Weltkrieg – ein kurzer Überblick*, hrsg. vom Komitee für Demokratischen Wiederaufbau (SDU), Stockholm 1945, in: WBA, A5, *Exil und Nachkriegszeit 1933-47*, s. 54.

²⁵⁸ BRANDT, *Nach Potsdam*, in: *Sozialistische Tribune* 1, září 1945, Nr. 8-9, s. 2, in: WBA, A5, *Exil und Nachkriegszeit 1933-47*. Zároveň jako jeden z důvodů tohoto stavu viděl skutečnost, že v očích spojenců zůstali Němci až do konce války „nacisty“, neboť neproběhlo žádné lidové

obyvatelstva. Přestože si byl vědom, že především Sovětský svaz stále trval na posunu polských hranic k Odře a Nise, věřil možnosti, že by Němci mohli v budoucnu dostat část území na východě zpátky,²⁵⁹ neboť „... je nezpochybnitelné, že pro takovou změnu mluví silné, a nejen hospodářské, důvody“. Zároveň poznával, že „... plánovaná polonizace, která již započala a jež i nadále pokračuje, ještě předtím než se uskuteční konference, která bude jednat o mírových smlouvách, však poukazuje na to, že 'nové skutečnosti' budou mít podobu spíše dlouhotrvajícího charakteru“²⁶⁰. Z tohoto důvodu Brandt navrhoval, aby se Němci soustředili na vytvoření mírového mezinárodního prostředí a aktivně se zapojili do vytváření nadnárodních institucí, neboť tento systém by mohl napomoci revizi hranic a přesunu německého obyvatelstva.²⁶¹

Obraz Sovětského svazu

V poslední části této kapitoly se budu věnovat Brandtově hodnocení Sovětského svazu v období exilu a otázce, zda existovaly styčné body mezi Brandtovým vnímáním socialismu a chápáním bolševismu. Nejdříve se zaměřím na analýzu základních ideových premis u Willyho Brandta, zejména těmito pojmy: demokracie, obraz války, politické stranictví, hodnocení západních velmocí, poválečné uspořádání Německa a plánované hospodářství. Domnívám se, že všechny tyto pojmy mají společný ideový základ, který v mnohém ovlivnil Brandtovy soudy v období exilu.²⁶²

Dovolím si tvrdit, že Brandt po celé období exilu sdílel základní premisy socialismu, což se odrazilo i v hodnocení politické reality v období 1933-1945. Co pro něho znamenala demokracie? Jak napsal, za klíčový faktor demokracie považoval

povstání proti Hitlerovi a jeho vládě, jež by vytvořilo nejen „jiný, lepší“ obraz Německa, ale především by položilo základy budoucího demokratického Německa, srov. *Tamtéž*, s. 3. Brandt také kritizoval postoj velmocí za to, že „... žádná okupační mocnost dosud nepředložila program pro konečné řešení německé otázky“. **BRANDT**, *Tendenzen der alliierten Okkupationspolitik*, in: *Sozialistische Tribüne* 1, 1945, Nr. 6-7, s. 6, in: WBA, A5, Exil und Nachkriegszeit 1933-1947.

²⁵⁹ Brandt v otázce hranic projevoval nemalou míru realismu, když tvrdil, že „... žádné svaté hranice neexistují. Nevýhodné teritoriální řešení nemůže být jediným měřítkem při hodnocení uspořádání, které vzešlo z druhé světové války“. **BRANDT**, *Draussen*, 69; **SCHMIDT**, *Kalter Krieg*, s. 46.

²⁶⁰ **BRANDT**, *Verbrecher*, s. 331.

²⁶¹ *Tamtéž*, s. 346-348; **SCHMIDT**, *Kalter Krieg*, s. 43.

²⁶² Zároveň bych připojil svoji tezi, že Brandta nepokládám za výrazného teoretika marxistického či socialistického proudu. Nejčastěji se u něj objevují jen ideologické zkratky a floskule bez hlubší teoretické analýzy. Také Bruno Kreisky upozorňoval na to, že se Brandt během svého pobytu ve Švédsku příliš nezabýval teoretickou marxistickou literaturou, neboť hodně cestoval či se zapojoval do každodenní praktické politiky, srov. **KREISKY**, *Zwischen den Zeiten*, s. 351.

především „... sociální a ekonomickou svobodu, rozšíření rámce demokratických požadavků z politické na ekonomickou rovinu – to je moderní formulace demokracie“²⁶³. V duchu socialistickým myšlenek také hodnotil druhou světovou válku, neboť vinu za její vypuknutí nesl především německý imperialismus,²⁶⁴ podporovaný imperialismem západních zemí, zejména Velké Británie a Francie, jež se sice nakonec odhodlaly k válce proti Německu, nikoli však kvůli obraně Polska a Československa, nýbrž kvůli obraně vlastních imperialistických mocenských zájmů.²⁶⁵

Také v otázce politického stranictví Brandt neopustil představu o vytvoření velké masové levicové strany, jež by mohla konkurovat středovým či konzervativním stranám. Té se nevzdal ani po návratu do SPD s odkazem na to, že SAP je příliš slabou stranou, zatímco SPD má potenciál, tradici a dostatek lídrů, aby mohla hrát klíčovou roli v poválečném Německu.²⁶⁶ Dělnické hnutí mělo být podle jeho názoru nezávislé a jednotné, aby mohlo hrát klíčovou roli v mezinárodní politice.²⁶⁷ Souhlasím s tvrzením německého historika Wolfganga Schmidta, který u Brandta definoval snahu o jednotu na všech úrovních v rámci hesla: „*Jednota dělnického hnutí, jednota národa, jednota Evropy, jednota světových mocností.*“²⁶⁸

Také Brandtovo hodnocení poválečného Německa ovlivnilo jeho socialistické přesvědčení, proto v případech, když mluvil o demokratickém uspořádání Německa a

²⁶³ BRANDT, „*Förderungen und Möglichkeiten der Demokratie in der internationalen Politik*“, přednáška ve filozofickém diskusním klubu ve Stockholmu, dne 4. února 1945, in: BRANDT, *Zwei Vaterländer*, Dok. 11, s. 217. Zároveň tuto, dosti nejasnou definici demokracie rozšířil dále o vazbu demokracie s dělnickým hnutím, o internacionalistické socialistické hnutí a o rovnost a spolupráci národů, států a ras, srov. *Tamtéž*, s. 219.

²⁶⁴ BRANDT, *Die gegenwärtige Lage und unsere Aufgaben*, poznámky Brandta k přednášce, 9. září 1939, in: BRANDT, *Hitler*, Dok. 60, s. 425; BEHRING, *Demokratische Aussenpolitik*, s. 572.

²⁶⁵ BRANDT, *Die Kriegsziele der Großmächte und das neue Europa*, duben 1940, in: BRANDT, *Hitler*, Dok. 65, s. 470-471; MICHEL, *Willy Brandts Amerikabild*, s. 49. Brandt kritizoval západní velmoci již ve třicátých letech 20. století, kdy jim vyčítal především nečinnost během španělské občanské války a během krize kolem Československa v roce 1938, srov. LORENZ, *Einleitung: „Hitler ist nicht Deutschland“*, s. 48.

²⁶⁶ *Vysvětlení tehdejších členů SAP ve Stockholmu ke vstupu do stockholmské pobočky SPD*, 9. října 1944, in: BRANDT, *Zwei Vaterländer*, Dok. 10, s. 214. Bývalí členové SAP považovali „... SAP za produkt krize uvnitř dělnického hnutí v období před fašistickým uchopením moci. Její relativní váha byla posílena v mnoha ohledech korektní kritikou politiky, jež vedla k této katastrofě“. *Vysvětlení Willyho Brandta, Stefana Szendeho a Ernsta Behma z 25. září 1945 o vstupu do SPD*, in: ENTSCHIEDUNG, Dok. 4, s. 45.

²⁶⁷ BRANDT, *Die Außenpolitik der Sowjetunion 1917-1939*, říjen 1939, in: BRANDT, *Hitler*, Dok. 61, s. 433; BRANDT, *Die Krise der deutschen Arbeiterbewegung, Ausarbeitung des Mitglieds der Leitung der SPD-Landesgruppe Schweden*, březen 1946, in: BRANDT, *Zwei Vaterländer*, Dok. 18, s. 294.

²⁶⁸ SCHMIDT, *Kalter Krieg*, s. 39; BRANDT, *Die Friedensziele der demokratischen Sozialisten*, März 1943, in: BRANDT, *Zwei Vaterländer*, Nr. 5, s. 96.

nutné demokratické „převýchově“ Němců, měl na mysli především skutečnost, že by to měla být silná, socialistická SPD,²⁶⁹ která by měla hrát, vedle spojenců, klíčovou roli v budoucím německém uspořádání.²⁷⁰ Nejvíce prostoru Brandt věnoval obhajobě centrálně plánovaného hospodářství, jež mělo vytvořit základní rámec pro budoucí demokratické Německo. Zejména před druhou světovou válkou a na jejím počátku nejvíce opěvoval výsledky centrálně-plánovaného hospodářství v Sovětském svazu,²⁷¹ které podle jeho názoru ukázalo sílu a prospěšnost tohoto konceptu na úkor tržního hospodářství. Později sice svá tvrzení zmírnil, například v květnu 1944 napsal, že „... *plánování musí být prostředkem, nikoli cílem sám o sobě... Demokratické plánované hospodářství není totéž co totální kolektivismus*“, proto je „... *před naší generací postaven velký úkol, který spočívá v tom, najít syntézu kolektivismu a liberalismu... Budoucnost demokracie závisí na tom, zda se podaří najít tuto syntézu na národním a mezinárodním poli*“.²⁷² Ale až do svého trvalého přesídlení do Berlína trval na své představě o centrálně-plánovaném hospodářství jako nejlepším hospodářském modelu pro poválečné Německo.²⁷³

Brandtův postoj k Sovětskému svazu v letech 1933-1945 prošel několika stadii a při určitém zjednodušení lze konstatovat, že ve třicátých letech a na počátku druhé světové války převládal negativní obraz. Ten se však změnil během válečného konfliktu, kdy Brandt v řadě svých textů předkládal pozitivní obraz Sovětského svazu. Proč se pak ve třicátých letech 20. století stavěl k SSSR negativně? Proč své stanovisko změnil? Jak

²⁶⁹ **BRANDT**, *Zur Nachkriegspolitik der deutschen Sozialisten*, červenec 1944, in: BRANDT, *Zwei Vaterländer*, Dok. 8, s. 203.

²⁷⁰ **BRANDT**, *Die Friedensziele der demokratischen Sozialisten*, březen 1943, in: BRANDT, *Zwei Vaterländer*, Nr. 5, s. 102; **BRANDT**, *Zur Nachkriegspolitik der deutschen Sozialisten*, červenec 1944, in: BRANDT, *Zwei Vaterländer*, Dok. 8, s. 198. Brandt se také do konce války nevzdal myšlenky na revoluci v Německu, jež bude úspěšnější než v roce 1918 a tato revoluce měla připravit podmínky pro rozsáhlé socialistické reformy, srov. **MISGELD**, *Die „Internationale Gruppe*, s. 76.

²⁷¹ Brandt v roce 1940 k tomuto problému napsal: „*V Rusku se ukázalo, že to funguje i bez kapitalistů. Nové Rusko bylo, i přes všechny chyby a nedostatky, prvním velkým důkazem o převaze plánovaného hospodářství.*“ **BRANDT**, *Unsere Stellung zu Russland*, in: *Det 20de århundre* 41, H. 1, leden-únor 1940, in: BRANDT, *Hitler*, Dok. 64, s. 63; **BRANDT**, *Spaltung oder Sammlung. Die Komintern und die kommunistischen Parteien*, polovina června 1939, in: BRANDT, *Hitler*, Dok. 58, s. 409.

BRANDT, *Deutscher Sozialismus und der Krieg*, in: *Det 20de århundre* 40, H. 10, prosinec 1939, in: BRANDT, *Hitler*, Dok. 62, s. 446.

²⁷² **BRANDT**, *Nach dem Sieg. Die Diskussion über die Kriegs- und Friedensziele*, Mai 1944, in: BRANDT, *Zwei Vaterländer*, Dok. 7, s. 153; **GREBING**, *Was wird aus Deutschland*, s. 50.

²⁷³ **BRANDT**, *Die Friedensziele der demokratischen Sozialisten*, März 1943, in: BRANDT, *Zwei Vaterländer*, Nr. 5, s. 99; **BRANDT**, *Verbrecher*, s. 319; **BRANDT**, *Die Krise der deutschen Arbeiterbewegung, Ausarbeitung des Mitglieds der Leitung der SPD-Landesgruppe Schweden*, březen 1946, in: BRANDT, *Zwei Vaterländer*, Dok. 18, s. 295; **SCHMIDT**, *Kalter Krieg*, s. 41.

hodnotil kroky Moskvy za druhé světové války? Co si sliboval od spolupráce se Sovětským svazem po roce 1945?

Brandt se během třicátých let 20. století díval na Stalinovy represe velmi kriticky.²⁷⁴ Zároveň kritizoval i postup Komunistické internacionály, jež se podle něj nesnažila stmelovat dělnické hnutí, ale aktivně vystupovala proti jednotlivým frakcím a skupinám.²⁷⁵ Osobní zkušenost s politikou Sovětského svazu a Komunistické internacionály Brandt získal během svého pobytu ve Španělsku v roce 1937, kdy na jednu stranu uznával pomoc Sovětského svazu španělským socialistům, ale zároveň ostře kritizoval Kominternu za její frakční boj.²⁷⁶ Podle jeho názoru „... *organizační praxe, kterou v průběhu let Kominternu rozvinula, odporuje elementárním základům dělnického hnutí*“²⁷⁷ a Kominternu se spíše stala prodlouženou rukou sovětské zahraniční politiky a právě válka ve Španělsku je důkazem, že „... *Sovětský svaz v první řadě prosazuje jen své vlastní zájmy*“²⁷⁸.

Vrcholu dosáhla Brandtova kritika Sovětského svazu po podpisu sovětsko-německého paktu. Podle něj již nebylo možné „... *považovat Sovětský svaz za součást mezinárodního dělnického hnutí*“²⁷⁹. Brandt tento krok Moskvy považoval za jasný doklad zrady mezinárodního dělnického hnutí²⁸⁰ i za další doklad toho, že „... *Stalinova politika znamená všude na světě posílení reakčních antisocialistických a dělníkům nepřátelských sil... Musíme, jako socialisté, Sovětský svaz hodnotit, posoudit, a když to bude nutné, také odsoudit*“²⁸¹. V Brandtových očích se Moskva stala „... *hlavním nepřítelem dělnického*

²⁷⁴ Ovšem ještě v roce 1935 Brandt napsal text, kde vyzdvihoval úspěchy bolševické strany v Sovětském svazu těmito slovy: „*Sovětský svaz je zemí vítězné proletářské revoluce. Je to země bez soukromého vlastnictví, bez kapitalistů a bez vykořisťování.*“ Cit. dle: **LORENZ**, *Einleitung: „Hitler ist nicht Deutschland“*, pozn. 7, s. 504-505. **BEHRING**, *Normalisierung*, s. 43.

²⁷⁵ **BRANDT**, *Unmögliche Methoden*, in: *Arbeiderbladet* 54, Nr. 294, 17. prosince 1937, in: **BRANDT**, *Hitler*, Dok. 49, s. 352.

²⁷⁶ **LORENZ**, *Einleitung: „Hitler ist nicht Deutschland“*, s. 47.

²⁷⁷ **BRANDT**, *Spaltung oder Sammlung. Die Komintern und die kommunistischen Parteien*, polovina června 1939, in: **BRANDT**, *Hitler*, Dok. 58, s. 406.

²⁷⁸ *Tamtéž*, s. 412; **SIMON**, *Was Willy Brandt*, s. 110; **LORENZ**, *Einleitung: „Hitler ist nicht Deutschland“*, s. 63-64.

²⁷⁹ **BRANDT**, „*Die Arbeiterbewegung und der deutsch-russische Pakt*“, in: *Arbeiderbladet* 54, Nr. 209, 9. září 1939, in: **BRANDT**, *Hitler*, Dok. 59, s. 422. Podle Brandta se mělo dělnické hnutí, co nejrychleji odpoutat od vazeb na Kominternu, neboť ta „... *již před dlouhou dobou ztratila oprávnění své existence*“. **BRANDT**, *Die Außenpolitik der Sowjetunion 1917-1939*, říjen 1939, in: **BRANDT**, *Hitler*, Dok. 61, s. 431; **BEHRING**, *Normalisierung*, s. 44.

²⁸⁰ **BRANDT**, *Deutscher Sozialismus und der Krieg*, in: *Det 20de århundre* 40, H. 10, prosinec 1939, in: **BRANDT**, *Hitler*, Dok. 62, s. 442.

²⁸¹ **BRANDT**, *Unsere Stellung zu Russland*, in: *Det 20de århundre* 41, H. 1, leden-únor 1940, in: **BRANDT**, *Hitler*, Dok. 64, s. 461. Brandt zároveň hodnotil Sovětský svaz jako zemi, kde v podstatě ani žádný socialismus neexistuje, neboť „...*socialismus je více než jen převzetí*

hnutí a lidského pokroku“²⁸². Přestože se v té době vyjadřoval o Sovětském svazu nejkritičtěji, zároveň se zde jasně ukazovaly limity jeho kritiky. Neboť na prvním místě? stálo jeho socialistické přesvědčení, díky němuž pozitivně hodnotil revoluci z roku 1917²⁸³ a hospodářský vzestup Sovětského svazu v rámci industrializace a kolektivizace ve třicátých letech 20. století,²⁸⁴ proto zcela SSSR neodepisoval a stále ho považoval za hlavního spojence mezinárodního dělnického hnutí.²⁸⁵

Svůj postoj k Sovětskému svazu změnil Brandt po útoku Německa a jeho spojenců na tuto východní velmoc. Obdiv vůči bolševické vládě dále rostl s ohledem na statečnou obranu ruského národa a pomalu se měnící situací na východní frontě. Brandt v té době zdůrazňoval především význam SSSR v rámci antihitlerovské koalice a jeho klíčový podíl na možné porážce nacistického Německa.²⁸⁶ Ze skutečnosti, že „... celý demokratický svět obdivuje hrdinský boj Rudé armády a ruského národa proti nacistické okupační moci“, však vyvodil dosti naivní závěr, že by socialističtí demokraté měli podpořit všechny síly v Sovětském svazu, které umožní dokončit „... práci na socialistické obnově a prosazení demokratické ústavy z roku 1936“²⁸⁷. Souhlasím s názorem německého historika Rainera Behringa, že Brandt nikdy nebyl stalinistou²⁸⁸, a ve třicátých letech 20. století se zcela přiklonil na stranu demokratického a parlamentního zřízení,²⁸⁹ ale jeho tehdejší názory na SSSR vycházely především z důležitosti Rudé armády pro porážku Hitlera. Až do konce

produkcí prostředků státem.... Socialismus musí stavět na svobodě a demokracii, pokud chce vést politiku (Sovětský svaz – pozn. RS), která bude hodna toho jména.“ BRANDT, Die Außenpolitik der Sowjetunion 1917-1939, říjen 1939, in: BRANDT, Hitler, Dok. 61, s. 432-433; LORENZ, Willy Brandt – Ein Portrait, s. 30.

²⁸² BRANDT „Milým přátelům“, 19. března 1940, in: WBA, A5, Allgemeine Korrespondenz, 1940.

²⁸³ Tamtéž.

²⁸⁴ Proto se v Brandtových spisech neobjevuje ani zmínka o násilí za Leninovy vlády. Brandt sdílel omyl mnoha levicových intelektuálů, kteří kladně hodnotili revoluci 1917 a následné období za vlády Lenina. Veškeré negativní bolševické vlády připisovali až Stalinovi.

²⁸⁵ BRANDT, *Unsere Stellung zu Russland*, in: Det 20de århundre 41, H. 1, leden-únor 1940, in: BRANDT, Hitler, Dok. 64, s. 463-467; MICHEL, *Willy Brandts Amerikabild*, s. 53; SCHMIDT, *Kalter Krieg*, s. 26-28.

²⁸⁶ BEHRING, *Normalisierung*, s. 43.

²⁸⁷ BRANDT, *Die Friedensziele der demokratischen Sozialisten*, März 1943, in: BRANDT, *Zwei Vaterländer*, Nr. 5, s. 97. Zároveň horoval pro zavedení centrálně-plánovaného hospodářství podle sovětského vzoru, srov. *Tamtéž*, s. 99; MICHEL, *Willy Brandts Amerikabild*, s. 53; MISGELD, *Die „Internationale Gruppe*, s. 81. Za jasný doklad Brandtova obratu pokládám například také jeho tvrzení z roku 1940, kdy označil „... sovětský parlamentarismus z roku 1936 ve skutečnosti za karikaturu demokracie“. BRANDT, *Unsere Stellung zu Russland*, in: Det 20de århundre 41, H. 1, leden-únor 1940, in: BRANDT, Hitler, Dok. 64, s. 465; BEHRING, *Demokratische Aussenpolitik*, s. 585; GREBING, *Was wird aus Deutschland*, s. 53.

²⁸⁸ BEHRING, *Normalisierung*, s. 43. Historik Wolfgang Schmidt označil roky 1942/43 za období v Brandtově životě, kdy „...proběhl (jeho-pozn.RS) kompletní obrat k Sovětskému svazu“, srov. SCHMIDT, *Kalter Krieg*, s. 40-41.

²⁸⁹ LORENZ, *Einleitung: „Ich arbeite dafür*, s. 33.

války pokračoval ve chvále Moskvy a nutnosti spolupráce socialistů s bolševickou vládou, neboť jen úzká spolupráce mohla být zárukou vybudování demokratického poválečného Německa a kooperující Evropy.²⁹⁰

Na konci války se u Brandta začaly objevovat teze, jež měly velmi blízko k oficiální sovětské propagandě. Například jmenujme vyjádření z podzimu 1945, že ve východní Evropě již úspěšně započaly reformy podle sovětského vzoru, které nejlépe a nejrychleji povedou k vytvoření novému uspořádání, jež nebude mít vůbec nic společného s předválečným stavem.²⁹¹ Ani v prvních poválečných letech se nechtěl přidat na stranu kritiků Sovětského svazu, kteří upozorňovali na sovětské kroky ve východní Evropě a sovětskou neústupnost při jednání s ostatními vítěznými velmocemi. Brandt se naproti tomu distancoval od „*primitivního antibolševismu*“²⁹² a antisovětské propagandy, jež zamlčovala cokoli dobrého, co udělala sovětská strana ve své okupační zóně.²⁹³ Zlom u Brandta nastal až za jeho působení v západním Berlíně v řadách SPD, kde měl možnost získat bezprostřední zkušenosti se sovětskými kroky ve východním Berlíně.²⁹⁴

Jak lze hodnotit Brandtův pobyt v emigraci s ohledem na jeho pozdější koncept zahraniční politiky? Největší negativum vidím ve zcela špatném hodnocení kroků Sovětského svazu během války.²⁹⁵ Rainer Behring správně uvedl: „*Tato interpretace sovětské politiky neměla s érou uvolnění a porozumění nic společného, spíše to fakticky tendovalo k obětování ideálu mezinárodního uspořádání postaveného na demokracii a sebeurčení.*“²⁹⁶ Souhlasím s tím, že v tomto ohledu nelze hledat příliš mnoho paralel

²⁹⁰ **BRANDT**, *Zur Nachkriegspolitik der deutschen Sozialisten*, červenec 1944, in: **BRANDT**, *Zwei Vaterländer*, Dok. 8, s. 195. Ještě v roce 1945 vybízel západní země, aby se učily od Sovětského svazu v aplikaci centrálně-plánovaného hospodářství, srov. **BRANDT**, *Der Zweite Weltkrieg – ein kurzer Überblick*, hrsg. vom Komitee für Demokratischen Wiederaufbau (SDU), Stockholm 1945, in: **WBA**, *A5, Exil und Nachkriegszeit 1933-47*, s. 58.

²⁹¹ *Tamtéž*, s. 59. Jistě není překvapující, že tyto pasáže se již v šedesátých letech 20. letů, při vydání knihy „*Draussen*“ (s. 48-50), ve zveřejněném textu neobjevily, neboť Brandtovi, SPD i Bonnu bylo trapné ukazovat na Brandtovy omyly, srov. **BEHRING**, *Normalisierung*, s. 49.

²⁹² **BRANDT** *Walcherovi*, 10. června 1946, in: **BRANDT**, *Zwei Vaterländer*, Dok. 22, s. 311.

²⁹³ *Důvěrná zpráva tiskového ataše norské vojenské mise v Berlíně, Brandta, tiskové službě norského ministerstva zahraničí*, 25. července 1947, in: **BRANDT**, *Zwei Vaterländer*, Dok. 28, s. 326.

²⁹⁴ **BEHRING**, *Normalisierung*, s. 52.

²⁹⁵ Tento zcela nekritický přístup Brandta lze dokumentovat i na konci války, kdy ve své publikaci „*Druhá světová válka. Stručný přehled*“ označil přepadení Finska, Pobaltí a Polska v předvečer války za pouhá preventivní, bezpečnostní opatření, díky nimž se Moskva chtěla pojistit proti případnému útoku ze strany Německa. Srov. **BRANDT**, *Der Zweite Weltkrieg – ein kurzer Überblick*, hrsg. vom Komitee für Demokratischen Wiederaufbau (SDU), Stockholm 1945, in: **WBA**, *A5, Exil und Nachkriegszeit 1933-47*, s. 12-13; **LORENZ**, *Der Traum von Europas*, s. 52.

²⁹⁶ **BEHRING**, *Demokratische Aussenpolitik*, s. 590. Behring také kritizoval Brandtovy představy o poválečné spolupráci, jež vůbec neodpovídaly skutečnosti výsledku války a prvních poválečných

s pozdějším Brandtovým přístupem k Sovětskému svazu. Zároveň se domnívám, že lze v hodnocení období 1933-1947 v životě Willyho Brandta najít mnoho původních myšlenek a přístupů, jež v následujících letech dále rozvinul a začlenil do koncepce zahraniční politiky. Zdůraznil bych Brandtův důraz na evropské řešení německé otázky, což také dokládá moji úvodní hypotézu, že Brandtovu východní politiku nelze vydělovat z jeho koncepce evropské politiky. Souhlasím s tvrzením Einharta Lorenze, že právě v otázce budoucího postavení Německa v Evropě se „... *zde ukázaly kontury zahraniční politiky Willyho Brandta, které se naučil ve svých exilových letech, tj. dívat se na Německo zvnějšku a brát ohled na reakci zahraničí. Německo po válce i jeho problémy, včetně otázky hranic a placení reparací, nemohly být řešeny pouze na národním, izolovaném základě, ale musely být 'včleněny do větších evropských a mezinárodních souvislostí'*“²⁹⁷. Právě ideu Evropy „... *v níž každý národ může využívat svého práva na sebeurčení a smí bránit své bezpečnostní zájmy, a Evropy, ve které právě tyto práva a zájmy každého národa mohou být chráněny a dlouhodobě zajištěny pouze spoluprací s jinými národy. Na toto pojetí vztahu mezi národem a Evropou se pak odvolával během svého života.*“²⁹⁸

Vedle důrazu na evropský rozměr německé otázky bych upozornil také na fakt, že Brandt životní období, jež nejvíce profiluje každého jedince, strávil mimo Německo, tudíž se musel vyrovnat nejen s nelehkou integrací do zcela odlišného prostředí, ale na rozdíl od řady jiných, významných poválečných německých politiků získal zcela odlišné zkušenosti. Především šlo o jasnou představu o úspěšném fungování parlamentní demokracie a nutnosti mezinárodní spolupráce při řešení závažných mezinárodních problémů. Díky svým problémům se státním občanstvím a nejednoznačnému pojetí „mateřské země“ získal dvě cenné zkušenosti. Na jedné straně netrpěl přílišnou vazbou na „národ“, což mu později umožnilo flexibilnější nazírání na poválečnou problematiku hranic a jejich možných

let, proto je považoval za mylné a idealistické, srov. *Tamtéž*, s. 593. S druhým tvrzením nesouhlasím, neboť se domnívám, že nejen Brandt, ale i celá řada dalších intelektuálů, politiků, žurnalistů a diplomatů na konci války věřili, že zkušenost hrůz druhé světové války byla natolik velká a přesvědčivá, že nikdo nebude chtít rozpoutat další válečný konflikt.

²⁹⁷ BRANDT, *Verbrecher*, s. 346. LORENZ, *Einleitung*, s. 32. Podobným způsobem také, ARNOLD, *Willy Brandt und Europa*, s. 23.

²⁹⁸ SCHMIDT, *Kalter Krieg*, s. 32. Einhart Lorenz v jiném svém textu upozornil na to, že právě nezbytnost ohlížet se také na bezpečnostní zájmy jiných národů mu dávala výhodu oproti německým politikům, jež trpěli v koncentračním táboře (Schumacher) nebo museli žít ve „vnitřní emigraci“ (Adenauer). Neboť tito politici po válce na prvním místě řešili právě jen situaci Německa bez ohledu na zájmy okolních států či mezinárodní situaci. Srov. LORENZ, *Willy Brandt zwischen Skandinavien*, s. 13.

úprav.²⁹⁹ Na straně druhé, se Brandt obecně stavěl kriticky k velkým ideologickým konceptům, a spíše horoval pro správné pochopení reality, což byl také jeden ze základních faktorů jeho pozdějšího konceptu zahraniční politiky.³⁰⁰ V neposlední řadě se Brandt díky své činnosti v exilu stal nejznámějším představitelem a symbolem „jiného, lepšího“ Německa, jež nebylo spojeno s nacistickou minulostí, bylo ochotno spolupracovat s okolním světem a neřešilo problémy pouze pohledem Německa jako velmoci.³⁰¹

²⁹⁹ Einhart Lorenz tuto skutečnost komentoval slovy: „V jeho konceptu 'změkčování hranic' lze rozpoznat předstupeň jeho pozdější východní politiky a německo-polského usmíření. Dají se rozeznat kontury politika, jenž myslel v celoevropském kontextu a který byl ovlivněn touhou po míru, platných právních normách, spravedlnosti a rovnocennosti mezi národy a demokraciemi, což získal právě během let ve skandinávském exilu.“ **LORENZ**, *Der Traum von Europas*, s. 52.

³⁰⁰ **BEHRING**, *Demokratische Aussenpolitik*, s. 581.

³⁰¹ **LORENZ**, *Der Traum von Europas*, s. 52; **LORENZ**, *Einleitung*: „Hitler ist nicht Deutschland“, s. 56; **MISGELD**, *Willy Brandt*, s. 67.

Koexistence a politika „malých kroků“

V této kapitole se chci věnovat významu působení Willyho Brandta v západním Berlíně v letech 1947-1966 pro formulování konceptu východní politiky. V předcházející kapitole jsem v tomto směru analyzoval jeho pobyt v emigraci. Nyní se zaměřím na otázku: Jaké konkrétní zkušenosti ho ovlivnily při formulaci koncepce východní politiky na počátku šedesátých let 20. století? Jak důležitý mezník představovala stavba berlínské zdi v roce 1961? Byla jeho koncepce formulována již před rokem 1961? Nesouhlasím totiž se závěry, s kterými vystoupil německý politolog Diethelm Prowe, že „... zásadní koncepce nové německé a východní politiky vznikla v malém okruhu kolem Brandta v bezprostřední reakci na zvláště krizovou situaci v Berlíně v prvních dvou letech po stavbě zdi, tzn. v období od srpna 1961 do konce roku 1963.“³⁰² Přikláním se k novějšímu výzkumu, který se více věnuje padesátým letům 20. století. Při definování východní politiky se zaměřím na analýzu tzv. řečí v Tutzingu.

První část kapitoly se zabývá obdobím 1947-1958, a to zejména Brandtovou činností v berlínské SPD, jeho vztahem se starostou západního Berlína Erntem Reuterem, pohledem a hodnocením zahraniční politiky Adenauerovy éry a formulováním vlastní koncepce německé a východní politiky. Stranou nezůstane ani analýza personálních vazeb, neboť na vytváření konceptu východní politiky se podílela řada spolupracovníků, kteří s ním později odešli do Bonnu. Zároveň se budu věnovat otázkám, zda se po návratu z emigrace změnil jeho postoj k Sovětskému svazu a evropské spolupráci. V druhé části kapitoly se zaměřím na léta do nástupu Willyho Brandta do úřadu ministra zahraničí ve vládě velké koalice, zejména na jeho percepci druhé berlínské krize, hodnocení Adenauerovy a americké zahraniční politiky. Soustředím se také na jeho význam při proměně politična, neboť Brandt je pokládán za jednoho z prvních „mediálních“ politiků v dějinách SRN, který pochopil sílu a vliv masových médií a zásadním způsobem napomohl proměně SPD v masovou politickou stranu.

Klíčové dokumenty k tomuto období se nacházejí především v Archivu Willyho Brandta v rámci nadace Friedrich-Ebert-Stiftung v Bonnu,³⁰³ kde jsou shromážděny všechny významné texty a korespondence z tohoto období. Významnou pomoc pro

³⁰² PROWE, *Die Anfänge*, s. 251. Ovšem tento závěr zpochybnil již sám Willy Brandt ve svých pamětech, když napsal, že „... to, co se nazývá politikou malých kroků, bylo promyšleno již dříve a nejednalo se o reakci na zed.“ BRANDT, *Erinnerungen*, s. 64.

³⁰³ WBA, Především fondy A6 – Berlín (1947-1966) a A3 – publicistická vyjádření Willyho Brandta z období 1933-1992.

badatele nabízí také dva díly „Berliner Ausgabe“, které se věnují Brandtovu působení v Berlíně a jeho aktivitám v SPD.³⁰⁴ Dosud nejlepší práci o Brandtově činnosti v Berlíně předložil německý politolog Wolfgang Schmidt, který se i v dalších textech věnoval především proměnám Brandtovy koncepce německé a východní politiky.³⁰⁵ Při studiu druhé berlínské krize nelze opominout disertaci Petera Speichera, který využil řadu materiálů z amerických archivů a prokázal úzkou vazbu a spolupráci Brandtova týmu s okruhem prezidenta Kennedyho.³⁰⁶ Co se týče americké inspirace pro Brandtovu politiku v Berlíně, pokládám za inspirativní především texty Arne Hofmanna a Daniely Münkela, neboť oba se zabývali především vlivem amerických mediálních poradců na kampaně a politiku Willyho Brandta.³⁰⁷ Poslední oblast mého zájmu reprezentují práce zabývající se vývojem SPD na přelomu padesátých a šedesátých let 20. století, kde hrál Brandt klíčovou roli, především v přijetí a propagaci tzv. Godesberského programu.³⁰⁸

Kořeny politiky uvolnění (1947-1958)

V této části se budu věnovat Brandtově hodnocení první berlínské krize, spolupráci s Ernstem Reuterem, analýze německé a sovětské politiky do smrti Stalina, počátkům politiky malých kroků v období 1953-1955 a základu Brandtovy východní politiky v letech 1956-1958.

Brandt se seznamoval s berlínským prostředím jako tiskový atašé norské vojenské mise, ale od počátku dával najevo nespokojenost s tím, že musel vystupovat ve vojenské uniformě a že ho většina místních obyvatel vnímala jako cizince. Proto přijal nabídku předsednictva SPD, aby se stal jeho berlínským pověřencem v Berlíně. K jeho úkolům patřilo především budování kontaktů se spojeneckými úřady a jednotlivými zástupci čtyř vítězných velmocí a hledání možností, jak by se mohla SPD zapojit do obnovy země.³⁰⁹

³⁰⁴ **BRANDT**, *Berlin*; **BRANDT**, *Auf dem Weg*.

³⁰⁵ **SCHMIDT**, *Kalter Krieg*; **SCHMIDT**, „*Schmalspurpolitik*“; **SCHMIDT**, *Die Wurzeln*.

³⁰⁶ **SPEICHER**, *The Berlin Origins*. Tato právě je však dostupná v Německu pouze v knihovně Friedrich-Ebert-Stiftung v Bonnu.

³⁰⁷ **HOFMANN**, *Arne*, *Small Steps*; **MÜNKELE**, *Bemerkungen*; **MÜNKELE**, *Willy Brandt*; **MÜNKELE**, *Die Medienpolitik*.

³⁰⁸ Zde bych jmenoval především publikace Petera Siebenmorgena, Hanse-Jürgena Grabbeho a Kurta Klotzbacha. Srov. **SIEBENMORGEN**, *Gezeitenwechsel*; **GRABBE**, *Unionsparteien*; **KLOTZBACH**, *Der Weg*.

³⁰⁹ **HEIMANN**, *Einleitung*, s. 17; **MÜNKELE**, *Einleitung*, s. 22. Brandtův vstup do SPD nebyl bezproblémový, neboť od počátku se musel vyrovnávat s pomlouvačnou kampaní útočící na jeho „protiněmeckou“ činnost v emigraci. Schumachera s ní souhlasil, což vyvolalo velkou osobní animozitu mezi oběma muži. Srov. *Dopis Brandta Szendemu*, 11. prosince 1947, in: **BRANDT**,

Brandt od počátku své činnosti v Berlíně dával najevo, že nepatří do Schumacherova křídla SPD. Již v jednom z prvních textů přivítal vznik bizonie a vyslovil se pro okamžité začlenění Berlína k západním zónám. Zároveň doufal, že se brzy spojí všechny zóny do jedné, což by výrazně ulehčilo plánování poválečné obnovy Německa.³¹⁰ Schumacher se ostře postavil proti vzniku bizonie, neboť se obával, že by to mohlo vést k rozdělení Německa. Usiloval o samostatné Německo, kde nebude dominantní vliv ani jedna ze supervelmocí. V únoru 1948 se vyjádřil na zasedání vedení SPD v Kasselu: „*Akceptovat komunismus znamená stát se okupační stranou Sovětského svazu, akceptovat kapitalismus jako základ znamená v podstatě totéž, staneme se okupační stranou USA.*“³¹¹ Schumacherovo vedení SPD vyhlásilo za hlavní cíl vytvoření silného národního německého státu, který se bude opírat o meziválečné premisy SPD odmítající tržní hospodářství i bolševické centralizované plánování. Nereflektovalo poválečnou realitu a toužilo po velmocenském, nezávislém postavení Německa. Proto se bránilo veškerým zásahům vítězných mocností do německých vnitřních záležitostí a zásadně odmítalo rozdělení země.³¹² Vzhledem ke specifickému postavení města nesouhlasila berlínská organizace s vedením SPD a orientovala se na Spojené státy americké, což na jedné straně sblížilo Brandta s tehdejší starostou Ernstem Reuterem, ale definitivně poškodilo Brandtovu pozici u „zasloužilých členů“ SPD.

Brandt v Berlíně postupně revidoval svůj pohled na Sovětský svaz. Přiměl ho k tomu puč v Československu v únoru 1948. Zásadně odmítal socialismus ve formě, jak ho

Berlin, Dok. 1, s. 101-102; *Dopis Brandta Schumacherovi*, 23. prosince 1947, in: **BRANDT**, *Auf dem Weg*, Dok. 2, s. 84-88; **SCHMIDT**, *Kalter Krieg*, s. 49-51.

³¹⁰ *Zpráva č. 2 berlínského sekretariátu Předsednictva SPD*, Berlin 30. ledna 1948, in: WBA, A6, k. 55.

³¹¹ *Schumacherova řeč na zasedání vedení SPD*, Kassel, 18. února 1948, in: Die SPD-FRAKTION, s. 93.

³¹² Zároveň Schumacher odmítal jakékoli spojení SPD s komunismem a stavěl se proti všem tendencím Sovětského svazu vytvořit v Německu určitou formu Národní fronty. I v následujících letech vedení SPD trvalo na primátu znovusjednocení Německa, proto se stavělo velmi kriticky ke snaze Konrada Adenauera integrovat SRN do hospodářských a vojenských západoevropských struktur. Srov. **MÜNDEL**, *Einleitung*, s. 24; **WINKLER**, *Kurt Schumacher*, s. 47; **KLESSMANN**, *Wiedervereinigung*, s. 114-115. Myslím, že důležitou roli v odlišných představách Schumachera a Brandta o budoucím vývoji Německa hrály jejich odlišné životní osudy během druhé světové války. Brandt strávil válku v prostředí, kde mohl relativně svobodně vyjadřovat své názory, a především navázal řadu klíčových kontaktů, zatímco většina členů SPD, včetně Schumachera, pobývala v domácím vězení či koncentračním táboře. Jak později napsal Brandt: „*Respektuji Schumacherův význam, přesto nesouhlasím s ultimativností jeho výpovědí nebo výbuchů, stejně jako s jeho nárokem na bezvýhradnou poslušnost.*“ **BRANDT**, *Links und frei*, s. 417.

chápala KSČ, a kritizoval Moskvu za vměšování se do československých záležitostí.³¹³ Ideu některých československých politiků, aby se poválečné Československo stalo mostem mezi Východem a Západem, označil s ohledem na sovětské zájmy za nesplnitelnou.³¹⁴ V důsledku únorových událostí došel k závěru, že Německo se musí orientovat na západní mocnosti. Společně s Reuterem kritizoval bojkot SPD na jednáních o hospodářských reformách ve Frankfurtu nad Mohanem, neboť podle Brandta „... musí politika strany vycházet z reálné skutečnosti, že Německo bude rozštěpeno z Východu. Předpokladem omezení sovětského vlivu je znovuoživení Evropy, včetně Německa. Ovšem bez americké pomoci to není možné. To zároveň znamená, že strana musí ve Frankfurtu spolupracovat.“³¹⁵ Brandt sdílel se Schumacherem představu, že by Německu mělo být co nejdříve přiznáno právo na sebeurčení a suverenitu. Uvědomoval si, že k tomu bude nezbytné pevné spojenectví se západními velmocemi, zejména s USA.

První berlínskou krizi³¹⁶ Brandt interpretoval jako klíčovou zkoušku příslušnosti Berlína k Západu. Od počátku horoval pro záruky západních spojenců, že se Berlína nevzdají, a volal po „poučení z Prahy“, kde se také nejdříve mluvilo o demokratizaci, ale nakonec to skončilo komunistickým pučem.³¹⁷ Pochopil, že SSSR hodlal posílit své postavení i za cenu, že „... mezi milionem Berlínčanů ve východním sektoru a dobrými dvěma miliony v západních sektorech bude postavena čínská zeď“.³¹⁸ Po celou dobu krize přesvědčoval představitele západních zón, že Berlín je jednotný a že se Sovětskému svazu nepodařilo rozložit vedení města či nalomit odhodlání obyvatel bránit se proti sovětské „šikaně“.³¹⁹ Brandt také dával berlínskou krizi do kontextu celkové sovětské poválečné politiky: „První období bolševické poválečné politiky bylo uzavřeno porážkami ve Francii

³¹³ Z řeči zástupce Předsednictva SPD v Berlíně, Brandta, před funkcionáři berlínské SPD, 12. března 1948, in: **BRANDT**, *Berlin*, Dok. 2, s. 104-106.

³¹⁴ **SCHMIDT**, *Kalter Krieg*, s. 57.

³¹⁵ Brandt dále pokračoval: „Strana musí pro Západ vytvořit jasný a jednoznačný akční program, který pochopí široké masy. Snahy a zařazení Německa do evropského programu obnovy tvoří důležitou součást v boji o získání práva na sebeurčení.“ Zpráva č. 26 berlínské sekretariátu Předsednictva SPD, Berlin, 15. března 1948, in: WBA, A6, k. 55.

³¹⁶ Srov. **LUŇÁK**, *Západ*, s. 99-100; **DURMAN**, *Popely ještě žhavé... I.*, s. 286-288.

³¹⁷ Zpráva č. 30 berlínské sekretariátu Předsednictva SPD, Berlin, 23. března 1948, in: WBA, A6, č. k. 55. Zároveň hovořil o tom, že „... když se vzdáme Berlína, bude to mít nedozírné následky pro zbytek Německa a celou západní Evropu“. Brandt *Rut Bergaust*, 13. dubna 1948, in: **BRANDT**, *Berlin*, Dok. 3, s. 114.

³¹⁸ **BRANDT**, *Chinesische Mauer durch Berlin*, Berlin, 22. listopadu 1948, in: WBA, A3, Publikationen 1948, č. k. 42.

³¹⁹ **BRANDT**, *Kraftprobe auf dem Höhepunkt*, in: Sozialdemokratischer Pressedienst, Hannover, 8. září 1948, in: WBA, A3, Publikationen 1948, č. k. 42; **BRANDT**, *Berlin vor neuer Entwicklung*, in: Sozialdemokratischer Pressedienst, Hannover, 4. října 1948, in: WBA, A3, Publikationen 1948, č. k. 42.

a Itálii. Mnoho mluví pro to, že ve sporu o další kroky socialistických stran (Kominterny) byla podpořena radikální bolševizace východní zóny a její pevné včlenění do východního bloku.³²⁰

Během berlínské krize si Brandt získal respekt a uznání velké části berlínské SPD díky svému postoji a názorům, takže byl v létě 1949 nominován na kandidátku prvních voleb do Spolkového sněmu.³²¹ Postavil se na stranu berlínského primátora Ernsta Reutera, který se stal symbolem odhodlání západního Berlína nepodlehout sovětskému tlaku.³²² Brandt správně rozpoznal, že Stalinovi nešlo o poválečné Německo, ale o posílení vlivu SSSR ve střední Evropě.³²³ Definitivně se přesvědčil o tom, že pro Berlín a Německo neexistuje jiná alternativa než Západ, neboť „... vzhledem k dnešní situaci jsem ještě silněji přesvědčen o tom, že strana musí zaujmout aktivní a jednoznačné stanovisko k hospodářskému a politickému znovuoobnovení na Západě, které bude chápáno jako vyjádření celoněmeckých zájmů.“³²⁴

Zkušenost s první berlínskou krizí se odrazila i v Brandtově textu o dalším směřování demokratického socialismu z jara 1949. Zopakoval v něm přesvědčení, že pojem národního státu je překonaný a že budoucnost leží v evropské spolupráci bez Sovětského svazu. Ovšem „... tato nová Evropa zůstane pouhou iluzí, dokud bude chybět hospodářská koordinace a kooperace. Ta musí být zahájena, jak je v zájmu širokých mas, plánovacími představami. Demokratický socialismus znamená pro Evropu jedinou obhajitelnou alternativu proti komunistickému totalitarismu.“³²⁵ Nebezpečí komunistického totalitarismu hrozilo v německé oblasti, kde se vytvořilo mocenské vakuum. To měla odstranit hospodářská spolupráce Německa se Západem. Nové evropské hnutí nemělo mířit proti slovanským národům, ale proti sovětské expanzi.³²⁶ Brandt si také uvědomoval limity obrany vůči sovětskému tlaku, proto mluvil o „konceptu mírové

³²⁰ Zpráva č. 96 berlínského sekretariátu Předsednictva SPD, Berlin, 3. září 1948, in: WBA, A6, č. k. 56.

³²¹ HEIMANN, *Einleitung*, s. 22.

³²² Srov. SCHMIDT, *Kalter Krieg*, s. 68.

³²³ Z řeči zástupce Předsednictva SPD v Berlíně, Brandta, na konferenci krajských funkcionářů berlínské SPD, 14. ledna 1949, in: BRANDT, *Berlin*, Dok. 6, s. 120. Siegfried Heimann ve své studii o reemigrantech v Berlíně došel k závěru, že Brandta nelze považovat za antikomunistu, ale spíše za antistalinistu, neboť většina levicových reemigrantů stále věřila v dobrou podstatu komunismu. Srov. HEIMANN, *Politische Remigranten*, s. 205-207.

³²⁴ Zpráva č. 30 berlínského sekretariátu Předsednictva SPD, Berlin, 23. března 1948, in: WBA, A6, č. k. 55.

³²⁵ BRANDT, *Sozialdemokratie und Europabewegung*, in: WBA, A 3, Publikationen 1949, č. k. 44.

³²⁶ Tamtéž; SCHMIDT, *Kalter Krieg*, s. 83.

ofenzívy“³²⁷ Západu vůči Východu. To znamenalo, že západní státy, včetně Německa, měly využít všechny prostředky nátlaku na SSSR kromě války.³²⁸ Za klíčový považují také Brandtovo hodnocení významu Berlína: „... *berlínský konflikt není izolovaným problémem... berlínský problém je celoněmeckou záležitostí.*“³²⁹ SRN a západní Berlín chápal jako celek a odmítal separátní jednání o berlínské otázce, neboť „opuštěný“ západní Berlín by mohl být začleněn do východního bloku.

Následující období Brandtovy východní a německé politiky, vymezené koncem berlínské krize a smrtí Stalina v roce 1953, přineslo několik významných změn. Ukončení berlínské blokády v květnu 1949 a vyhlášení Spolkové republiky Německo v září 1949 označil Brandt za klíčové mezníky poválečného vývoje a za zřetelné neúspěchy Stalinovy politiky. Přesto si byl vědom, že se Moskva svého vlivu v Německu nevzdá, ale „... *spíše bude hrát s jinými kartami než dosud, možná použije reparace nebo jiné otázky, které před tím zapříčinily ztroskotání mezinárodních konferencí*“.³³⁰ Vyhlášení SRN označil za velký úspěch západních velmocí a jasné politické i ideové přihlášení se k Západu.

Domnívám se, že po ukončení blokády a vzniku SRN Brandt nesouhlasil s rozdělením Německa a Berlína. I když se připojil k Reuterovu požadavku, aby byly západní zóny Berlína prohlášeny za dvanáctou spolkovou zemi SRN.³³¹ Brandt stále uvažoval v pojmech jednotného Německa a Berlína. Na rozdíl od většiny členů SPD byl přesvědčen, že by mělo úzce spolupracovat se západními velmocemi. V žádném případě nevěřil tomu, že rozdělení Německa a Berlína bude dlouhodobou záležitostí,³³² naopak byl toho názoru, že sovětský vliv se v Německu nakonec neprosadí, neboť sovětská forma vládnutí není z dlouhodobé perspektivy udržitelná.³³³

³²⁷ BRANDT, *Notizen für einen Vortrag im Februar 1949*, in: WBA, A 3, Publikationen 1949, č. k. 44.

³²⁸ Wolfgang Schmidt to nazývá „pra-elementem“ Brandtových východoevropských představ. Srov. SCHMIDT, *Kalter Krieg*, s. 83.

³²⁹ BRANDT, *Berlin als außenpolitisches Problem*, in: Sozialdemokrat 4, Nr. 19, 23. ledna 1949, in: WBA, A3, Publikationen 1949, č. k. 44.

³³⁰ BRANDT, *Zwischen Berlin und Paris*, in: Sozialdemokratischer Pressedienst, 13. května 1949, in: WBA, A3, Publikationen 1949, č. k. 45.

³³¹ *Z projevu zástupce Předsednictva SPD v Berlíně, Brandta, na konferenci krajských funkcionářů berlínské SPD*, 14. ledna 1949, in: BRANDT, *Berlin*, Dok. 6, s. 122.

³³² BRANDT, *ms. Manuskript zum Wahlkampf*, léto 1949, in: WBA, A3, Publikationen 1949, č. k. 47.; BRANDT, *Eine demokratische Insel im Sowjetmeer*, in: Sozialdemokratischer Pressedienst, 6. dubna 1949, in: BRANDT, *Berlin*, Dok. 7, s. 123. Nutno dodat, že tuto představu sdílela většina obyvatel SRN.

³³³ BRANDT, *Die weltpolitische Lage und die Aufgaben der SPD*, in: Mitteilungen für Funktionäre des Landesverbandes Groß-Berlin, Berlin 1949, WBA, A3, Publikationen 1949, č. k. 44.

Na počátku padesátých let 20. století si Brandt ověřil tezi z doby emigrace, že německá otázka netvoří hlavní část a příčinu konfliktu mezi Východem a Západem. Na počátku roku 1950 napsal: „*Nebylo by nic falešnějšího, než přijmout tezi, že Německo musí být ústředním tématem mezinárodních konferencí. Nejsme pupkem světa.*“³³⁴ V tomto vyjádření vidím další z klíčových bodů jeho konceptu východní politiky, neboť na rozdíl od Schumacherova kruhu v SPD Brandt vycházel z toho, že případné znovusjednocení Německa nepřinese ulehčení konfliktu. Brandt preferoval opačný přístup, že „... *uvolnění a překonání konfliktu mezi Východem a Západem byly předpoklady pro znovuvytvoření německé jednoty.*“³³⁵ Rozdělovala je otázka priorit, tj. zda se soustředit nejdříve na sjednocení Německa či na řešení střetu mezi Západem a Východem. Většina německé veřejnosti volila první možnost, zatímco Brandt a Reuter prosazovali spíše druhou variantu.

V politické praxi Brandt rozlišoval mezi vlastním hodnocení mezinárodní a německé politiky a situací a postavením Berlína. Od konce berlínské krize se snažil přesvědčit německé a především spojenecké politiky o tom, že Berlín je pevnou součástí SRN a že neexistuje řešení německé otázky bez Berlína, neboť „... *toto město ztělesňuje tragický osud našeho kontinentu a demonstruje, jak daleko jsme se už narušili rovnováhu mírového uspořádání.*“³³⁶ Brandt zdůrazňoval vazbu Berlína na SRN především s ohledem na Adenauerovu vládu a výběr Bonnu jako hlavního města SRN. Nejen Brandt, ale většina Němců považovala Bonn za pouhé provizorium do stabilizace mezinárodní situace. Poté se měla německá vláda vrátit do Berlína, neboť „... *hlavní město Německé republiky se jmenuje Berlín. Kdo odepíše Berlín jako hlavní město, vzdal boj o znovuzískání východní zóny a znouobnovení německé jednoty na základě svobody.*“³³⁷

Brandt považoval za důležitou také destabilizaci a porážku východoněmeckého režimu. Podle Brandta „...*představovala SED zátěž jak pro vnitroněmecký vývoj, tak i pro*

³³⁴ **BRANDT**, *Vor einer Konferenz*, in: BS. Berliner Sozialdemokrat, Nr. 56, 7. března 1950, in: WBA, A3, Publikationen 1950, č. k. 51.

³³⁵ **SCHMIDT**, *Die Wurzeln*, s. 527; **SIEBENMORGEN**, *Gezeitenwechsel*, s. 17.

³³⁶ **BRANDT**, *Die weltpolitische Lage und die Aufgaben der SPD*, in: Mitteilungen für Funktionäre des Landesverbandes Groß-Berlin, Berlin 1949, WBA, A3, Publikationen 1949, č. k. 44.

³³⁷ Zároveň kritizoval Adenauera za to, že nebojuje za Berlín jako hlavní město a že obecně příliš nepodporuje snažení berlínského vedení města přináležet k SRN a Západu. **BRANDT**, *Adenauer und Berlin. Zur Frage der deutschen Hauptstadt*, in: Sozialdemokratischer Pressedienst, Hannover, 6. August 1949, in: WBA, A3, Publikationen 1949, č. k. 47. Srov. **KÖHLER**, *Adenauer*, s. 178-180.

*případné uvolnění mezinárodní situace.*³³⁸ Myslím, že hodnocení SED přesně ilustrovalo Brandtův postoj k otázce Německa. Respektoval sice poválečnou realitu, zároveň se nechtěl vzdát myšlenky jednotného Německa. Proto připravoval plán celonárodního povstání proti SED. Zásadně odmítal uznání východní Berlína jako svébytné části Německa a na počátku padesátých let 20. století se také stavěl proti oficiálním rozhovorům mezi Ulbrichem a Reuterem.³³⁹ Spolupráci si dokázal představit pouze v obchodní rovině, burza účelem zlepšení životní úrovně německých občanů ve východní zóně.³⁴⁰

V důrazu, který Brandt kladl na obchod s východní zónou, vidím další klíčový aspekt jeho koncepce východní politiky. Neztotožňoval vedení SED s běžnými občany NDR, kteří neměli pocítit dopady vnitroněmeckého konfliktu. První představovala snaha vlád o omezení válečného nebezpečí, druhou, významnější, tvořila rovina každodenního života lidí v obou blocích. Rodinné styky mezi německým obyvatelstvem v obou částech Berlína, výměna zboží, kulturní kontakty a možnost cestovat považoval za klíčovou součást překonání rozdílů mezi oběma bloky. Uvedl k tomu: „*Zed' vybudovaná Východem měl rozbít proud idejí, zboží a lidí na co největším počtu míst.*“³⁴¹. V jeho pojetí se měl Berlín stát „*výkladní skříň svobody*“ uprostřed sovětské zóny, která prokáže, že jakékoli ideologické a politické konflikty nemohou zabránit lidem v kontaktech. Mezilidské vztahy pro něj představovaly nejlepší prostředek pro udržení celoněmecké kolektivní identity,³⁴² zejména v situaci sílící východoněmecké propagandy s tezí o NDR jako o „novém a lepším“ Německu.

Na počátku padesátých let 20. století se Brandt začal smiřovat s tím, že rozdělení Německa může trvat delší dobu. Vrátil se též k otázce, zda je reálné, aby se později Německo sjednotilo v hranicích z roku 1937: „*Znovusjednocení... se nevztahuje na německá území východně od Nisy a Odry, i když to nemusí zároveň znamenat, že by se případné sjednocení se sovětskou zónou dalo vykládat jako uznání se svévolným držením*

³³⁸ Zpráva č. 258 berlínského sekretariátu Předsednictva SPD, Berlin, 24. května 1949, in: WBA, A6, č. k. 58.

³³⁹ BRANDT, *Antwort an Grotewohl*, in: BS. Das Berliner Stadtblatt, Nr. 199, 26. srpna 1950, in: WBA, A3, Publikationen 1950, č. k. 54; Zpráva č. 303 berlínského sekretariátu Předsednictva SPD, Berlin, 29. června 1949, in: WBA, A6, č. k. 58.

³⁴⁰ Zpráva č. 243 berlínského sekretariátu Předsednictva SPD, Berlin, 11. května 1949, in: WBA, A6, č. k. 58; SCHMIDT, *Die Wurzeln*, s. 529; SCHMIDT, *Kalter Krieg*, s. 108-109.

³⁴¹ BRANDT, *Die nächste Etappe*, in: Berliner Sozialdemokrat, Nr. 1, 1. ledna 1950, in: WBA, A3, Publikationen 1950, č. k. 50.

³⁴² BRANDT, *Ein guter Vorschlag*, in: BS. Berliner Sozialdemokrat, Nr. 70, 23. března 1950, in: WBA, A3, Publikationen 1950, č. k. 51; BRANDT, *Keine Illusionen*, in: BS. Das Berliner Stadtblatt, Nr. 124, 31. května 1950, in: WBA, A3, Publikationen 1950, č. k. 52.

oblastí kolem Odry a Nisy.“³⁴³ Brandt se v tomto textu věnoval vztahu mezi německou a mezinárodní politikou a vyčítal vedení SPD, že se příliš soustředilo na útoky na Adenauerovu vládu a nesnažilo se předložit vlastní plán, odpovídající zájmům západních spojenců.

Další mezinárodně-politickou krizi vyvolala Stalinova nota z března 1952 s plánem na vytvoření sjednoceného, suverénního a demokraticky ustaveného Německa s vlastní, národní armádou. Navrhoval, že Moskva se vzdá podpory NDR, pokud obdrží záruky, že Německo bude přísně neutrální a nevstoupí do žádných vojenských ani hospodářských struktur.³⁴⁴ Západní spojenci návrh označili za „trik“ a zopakovali nutnost uspořádat celoněmecké svobodné volby, odmítli neutralitu a požadovali větší samostatnost pro vládu sjednoceného Německa. V následující výměně oficiálních not se již nedalo zastříť, že k žádné dohodě nedojde, neboť ustoupit nechtěla ani jedna ze stran.³⁴⁵ Willy Brandt od počátku hodnotil Stalinovu notu jako lest a pohlížel na ni s velkou dávkou skepticismu: „Dokud nebude jasno v základní otázce voleb pod mezinárodní kontrolou, zůstane podezření, že se východní strana nesnaží předložit řešení, ale že stojíme pouze před jejím novým manévrem.“³⁴⁶ Brandt nevěřil, že by se Stalin vzdal podpory SED, a to především kvůli represím proti členům SPD ve východní zóně a překážkám, jež SED kladla jednání o možnostech návštěv mezi příbuznými na území Berlína.³⁴⁷ Pro něho znamenala nota pouze sovětskou snahu o zpomalení integrace SRN do západoevropských struktur a zakrytí kroků SED na znemožnění volnému pohybu osob na území Berlína, neboť i přesto, že se „... dosud nikdo neodvážil, postavit čínskou zeď uprostřed města... Musíme stále počítat s tím, že bude pokračovat politika zaškrcování Berlína.“³⁴⁸

³⁴³ **BRANDT**, *Was geschieht am Tage X? Probleme der deutschen Wiedervereinigung*, in: Gewerkschaftliche Monatshefte 2, 1951, H. 11, s. 593, in: WBA, A3, Publikationen 1951, č. k. 56; Brandt Rudolfu Michaelovi, 31. října 1953, in: WBA, A6, č. k. 14.

³⁴⁴ Kromě vojenské a hospodářské neutrality Stalin požadoval ještě uznání hranice na Odře a Nise. Srov. **MASTNÝ**, *Studená válka*, s. 150-153; **DURMAN**, *Popely ještě žhavé...I.*, s. 346-347.

³⁴⁵ Srov. **WOLFRUM**, *Zdařilá demokracie*, s. 93-94; **HAFTENDORN**, *Deutsche Außenpolitik*, s. 49-50.

³⁴⁶ **BRANDT**, 25. 3. *Sowjetnote und UN-Kommission*, ms. Manuskript, in: WBA, A3, Publikationen 1952, č. k. 65.

³⁴⁷ To souviselo především se stále rostoucím počtem uprchlíků z NDR, kteří se nejčastěji přes západní Berlín přesouvali do SRN. Srov. **BRANDT**, *Sowjetnote und SED-Krise*, 23. března 1952, in: WBA, A3, Publikationen 1952, č. k. 64; **BRANDT**, *Berlin liegt an der Spree und nicht in Sibirien*, in: Schleswig-Holsteinische Tagespost, 26. září 1952, in: WBA, A3, Publikationen 1952, č. k. 67.

³⁴⁸ **BRANDT**, *Berlin liegt an der Spree und nicht in Sibirien*, in: Schleswig-Holsteinische Tagespost, 26. září 1952, in: WBA, A3, Publikationen 1952, č. k. 67; **SCHMIDT**, „*Schmalspurpolitik*“, s. 66.

Stalinova smrt nevyvolala u Brandta na rozdíl od většiny členů SPD optimistickou náladu.³⁴⁹ Vzhledem k tomu, že nové sovětské vedení pokračovalo v dosavadní německé politice, přestal věřit v rychlé ukončení sovětské okupace a znovusjednocení Německa. O to větší důraz klad na ulehčení každodenního života Berlíňanů a zintenzivnění vzájemného obchodu, kulturní a vědecké výměny mezi západním a východním Německem. Jeho pesimistický postoj ještě zesílil poté, co se v červnu 1953 stal svědkem ostrého zásahu sovětské armády vůči obyvatelstvu při potlačování povstání ve východním Berlíně. Pochopil, že Sovětský svaz se nechce vzdát vlivu v NDR, zasáhne proti každému oslabení tamějšího komunistického režimu a představuje hrozbu pro demokratický západní Berlín.³⁵⁰

Sovětský zásah přiměl Brandta k zásadnímu přehodnocení možnosti zapojení SRN do NATO. Na počátku padesátých let 20. století odmítal podobně jako většina SPD opětovnou militarizaci Německa, která mohla vést k eskalaci mezinárodní politiky a vytvořit další překážku na cestě ke sjednocení země. Proto preferoval dlouhodobější vojenskou přítomnost západních spojenců v SRN a západním Berlíně.³⁵¹ V tomto postoji ho ještě utvrdil neúspěch schůzky čtyř velmocí v Berlíně na počátku roku 1954.³⁵² Rychlé sjednocení Německa ustoupilo snaze o zakotvení demokratické části Německa a Berlína do západoevropských hospodářských a vojenských struktur. V roce 1955 podpořil Brandt vstup SRN do NATO³⁵³, ale nesouhlasil s Hallsteinovou doktrínou. Předložil vlastní koncept spolupráce s východní zónou – tzv. „*koexistence*“.³⁵⁴ Uvědomoval si rozdíl mezi „velkou“ politikou vlád a „malou“ politikou, která se týkala každodenních kontaktů Berlíňanů. Ohlásil proto ochotu berlínského magistrátu jednat „...o čemkoli, co umožní technické ulehčení života ve městě“.³⁵⁵ Koexistence neměla znamenat zakonzervování

³⁴⁹ V dopise Ollenhauerovi napsal, že ani po smrti Stalina „... neexistují vážné náznaky nové německé politiky Sovětů.“ Brandt Ollenhauerovi, 14. června 1953, in: WBA, A6, č. k. 14.

³⁵⁰ **BRANDT**, *Nationaler Widerstand gegen die Polonisierung*, in: Neuer Vorwärts, Nr. 30, 25. července 1952, s. 5.

³⁵¹ **BRANDT**, *Überholung der NATO?*, in: Sozialdemokratischer Pressedienst, 15. 10. 1952, in: WBA, A3, Publikationen 1952, č. k. 66.

³⁵² **HAFTENDORN**, *Deutsche Außenpolitik*, s. 51; **HACKE**, *Die Außenpolitik*, s. 75.

³⁵³ **SCHMIDT**, „*Schmalspurpolitik*“, s. 67; **BRANDT**, *Nach der Berliner Konferenz, ms. Stichwort*, 19. února 1954, in: WBA, A3, Publikationen 1954, č. k. 70. Tím se opět postavil proti většinovému názoru SPD o jednotném německém národním státu a o možnosti vzniku obdoby kolektivního systému bezpečnosti z meziválečného období. Srov. **SIEBENMORGEN**, *Gezeitenwechsel*, s. 191; **SCHMIDT**, *Kalter Krieg*, s. 164.

³⁵⁴ **BRANDT**, *Koexistenz – Hoffnung und Gefahr*, in: Telegraf, 19. 4. 1955, in: WBA, A3, Publikationen 1955, č. k. 73.

³⁵⁵ *Interview mit Willy Brandt im NWDR*, Anhang II, 5. února 1955, in: WBA, A3, Publikationen 1955, č. k. 73.

daného stavu, jak k tomu došlo na úrovni „vysoké“ politiky, Brandt však hodlal usilovat o změnu „zdola“.

V polovině padesátých let 20. století představil Brandt základní obrysy své budoucí východní politiky. Vycházel z priority uvolnění mezinárodních vztahů, které mohlo umožnit posun v německé otázce. V tomto ohledu začal považovat znovusjednocení Německa za „dlouhodobý“ cíl. Projekt „koexistence“ vycházel z intenzivní spolupráce běžných občanů, proto se měly vnitroněmecké vztahy stát jednou z priorit vedení západního Berlína i spolkové vlády, neboť „... v tuto dobu, kdy ještě trvá rozdělení, tvoří kontakt, solidarita a vzájemné vztahy mezi lidmi na Západě a Východě existenční otázku národa. Kdyby se tento lidský kontakt ztratil, kdybychom se vyvíjeli zcela odlišně v myšlení a jednání, potom bych se bál o budoucnost našeho národa.“³⁵⁶ Brandt formuloval také obrysy „politiky malých kroků“: „Jsme tady, ... abychom ulehčili každodenní život... A když to bude možné, také postupně normalizovali praktické a technické otázky v oblasti obchodu, dopravy, pošty a dalších oblastech, neboť neexistuje jediný důvod, proč by Západ v těchto otázkách nemohl podat pomocnou ruku.“³⁵⁷

Tvrdí zásah sovětských vojsk v Polsku a Maďarsku v roce 1956 Brandt překvapivě nehodnotil jako upevnění východního bloku, ale jako projev jeho krize. Události podle něj potvrdily touhu studentů a dělníků po jiném životě, než již vnucovalo komunistické vedení.³⁵⁸ Brandt z toho vyvodil pro koncepci východní politiky: „Naše východní politika... už nepočítá pouze se Sovětským svazem. Zvláště dnes bereme ohled na odlišný vývoj ve východní a jihovýchodní Evropě... Zvláštní roli hrají... vztahy s Polskem. Nikdo nemůže žádat, aby se Spolková republika vnucovala Gomulkově vládě. Ale zájem na věcné spolupráci, která se nebude omezovat na hospodářskou oblast, by mohla být hlasitěji vyjádřena.“³⁵⁹ Brandt předpokládal, že se jeho teorie koexistence a politiky „malých kroků“ může týkat i jiných států než pouze NDR. Kritizoval Adenauerovu zahraniční politiku za negativní vztah k východnímu bloku jako celku. Brandt projektoval možnost „transformace“ komunistického systému ve východní Evropě prostřednictvím obchodních vazeb a výměny technologických, vědeckých či kulturních kontaktů.³⁶⁰ V otázce německo-

³⁵⁶ **BRANDT**, *Was können wir zur Wiedervereinigung Deutschlands tun?*, in: WBA, A3, Publikationen 1955, č. k. 73.

³⁵⁷ *Tamtéž*; **SCHMIDT**, *Die Wurzeln*, s. 544.

³⁵⁸ **BEHRING**, *Normalisierung*, s. 62.

³⁵⁹ **BRANDT**, *Voraussetzungen des Ringens um die deutsche Einheit*, 2. března – 16. března 1957, in: WBA, A3, Publikationen 1957, č. k. 81; **BRANDT**, *Der Wille*, s. 115-116.

³⁶⁰ **SCHMIDT**, *Kalter Krieg*, s. 198-200; **BEHRING**, *Normalisierung*, s. 63.

polské hranice na Odře a Nise patřil k menšinovému křídlu, neboť s odvoláním vyjádření v době emigrace se nebránil smluvnímu potvrzení stávajících hranic.³⁶¹

Svou vizi německé zahraniční politiky Brandt představil v lednu 1958 v přednášce „Úvahy k mezinárodní politice.“³⁶² Kritizoval bonnskou vládu, že se pod vlivem spojenců soustřeďuje především na potenciální vojenský konflikt se Sovětským svazem, a klade proto příliš velký důraz na NATO a demonstraci síly. Vzájemné zastrašování podle něj nemohlo přispět k uvolnění mezinárodní situace a vyřešení německé otázky. Přednášku ukončil voláním po aktivní německé východní politice: „*Německá zahraniční politika stojí po roce 1949 na jedné noze. To bylo samozřejmé, a ať by v těchto letech vládl v Bonnu kdokoliv, musel by se...vyrovnat s našimi vztahy k západnímu světu, Americe a západní Evropě včetně Anglie. Ale nynější úkoly nejsou v rozporu s předešlými. Nejedná se o politiku jako houpačce... dalším úkolem, který je nutno vytvářet ve spolupráci s našimi spojenci, je právě druhá noha – a ta se nazývá východní politika. Při veškerém respektu... se domnívám, že země, která leží mezi Východem a Západem, musí i přes příslušnost k západnímu společenství vytvořit aktivní východní politiku.*“³⁶³ Ve všech svých vyjádřeních Brandt zároveň vyvracel tvrzení, že by Berlín usiloval o samostatnou zahraniční politiku, neboť podle něho by byl přínos rozhovorů s SED zcela zanedbatelný. Za jediné legitimní grémium pro jednání o budoucnosti vztahů mezi SRN a NDR a změn mezi Východem a Západem považoval zasedání zástupců čtyř velmocí.³⁶⁴

Jaký byl přínos období 1947-1958 pro Brandtův koncept východní politiky? V některých aspektech navázal na závěry z doby emigrace, především na význam evropské spolupráce pro řešení německé otázky. Dále rozvinul myšlenku demokratického západního Německa, které nesmí být hrozbou pro poválečný svět.³⁶⁵ Avšak důležité jsou zejména

³⁶¹ **BRANDT**, *Wege und Ziel eines neuen deutschen Aussenpolitik*, přednáška, 8. dubna 1957, in: WBA, A3, Publikationen 1957, č. k. 81.

³⁶² **BRANDT**, *Betrachtungen zur internationalen Politik*, přednáška starosty před Steuben-Schurz-Gesellschaft, Berlin, 17. ledna 1958, in: WBA, A3, Publikationen 1958, č. k. 84.

³⁶³ *Tamtéž*. V podobném duchu hovořil i při návštěvě Spojených států v únoru 1958, v přednášce na univerzitě ve Filadelfii zopakoval teze o tom, že by si Západ měl vytvořit také koncepci východní politiky, která by mohla napomoci změně současných vztahů, neboť „... *evoluce nebo transformace našeho světa se nemůže zastavit na hranicích, které rozdělují Východ a Západ*“. **BRANDT**, *Rede in Philadelphia*, únor 1958, in: WBA, A3, Publikationen 1958, č. k. 84. Stejně závěry vyslovil také ve své přednášce na půdě britského Královského institutu pro mezinárodní vztahy v březnu 1958. Srov. **BRANDT**, *The East-West Problem as seen from Berlin*, 13. března 1958, Londýn, in: WBA, A3, Publikationen 1958, č. k. 84.

³⁶⁴ *Nur keine Illusionen*, in: Berliner Morgenpost, 10. května 1958, in: WBA, A3, Publikationen 1958, č. k. 85.

³⁶⁵ Zároveň revidoval svůj pohled na Sovětský svaz a význam konfliktu mezi Východem a Západem.

nové faktory, které doplnil do konceptu poválečného vývoje. Především se vzdal primátu sjednocení Německa a preferoval uvolnění ve vztazích mezi Západem a Východem. K tomu přidal tzv. „koexistenci“ s východní Evropou, která se měla realizovat „politikou malých kroků“, jež měly ulehčit především životům obyčejných lidí. Tento přístup, který se opíral především o spolupráci v hospodářské, vědecké a kulturní oblasti, měl vést k „transformaci“ komunistických režimů ve východní Evropě. Z výše uvedeného vyvozují dílčí závěr, že základy Brandtovy východní politiky byly položeny již v padesátých letech 20. století.³⁶⁶

Ve stínu druhé berlínské krize (1958-1966)

Během druhé berlínské krize na konci roku 1958 hodlal sovětský vůdce Nikita Sergejevič Chruščov donutit západní velmoci uznat NDR a opustit západní Berlín, který měl být transformován v demilitarizované „svobodné město“. Později ještě připojil návrh mírové smlouvy, která počítala s tím, že SRN i NDR vystoupí z vojenských paktů a vyhlásí přísnou vojenskou neutralitu.³⁶⁷

Brandt³⁶⁸ sovětské požadavky rezolutně odmítl a oficiálně prohlásil: „*Plán vytvořit ze západního Berlína 'demilitarizované svobodné město'...navrhuje, aby západní vojska vyklidila západní Berlín, ale město by zůstalo obklopeno sovětskými divizemi. Dále to znamená, že budou přerušeny a zničeny právní, finanční a hospodářské vazby Berlína na Spolkovou republiku Německo a nahrazeny jednostrannou závislostí na východním bloku.*“³⁶⁹ Zároveň zopakoval, že berlínská otázka představuje integrální součást systému evropské bezpečnosti. Několik dní na to v rozhovoru pro „Süddeutsche Zeitung“ jasně prohlásil, že „... *status svobodného města pro celý Berlín už není víc než slovo, etiketa, kterou lze přilepit na láhev*“.³⁷⁰ Varoval, že sovětské straně nejde o svobodný a neutrální Berlín, ale pouze o začlenění západního Berlína do mezinárodně uznaného východního Německa. Berlínská krize se také odrazila v zemských volbách v prosinci 1958, kdy voliči

³⁶⁶ SCHMIDT, „Schmalspurpolitik“, s. 73; SCHMIDT, *Wurzeln*, s. 561-562.

³⁶⁷ Srov. HORČIČKA, *Die zweite Berliner Krise*, s. 222.

³⁶⁸ V roce 1957 byl Brandt zvolen západoberlínským starostou, tudíž musel brát v potaz mnohem více faktorů než na počátku padesátých let 20. století.

³⁶⁹ *Prohlášení starosty Berlína, Brandta, k berlínskému ultimátu sovětského ministerského předsedy Chruščova*, 27. listopadu 1958, in: BRANDT, *Berlin*, Dok. 42, s. 246.

³⁷⁰ *Rozhovor s berlínským starostou Willy Brandtem*, in: *Süddeutsche Zeitung*, 5. prosince 1958, in: DzD IV/1, 1958, s. 299-304.

ocenili Brandtův odmítavý postoj, a berlínská SPD získala nadpoloviční většinu hlasů.³⁷¹ Ihned po oznámení volebních výsledků vystoupil Brandt na tiskové konferenci s návrhem, aby západní velmoci o sovětském návrhu vůbec nejednaly.³⁷²

Brandt nechtěl nečinně čekat na výsledek plánované schůzky čtyř velmocí³⁷³ a na počátku roku 1959 navštívil všechny významné demokratické státy v západní Evropě a na americkém kontinentě. Především chtěl přesvědčit západní politiky, že sovětské návrhy nejsou míněny upřímně a že otázka Berlína není izolovaným problémem, ale dotýká se samotné podstaty střetu demokracie a komunistického světa. Brandt si zároveň zvyšoval renomé světového politika, přestože neměl oficiální pověření od bonnské vlády k vedení jednání. Již při první zastávce v Kanadě v únoru 1959 hovořil o tom, že nelze přesně určit sovětské cíle, neboť je také možné, že „... Kremlu nejde o nic jiného než konsolidovat rozdělení Německa a Evropy, posílit mezinárodní pozici sovětské vlády a zaoblit status quo ve svůj prospěch“.³⁷⁴ Při zpátečním letu se krátce zastavil ve Vídni, kde jednal se svým přítelem z doby emigrace, ministrem zahraničí Bruno Kreiskym, který ho informoval o Chruščovově návrhu na osobní setkání s Brandtem na jaře 1959 ve východním Berlíně.³⁷⁵ Brandt pozvání odmítl, neboť nechtěl, aby Chruščov setkání prezentoval jako ochotu vrcholného představitele západního Berlína jednat o jeho návrzích.³⁷⁶

Na počátku května 1959 Brandt zveřejnil základní požadavky, na nichž se dohodla berlínská vláda. Předložila je jako podklad pro stanovisko bonnské vlády a západních velmocí před zasedáním ministrů zahraničí čtyř velmocí v Ženevě. Celkem se jednalo o šest bodů: 1) žádné jednostranné změny statutu Berlína; 2) přítomnost západních vojsk v Berlíně do znovusjednocení; 3) příslušnost západního Berlína k hospodářskému, právnímu a měnovému systému Spolkové republiky; 4) udržení práv a povinností čtyř velmocí v Berlíně; 5) zachování a zabezpečení volného přístupu do města na základě dohody z roku 1949; 6) platnost všech dosavadních i eventuálních dohod a smluv pro celý

³⁷¹ Kampaň před volbami vedla SPD v duchu hesla: „Berlín zůstane svobodný“, srov. **SCHMIDT**, *Kalter Krieg*, s. 245; **HEIMANN**, *Einleitung*, s. 35.

³⁷² **BRANDT**, *Redenotizen für die SPD-Funktionärskonferenz*, 9. prosince 1958, in: WBA, A3, Publikationen 1958, č. k. 90.

³⁷³ Zejména britský premiér Harold MacMillan uvažoval o tom, že by se „konečně“ mohl berlínský problém vyřešit. Srov. **WOLFRUM**, *Zdarilá demokracie*, s. 160; **HAFTENDORN**, *Deutsche Außenpolitik*, s. 99.

³⁷⁴ **BRANDT**, *Berlin bedarf eines verstärkten politischen Engagement*, řeč před Kanadským institutem mezinárodních vztahů, 6. února 1959, s. 6, in: WBA, A3, Publikationen 1959, č. k. 91.

³⁷⁵ *Záznam o setkání Brandta s Kreiskym*, 6. března 1959, in: **BRANDT**, *Berlin*, Dok. 45, s. 257; **KREISKY**, *Zwischen den Zeiten*, s. 451.

³⁷⁶ *Záznam Brandta o jeho rozhovorech před a po odřeknutí setkání s Chruščovem*, 8.-19. března 1959, in: **BRANDT**, *Berlin*, Dok. 45, s. 258-265.

Berlín.³⁷⁷ Tříměsíční jednání ministrů zahraničí v Ženevě nepřinesla konkrétní výsledky, ale americká vláda předložila návrh, který vycházel ze zcela bezprecedentního oddělení německé otázky od problému Berlína. V určitém ohledu souhlasila s tím, že by bylo možné řešit otázku Berlína bez závislosti na vztahu mezi SRN a NDR.³⁷⁸ Berlínské vedení a bonnská vláda americký návrh zásadně odmítly. Důvod vidím především v tom,³⁷⁹ že se Brandt i Adenauer obávali toho, že by se mohly velmoci domluvit bez účasti Německa.³⁸⁰

Ke konceptu východní politiky se Brandt opět vrátil v roce 1960 na sjezdu SPD v Hannoveru, kdy se přihlásil ke snaze nového amerického prezidenta Kennedyho navázat s Východem dialog. Brandt se domníval, že právě tato situace nabízí SRN možnost vést samostatnou zahraniční politiku: „*Musíme se sice bránit jednostranným mocenským změnám ve východním bloku, ale zároveň můžeme vytvářet předpoklady pro možné střety ve východním bloku, kromě války... Naši spojenci očekávají v nové fázi mezinárodní politiky také německý příspěvek. A my ho můžeme poskytnout... Můžeme nabídnout sebevědomou východní politiku. Musíme konečně překonat naši pasivitu a působit na východní zónu mnohem političtěji a duchovněji.*“³⁸¹ Východní politika měla pouze doplňovat základní orientaci Berlína a Německa na západní velmoci. Brandt vystupoval proti návrhům o separátním vyřešení berlínské otázky. Proto stále připomínal, že „... *německá otázka je úzce spojena s dalšími problémy světové politiky, s otázkami evropské bezpečnosti, s otázkou odzbrojení a se zlepšením všeobecných vztahů mezi Východem a Západem.*“³⁸² Brandt také odmítal separátní řešení, které by vycházelo z mírové smlouvy

³⁷⁷ **BRANDT**, *Einige Wahrheiten zur so gennanten Berliner Krise*, in: WBA, A3, Publikationen 1959, č. k. 93.

³⁷⁸ Spojené státy souhlasily se snížením svého vojenského angažmá v západním Berlíně a zvažovaly možnost, že by kompetence nad Berlínem přešly do rukou OSN. Srov. *Mettenheim Kleinovi*, 20. května 1959; *Mettenheim Kleinovi*, 24. května 1959, in: WBA, A6, č. k. 67.

³⁷⁹ Svůj názor opírám o to, že americký návrh nebyl oficiálně předložen, nicméně se o něm diskutovalo v kuloárech konference. Také ostatní západní velmoci, především Francie, odmítly možnost, že by se americký návrh stal oficiálním bodem jednání. Srov. **WOLFRUM**, *Zdařilá demokracie*, s. 161; **SCHMIDT**, *Kalter Krieg*, s. 277-279.

³⁸⁰ Přestože oba vystupovali jednotně, příliš velká shoda mezi nimi nevládla. Adenauer také předložil několik plánů, které počítaly se separátním řešením pro Berlín a možností převedení spojeneckých pravomocí na OSN, jak se objevilo například v tzv. Globkeho plánu. Srov. **SIEBENMORGEN**, *Gezeitenwechsel*, s. 297-298; **HORČIČKA**, *Die zweite Berliner Krise*, s. 227; **HEYDEMANN**, *Deutschlandpolitische Neuansätze*, s. 19.

³⁸¹ **BRANDT**, *Rede auf dem SPD-Parteitag in Hannover*, ms. Manuskript, 25. listopadu 1960, in: WBA, A3, Publikationen 1960, č. k. 107. Tyto teze také rozvedl v textu pro Foreign Affairs, srov. **BRANDT**, *The Means Short of War*, in: Foreign Affairs, Januar 1961, in: WBA, A3, Publikationen 1961, č. k. 112.

³⁸² Brandt dále pokračoval: „*Zdánlivé řešení německého problému by znamenalo latentní nebezpečí pro Evropu a svět... Německý národ chce žít v míru se všemi národy, nejen se svými sousedy na východě.*“ *Záznam k berlínské otázce*, 27. června 1960, in: **BRANDT**, *Berlin*, Dok. 59, s. 302.

mezi SSSR a NDR, neboť „... by se nejednalo o žádnou pravou smlouvu, ale o dohodu, kterou by Sovětský svaz uzavřel sám se sebou“.³⁸³

V roce 1960 zásadně ovlivnil Brandtův koncept východní politiky tzv. godesberský program, který SPD zařadil mezi moderní, masové politické strany.³⁸⁴ SPD získala na základě tohoto programu velkou voličskou základnu, která se skládala především ze zástupců střední třídy,³⁸⁵ a zbavila se nálepky nemoderní „marxistické“ strany. Novou tvář SPD ztělesňovala tzv. godesberská generace,³⁸⁶ což bylo označení pro mladé a dynamické členy vedení strany v čele s Willy Brandtem. Myslím si, že Brandtovo postavení v čele SPD hrálo klíčovou roli, neboť díky zkušenostem z emigrace ztělesňoval „jiné, lepší“ Německo, ke kterému se hlásila nastupující mladá generace. Díky svým zkušenostem žurnalisty dokázal prezentovat i složitá politická témata jazykem, jemuž rozuměly široké masy.³⁸⁷ Godesberská generace přesně zapadla do kontextu společenské proměny v šedesátých letech 20. století, která se nesla v popření neosobního a autoritářského způsobu vedení státu Konrada Adenauera a Ludwiga Erharda.³⁸⁸

Nové vedení SPD se nebálo nastolovat kontroverzní vnitropolitická témata, která dosud zůstávala na okraji politické zájmu. Rovněž se hlásilo k novému pojetí zahraniční politiky, která se rozcházela s názory Kurta Schumachera i představitelů CDU/CSU. Vedle Brandta se dalším představitelem sociálně-demokratického obratu SPD stal Herbert Wehner, který v projevu ve Spolkovém sněmu v červnu 1960 vyjmenoval hlavní východiska nového zahraničně-politického programu SPD: „Zaprvé: Berlín musí zůstat součástí spolkové republiky. Z dvojího dělení Německa se nesmí stát trojí dělení. Za druhé: Německý národ a spolková republika se rozhodly proti diktatuře a pro západní společenství, tzn. pro úzkou spolupráci se západními sousedy a svobodným světem. Za třetí: Zodpovědné síly Německa se vyslovily proti jakékoli formě komunismu a proti

³⁸³ Tamtéž, s. 303.

³⁸⁴ Ideový program SPD znamenal zásadní rozchod s dosavadním směřováním strany, které se v mnoha ohledech stále odvolávalo na ideový program z heidelberského sjezdu v roce 1925. Hlavní zásady nového programu byly: respektování parlamentní demokracie a soukromého vlastnictví, uznání tržního hospodářství, opuštění marxistických tezí o vnitřní krizi kapitalismu a přijetí liberálního směřování moderního evropského socialismu. Srov. **GREBING**, *Die Tradition*, s. 42-43; **GREBING**, „Neubau“, s. 88-89; **KLOTZBACH**, *Der Weg*, s. 450-451; **GREBING**, *Das Programm*, s. 23.

³⁸⁵ Od poloviny šedesátých let 20. století stoupl počet voličů z 650 000 na téměř milion v roce 1973. Srov. **GREBING**, *Das Programm*, s. 32-33.

³⁸⁶ **MÜNKEL**, *Wer war die „Generation Godesberg?“*, s. 244-245; **SOBĚHART**, „*Generation Godesberg*“, s. 470-471.

³⁸⁷ **MÜNKEL**, *Die Medienpolitik*, s. 316;

³⁸⁸ **MÜNKEL**, *Politiker-Image*, s. 59-60; **ANGSTER**, *Der neue Stil*, s. 199-200.

sovětské německé politice. Za čtvrté: Musíme udělat všechno proto, abychom ulehčili život a osud sedmnácti milionům krajanů v Sověty obsazené části Německa.³⁸⁹ Dopad projevu na novou zahraniční politiku SPD nejlépe vystihl německý historik Edgar Wolfrum: „SPD uznala vazby na Západ jako *raison d'être* spolkové republiky. Poprvé dala politice orientace na Západ a na NATO přednost před znovusjednocením cestou neúčasti ve vojenských blocích nebo kolektivních bezpečnostních koncepcích. Jádrem bezpečnostní politiky SPD už nebyl ideál společného národa, nýbrž reálný západoněmecký stát.“³⁹⁰

Významným mezníkem období détente a německé otázky představoval projev amerického prezidenta Johna F. Kennedyho v červenci 1961.³⁹¹ Vyjádřil ochotu i nadále jednat se Sovětským svazem, ale nikoli za každou cenu, a požádal Kongres o navýšení finančních prostředků na obranu. Podstatnou část projevu věnoval otázce Berlína, hovořil o odpovědnosti USA za svobodný vývoj města a odmítl tezi, že by se Američané chtěli z města stáhnout, neboť „... je nemůžeme nechat na holičkách ani se dát odtamtud vyhnat, ať už postupnými kroky nebo silou... Pokud pomohou rozhovory, budeme vždy připraveni čelit vždy připraveni jednat. Jestliže však proti nám bude použito síly, musíme být připraveni čelit jí stejnými prostředky.“³⁹² Jmenoval také tři základní předpoklady pro zachování statu quo. Patřila mezi ně přítomnost západních vojsk v Berlíně, svobodný přístup do města a zachování svobody a životaschopnosti Berlína. Ovšem všechny sliby, záruky a předpoklady se týkaly západního Berlína, nikoli města jako celku. Jinými slovy Kennedy v tomto projevu souhlasil s definitivním rozdělením města a cítil odpovědnost pouze za západní část.

Stavba berlínské zdi v srpnu 1961 znamenala šok. Důvod byl jasný, režim SED chtěl definitivně zabránit masovým útekům svých občanů a demonstrovat rozhodnost a sílu.³⁹³ V Německu probíhala volební kampaň do Spolkového sněmu a Brandt kandidoval za SPD na post kancléře. V poslanecké sněmovně berlínského parlamentu vystoupil s emotivním projevem. Přirovnal stavbu zdi k „... ochranné zdi koncentračního

³⁸⁹ Wehner jmenoval dvě další premisy, které opakovaly známé argumenty o právu Němců na sebeurčení a snahu o vytvoření mírové a bezpečné Evropy. Srov. **WEHNER**, *Die Verträge sind Grundlage der Deutschland- Außenpolitik- und die Sozialdemokratie steht loyal dazu*, in: **REDEN**, s. 273-274; **SIEBENMORGEN**, *Gezeitenwechsel*, s. 319-320.

³⁹⁰ **WOLFRUM**, *Zdařilá demokracie*, s. 163.

³⁹¹ Kennedy se v létě 1961 nacházel ve značně nelehké situaci, neboť měl za sebou řadu zahraničních i vnitropolitických neúspěchů. Srov. **DALLEK**, *Nedokončený životopis*, s. 366-367.

³⁹² *Kennedyho televizní projev*, 25. července 1961, in: *Die BEMÜHUNGEN*, Dok. 106, s. 384.

³⁹³ Tento akcent přesně vystihoval titulok hlavního tiskového orgánu SED „Neues Deutschland“: „Náš stát si umí poradit!“. Srov. **WOLFRUM**, *Die Mauer*, s. 11; **DURMAN**, *Popely ještě žhavé... I.*, s. 545; **HAFTENDORN**, *Deutsche Außenpolitik*, s. 100.

tábora“,³⁹⁴ která uzavřela spojení mezi oběma částmi města. Ale především obvinil Ulbrichtovo vedení z porušení všech mezinárodních smluv týkající se Berlína, neboť jakékoli zásahy do vnitřního chodu města měly být provedeny pouze na základě souhlasu všech čtyř vítězných mocností.³⁹⁵

Brandta spolu s drtivou většinou obyvatel západního Berlína zklamala netečnost západních velmocí i Bonnu. Toto rozhořčení se projevilo na masové demonstraci v západním Berlíně dva dny po stavbě zdi, kde se sešlo kolem 300 000 lidí. Všichni demonstranti odsuzovali především pasivitu západních velmocí a západoněmecké vlády.³⁹⁶ Brandt se snažil vyburcovat Západ k odpovědi, dokonce se obrátil dopisem na prezidenta Kennedyho, aby vyhlásil hospodářské sankce vůči východoněmeckému režimu a zvýšil diplomatický tlak na Moskvu.³⁹⁷ Bonnská vláda i západní spojenci však postrádali koncepci, jak reagovat na dané bezprecedentní porušení mezinárodních smluv, proto jejich představitelé alespoň demonstrativně navštěvovali západní Berlín a deklarovali podporu demokracii a svobodě. Přijel například americký viceprezident Lyndon B. Johnson, který tlumočil Kennedyho názor, že za daných okolností nerozpoutá kvůli Berlínu s Východem válku.³⁹⁸ Ukázalo se tak, že USA i SSSR se již nechtějí německou otázkou zabývat a rozdělení Německa a Berlína pokládají za hotovou věc.

Jak ovlivnila krize okolo stavby berlínské zdi Brandtovu koncepci východní politiky? Brandt krátce plánoval svolat velkou mezinárodní konferenci a doufal, že by se berlínskou situací mohla zabývat OSN.³⁹⁹ Obojí se neseťkalo s podporou klíčových mocností. Nesouhlasím s historiky, kteří vidí přímou souvislost koncepce východní politiky se stavbou berlínské zdi.⁴⁰⁰ Díky berlínské krizi se stal z Brandta politik „světového formátu“. Jeho časté zahraniční cesty, rozsáhlá publikační činnost, četná

³⁹⁴ *Vyjádření starosty Berlína, Brandta, před Poslaneckou sněmovnou berlínského parlamentu*, 13. srpna 1961, in: **BRANDT**, *Berlin*, Dok. 66, s. 324.

³⁹⁵ *Tamtéž*, s. 325-326.

³⁹⁶ Na demonstraci se nejčastěji objevovaly transparenty s hesly jako „Pasivita je zradou na Berlínu“, „Lepší mrtvý než rudý“ atd. **WOLFRUM**, *Die Mauer*, s. 47-48.

³⁹⁷ *Brandt Kennedymu*, 14. srpna 1961, in: **BRANDT**, *Berlin*, Dok. 67, s. 334. Brandt mu o den později zaslal další dopis, ve kterém líčil pesimistickou náladu obyvatelstva západního Berlína, jež vidí hlavního viníka právě v netečnosti západních velmocí. Srov. *Brandt Kennedymu*, 15. srpna 1961, in: **BRANDT**, *Berlin*, Dok. 68, s. 336-337.

³⁹⁸ Diethelm Prowe chtěl prokázat, že odpověď Kennedyho Brandtovi z 18. srpna 1961 tvořila základ Brandtovy východní politiky, ale nic takového z dopisu nevyplývá. Kennedy v něm jen velmi obecně ubezpečuje Brandta o podpoře USA a zárukách tří západních velmocí pro rozvoj západního Berlína. Srov. **PROWE**, *Der Brief*, s. 379-380.

³⁹⁹ *Brandt Nehruovi*, 17. srpna 1961, in: **BRANDT**, *Berlin*, Dok. 69, s. 339-340.

⁴⁰⁰ Podle odborníků právě stavba berlínské zdi a pomalá reakce velmocí přivedla Brandta ke zjištění, že je nutno přijmout poválečnou realitu a nesnažit se o změnu statutu Berlína a rozdělení Německa. Srov. **PROWE**, *Die Anfänge*, s. 286; **GÖRTEMAKER**, *Die Ursprünge*, s. 44-45.

vystoupení v rozhlase a televizi z něho učinilo jednoho z nejvýznamnějších mediálních politiků počátku šedesátých let 20. století.⁴⁰¹ Význam stavby berlínské zdi spatřuji rovněž v tom, že se prokázala platnost jeho předešlých tezí o vztahu mezi Východem a Západem, nevytvořil tedy koncepci novou, pouze z velké části prohloubil argumenty z padesátých let.

Daná zjištění opírám o dva zásadní Brandtovy texty z období po stavbě berlínské zdi. Jedním z nich je publikace „Koexistence – Přinucení k odvaze“, která vznikla na základě dvou přednášek na Harvardově univerzitě v roce 1962. Druhým textem je přednáška na evangelické akademii v Tutzingu v roce 1963. Na počátku října 1962 vystoupil na Harvardově univerzitě se dvěma přednáškami, které se týkaly pojmu koexistence a budoucnosti vztahů mezi Východem a Západem. Brandt uvedl: „*Koexistence není ani objev, ani monopol Sovětů;*⁴⁰² *koexistence je ve skutečnosti prapůvodní a velkolepou základní ideou demokracie; koexistence následně odpovídá demokratickým základním právům lidského bytí, tolerance, práva na sebeurčení a národní nezávislosti... Pod politickou koexistencí rozumíme více než jen prázdné a téměř nepřátelské žití vedle sebe. Pro nás je to společné soužití. Toto soužití je založeno na oboustranné snášenlivosti, respektu vůči osobitosti a chápavosti druhého. Koexistence je v podstatě formou historického života civilizovaných národů. Zároveň je jedinou možnou formou mírového a racionálního spolužití veškerého lidstva. Dnes je to předpoklad pro pokrok lidstva.*“⁴⁰³ V Brandtově pojetí představovala koexistence kategorický imperativ veškerého politického jednání. Byla pro něho také východiskem z krizí studené války v padesátých a šedesátých letech, kdy světu hrozila atomová válka, takže lidstvo muselo volit mezi zničením a koexistencí.⁴⁰⁴

Brandt nebyl idealistou, který by se domníval, že se lidstvo poučilo z minulých krizí a uvěřilo v ideu „věčného míru“. Snažil se změnit stávající stav, kdy se konflikty řešily vojenskou silou, chtěl docílit situace, kdy v popředí bude „... *mírová soutěž, koexistenční soutěživost*“⁴⁰⁵, odehrávající se v politické, ekonomické a ideologické rovině. Vycházel ze situace v Berlíně padesátých let 20. století, z politiky malých kroků, zaměřené na zlepšení každodenního života obyvatel města.⁴⁰⁶ Z krize okolo stavby berlínské zdi a hrozby vojenského konfliktu vyvodil, že v případě zvýšené vojenské aktivity nelze politiku

⁴⁰¹ MÜNKEL, *Die Medienpolitik*, s. 316; MÜNKEL, *Willy Brandt*, S. 291-292.

⁴⁰² Pojem mírová koexistence se objevil v padesátých letech 20. století také v několika projevech Nikity Chruščova.

⁴⁰³ BRANDT, *Koexistenz*, s. 7-8.

⁴⁰⁴ *Tamtéž*, s. 16.

⁴⁰⁵ *Tamtéž*, s. 11.

⁴⁰⁶ SCHMIDT, *Kalter Krieg*, s. 455-456.

malých kroků provádět. Jeden z hlavních cílů Brandtovy východní politiky proto představovala idea stabilního a dlouhodobého evropského mírového „prostoru“, ve kterém bude možné realizovat koncepcce koexistence, politiky malých kroků a transformace východního bloku.⁴⁰⁷ Zdůraznil při tom, že „... *pravá koexistence není totožná... se statem quo*.“⁴⁰⁸ Už v tomto textu se podle mého názoru objevila teze o tom, že uznání stávajícího statu quo není výsledkem Brandtovy východní politiky, ale pouze jejím počátkem, který by mohl následně vést až k transformaci komunistických režimů ve východním bloku.⁴⁰⁹

Ve své knize „Koexistence – Přinucení k odvaze“ Brandt především řešil otázku, jak přinutit Sovětský svaz a východní blok přijmout teorii mírové koexistence a neupustit od doktrinářské zahraniční politiky. Formuloval dva předpoklady, první vycházel z jednoty Západu, sebevědomého a neohroženého přístupu vůči východnímu bloku opírajícího se o vyšší životní úroveň obyvatel na Západě, důrazu na demokracii a dodržování lidských práv.⁴¹⁰ Druhý předpoklad souvisel s pojetím komunismu. Brandt ho chápal jako legitimizační ideologii útočící na západní hodnoty s cílem udržet jednotu národa. Nevěřil, že by konflikt mezi Západem a Východem mohl rychle skončit, neboť „... *musí trvat do té doby, než se Sovětský svaz nevzdá svého cíle (ovládnutí světa – pozn. RS), nebo neskončí komunistická vláda v Rusku, nebo se celý svět nepřemění v komunistický. V dlouhodobém pohledu je nemožné, aby komunistická misionářská idea ztratila svůj agresivní charakter. Nelze očekávat otevřený odklon od teorie světové revoluce; neboť to by znamenalo, že už neexistuje komunismus*.“⁴¹¹ Brandt spoléhal na vznik opozice občanů komunistických zemí proti vlastnímu vedení, která bude požadovat demokratická práva a zvýšení životní úrovně.⁴¹² V této knize Brandt shrnul teze z padesátých let a vytvořil konkrétní politickou koncepci.

⁴⁰⁷ Egon Bahr v pamětech napsal, že Brandtovy myšlenky vyjádřil formulací „změna přiblížením“ (Wandel durch Annäherung). **BAHR**, *Zur meiner Zeit*, s. 149.

⁴⁰⁸ **BRANDT**, *Koexistenz*, s. 14.

⁴⁰⁹ **NIEDHART, BANGE**, *Die „Relikte der Nachkriegszeit“*, s. 432; **SPEICHER**, *The Berlin Origins*, s. 290-291. Brandt vycházel pochopitelně z toho, že demokratický systém a tržní hospodářství v západní Evropě mají mnohem vyšší legitimizační sílu a zajišťují vyšší životní standard než komunistické systémy ve střední a východní Evropě.

⁴¹⁰ **BRANDT**, *Koexistenz*, s. 31-32.

⁴¹¹ **BRANDT**, *Koexistenz*, s. 30.

⁴¹² Brandt oceňoval jakýkoli osobní kontakt mezi Západem a Východem, neboť pouze osobní zkušenost se životem na Západě by mohla vést k vytvoření opozice v komunistických zemích. Srov. **BRANDT**, *Koexistenz*, s. 83-84; **SCHMIDT**, *Kalter Krieg*, s. 457-458; **FISCHER**, *Einleitung*, s. 18; **BANGE**, *Ostpolitik*, s. 714.

Na závěry vyslovené na půdě Harvardské univerzity navázal Brandt i v přednášce na Evangelické akademii v Tutzingu⁴¹³ v červenci 1963. Na ni navázalo vystoupení jeho blízkého spolupracovníka Egona Bahra,⁴¹⁴ které z velké části vycházelo z Brandtových tezí a snažilo se je aplikovat na konkrétní situaci německo-německých vztahů v Berlíně. Zaměřím se na stručnou charakteristiku obou textů, pokusím se najít společné i rozdílné body a odpovím na otázku, proč se v historické literatuře více hovoří o Bahrově přednášce. Brandt zahájil přednášku v Tutzingu chválou Adenauerovy zahraniční politiky na počátku padesátých let 20. století, která přinesla zemi stabilitu a pevnou integraci do západoevropských struktur. Poté doplnil, že tato politika již od druhé poloviny padesátých let začala stagnovat a soustředila se na udržení stávajících pozic: „*Musíme překonat tento postoj, který je ovlivněn základním principem: žádné experimenty... Dlouhodobě používané heslo 'žádné experimenty' je zkráceným vyjádřením ješitné a zatuhlé politiky.*“⁴¹⁵ Proto volal po aktivní a „*cílevědomé aktivitě*“⁴¹⁶, která se promítne do vnitřní i zahraniční politiky. Na pozadí politiky v duchu uvolnění hovořil o nutnosti snížit mezinárodní napětí, neboť „... *existuje řešení německé otázky pouze se Sovětským svazem a nikoli proti němu*“.⁴¹⁷ Byl přesvědčen, že pouze za předpokladu vytvoření mezinárodního prostředí důvěry a míru se může řešit také německá otázka a postavení Berlína. Ve své přednášce neřekl nic nového a pouze zopakoval tezi o prioritě uvolnění mezinárodního napětí před znovusjednocením. Velká část jeho vystoupení mířila proti dosavadnímu směřování zahraniční politiky Adenauera a Erharda a koncepce východní politiky byla zmíněna pouze na okraj.

Egon Bahr se zaměřil na analýzu německo-německých vztahů. I když se v úvodu přihlásil ke Kennedyho „strategii míru“, soustředil se především na události v Berlíně po stavbě berlínské zdi. Jednoznačně odmítl snahu Ulbrichta a SED o mezinárodní uznání NDR s tím, že násilí nemůže nikdy vést k mezinárodnímu uznání, a to ještě pouhé zóny, která se ve všech oblastech řídí rozhodnutím Moskvy. Bahr vystoupil vůči SED velmi útočně a uvedl několik příkladů násilného zásahu policie SED proti vlastním obyvatelům, kteří chtěli uprchnout do západního Berlína. Přihlásil se k Brandtově koncepci „malých

⁴¹³ Evangelická akademie v Tutzingu byla dobrovolné sdružení významných osobností veřejného a církevního života a pravidelně pořádala přednášky a diskuse s významnými německými a zahraničními politiky.

⁴¹⁴ Srov. **SCHMIDT**, *Kalter Krieg*, s. 498.

⁴¹⁵ *Řeč starosty Berlína, Brandta, v Politickém klubu Evangelické akademie v Tutzingu*, 15. července 1963, in: **BRANDT**, *Berlin*, Dok. 92, s. 426.

⁴¹⁶ *Tamtéž*, s. 428.

⁴¹⁷ *Tamtéž*, s. 447; **NIEDHART**, *Revisionistische Elemente*, s. 233.

kroků“, jež mohou změnit situaci ve východní zóně, a také se s ním shodoval v tom, že „... předpoklady pro znovusjednocení mohou být vytvořeny pouze se Sovětským svazem. Ty nelze vytvořit s východním Berlínem proti Sovětskému svazu, ne bez něho“.⁴¹⁸ V závěru se vyslovil pro aktivní, ofenzivní politiku: „To je politika, kterou lze vystihnout formulací: Změna přiblížením. Jsem naprosto přesvědčen o tom, že už jsme dost sebevědomý na to, abychom mohli provádět tuto politiku bez iluzí, která se navíc plynně včlení do západní koncepce strategie míru, neboť jinak bychom museli čekat na zázrak a to není žádná politika.“⁴¹⁹ Přestože Bahr neřekl nic nového a spíše jen zopakoval Brandtovy závěry z předešlých let,⁴²⁰ považuje se jeho přednáška za jeden z mezníků východní politiky. Důvodem je Bahrovo určité zjednodušení koncepce východní politiky, které například přineslo později velmi často užívané heslo „změna přiblížením“.⁴²¹ Druhý důvod značného ohlasu přednášky byl jeho ostrý tón vůči Ulbrichtovi a SED, neboť po událostech s berlínskou zdí a návštěvě Kennedyho v Berlíně německá veřejnost vítala kritiku východního bloku. Brandtův a Bahrův projev se soustředily na vytvoření mírového prostředí, v němž by mohla začít komunikace mezi oběma bloky, jež mohla vést až k transformaci východního bloku.⁴²²

Krátce po projevech dosáhl Brandt velký úspěch politikou malých kroků, neboť v prosinci 1963 se mu podařilo uzavřít dohodu s východní zónou o vzájemných návštěvách rozdělených rodin. Tato tzv. smlouva o propustkách (Passierscheinabkommen) znamenala, že poprvé po stavbě berlínské zdi mohli navštívit lidé ze západního Berlína příbuzné ve východním Berlíně.⁴²³ Podpisu smlouvy předcházela složitá jednání o technických záležitostech. NDR nechtěla vypadat jako strana, která ustoupila západnímu Berlínu, a Brandt zase nechtěl, aby SED tuto dohodu chápala jako mezinárodní uznání NDR.⁴²⁴ Soustředění se na politiku usnadňující život běžných občanů mohlo přinést změnu též ve

⁴¹⁸ **BAHR**, *Wandel durch Annäherung. Rede während des 10. Politischen Clubs der Evangelischen Akademie*, 15. července 1963, in: *DEUTSCHLAND*, s. 64.

⁴¹⁹ *Tamtéž*, s. 70; **SPEICHER**, *The Berlin Origins*, s. 286.

⁴²⁰ **SCHMIDT**, *Kalter Krieg*, s. 501; **NIEDHART**, *Revisionistische Elemente*, s. 234.

⁴²¹ Jak uvedl sám Brandt, toto heslo bylo nové a elektrizující, proto se velmi rychle chytilo. Srov. **BRANDT**, *Erinnerungen*, s. 73; **BANGE**, *Ostpolitik*, s. 717.

⁴²² **NIEDHART**, *Deeskalation*, s. 104, **VOGTMEIER**, *Egon Bahr*, s. 64.

⁴²³ Jen v období od 19. prosince 1963 do 5. ledna 1964 této možnosti využilo kolem 1,2 milionů lidí. Srov. **HEIMANN**, *Einleitung*, s. 60.

⁴²⁴ **KUNZE**, *Grenzerfahrungen*, s. 76. Brandt již několik měsíců předtím sondoval možnost dohody s východním Berlínem o volném pohybu osob, ale vždy se setkal jen s odmítnutím, neboť SED se obávala, že by mohl hrozit další exodus elity, srov. *Z interview Brandta pro Der Spiegel*, 10. ledna 1962, in: **BRANDT**, *Berlin*, Dok. 75, s. 360.

„vysoké“ politice.⁴²⁵ Dohoda se stala vzorem i pro následující praktické kroky v Brandtově východní politice, neboť i později pokládal důraz na komunikaci, dialog a zájem o každodenní život obyčejných občanů.⁴²⁶

Domnívám se, že Brandtův pobyt v Berlíně zásadním způsobem ovlivnil jeho koncepci východní politiky, která začala získávat pevné kontury již ve druhé polovině padesátých let 20. století, neboť již tehdy učinil zásadní rozhodnutí týkající se důrazu na uvolnění mezinárodního napětí před cílem znovusjednocení. Zkušenost se životem v rozděleném Berlíně vnesla do jeho konceptu aspekt politiky „malých kroků“, které se měly dotýkat především života obyčejných lidí a zlepšovat jejich životní úroveň. Stavba berlínské zdi pouze prokázala, že mocnosti neměly zájem na rychlé změně statu quo, což pro Brandta znamenalo jen potvrzení jeho koncepce východní politiky vycházející z komunikace a dialogu. Svoji koncepci v ucelené podobě představil především v přednáškách na Harvardské univerzitě v roce 1962. A v neposlední řadě mu pobyt v Berlíně umožnil navázat řadu osobních kontaktů s politiky z celého světa, což mu ulehčilo nástup do vysokých vládních funkcí po roce 1966.

⁴²⁵ Brandt tím naplnil své heslo: „Zed' musí pryč“, což nemyslel tak, že je nutno zeď zbourat, ale že je možné ji, politikou malých kroků, obejít a tím snížit její význam. Srov. *Z interview Brandta pro Der Spiegel*, 10. ledna 1962, in: **BRANDT**, *Berlin*, Dok. 75, s. 359.

⁴²⁶ **SCHMIDT**, *Kalter Krieg*, s. 531; **SPEICHER**, *The Berlin Origins*, s. 285.

Nestátní aktéři jako klíčový faktor Ostpolitik

V metodologické části práce věnované novým dějinám mezinárodních vztahů jsem naznačil význam nestátních aktérů v mezinárodních vztazích.⁴²⁷ V této kapitole se chci zaměřit především na analýzu jejich vlivu v německé východní politice. Vybral jsem si tři nestátní aktéry, z nichž každý reprezentuje odlišnou oblast, abych prokázal svoji výchozí hypotézu, že hráli klíčovou roli při proměně mezinárodního systému v šedesátých letech 20. století. Chtěl bych najít odpovědi především na otázky: Jaké zájmy zastávali jednotliví nestátní aktéři? Jaký byl jejich vztah s veřejností a státem? Jaké využívali prostředky vlivu na veřejnost či politické činitele? Do jaké míry byli úspěšní? Pro svoji analýzu jsem si zvolil srovnání dvou vědeckých organizací zabývajících se mezinárodními vztahy v šedesátých letech 20. století. V rámci komparace činnosti československého Ústavu pro mezinárodní politiku a ekonomii a Německé společnosti pro zahraniční politiku (DGAP) chci potvrdit význam transnacionálních vědeckých organizací, tzv. epistemic communities,⁴²⁸ jako základních aktérů při tvorbě mezinárodní politiky. Dále jsem analyzoval skupiny odsunutých Němců ze střední a východní Evropy po roce 1945 jako příklad zájmové a nátlakové skupiny, která ve velké míře ovlivňovala německou východní politiku v padesátých a šedesátých letech 20. století. Třetí skupinu představují církve v rámci polsko-německého dialogu v šedesátých letech 20. století jako příklad neziskových a nevládních organizací, které se snažily prezentovat jako organizace zastupující veřejný zájem, jenž se mohl lišit od oficiální vládní politiky.

Jak definovat nestátního aktéra? Nestátní aktér by také měl stát v opozici vůči vládní politice nebo některá její stanoviska definovat pregnančněji či razantněji. Nejčastěji se nestátní aktéři dělí do tří skupin: 1) nestátní aktéři, kteří se snaží prezentovat jako zástupci veřejného zájmu⁴²⁹ (církve, mírová, environmentální či ženská hnutí, vědecké organizace, odbory, ad.); 2) aktéři z ekonomické oblasti (podnikatelské skupiny, bankovní

⁴²⁷ **CÍSAŘ**, *Vzniká globální občanská společnost?*, s. 5; **JANKŮ, ZELINKA**, *Hybridní aktér*; **OSTERHAMMEL, PETERSSON**, *Geschichte der Globalisierung*, s. 106; **CONZE**, *Jenseits von Männern*, s. 49; **CONZE**, *Abschied*, s. 40; **BOROWSKY**, *Politische Geschichte*, s. 487; **IRIYE**, *A Century*, s. 421-422.

⁴²⁸ **RISSE-KAPPEN**, *Bringing transnational relations*, s. 4.

⁴²⁹ Tady je podstatné vycházet z teorie veřejné volby, jež tvrdí, že stát (vláda) nezastupují konkrétní veřejný zájem, ale vždy jen svůj individuální a specifický. Politický diskurs se podle této premisy odehrává právě mezi skupinami, jež reprezentují různé „veřejné“ zájmy. Hlavní význam diskursu nespočívá ve vítězství některé ze soupeřících stran, ale v předložení alternativy pro klíčového aktéra politického systému – občana a voliče.

korporace, ekonomické nadstátní organizace – MMF, Světová banka, OPEC); 3) nevládní organizace (UNICEF, OSN, WTO ad.).⁴³⁰

Jaký je jejich význam pro tvorbu zahraniční politiky? Domnívám se, že i přes nutné odlišení toho, zda se konkrétní nestátní aktér soustředí na veřejnost konkrétního státu či regionu a na aktéry nebo se snaží profilovat jako transnacionální aktér s univerzálními zájmy,⁴³¹ lze určit tři faktory dopadu jejich jednání na směřování zahraniční politiky. Za nejdůležitější faktor těchto aktérů považuji skutečnost, že sami tito aktéři jsou součástí politična, politického uspořádání mezinárodního systému a také na ně dopadají konkrétní politická rozhodnutí. Význam nestátních aktérů v této oblasti vidím především v tom, že mohou napomáhat vytvářet politickou kulturu, což se zpětně odrazí při definování cílů politických elit. Za další důležitý faktor považuji jejich schopnost vystupovat jako samostatný politický aktér, který může mít klíčový podíl na formování legislativy, řešení politických konfliktů a vytváření politického diskursu.⁴³² V neposlední řadě existuje celá řada nestátních aktérů, kteří se v přímé součinnosti s vládou snaží, skrze analýzy a expertní skupiny, napomáhat státu při řešení jeho agendy.⁴³³

Vědecké ústavy zabývající se zahraniční politikou mohly v šedesátých letech 20. století využít nové situace ve vztahu mezi vědou a politikou. Ten se začal měnit již od druhé poloviny 19. století, kdy díky rozvoji vědy došlo k tzv. „zvědečtění“ sociálna. Podle německého historika Lutze Raphaela to znamenalo, že se prosadila dlouhodobá účast „... expertů z humanitních oborů, jejich argumentů a výsledků výzkumu ve správě a podnicích, ve stranách a parlamentech, ale také v každodenním světě sociálních skupin, tříd nebo milieu“⁴³⁴. Za podstatný faktor této změny považuji převládající názor, že stát je racionální individuum, proto i jeho řízení by mělo být založené na vědeckém (racionálním) základě. Víra v národní stát se odrazila i v přípravě střednědobých či dlouhodobých plánů, které se opíraly o vědecké expertízy, statistické modely, sociální koncepty, historické meta-příběhy

⁴³⁰ Toto dělení má pouze pomocnou funkci a někteří nestátní aktéři náležejí do několika skupin, například mírové hnutí, environmentální hnutí atd. Srov. **REINALDA, ARTS, NOORTMANN**, *Non-State Actors*, s. 1; **RISSE-KAPPEN**, *Bringing transnational relations*, s. 4.

⁴³¹ **CÍSAŘ**, *Vzniká globální občanská společnost?*, s. 13-16; **CLAVIN**, *Definig Transnationalism*, s. 422-425; **RISSE-KAPPEN**, *Bringing transnational relations*, s. 8-9.

⁴³² **REINALDA, ARTS, NOORTMANN**, *Non-State Actors*, s. 3.

⁴³³ Srov. **WALLACE**, *Between two worlds*, s. 139-140.

⁴³⁴ **RAPHAEL**, *Die Verwissenschaftlichung*, s. 166. Raphael klade počátek nového vztahu do sedmdesátých let 19. století, kdy po první velké hospodářské krizi nabyly v politice na důležitosti vědecké expertízy a poradenství.

a ekonomické teorie.⁴³⁵ Jakékoli náboženské a morální argumenty pro rozhodování státních úředníků byly označovány za „pseudovědecké“ a nepřípustné, neboť jejich jednání se liší od chování politiků, svázaných ideologickým bojem. Za druhý impuls k přeměně politična považují rozvoj sociálního státu, který se projevoval rozšiřováním kompetencí úředníků a „objevením“ nových oblastí, především sociální politiky, zdravotnictví a školství, kde měly rozhodovat pouze vědecký přístup a racionální argumenty.⁴³⁶

Po roce 1945 se německá společnost stavěla vzhledem k podílu vědců na nacistických experimentech k výsledkům a významu vědy velmi skepticky. V šedesátých letech se postoj vůči vědě změnil.⁴³⁷ V rámci analýzy „zvědečtění“ politiky definoval německý historik Hans Günter Hockerts pět faktorů, které tento proces ovlivnily. Na prvním místě stála snaha využít vědu k racionalizaci politiky, aby výsledné rozhodnutí nebylo závislé pouze na ideologickém přesvědčení politické většiny. Změnilo se též směřování politického rozhodování, které se soustředilo spíše na budoucnost a stanovení střednědobých či dlouhodobých cílů než na klasický krátkodobý volební cyklus.⁴³⁸ Současně vzrostla úloha různých vědeckých grémií, expertních skupin či „nezávislých“ vědeckých institutů, které usilovaly o uchopení politiky v celé její komplexnosti a mnohovrstevnatosti. Poslední bod představovala změna klimatu v šedesátých letech, jež se vyznačovala vírou v modernitu a vědecký pokrok.⁴³⁹

„Zvědečtění“ politiky probíhalo na obou stranách „železné opony“. V SRN se stále více mluvilo o „demokratizaci prostřednictvím expertů“, což bylo označení pro vládní reformy především Brandtovy vlády na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 20. století, které měly přispět k většímu otevření politiky a k vytvoření záruk dlouhodobého životního standardu. Ve východní Evropě se používal termín „technické revoluce“, jež měla dát nový

⁴³⁵ V tomto kontextu se mluví o tzv. společnosti znalostí, tedy společnost, v níž je úroveň dosaženého vzdělání nezbytnou součástí sociálního kapitálu, na němž závisí společenský statut, životní úroveň a výše platu, srov. **KRUKE, WOYKE**, *Editorial*, s. 4-6; **SZÖLLOSI-JANZE**, *Wissengesellschaft*, s. 177-178.

⁴³⁶ **RAPHAEL**, *Die Verwissenschaftlichung*, s. 166.

⁴³⁷ **KRUKE, WOYKE**, *Editorial*, s.7-8; **ASCH**, *Wissenschaft*, s. 42-43. Postoj vůči vědě se po roce 1945 změnil především v ekonomii, neboť s nástupem keynesiánství jako hlavního proudu se do popředí dostal také důraz na matematizaci a plánování lidského chování. „Vítězný“ nástup keynesiánské teorie souvisel s prvními příznaky konce hospodářského boomu v druhé polovině šedesátých let, srov. **ALTMANN**, *Planung*, s. 32-33; **ALTMANN**, *Vollbeschäftigung*, s. 286; **METZLER**, *Die Reformprojekte*, s. 423; **METZLER**, *Am Ende*, s. 81-82.

⁴³⁸ **METZLER**, *Am Ende*, s. 63.

⁴³⁹ **HOCKERTS**, *Einführung*, s. 249. Gabriele Metzler v této souvislosti hovoří o víře v realizovatelnost (Machbarkeit) dlouhodobých plánů bez ohledu na eventuální budoucí společenské, politické, hospodářské a kulturní změny. Srov. **METZLER**, „*Geborgenheit im gesicherten Fortschritt.*“, s. 778-779.

impuls politice komunistických stran, které ztratily ideologický étos padesátých let 20. století.⁴⁴⁰ Výše uvedené vymezení se budu snažit demonstrovat na příkladu dvou vědeckých institutů v SRN a Československu z šedesátých let 20. století, které se zabývaly zahraniční politikou a vzájemnými vztahy. V určité fázi dokonce navázaly relativně úzkou spolupráci, čímž vytvořily předpoklady pro tzv. „epistemic communities“.

ÚMPE a DGAP jako příklad „epistemic communities“

V Československu vznikl Ústav pro mezinárodní politiku a ekonomii (ÚMPE) v roce 1957 v přímé vazbě na ministerstvo zahraničí.⁴⁴¹ Inspirací pro činnost ústavu byla podobně zaměřená pracoviště v okolních socialistických zemích, zejména v SSSR.⁴⁴² Impulsem pro vznik vědeckých pracovišť ve východním bloku, která by se zabývala studiem mezinárodních vztahů, se stala tzv. vědecko-technická revoluce. Komunističtí představitelé byli „fascinováni“ výsledky technických a přírodních věd, proto se pokusili použít matematicko-statistické metody v humanitních vědách či ve výzkumu mezinárodních vztahů. Komunisté nedůvěřovali humanitním vědcům a intelektuálům obecně, proto bedlivě kontrolovali personální obsazení a výsledky.⁴⁴³ Nadřazenost politiky nad nezávislou a autonomní vědou se odrazila i při stanovení základních úkolů pro pracovníky ÚMPE, kteří se měli primárně zabývat tzv. německou otázkou a obhajobou spolupráce socialistických států v rámci Varšavské smlouvy a RVHP.⁴⁴⁴ Ve vztahu

⁴⁴⁰ METZLER, *Demokratisierung*, s. 267-268; KÖHLER-BAUR, *Von der „Vervollkommung“*, s. 67-69.

⁴⁴¹ Ústavu pro mezinárodní politiku a ekonomii se dosud věnovala pouze jediná studie ve sborníku, který vyšel u příležitosti padesátiletého výročí výzkumu mezinárodních vztahů v Československu (DRULÁK, *Záblesk*). Proto je nutné vycházet především ze samotných textů členů ÚMPE a archivních fondů v Archivu Ministerstva zahraničí ČR a Národního archivu ČR.

⁴⁴² Vzorem se stal zejména moskevský „Institut mirovoj ekonomiky i meždunarodnych otnošenij“ (IMEMO). Po roce 1945 vznikala v Československu odborná pracoviště zabývající se výzkumem mezinárodních vztahů, ale neměla dlouhého trvání. V roce 1945 například vznikla Vysoká škola politická a sociální, kterou komunisté zrušili hned po únorovém převratu. Krátce poté dal Ústřední výbor KSČ podnět ke vzniku Vysoké školy politických a hospodářských věd (VŠPH), na které se mezinárodních vztahů věnovala především Katedra mezinárodního dělnického hnutí, v jejímž čele stál tehdejší prorektor a pozdější ministr zahraničí Jiří Hájek. V roce 1953 komunisté zrušili i tuto školu, přestože se plně řídila usneseními ÚV KSČ. V padesátých letech 20. století se výzkum mezinárodních vztahů přesunul na Právnickou fakultu Univerzity Karlovy, kde pod Hájkovým vedením vznikla Katedra mezinárodních vztahů. Kromě ní se mezinárodním vztahům věnovali ještě někteří členové Historického ústavu ČSAV. Srov. DRULÁK, *Záblesk*, s. 44.

⁴⁴³ KESSLER, *Politikberatung*, s. 233; DRULÁK, *Záblesk*, s. 45.

⁴⁴⁴ Ústav měl tři oddělení – oddělení socialistických zemí, oddělení kapitalistických zemí a oddělení rozvojových zemí. Nejdůležitější však byla první dvě. Později vzniklo ještě oddělení

k mému tématu se zaměřím především na analýzu koncepcí řešení německé otázky, jež se objevily v pracích členů ústavu.

První velkou akcí, na jejíž organizaci se nově zřízený ústav podílel, byla mezinárodní konference ke dvacetiletému výročí podepsání Mnichovské dohody. V témže roce vydal ústav pramennou edici s příznačným názvem: „Mnichov v dokumentech. I.-II. Zrada západních mocností na Československu“. Již v úvodu z pera ředitele ústavu se objevila tradiční interpretace Mnichova v podobě diktátu ze strany německého nacismu, jenž byl „...od počátku podporován ostatními imperialisty, kteří věřili, že se nakonec obrátí proti Sovětskému svazu a splní tak cíl, kterého se imperialisté snažili dosáhnout již od Velké říjnové socialistické revoluce, tj. zničení prvního socialistického státu na světě“. Vedle západních mocností se na mnichovské zradě podepsala také československá buržoazie, neboť „... v řadě zde shromážděných dokumentů se objevuje v plné nahotě celá podstata buržoazní diplomacie, obětující bezohledně a cynicky zájmy lidu a podporující reakční síly, jejichž vedoucím představitelem v období Mnichova byl německý nacismus“.⁴⁴⁵ Ředitel ÚMPE Vladimír Soják využil otázky Mnichova k hodnocení současnosti, neboť podle něj i na konci padesátých let 20. století SRN stále pokračovala v revanšistické a militaristické politice.⁴⁴⁶ Výklad Mnichovské smlouvy sloužil ve většině publikací autorů z ústavu účelovému a ideologickému negativnímu hodnocení činnosti západních států. Významný komunistický historik a pozdější ředitel ústavu, Antonín Šnejdárek, dokonce pateticky srovnával Mnichov s Bílou horou: „Můžeme dnes vzpomenout na onu tragedii, která se odehrála před pětadvaceti lety, na strašlivou tragedii našeho národa, tragedii, která byla dalekosáhlejší, hroznější nežli byla Bílá hora a oněch 300 let poroby, které po ní následovaly, můžeme na ni vzpomenout a pevným a bezpečným výhledem do budoucnosti.“⁴⁴⁷ Členové ústavu přijali ideologickou tezi, že v každém stanovisku k mezinárodní politice se odráží hodnocení Mnichova.⁴⁴⁸

Vedle utvrzování československého obyvatelstva v tom, že Mnichovská smlouva představovala největší křivdu dosavadních československých dějin a že ji lze odčinit pouze v rámci socialistického tábora v čele se SSSR, se členové ústavu věnovali především

obecných otázek, které se mělo primárně zabývat metodologickými otázkami. Srov. **ORT**, *Třináct let*, s. 14.

⁴⁴⁵ **SOJÁK**, *Úvod*, s. 7, 11.

⁴⁴⁶ Zároveň doplnil myšlenku slabého Československa, jehož suverenita a samostatnost je závislá na přátelství se SSSR. *Tamtéž*, s. 9-10.

⁴⁴⁷ **ŠNEJDÁREK**, *K 25. výročí Mnichova*, s. 33. Mnichov zároveň legitimoval podřízenou roli ČSSR vůči SSSR, neboť „... Mnichov byl uvědomělou koalici protisovětskou“. *Tamtéž*, s. 5.

⁴⁴⁸ **ORT**, *O neplatnosti*, s. 43-44.

vytváření negativního obrazu SRN. Soustředili se na činnost různých sudetoněmeckých spolků a analýzu jejich prohlášení, které interpretovali ve smyslu ohrožení suverenity a stability Československa. Proti snahám „revanšistů“ nejaktivněji vystupoval Antonín Šnejdárka, který například v roce 1963 napsal: „*Sudetoněmecký revanšismus, namířený proti Československu je živěn touhou po odplatě, snahou pomstít se, a k dosažení tohoto cíle je ochoten obětovat všechno a zatáhnout celý svět do nevyhnutelné katastrofy. Revanšistické hnutí je zatlačeno do bezvýchodné situace. Stojí totiž proti životu celé naší planety, proti celému dalšímu vývoji lidstva, stává se jeho ohrožením, jeho nepřítelem.*“⁴⁴⁹ I další členové ústavu psali podobným způsobem o snaze sudetských Němců destabilizovat socialistické Československo, neboť podle jedné z publikací „... *revanšismus se stal spolu s antikomunismem oficiální linií bonnské vládní politiky. Takováto politická linie plně odpovídá celkové reakční linii bonnské vlády, zaměřené na odbourání zbytků demokratických svobod a k dalšímu utužení klerikálně militaristického režimu*“⁴⁵⁰. Velmi malý zájem věnovali členové ústavu oficiálním stanoviskům a krokům bonnských vlád a vycházeli především z usnesení sdružení odsunutých Němců, neboť ta odpovídala jednostrannému negativnímu obrazu „nepřítele“.

Vedle „revizionistických“ snah sudetských Němců pracovníci ústavu odsuzovali také německou úlohu v rámci evropské integrace, neboť díky ní měl německý hospodářský imperialismus získat další impuls pro svoji expanzi. Alexander Ort označil za reakční spojení mezi Francií a SRN: „*Osa Paříž - Bonn je založena na nejreakčnějších základech. Politika zahraniční je vždy svým charakterem jistým odrazem politiky vnitřní, a to jak osobní režim de Gaullův, tak i klerikálně autoritativní režim Adenauerův vytvářejí*

⁴⁴⁹ ŠNEJDÁREK, *Revanšisté*, s. 184. Podobná interpretace se objevovala i v dalších jeho knihách, sudetoněmecký „revizionismus“ často interpretoval jako pokračování tradice německého imperialismu, jehož cílem zůstávalo zničení Československa. Srov. ŠNEJDÁREK, *Německý imperialismus*, s. 21. Podle Šnejdárky se sudetoněmecká sdružení stala oficiálními a jedinými zástupci německé zahraniční politiky vůči východoevropským zemím, srov. ŠNEJDÁREK, *Růst vlivu*, s. 436-437; ŠNEJDÁREK, *K některým otázkám*, s. 8.

⁴⁵⁰ ÚSTAV pro mezinárodní politiku a ekonomii, *Mezinárodní postavení*, s. 55. V téže publikaci autoři stanovili cíle německé východní politiky takto: „1) *uchvácení NDR; 2) obnovení hranic Německa z roku 1937, tj. i proti Polsku; 3) poslední fázi – obnovení velkoněmecké říše. A v této fázi je hlavním objektem Československo*“. Tamtéž, s. 194-195. V roce 1962 vydal ústav monografii, v níž se zaměřil na sudetské Němce, kteří podle autorů pokračovali v expanzivní a agresivní nacistické politice, neboť „...*právo na sebeurčení, vyhlašované německým imperialismem pro německý národ, je vždy jen prostředkem dalekosáhlé agresivní politiky německého imperialismu, který se snaží nejdříve seskupit všechny Němce ve svém imperialistickém státním celku tak, aby jich mohl plně využít v dalším stadiu své politiky, tj. k přímé násilné agresi proti územím cizích států*“. BEROUNSKÁ, JERMÁŘ, KOPAL, ŠNEJDÁREK, „*Právo na domov*“, s. 22; ORT, *O neplatnosti*, s. 46-47.

základnu pro reakční zahraniční politiku.“⁴⁵¹ V textech o evropské integraci zcela chybí konkrétní čísla či analýzy a stále se jen opakují obecná klišé a floskule o vzrůstajícím německém imperialismu, krizi kapitalismu a nastupujícím ekonomickým střetům mezi západoevropskými státy.⁴⁵² Stejně odmítavě byl posuzován též vstup SRN do NATO.⁴⁵³ Z tohoto pohledu představovalo SRN hlavního nepřítele světového míru a přímé ohrožení států střední a východní Evropy.⁴⁵⁴ Negativní obraz SRN posilovalo vytváření pozitivního obrazu NDR, které se stalo nejbližším československým spojencem.⁴⁵⁵ Již v polovině šedesátých let 20. století obsahovaly práce členů ústavu ideologické teze o nutnosti zachování světového míru v rámci světové humanity.⁴⁵⁶ Další argumenty pro spolupráci v rámci socialistického bloku představovala společně sdílená minulost, ohrožení ze strany SRN a ochrana SSSR jako garanta východního bloku.⁴⁵⁷ Práce členů ÚMPE postrádaly vědecký přístup opírající se o teoretická stanoviska, racionálně-kritické argumenty a stanovení adekvátních závěrů. „Výzkum“ se zcela podřizoval směrnicím komunistické

⁴⁵¹ **ORT**, *Některé politické aspekty*, s. 64.

⁴⁵² Přesně tuto pozici zastával například náměstek ministra zahraničí Otto Klička: „Každá z národních skupin monopolistů prosazuje budování integrace jako protisocialistické pevnosti své vlastní zájmy, své imperialistické programy a pozice. Integrace usilující o sjednocení reakčních společenských sil tudíž nevede ke zmenšení rozporů kapitalistického světa, nýbrž všechny antagonisticky se zostřují“. **KLIČKA**, *Západoevropská integrace*, s. 16. K odsouzení německého hospodářského „zázraku“ srov. **BEDNAŘÍK**, *Německá spolková republika*, s. 93.

⁴⁵³ **ORT**, *Třináct let*, s. 15; **ÚSTAV pro mezinárodní politiku a ekonomii**, *Mezinárodní postavení*, s. 48; **KOTYK**, *O zahraniční politice*, s. 29.

⁴⁵⁴ Členové ústavu také vysvětlovali rostoucí nebezpečí ze strany SRN stále intenzivnějším pronikáním bývalých nacistických představitelů do čela „západoněmeckého“ státu. Srov. **SOJÁK**, *Svět*, s. 285-286; **ÚSTAV pro mezinárodní politiku a ekonomii**, *Mezinárodní postavení*, s. 60.

⁴⁵⁵ Václav Kotyk napsal: „ČSSR a NDR jako dva hospodářsky velmi vyspělé státy nestojí dnes vedle sebe jako konkurenti, jako tomu bylo v minulosti, ale jako přátelé, spolupracující v průmyslovém i zemědělském rozvoji a vzájemně si pomáhající...“ **KOTYK**, *Nové kvality*, s. 248; **ÚSTAV pro mezinárodní politiku a ekonomii**, *Mezinárodní postavení*, s. 205.

⁴⁵⁶ Václav Kotyk například v roce 1964 napsal: „Mírové soužití tedy neznamená, že se státy s rozdílným společenským a státním zřízením ohradí navzájem vysokou vzájemně nepřekročitelnou zdí. Neznamená to ani statu quo – totiž zakotvení současných vztahů ve světě - , ale znamená takové uspořádání mezinárodních vztahů, které by zajistilo všem národům nezávislost, svobodu a možnost dalšího rozvoje. Tohoto nového uspořádání mezinárodních vztahů je však možno dosáhnout jenom bojem národů proti imperialistickým kruhům, bránícím nastolení zásad mírového soužití, posilování a upevňování socialistických zemí a jejich jednoty.“ **KOTYK**, *O zahraniční politice*, s. 81.

⁴⁵⁷ Příkladem může být například hodnocení stavby berlínské zdi, neboť podle československých autorů hlavním důvodem byla ochrana východoněmeckého hospodářství: „Tím byl především postižen černý obchod, využívající uměle vytvořeného vysokého kursu západní marky proti marce NDR k poškozování hospodářství NDR o miliardové částky. Byla dále zasazena zvláště těžká rána všem špionážním a podvratným centrálním v západním Berlíně, jejichž cílem bylo připravit v NDR provokativní akce, jichž by pak v rámci 'osvobození' a 'lokální' války měl využít bundeswehr k násilnému připojení NDR.“ **SOJÁK**, *Svět po druhé světové válce*, s. 365.

strany a pouze „rozšiřoval“ ideologické vidění komunistických představitelů. Ústav neplnil roli nezávislého a vědeckého pracoviště specializujícího se na zahraniční politiku.

Určitou změnu lze zaznamenat po nástupu Antonína Šnejdárka do čela ÚMPE v roce 1966. Snažil se prosadit odlišnou koncepci a zásadním způsobem změnil přístup k hodnocení SRN. Nepochybně při tom vycházel ze zkušeností z častých návštěv západních zemí, při kterých se seznámil s podobně zaměřenými ústavu.⁴⁵⁸ Požadoval, aby se v ústavu pěstoval nezávislý výzkum, opírající se též o závěry zahraničních badatelů. K tomuto účelu bylo v roce 1966 založeno nové vědecké periodikum „Mezinárodní vztahy“. Šnejdárek v prvním čísle vydal profilový text, ve kterém hovořil o nutnosti vybudování mezinárodních vztahů jako vědecké disciplíny, jež přestane podléhat politické poptávce. Šnejdárek tvrdil, že je „... již zažehnáno nebezpečí... které vyrůstalo z některých primitivních interpretací vztahů mezi vědou a praxí, totiž, aby vědecký výzkum byl cele a zbytku podřízen jen okamžitým, většinou jen velmi krátkodobým potřebám praxe“.⁴⁵⁹ Konkrétní představy, jak má nový vědecký přístup vypadat a jak bude zabezpečena nezávislost vědeckého prostředí, však neuváděl.⁴⁶⁰ Šnejdárkovu snahu o vytvoření vědeckých týmů s odborníky z různých vědních oborů, kteří své závěry pravidelně konzultovali, jistě inspirovaly západoevropské ústavy.⁴⁶¹ Největší přínos Šnejdárkova působení v čele ústavu vidím v jeho snaze o spolupráci s odborníky a politiky ze západní Evropy a USA. Na jeho pozvání navštívili Prahu a na půdě ÚMPE vystoupili například přední představitel SPD a budoucí kancléř SPD Helmut Schmidt, bývalý americký viceprezident a budoucí prezident USA Richard Nixon či předseda amerického Nejvyššího soudu Earl Warren. Z řad vědců bych jmenoval například významné politology Karla Deutsche, Richarda N. Gardnera, Zbigniewa Brzezinského⁴⁶² nebo Henry Kissingera.⁴⁶³ Šnejdárkovi se zároveň podařilo zapojit ÚMPE do široké sítě evropských ústavů pro

⁴⁵⁸ **ORT**, *Strípky*, s. 119; **DRULÁK**, *Záblesk*, s. 45; **KALOUS**, *Zaměstnanci ÚMPE*, s. 106-107; **ZÍDEK**, *Od ÚMPE*, s. 122.

⁴⁵⁹ **ŠNEJDÁREK**, *K vývoji*, s. 14.

⁴⁶⁰ O vztahu mezi vědou a politikou v Československu šedesátých let 20. století svědčí příklad pozdějšího českého ministra zahraničí, Jaroslava Šedivého, který se v rukopisu úvodníku nového časopisu vyslovil pro samostatnější zahraniční politiku, která neměla pouze slepě následovat rozhodnutí sousedů a Moskvy. Ministerstvo zahraničí reagovalo zákazem otištění daného textu. Srov. **ŠEDIVÝ**, *Mezinárodní vztahy*, s. 60; **DRULÁK**, *Záblesk*, s. 51.

⁴⁶¹ ISrov. **ŠNEJDÁREK**, *K vývoji*, s. 14-15.

⁴⁶² Například Zbigniew Brzezinski hovořil o významu détente pro nové vztahy mezi Východem a Západem. Zároveň připojil velmi kritický pohled na sovětský systém, jež považoval za zkostratělý a neflexibilní. Srov. *Text přednášky Zbigniewa Brzezinského z Columbia University v ÚMPE*, in: NA ČR, PÚV KSČ – 1261/0/5 – 02/1, sv. 79, arch. j. 118, bod k informaci 1.

⁴⁶³ *Nedatovaný posudek – Šnejdárek, asi 1969-1970*, in: AMZV, Osobní spis, Šnejdárek Antonín, JUDr.; **ORT**, *Třináct let*, s. 25; **ZÍDEK**, *Od ÚMPE*, s. 123.

výzkum mezinárodní politiky, jež se zabývaly především otázkou evropské bezpečnosti a možnou spoluprací mezi Západem a Východem.

Díky Šnejdárkovi se ÚMPE stal určitou oporou reformní politiky KSČ a díky tomu se „...Ústav od samého počátku aktivně podílel na vytvoření akčního programu ÚV KSČ, akčního programu MZV, akčního programu SČSP a na jiných akčních programech.“⁴⁶⁴ Kromě účasti na vytváření politických programů se Šnejdárek od svého nástupu do funkce ředitele ÚMPE vyjadřoval k vývoji v SRN mnohem umírněněji a neopakoval jen hrozbu nebezpečí ze strany sudetských Němců. Začal rozlišovat mezi politikou vlády a politikou sudetoněmeckých sdružení.⁴⁶⁵ Jeho kontakty s německými politiky, diplomaty a politology sloužily jako most mezi politickými reprezentacemi obou zemí.⁴⁶⁶ Šnejdárek se často vyjadřoval otevřeněji než diplomaté⁴⁶⁷, ale ani on v roce 1968 jasně neprohlásil, že by podporoval navázání československo-německých diplomatických vztahů.

Invaze vojsk Varšavské smlouvy ukončila československo-západoněmecké rozhovory i relativní samostatnost ÚMPE. Vedení ústavu se muselo vyrovnávat s rostoucím počtem restriktivních opatření, na jejichž základě se ústav měl znovu zcela podřídit ministerstvu zahraničí. Konec nadějí o další existenci ústavu učinila emigrace Antonína Šnejdárka na podzim 1969, což bylo interpretováno jako důkaz špatného vedení a směřování ústavu. V posudcích ministerstva zazněla například obvinění: „*Falešné pojetí svobody vědy a výzkumu, blízké liberalistickému pojetí tzv. nezávislosti na čs. zahraniční politice bylo jednou z hlavních příčin skluzu ÚMPE v roce 1968...Nelze však v této situaci oddělovat situaci v ÚMPE od celkové situace na naší vědecké frontě, kde pravicové síly měly četné stoupence a zastánce.*“⁴⁶⁸ V roce 1970 byl ústav zrušen, většina pracovníků

⁴⁶⁴ Zpráva o činnosti ústavu za rok 1968, překládá A. Šnejdárek, V Praze, 15. ledna 1969, in: AMZV - Generální sekretariát – tajné, k. 47.

⁴⁶⁵ Například v textu „Jaké vztahy k Německé spolkové republice“ z dubna 1968 se přimlouval za samostatnější zahraniční politiku vůči SRN, jež však neměla ohrožovat spojení se SSSR. Srov. ŠNEJDÁREK, *Jaké vztahy k Německé spolkové republice*, Rudé právo, 17. 4. 1968, in: **týž**, *Výbor z přednášek a statí – 1968*, Praha 1968, s. 45-48.

⁴⁶⁶ I ostatní členové ústavu se angažovali v začínajícím československo-německém dialogu a nejčastěji fungovali jako průvodci německých politiků v Praze, kdy při procházkách často docházelo k „náhodným“ setkáním s představiteli československého ministerstva zahraničí. Srov. **ORT**, *Střípky*, s. 159.

⁴⁶⁷ Srov. *Rozhovor s profesorem Šnejdárkem*, 30. března 1967, in: PAAA, B150, 99; *Poznámky – Ruete – Mnichovská smlouva, rozhovor s profesorem Šnejdárkem*, 2. dubna 1968, in: PAAA, B150, 124. Se Šnejdárkem se v roce 1968 počítalo pro případ otevření zastupitelského úřadu do funkce prvního československého velvyslance v Bonnu. Srov. *Heipertz Duckwitzovi*, 17. července 1968, in: AAPD, 1968, Dok. 223, s. 877; **SCHWARZ**, *Die Regierung*, s. 163.

⁴⁶⁸ *Nedatovaný posudek – Šnejdárek*, asi 1969-1970, in: AMZV, Osobní spis, Šnejdárek Antonín, JUDr. K tomu se přidala i řada dalších posudků, které hovořily o tom, že Šnejdárek „...Měl bohaté zkušenosti s vysokou schopností improvizace, což plně využíval k vytváření předpokladů pro vlastní

musela odejít z vědeckého života.⁴⁶⁹ V témže roce byl jako součást ministerstva zahraničí založen Ústav mezinárodních vztahů, kam odcházela řada vysloužilých československých diplomatů spíše důchodového věku a zde „předstírala“ vědeckou činnost.⁴⁷⁰

Jak hodnotit ÚMPE jako nestátního aktéra a jeho vliv na československou zahraniční politiku v šedesátých letech 20. století? Petr Zídek došel k závěru: „*Ústav mezinárodní politiky a ekonomie byl založen jako elitní komunistický think tank. Jeho pracovníky byli výhradně prověřeni komunisté, z nichž většina se široce angažovala v dobových stranických, zpravodajsko-bezpečnostních, propagandistických a ideologických aparátech. 'Věda' a 'výzkum', které ÚMPE provozoval, neměly s běžnými významy těchto slov příliš co společného, a měly by být proto zkoumány v kontextu dobové ideologie a propagandy.*“⁴⁷¹ Nesouhlasím s tvrzením, že v ÚMPE pracovali nejlepší odborníci na zahraniční politiku. Zaměstnanci se často rekrutovali z řad příbuzných a známých vedoucích představitelů strany či ministerstva zahraničí.⁴⁷² Označit ústav za think tank považuji ež za přehnané, neboť dané instituce se od ÚMPE zcela liší. Reprezentují sice určitý ideologický směr či inklinují k nějaké politické straně, ale nejsou jí podřízeny, nedostávají podněty a příkazy ze stranických sekretariátů a snaží se vystupovat jako nezávislá vědecká pracoviště. Cílem think tanků je zvýšit kvalitu rozhodnutí odpovědných politiků v konkrétní politické otázce vypracováním expertních analýz a zpráv pro veřejnost.⁴⁷³ Ani jednu z těchto rolí ÚMPE neplnil. Nevytvářel odborné analýzy, pouze pokračoval v dalším šíření hlavních komunistických ideologických hesel.⁴⁷⁴ Tím přispíval

kariéru... Za jeho vedení převažoval v práci ústavu bezkonceptnost, úkoly byly řešeny improvizovaně na úkor systematické práce a poslání ústavu. Se svými spolupracovníky jednal odměřeně, někdy krutě. Jeho přístup k vědecké práci, pro kterou byl určen jako ředitel Ústavu, byl povrchní, zaměřený převážně na vnější efekt a k dosažení jeho osobních ctižádostivých cílů.“ Pracovní politická charakteristika dr. Antonína Šnejdárka, Krajská správa SNB Praha, Speciální skupina vyšetřování StB, 11. října 1971, in: AMZV, Osobní spis, Šnejdárek Antonín, JUDr.

⁴⁶⁹ **ORT**, *Třináct let*, s. 29; **KOTYK**, *Výzkum*, s. 53; **ZÍDEK**, *Od ÚMPE*, s. 123.

⁴⁷⁰ **ZÍDEK**, *Od ÚMPE*, s. 125.

⁴⁷¹ *Tamtéž*, 128.

⁴⁷² Antonín Šnejdárek v roce 1968 uvedl, že „... snahy po velkorysejší kádrové výměně ústavu jsou neuskutečnitelné a že je třeba pracovat s kádrovým sestavením ústavu tak, jak tato vzniklo v minulosti a snažit se orientovat pracovníky ústavu ke konkrétnímu plnění úkolů přesným konkretizováním těchto úkolů.“ *Zpráva o činnosti ÚMPE za rok 1966 a návrh pracovního plánu ÚMPE na r. 1967*, in: AMZV Porady Kolegia, leden 1967, sig. 118; *Zpráva o činnosti ÚMPE za rok 1967 a návrh pracovního plánu ÚMPE na r. 1968*, in: AMZV Porady Kolegia, I. čtvrtletí 1968, sig. 123.

⁴⁷³ Srov. **GELLNER**, *Ideenagenturen*, s. 11-12; **WALLACE**, *Between two worlds*, s. 142-143.

⁴⁷⁴ Zásadně nesouhlasím s hodnocením Jindřicha Dejmka Šnejdárkových publikací z první poloviny šedesátých let 20. století. V „Opožděném nekrologu“ z roku 1966 Dejmek napsal: „*Při přehlížení těchto zvláště po formální stránce jistě duchem své doby ovlivněných studií nelze zapomínat, že byly psány se státně obranným směřováním v době, kdy bonnská vláda nejen*

ke zjednodušenému chápání reality a v případě SRN k dalšímu prohlubování jeho negativního obrazu, což v letech 1967-1968 velmi komplikovalo zahájení seriozních rozhovorů. Vliv publikací ústavu na zvýšení politické vzdělanosti veřejnosti pokládám za zanedbatelný. O jeho závěry nestál ministr zahraničí ani vysocí úředníci. Jeho vývoj byl dalším důkazem toho, že komunisté nerespektovali nezávislost vědy a báli se vzdělané společnosti.⁴⁷⁵ I přes určité náznaky částečných změn v roce 1968 docházím k dílčímu závěru, že zatímco v západní Evropě představovala podobná pracoviště klíčového nestátního aktéra, ÚMPE takovou roli nehrál, ani na ni neaspiroval, což lze považovat za další doklad nízké politické kultury v Československu a hegemoniálního postavení komunistické strany ve vnitřní i zahraniční politice.⁴⁷⁶

Malý význam a vliv ÚMPE prokáží jeho srovnáním s předním západoněmeckým think tankem Die Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik (DGAP).⁴⁷⁷ DGAP se krátce po svém vzniku v roce 1955 zařadila mezi nejprestižnější vědecké instituce na světě zabývajících se zahraniční politikou.⁴⁷⁸ Již od svého vzniku se hlásila k tradici anglosaských think tanků, především se inspirovala britským Chatham House.⁴⁷⁹ Jisté zpoždění za jinými zeměmi si vysvětluji zdiskreditováním řady společensko-vědních oborů po nacistickém období, kdy veřejnost vnímala politologii a vědu o mezinárodních vztazích jako pokračování politiky pseudovědeckými prostředky.⁴⁸⁰ Obnova jejich prestiže probíhala až od počátku padesátých let 20. století v rámci „kulturního transferu znalostí“ z USA a Velké Británie. Zasloužili se o ni zejména němečtí emigranti, kteří se vraceli na německé vysoké školy, a finanční a institucionální podpora prestižních anglosaských

odmítala uznat konečnost německých hranic na Odře a Nise, ale – trvalým odsuzováním transferu německého obyvatelstva z ČSR a dalších zemí – fakticky zpochybňovala i neplatnost mnichovské dohody, v době, kdy v bonnském Bundestagu zasedal ryze revanšistický Bund der Heimatvertriebenen und Entrechteten!“ **DEJMEK**, *Opožděný nekrolog*, s. 308. Dejmek jen jinými slovy opakuje argumenty komunistických ideologů ze šedesátých let 20. století, srov. **SVÁTEK**, *Vztahy*, s. 55.

⁴⁷⁵ Petr Drulák sice zdůraznil, že se v časopise „Mezinárodní vztahy“ v letech 1966-1968 objevila řada témat z teorie mezinárodních vztahů, ale já se domnívám, že v drtivé většině se jednalo o souhrn základních informací k danému přístupu bez vlastní analýzy autorů. Navíc texty nevedly k diskusi, jež by stimulovala československé vědecké prostředí. Srov. **DRULÁK**, *Záblesk*, s. 53-54.

⁴⁷⁶ **KESSLER**, *Politikberatung*, s. 233.

⁴⁷⁷ Například Paul Noack odmítal označení DGAP jako „myšlenkovou fabriku“, neboť společnost nepatřila k žádné politické straně, což podle mého názoru spíše souviselo s určitým nepochopením obsahu slova think tank. Srov. **NOACK**, *Die Deutsche Gesellschaft*, s. 387.

⁴⁷⁸ I přes relativně prestižní postavení DGAP ve vědeckém světě existuje o institutu jediná odborná monografie. Srov. **EISERMANN**, *Außenpolitik*. Důležité informace nabízí profilový časopis ústavu „Europa-Archiv“ a také archiv DGAP, který však zůstává nadále zcela neuspořádaný.

⁴⁷⁹ **EISERMANN**, *Außenpolitik*, s. 4.

⁴⁸⁰ **HAASE**, *Pragmatic Peacemakers*, s. 18-21. Do roku 1955 neexistoval v SRN žádný institut mezinárodních vztahů.

univerzit.⁴⁸¹ V tomto transferu zastávala politologie klíčové místo jako věda o demokracii, jež měla hrát důležitou roli při denacifikaci, demokratizaci a tzv. reedukaci německého obyvatelstva. Na německých univerzitách se již neměla vyučovat politická věda vycházející z klasické filozofie 19. století a národního hospodářství, naopak se hlavní pozornost měla věnovat politickému systému, dělbě moci a moderní politické ideologii.⁴⁸² V rámci politických věd se v oboru mezinárodních vztahů začalo prosazovat anglosaské pojetí, vycházející z liberální koncepce jednajícího aktéra v rámci mezinárodního systému. Důraz se kladl na analýzu rozhodovacích procesů a řešení konfliktů.⁴⁸³

V čem se odlišovala DGAP od ÚMPE? Především v nezávislosti na politické moci. Přestože většina členů instituce náležela k hlavním dvěma německým stranám (SPD, CDU), sešla se zde celá řada významných podnikatelů, diplomatů, vědců, intelektuálů, kteří patřili k různým politickým seskupením nebo dobrovolným sdružením. DGAP se snažila vystupovat jako alternativa vládních a ministerských míst, proto zveřejňovala v časopise „Europa-Archiv“ klíčové dokumenty z mezinárodní politiky, které jinde nevycházely.⁴⁸⁴ Neméně podstatnou skutečnost představovala finanční nezávislost společnosti, neboť její činnost byla hrazena především ze soukromých darů a členských příspěvků.⁴⁸⁵ Další podstatný rozdíl mezi oběma instituty vidím v tom, že DGAP se již od počátku zařadila do globální „vědecké“ obce,⁴⁸⁶ její členové se účastnili nejvýznamnějších konferencí a na její půdě vystoupila celá řada významných ekonomů, politiků a vědců. Proto snad největší význam DGAP tkví v prostředkování kontaktů odborníků z různých oborů a zemí.⁴⁸⁷

⁴⁸¹ K nejvýznamnějším emigrantům, kteří vybudovali poválečnou politologii a mezinárodní vztahy v SRN, patřili především Ernst Fraenkel, Carl J. Friedrich, Arnold Bertraesser a Eric Voegelin. Přesto zájem o politickou vědu stoupal velmi pomalu. Přestože v roce 1960 navštěvovalo německé vysoké školy kolem 190 000 studentů, politickou vědu jich studovalo pouhých 316. Srov. **FIALA**, *Německá politologie*, s. 62, 77. Rychlý nárůst studentů politologie přišel až v první polovině šedesátých let 20. století.

⁴⁸² **DOERING-MANTEUFFEL**, *Dimensionen*, s. 13; **SURI, Jeremi**, „*Ostpolitik*“, s. 135-136.

⁴⁸³ Ani v případě mezinárodních vztahů nezůstaly stranou politické ideologie a mezinárodní institucionální rámec, srov. **CZEMPIEL**, *Die Entwicklung*, s. 282-286; **VLEKKE**, *Zur gegenwärtigen Situation*, s. 486-490.

⁴⁸⁴ **NOACK**, *Die Deutsche Gesellschaft*, s. 388.

⁴⁸⁵ **EISERMANN**, *Außenpolitik*, s. 4.

⁴⁸⁶ **HAAS**, *Introduction*, s. 4-5. Vzor pro vliv těchto vědeckých institutů představovaly USA prezidenta Kennedyho, který v administrativě zaměstnal celou řadu akademiků a pozorně sledoval vědecké diskuse.

⁴⁸⁷ Nejvíce hostů přijíždělo z USA a Velké Británie. Srov. **GELLNER**, *Ideenagenturen*, s. 175-176. Naprostou samozřejmostí byla špičkově vybavená knihovna a propracovaný vzdělávací program letních škol, symposií, víkendových workshopů a široká paleta dvoudenních specializovaných seminářů.

Na rozdíl od ÚMPE nastolovala DGAP zcela nová témata nebo na ně nazírala z perspektivy, naprosto odlišné od pohledu vlády a odpovědných ministerstev. Již v polovině šedesátých let 20. století, kdy vláda trvala na platnosti Hallsteinovy doktríny, se v DGAP pochybovalo o její využitelnosti v politice znovusjednocení. DGAP poukazoval na skutečnost, že ostatní západní státy zásadním způsobem revidovaly postoj k východnímu bloku, ale Bonn stále lpí na rigidní doktríně, která německé zahraniční politice nenabízí příliš široké manévrovací pole.⁴⁸⁸ Jednu z priorit DGAP představovala od poloviny šedesátých let 20. století široká diskuse o novém směřování německé zahraniční politiky, především v rámci tzv. východní a německé politiky. K tomuto účelu spojily síly dvě hlavní studijní skupiny DGAP, Studijní skupina pro mezinárodní bezpečnost, v čele s politiky SPD Fritzem Erlerem a později Helmutem Schmidtem, a Studijní skupina pro německé vztahy se Sovětským svazem a zbylými východními zeměmi, kde dominovali politici CDU/CSU Kurt Birrenbach a Richard von Weizsäcker.⁴⁸⁹

Odborníci z DGAP jednak zpochybnili prospěšnosti Hallsteinovy doktríny, jednak předložili vlastní koncept nové německé zahraniční politiky, který podle mého názoru z velké části vycházel z koncepce nové východní politiky kolem berlínského starosty Brandta.⁴⁹⁰ Pro experty z DGAP byl základem veškerých eventuálních změn dlouhotrvající mír v Evropě, který neměl být idealistickou iluzí, ale smluvním závazkem všech evropských států v rámci nového pojetí evropské spolupráce. Mír měl od základu změnit dosavadní mezinárodní systém vzešlý z konfrontací studené války. Toto evropské mírové uspořádání měla prosazovat především západoněmecká zahraniční politika, aby ukázala rozchod s agresivní nacistickou politikou. Ředitel DGAP Wilhelm Cornides varoval, že pokud Bonn tento koncept nepřijme, ocitne se v mezinárodní izolaci, neboť „... *jedna cesta vede ke strnulé fixaci na cíl státního znovusjednocení Německa a k dogmatismu, který v zahraničí nemohou pochopit; druhá nechá lehce zapadnout problém německého jednotného státu v barokním přebytku celoevropské myšlenky.*“⁴⁹¹ Cornides také vyzýval německé politiky, aby se začali chovat jako Evropané a přijali výsledky druhé světové

⁴⁸⁸ **SCHUSTER**, *Deutschlands staatlicher Existenz*, s. 275-278.

⁴⁸⁹ Zájem o problematiku východní Evropy se odrazil také v sestavení dalších diskusních grémíí, srov. **BIRRENBACH**, *25 Jahre*, s. 366-368.

⁴⁹⁰ Inspiraci lze doložit také hojnou účastí zástupců berlínské SPD na zasedání DGAP, kde patřili k hlavním referentům o každodenní politice v NDR. Srov. **EISERMANN**, *Außenpolitik*, s. 191-192.

⁴⁹¹ **CORNIDES**, *Prioritäten* (I.), s. 908.

války, včetně posunu polských hranic na Západ a odsunu Němců ze střední a východní Evropy.⁴⁹²

Cornidesovy návrhy se také objevily v návrhu činnosti Studijní skupiny pro německé vztahy se Sovětským svazem a zbylými východními zeměmi z června 1965. Idea evropského mírového uspořádání se objevovala v souvislosti s oslabením sovětské vojenské hegemonie ve východní Evropě. V materiálu byla zmíněna premisa, která poté tvořila výchozí bod veškerých návrhů východní a německé politiky. Tato premisa zněla, že na rozdíl od dosavadní politiky orientující se na znovusjednocení vycházel dokument z priority celkového uvolnění (détente), což mělo umožnit nejen aktivní činnost SRN v mezinárodní politice, ale též usnadnit možné znovusjednocení.⁴⁹³ Materiál nabízel k diskusi celou řadu prostředků, jak zahájit dialog s východní Evropou, z nichž hlavní roli hrály kulturní, církevní a vědecké kontakty a nabídka hospodářské spolupráce. I v následujícím období se DGAP svými postoji blížila spíše Brandtovu pojetí. To dokládalo mimo jiné i členství v DGAP řady diplomatů, vědců a podnikatelů, kteří kritizovali dosavadní zahraničně-politický kurz vůči východní Evropě a přimlouvali se za vytvoření nového konceptu, vycházejícího z popření Hallsteinovy doktríny, se snahou o vytvoření atmosféry, jež by umožnila zahájit dialog s východoevropskými zeměmi a NDR.⁴⁹⁴

V období velké koalice v letech 1966-1969 se diskuse v rámci DGAP soustředily na dvě témata. Jednak na otázku přístupu k NDR, jednak na dosavadní strategii Bonnu ve východní politice. Zatímco Bonn volil vůči NDR strategii naprosté izolace, v DGAP se diskutovalo o její úspěšnosti a přínostu pro život obyčejných Němců. Přestože studijní skupina v únoru 1967 prohlásila, že bude lepší „... *nechat otázku uznání (NDR – pozn. RS) ještě otevřenou*“⁴⁹⁵, zároveň kritizovala, že dosavadní přístup k východnímu Berlínu zhoršuje životní standard a situaci východoněmeckých obyvatel. Proto navrhovala, aby

⁴⁹² K tomu přidal také požadavek, aby se politici, především z řad CDU/CSU, vzdali snahy o získání atomové zbraně, neboť to by vedlo pouze k další eskalaci německé a evropské otázky. Srov. *Tamtéž* (I), s. 910-914; (II), s. 100-101. **EISERMANN**, *Außenpolitik*, s. 200.

⁴⁹³ *Návrh pracovního plánu pro Studijní skupinu pro německé vztahy se Sovětským svazem a zbylými zeměmi Východu*, červenec 1965, in: DGAP, Studiengruppe II, A-Z, Aktenvermerke.

⁴⁹⁴ Ke členům studijní skupiny náleželi ve druhé polovině šedesátých let 20. století například hlavní představitelé Plánovacího úřadu na Ministerstvu zahraničí SRN Günter Diehl a Egon Bahr, vysocí úředníci na ministerstvu zahraničí Erwin Wickert a Ulrich Sahm, podnikatelé Otto Wolff von Amerongen a Wilhelm Bayer, politologové Richard Löwenthal a Klaus Mehnert a specialisté na Sovětský svaz Erich Kordt a Boris Meissner, srov. **EISERMANN**, *Außenpolitik*, s. 210-211.

⁴⁹⁵ *Zpráva o činnosti Studijní skupiny pro německé vztahy se Sovětským svazem a zbylými zeměmi Východu před Prezidiem DGAP*, 13. 2. 1967, in: DGAP, Arbeitsberichte: Präsidium, Studiengruppen, 1967-70. Ovšem již v letech 1968-1969 se stále více členů DGAP přimlouvalo za mezinárodní uznání NDR. Srov. **EISERMANN**, *Außenpolitik*, s. 248-249.

Bonn usiloval o zlepšení jejich každodenního života i za cenu, že bude nutné navázat s východním Berlínem politické vztahy. Dále navrhovala bilaterální jednání s Moskvou i ostatními středoevropskými zeměmi. Především se mělo hovořit o hospodářské a technologické spolupráci a o přijetí smlouvy o vzdání se násilí ve vzájemných vztazích jako základního předpokladu pro vytvoření evropského mírového uspořádání.⁴⁹⁶

ÚMPE a DGAP spojovala zprostředkovatelská role mezi východoevropskými a německými politiky. DGAP vystupovala jako nezávislá instituce, jež často na konferencích a sympoziích zprostředkovávala tajná setkání představitelů vlády s osobnostmi z východního bloku.⁴⁹⁷ V rámci československo-západoněmecké spolupráce připomínám činnost Antonína Šnejdárka.⁴⁹⁸ K realizaci pravidelných kulatých stolů pořádaných ÚMPE a DGAP již kvůli invazi do Československa nedošlo.⁴⁹⁹

V DGAP předložila studijní skupina na jednání v říjnu 1968 interpretaci invaze, jež se shodovala se stanovisky vlády. Moskva podle nich měla podlehnout zcela mylnému přesvědčení o nebezpečí ze strany SRN. I přes negativní propagandu ve východoevropských zemích „... musí spolková republika pokračovat v dosavadním kurzu, který jí přinesl úspěchy i na Západě. Zároveň by se Bonn měl zdržet vlastní iniciativy, aby se vyhnul přílišné publicitě“.⁵⁰⁰ Za velmi přínosný k otázce hodnocení invaze považuji vnitřní materiál DGAP „Sovětská intervence do Československa“, a to jak z hlediska vojenského, hospodářského i ideologického. Podle něj sovětská strana poškodila vlastní zájmy, neboť kromě zdánlivého upevnění jednoty Varšavské smlouvy způsobila invaze relativně vysoké hospodářské ztráty a zásadně poškodila pozitivní obraz „socialistického internacionalismu“.⁵⁰¹ Podle DGAP se východní politika měla více soustředit na dialog s Moskvou.

⁴⁹⁶ Zároveň se měl Bonn vystříhat vlastní iniciativy, jež by vedla k navázání diplomatických vztahů, a to do doby, než tzv. „železný trojúhelník“ (Polsko, Československo, NDR) nezmění nepřátelský postoj vůči SRN. Srov. *Podklady pro pracovní skupinu k tématu: „Taktické alternativy k německé východní politice“*, 9. ledna 1968, in: DGAP, Studiengruppe II, A-Z, Aktenvermerke 1965-1968.

⁴⁹⁷ SRN udržovala diplomatické styky ze zemí východního bloku pouze s Rumunskem a Jugoslávií.

⁴⁹⁸ Srov. *Pracovní plán pro rok 1968 – kontakty s východoevropskými instituty*, in: DGAP, Arbeitsberichte: Präsidium, Studiengruppen, 1967-70.

⁴⁹⁹ **EISERMANN**, *Außenpolitik*, s. 237.

⁵⁰⁰ *Zpráva ze zasedání Studijní skupiny pro německé vztahy se Sovětským svazem a zbylými východními zeměmi*, 7. října 1968, in: DGAP, Studiengruppe II, A-Z, Aktenvermerke 1965-1968.

⁵⁰¹ Dokument stanovil za hlavní důvod invaze strach a nervozitu na sovětské straně. Srov. *Sovětská intervence do Československa*, bez data, in: DGAP, Studiengruppe II, A-Z, Aktenvermerke 1965-1968.

Nová vládní koalice SPD/FDP, která vznikla v roce 1969, se mohla při profilaci zahraničně-politické orientace opřít o podporu DGAP a její názor, že by se bezprostředně měly zahájit rozhovory s východoevropskými zeměmi.⁵⁰² Otázka mezinárodního uznání NDR patřila k nejkontroverznějším na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 20. století. Zatímco politické strany se o této možnosti vyjadřovaly pouze nepřímou či v náznacích, DGAP s ní na podzim 1968 otevřeně počítala, neboť pouze uznáním NDR se mohl změnit vztah mezi SRN a SSSR a ostatními východoevropskými zeměmi. David Eisermann napsal, že tato myšlenka přišla příliš brzy, a proto materiál nebyl publikován, aby nezhoršil pohled na probíhající jednání mezi SRN a východoevropskými zeměmi v očích německé veřejnosti.⁵⁰³ Zatímco do roku 1970 předběhla DGAP ve svých závěrech postup vlády, při samotných jednáních o smlouvách s Polskem a SSSR tomu tak nebylo, naopak DGAP představovala v tomto období spíše pasivnějšího aktéra. Za hlavní důvod považují volbu nového předsedy DGAP, zkušeného politika CDU Carla Carstense, jenž však tuto funkci bral jen jako pouhou „vědeckou mezihru“⁵⁰⁴ ve své politické kariéře.

I přes určitou pasivitu ovlivnila DGAP velkou měrou rozhodování SRN v zahraniční politice. Již v květnu 1970 vydal jeden ze členů společnosti text, ve kterém se zabýval otázkou uznání západní polské hranice na Odře a Nise. Autor se jednoznačně vyslovoval pro uznání hranice, jež mělo tvořit základ míru v Evropě a odpovídat evropské realitě po roce 1945.⁵⁰⁵ Po podepsání tzv. moskevské smlouvy se však otázka uznání polsko-německé hranice přesunula do roviny vnitroněmecké politiky, neboť „... v moskevské smlouvě je hranice na Odře a Nise sice ne de iure, ale de facto uznána“⁵⁰⁶. Moskevskou smlouvu považovali experti z DGAP za průlomovou, jelikož neurčila jen rámeček, ale také hranice pro jednání s dalšími zeměmi. Podobnou roli hrála DGAP také v německo-československých jednáních, neboť již od počátku upozorňovala na význam neplatnosti mnichovské smlouvy pro československou stranu. Zároveň instituce připravila

⁵⁰² *Zpráva o činnosti Studijní skupiny pro německé vztahy se Sovětským svazem a zbylými východními zeměmi v období 18. 12. 1969 – 1. 9. 1969*, in: DGAP, Arbeitsberichte: Präsidium, Studiengruppen, 1967-70; *Zpráva o činnosti Studijní skupiny pro německé vztahy se Sovětským svazem a zbylými východními zeměmi v období 1. 12. 1969 – 4. 5. 1970*, in: DGAP, Arbeitsberichte: Präsidium, Studiengruppen, 1967-70.

⁵⁰³ **EISERMANN**, *Außenpolitik*, s. 256-257.

⁵⁰⁴ Tímto termínem Carstens označil ve svých pamětech období 1970-1972, kdy vedl DGAP. Srov. **CARSTENS**, *Erinnerungen*, s. 387; **SZATKOWSKI**, *Karl Carstens*, s. 206-219. Proti volbě Carstense se stavěla i řada politiků z SPD, kteří očekávali, že v čele DGAP stane někdo s názory, podobnějšími postojům nové vlády, srov. **EISERMANN**, *Außenpolitik*, s. 265.

⁵⁰⁵ **SCHEUNER**, *Die Oder-Neiße-Grenze*, s. 379-380.

⁵⁰⁶ *Diskuse o německo-polských vztazích*, 16. listopadu 1970, in: DGAP, Studiengruppe II, Sitzungsunterlagen, 1970-1972.

několik právních expertíz, které se zabývaly situací, jež by nastala, kdyby mnichovský smlouva neplatila od samého počátku nebo až od března 1939. Chápali otázku mnichovské smlouvy jako německý vnitropolitický problém, který neměl s minulostí nic společného.⁵⁰⁷ Ovšem zároveň doplnili, že kompromis se bude hledat velmi dlouho a komplikovaně, proto „... se za nejsnadnější východisko nabízí otázka, zda mnichovská dohoda dosud platí či už je neplatná, či od kdy neplatí, vynechat; vyjít z neplatnosti mnichovské dohody a pokusit se pragmaticky upravit všechny s tím související otázky, a to v jedné urovnávací smlouvě“.⁵⁰⁸

V polovině ledna 1972 se studijní skupina pro německé vztahy se Sovětským svazem a ostatními východními zeměmi sešla na posledním zasedání. Důvodem byla jednak úspěšnost východní politiky, neboť kromě Československa již SRN uzavřelo smlouvy se všemi významnými státy východního bloku, jednak fakt, že pozornost veřejnosti se odvrátila od východní Evropy k Celoevropské konferenci o bezpečnosti a spolupráci (KBSE).⁵⁰⁹ Diskutující, z nichž se většina hlásila k opozičním stranám CDU/CSU, vyjádřili na zasedání překvapivě podporu dosavadnímu postupu vlády. Místy se objevily i kritické či skeptické poznámky, neboť se zdálo „... nanejvýš nepravděpodobné, že by Sovětský svaz mohl být připraven na to, vzdát se Brežněvovy doktríny nebo se vzdát nároku na její použití“.⁵¹⁰ Ovšem zároveň neviděli pro budoucí vývoj vztahů mezi Východem a Západem jinou alternativu. Souhlasili se základní zahraničně-politickou koncepcí SPD/FDP, že na základě hospodářské, technologické, vědecké a kulturní spolupráce je možná liberalizace východní Evropy, což mohlo dokonce vést ke změně samotného komunistického režimu.⁵¹¹

DGAP, na rozdíl od ÚMPE, lze označit za klasického nestátního aktéra v oblasti politického poradenství. Dokázala nastolit vlastní témata, připravit řadu odborných studií a analýz, které byly k dispozici politikům i veřejnosti. Také vytvořila podmínky pro časté setkávání osob z politického, vědeckého a podnikatelského života, čímž zásadním způsobem přispěla ke zkvalitnění politického rozhodování. Význam a vliv DGAP podle

⁵⁰⁷ *Diskuse o německo-polských vztazích*, 16. listopadu 1970, in: DGAP, Studiengruppe II, Sitzungsunterlagen, 1970-1972.

⁵⁰⁸ *Pracovní podklady pro zasedání Studijní skupiny pro německé vztahy se Sovětským svazem a zbylými východními zeměmi*, 16. listopadu 1970, in: DGAP, Studiengruppe II, Sitzungsunterlagen, 1970-1972; *Záznam o zasedání Studijní skupiny pro německé vztahy se Sovětským svazem a zbylými východními zeměmi*, 8. února 1971, in: DGAP, Studiengruppe II, Sitzungsunterlagen, 1970-1972. **EISERMANN**, *Außenpolitik*, s. 268.

⁵⁰⁹ **EISERMANN**, *Außenpolitik*, s. 272.

⁵¹⁰ *Záznam o zasedání Studijní skupiny pro německé vztahy se Sovětským svazem a zbylými východními zeměmi*, 17. ledna 1972, in: DGAP, Studiengruppe II, Sitzungsunterlagen, 1970-1972; **NIEDHART**, *Revisionistische Elemente*, s. 250.

⁵¹¹ *Tamtéž*, s. 35.

mě nejlépe dokresluje fakt, že podle jejího vzoru vznikla v SRN celá řada podobných nevládních organizací, jež se soustředily na zkvalitňování politické kultury.⁵¹²

Odsunutí Němci jako příklad „nátlakové skupiny“

Mezi nejčastější nestátní aktéry patří zájmové skupiny, které se snaží různými prostředky získat vliv na rozhodování volených zástupců občanů. Od nich se liší především tím, že jejich legitimita nepochází z voleb, ale její členové se sdružili na základě racionální volby za účelem maximalizace svého užitku. Zájmová skupina většinou usiluje o to, aby její konkrétní a individuální zájem získal podobu obecného zájmu, který se podaří „vnutit“ politikům i veřejnosti.⁵¹³ Za příklad „nátlakové skupiny“ jsem zvolil Němce, kteří museli po druhé světové válce opustit své domovy ve střední a východní Evropě a přestěhovat se na území budoucí SRN.⁵¹⁴ Jako relativně homogenní skupina dokázali zformulovat požadavky, které ve velké míře ovlivňovaly německou zahraniční politiku vůči východní Evropě v padesátých a šedesátých letech 20. století.⁵¹⁵ Pokusím se odpovědět na

⁵¹² Asi nejvýznamnější roli v oblasti zahraniční politiky hrají kromě DGAP různé vzdělávací a vědecké ústavy, jež mají blízko k politickým stranám a soustředí se na tzv. politické vzdělávání, například Konrad-Adenauer-Stiftung, Friedrich-Ebert-Stiftung, Friedrich-Naumann-Stiftung; Hanns-Seidel-Stiftung ad. Srov. **GELLNER**, *Ideenagenturen*, s. 211-216.

⁵¹³ Výzkumem vlivu zájmových skupin na demokratickou společnost se zabývala především teorie veřejné volby v ekonomii a politologii, srov. **OLSON**, *The Logic*, s. 132-167; **OLSON**, *Vzestup*, s. 18-38; **SOBĚHART**, *Die Nostrifikation*, s. 119.

⁵¹⁴ Jsem si vědom terminologického problému při pojmenování této skupiny, neboť souvisí s konkrétní kolektivní identitou. V České republice se nejčastěji používá termín „odsunutí“ či „vyhnaní“ Němci. Úřady a starousedlíci v poválečném Německu je označovali za „uprchlíky“, později za „nové občany“ (Neubürgern). Sami Němci ze střední a východní Evropy nazývali „vyhnanými z domova“ (Heimatvertriebene). Naopak v Polsku či NDR je definovali jako „přesídlence“. V této analýze budu používat termín „odsunutí Němci“, který chápu jako zcela neutrální, zahrnující jak Němce, kteří uprchli před Rudou armádou na konci války, tak Němce, odsunuté v poválečných letech, neboť všichni se hlásili ke společné kolektivní identitě. K terminologické otázce, srov. **STICKLER**, *Vom Massenverband*, s. 112-113.

⁵¹⁵ Hodnocení literatury je podobně složité, neboť samotné téma odsunutých Němců dodnes vyvolává ve veřejném životě velké kontroverze (například vznik nadace „Flucht, Vertreibung, Versöhnung“ v Berlíně) a akademické obci (**KITTEL**, **MÖLLER**, *Die Beneš-Dekrete*, s. 541-581; **PEŠEK**, **TUMA**, *Právní normy*, s. 431-460). V Německu se v loňském roce mezi historiky a politickými představiteli rozhořel velký spor o otázce interpretace osudu odsunutých Němců. Spolkový sněm přijal v prosinci 2010 usnesení „60 let Charty německých odsunutých – usmíření dokončeno“, které se krátce na to stalo předmětem ostré kritiky desítek německých historiků. Srov. *60 Jahre Charta der deutschen Heimatvertriebenen – Aussöhnung vollenden*, in: Deutscher Bundestag, 17. Wahlperiode, 15. 12. 2010, Drucksache 17/4193; *ERKLÄRUNG zum Beschluss des Bundestages „60 Jahre Charta der deutschen Heimatvertriebenen – Aussöhnung vollenden“*, 14. únor 2011, (online), (18.02.2011). Dostupné z WWW: <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/type=diskussionen&id=1468>. V historické produkci se často odráží spíše osobní preference než objektivní přístup. K mému tématu mohu doporučit především práce Matthiase Sticklera a Pertti Ahonena. K přehledu nejnovější literatury, srov. **STICKLER**, *Forschungen*, s.

následující otázky: V čem spočíval vliv odsunutých Němců? Jak probíhala jejich integrace do většinové německé společnosti? Jaké měli postavení v německé společnosti? Jak byli úspěšni při prosazování svých požadavků? Jak ovlivňovali německou zahraniční politiku?

Německá historiografie se s problematikou odsunutých Němců ze střední a východní Evropy začala kriticky vyrovnávat až v posledních letech, neboť do té doby jejich integraci označovala za bezproblémovou a jako „jeden z velkých úspěšných příběhů Spolkové republiky Německo“⁵¹⁶. Němečtí historikové nevěnovali osobním prožitkům odsunutých Němců dostatečnou pozornost a soustředili se spíše na popis situace v dočasných táborech, popis špatné bytové politiky a analýzu jejich vlivu na politické spektrum ve spojeneckých zónách. Teprve po rozpadu východního bloku, kdy se v Evropě proběhly nové migrační vlny, byl problém odsunutých Němců zařazen do kontextu zkoumání migrace jako fenoménu 20. století.⁵¹⁷ Spolu s důrazem na dějiny mentalit se objevila analýza pocitů, předsudků, formování kolektivních identit a společenských vzorců chování lidí, konfrontovaných s tradiční místní společností. Tento přístup revidoval představu o „bezproblémové“ integraci odsunutých Němců na základě bezprostředních výpovědí o opačné zkušenosti a mnoha třecích plochách se starousedlíky.

Z čeho vyplýval vliv odsunutých Němců? Především z jejich počtu a rozmístění na území budoucí SRN. Kvůli tažení Rudé armády a s tím spojenými nucenými odsuny ze států východní a střední Evropy po roce 1945 muselo původní vlast opustit 12,54 milionů Němců, z nichž 7,9 milionu skončilo ve třech západních zónách, 4,065 milionu v sovětské zóně.⁵¹⁸ Tak vysoký počet odsunutých Němců, kteří se přesídlili v několika velkých vlnách v období 1945 až 1948, znamenal pro poválečnou německou společnost obrovské břemeno. Po roce 1945 navíc v Německu neexistovala homogenní společnost,⁵¹⁹ která by „nečinně čekala“ a pomáhala s integrací nově příchozích. Naopak, sama německá společnost byla v pohybu a musela se vyrovnat s velkou migrací občanů ve spojeneckých

480-493; **STICKLER**, „... bis an die Memel“?, s. 105-107; **STICKLER**, *Der Aufstieg*, s. 85-88; **STICKLER**, *Nationale Avantgarde*, s. 16-22.

⁵¹⁶ **FRANTZIOCH-IMMENKEPPEL**, *Die Vertriebenen*, s. 3; **STICKLER**, *Vom Massenverband*, s. 111; **HAHN, HAHN**, *Flucht*, s. 332-333; **STICKLER**, *Der Aufstieg*, s. 83.

⁵¹⁷ **NAIMARK**, *Plameny*, s. 9-11; **KRUKE**, *Einleitung*, s. 9-12; **FRANZEN**, *Der vierte Stamm*, s. 1-2.

⁵¹⁸ Největší počet pocházel z východních oblastí Pruska, Slezska a Československa, srov. **ECHTERNKAMP**, *Nach dem Krieg*, s. 50; **WEHLER**, *Vom Beginn*, s. 944.

⁵¹⁹ **KRAUSS**, *Das „Wir“*, s. 27. Význam daných čísel se ještě více projeví při srovnání celkového nárůstu počtu obyvatel Německa v letech 1939-1971 o 19 milionů, z nichž největší podíl zaujímal právě odsunutí Němci. Srov. **LÜTTINGER**, *Der Mythos*, s. 20.

zónách, ať už se jednalo o vojáky wehrmachtu, lidi bez přístřeší, válečné zajatce, nuceně nasazené nebo osoby, které hledaly lépe placenou práci či lepší životní podmínky.⁵²⁰

Odsunutí Němci se neusídlili rovnoměrně po celé SRN neboť spojenecké mocnosti nevytvořily koncepci, jak rozdělit statisíce Němců přicházejících z východní a střední Evropy. Jediným kritériem se stal počet volných bytových jednotek,⁵²¹ proto většina odsunutých Němců skončila v zemědělských oblastech, jelikož města byla za války více poškozena. Následkem toho se lišil jejich podíl na počtu obyvatel v jednotlivých spolkových zemích, což se odrazilo též při volbách do zemských sněmů a Spolkového sněmu. Největší podíl měli ve Šlesvicko-Holštýnsku, kde tvořili 32,2 % obyvatelstva, v Dolním Sasku 23,4 % a v Bavorsku 18,9 %.⁵²² Spojenci považovali otázku integrace za vnitřní problém Německa a z velké části ho nechávali na regionálních samosprávách. Z právního hlediska západní spojenci sice odsunuté Němce formálně zrovnoprávnili s původním obyvatelstvem, jelikož okamžitě dostali německé občanství, zároveň jim však odmítli poskytnout materiální podporu, aby nevznikaly rozdíly mezi starousedlíky a nově příchozími. Německý historik Thomas Grosser napsal, že odsunutí Němci se „... *měli co nejdříve rozplynout ve společnosti, která je přijala, jednostranně se jí přizpůsobit, nadobro v ní zmizet, plně se vzdát toho, co tvořilo či utvářelo jejich identitu*“⁵²³. Proto spojenci trvali na tom, aby se větší skupiny obyvatelstva z bývalých oblastí rozdělily a usadily se tak daleko od sebe, aby nevytvářely uzavřené komunity, které by bránily rychlé asimilaci do většinové společnosti.

Jak probíhala integrace odsunutých Němců do většinové německé společnosti? Právě v nedostatečné integraci vidím jednu z hlavních příčin jejich specifického postavení. Na příkladu Bavorska se pokusím ukázat hlavní problémy, s nimiž se nově příchozí museli potýkat. V Bavorsku se usídlilo přes 1,9 milionu uprchlíků a odsunutých Němců, což ho řadilo na první místo mezi budoucími západními spolkovými zeměmi. Podle počtu obyvatel tvořili „noví“ Němci v Bavorsku kolem 21 % celkového počtu.⁵²⁴ Většina z nich se usadila v zemědělských oblastech Dolního Bavorska, Horních Franků a Horní Falce. Starousedlíci považovali uprchlíky a odsunuté Němce za občany „druhé kategorie“,

⁵²⁰ Srov. **ECHTERNKAMP**, *Nach dem Krieg*, s. 18–40; **WEHLER**, *Vom Beginn*, s. 951–953.

⁵²¹ **NEUPERT**, *Vom Heimatvertriebenen*, s. 111.

⁵²² Údaje pocházejí z roku 1946, srov. **REICHLING**, *Die deutschen Vertriebenen*, s. 30,32; **STICKLER**, *Gegenspieler*, s. 224.

⁵²³ **GROSSER**, *Sudetští Němci*, s. 240.

⁵²⁴ Z těchto bezmála dvou milionů lidí bylo 55% sudetských Němců z bývalého Československa, 25% ze Slezska a 4,5% z východního Pruska. Díky tomu se zvýšil počet obyvatelstva Bavorska ze sedmi na devět milionů. Srov. **PRINZ**, *Die Integration*, s. 25–26; **BAUER**, *Flüchtlinge*, s. 21–27

jejichž údělem měla být rychlá asimilace do většinové společnosti. Při výčtu konfliktních rovin lze na prvním místě uvést střet odlišných identit.⁵²⁵ Navíc spojenecké mocnosti preferovaly identifikaci s lokálními regiony na úkor silné národní identity. Právě tento koncept – „my“, tj. Mnichované nebo Bavoři, vytvořil dichotomii s pojmem „oni-cizinci“, což se vztahovalo právě na sudetské Němce, Slezany, východní Prusy atd. Proto se starousedlíci často vůči nově příchozím negativně vymezovali a netajili se přáním, aby se utečenci co nejdříve vrátili, odkud přišli.⁵²⁶ Situace v Bavorsku byla také specifická tím, že většina „nových“ Němců skončila v malých městech a v obcích s tradičně konzervativním obyvatelstvem.⁵²⁷

K dalším klíčovým faktorům pomalé integrace patřila špatná materiální situace uprchlíků a odsunutých Němců. Sudetoněmecké obyvatelstvo si mohlo v rámci transferu vzít zavazadla o hmotnosti od třiceti do padesáti kilogramů a hotovostí kolem pěti set říšských marek, které však podléhaly vysoké inflaci, a proto byly skoro bezcenné.⁵²⁸ Tato „pauperizace“ uprchlíků a odsunutých Němců velmi ztěžovala jejich integraci do německé společnosti. Většina nově příchozích navíc pocházela z dobře situovaných, vážených měšťanských rodin, takže pro ně velmi bylo depresivní, že je místní obyvatelé v Bavorsku vnímali jako žebráky a tuláky, odkázané na dary a solidaritu druhých. Mezi starousedlíky se brzy rozšířil zvyk mluvit o nových spoluobčanech jako o „gaunerech ze Sudet“ nebo jako „knížatech z Nemanic“ (tzv. „Habenichtse“), kteří jen těží ze štědrosti místních obyvatel.⁵²⁹ Právě nedostatek základního kapitálu a neochota Spojenců či místních samospráv finančně podpořit nově příchozí měly za následek prohloubení závislosti na starousedlících a posílení jejich pocitu, že Německo je jen dočasnou „vynucenou vlastí“, z níž se po určité době budou moci vrátit do původní vlasti.⁵³⁰

Stejná situace panovala i v otázce pracovních příležitostí pro nově příchozí, neboť většina musela vzít zavděk zaměstnáním v zemědělství, přestože většina z nich ovládala řemeslo, měla zkušenost s prací v malých či středních továrnách nebo v minulosti úspěšně podnikala. Odsunutí Němci museli přijímat hůře placená místa, primárně určená pro lidi s

⁵²⁵ Srov. **BAUER**, *Aufnahme*, s. 202.

⁵²⁶ **KRAUSS**, *Das „Wir“*, s. 34–38; **SOBĚHART**, *Nový domov*, s. 157.

⁵²⁷ Problémy s integrací vyjadřuje také statistický údaj z roku 1948, kdy bylo v Bavorsku uzavřeno 95 000 manželství, z nichž 8200 (8,65 %) uzavřeli nově příchozí mezi sebou, přes 16 000 manželství starousedlíci s nově příchozími, avšak téměř 70 000 manželství jen mezi starousedlíky. Srov. **PSCHEIDT**, *Zur Integration*, s. 215.

⁵²⁸ **PSCHEIDT**, *Zur Integration*, s. 201; **SOBĚHART**, *Nový domov*, s. 159.

⁵²⁹ **ZIEGLER**, *Neugablonz*, s. 412; **ECHTERNKAMP**, *Nach dem Krieg*, s. 21.

⁵³⁰ **SCHWARTZ**, *„Zwangsheimat Deutschland“*, s. 116.

nízkou kvalifikací. Tento kvalifikační sestup negativně ovlivňoval psychiku a sebevědomí sudetských Němců. Navíc se většina nově příchozích Němců kvůli špatným platovým podmínkám často stěhovala.⁵³¹ Mnoho z nich žilo ještě dlouho po válce v provizorních obydlích nebo bydleli se starousedlíky, s nimiž se dělilo o sociální zařízení, kuchyň či prádelnu, což vytvářelo řadu konfliktních situací. Ještě v roce 1950 žily téměř dvě třetiny všech nově příchozích Němců v podnájmu, jelikož si nemohli dovolit vlastní byt.⁵³² Integrace nových obyvatel do německé společnosti se nakonec podařila díky hospodářskému vzestupu a finanční podpoře Spolkové vlády.

Problémová integrace měl za následek idealizaci „německého Východu“.⁵³³ Odsunutí Němci si vytvořili představu o ideálním německém Slezsku, Pomořanech, Pobaltí či Sudetech, kde žili od „nepaměti“.⁵³⁴ Proto trvali na formulaci, že byli vyhnáni z „vlasti“ či „domova“ všech Němců, tudíž by se každá německá vláda měla bojovat za jejich „právo na domov“ a za možnost návratu. Tuto představu posilovali cílenou prezentací bohaté historie německého východu, pojmenováváním ulic v SRN podle východopruských či slezských měst, veřejným připomínáním „slavné“ německé historie a kulturní vyspělosti, jež převyšovala jiné národy ve východní a střední Evropě. Klíčovou rolí v této sebe prezentaci hrála především častá setkání zemských sdružení, regionů a měst, jejichž funkce nespočívala pouze v opakování „státoprávních“ požadavků, ale především v utužování kolektivní představy o „ztraceném domově“ a vlastním postavení jako „posledních Hitlerových obětí“.⁵³⁵ Důležitý podíl na kolektivní představě měla i část německé historické obce, jež se snažila prezentovat „... odsun Němců z východu jako část

⁵³¹ Srov. **GROSSER**, *Sudetští Němci*, s. 247; **BAUER**, *Flüchtlinge*, s. 211-218; **BAUER**, *Die Integration*, s. 16-17.

⁵³² **BAUER**, *Die Integration*, s. 11; **STEINERT**, *Die grose Flucht*, s. 564.

⁵³³ **HAHN, HAHN**, *Flucht*, s. 350.

⁵³⁴ Německá historička Eva Hahnová interpretovala radikalizaci sudetoněmeckého politického hnutí v meziválečném Československu právě jako příklad tradice velkoněmectví 19. století, která v těchto Němcích mimo Německo přežívala. V tomto ohledu se nejen sudetští Němci, ale i Němci ve Slezsku a Pomořanech, považovali za Němce, kteří jen shodou náhod žijí mimo Německo, a proto se jen velmi těžko smiřovali s existencí jiného státu. **HAHNOVÁ**, „*Mnichov*“, s. 26. Sudetští Němci dokonce vycházeli z představy, že jsou členy specifické národnostní skupiny původního německého národa, podobně jako například Bavoři či Švábové.

⁵³⁵ **KITTEL**, *Preußens Osten*, s. 435-436; **KOSSERT**, *Kalte Heimat*, s. 345-347. Německý historik Andreas Kossert velmi dobře ukázal, jak byl tento idealizovaný obraz zjednodušený a jednostranný, neboť nepočítal s důležitou rolí jiných národů, také národnostní a státní příslušnost této části k Německu byla v historii často velmi sporná. Srov. **KOSSERT**, *Ostpreussen*, s. 387-395. Nezastupitelnou roli hrály tiskoviny odsunutých Němců, které vycházely v mnohatisícových nákladech, například „*Das Ostpreußenblatt*“ měl v roce 1959 náklad 128 000 výtisků, „*Die Pommersche Organ*“ v roce 1960 necelých 70 400 kusů a „*Unser Oberschlesien*“ v roce 1962 skoro 22 900 výtisků. Srov. **WEISS**, *Die Organisationen*, s. 205.

německé katastrofy v nejnovějších dějinách“.⁵³⁶ Jaké bylo postavení odsunutých Němců uvnitř německé společnosti? Význam spočíval ve vysokém zastoupení jejich představitelů ve státní sféře, zejména ve všech stupních státní správy i v politických orgánech.

Tabulka: Odsunutí Němci jako poslanci Spolkového sněmu 1957 - 1976⁵³⁷

Odsunutí Němci jako poslanci Spolkového sněmu 1957 - 1976					
	1957- 1961	1961- 1965	1965- 1969	1969- 1972	1972- 1976
CDU/CSU	21	32	28	20	24
z toho CSU	4	5	5	3	3
SPD	22	26	26	30	32
FDP	6	7	5	4	5
DP	3	0	0	0	0
Celkem	52	65	60	54	61
Celkem poslanců	519	521	518	518	518
Podíl (procenta)	10%	12,50%	11,60%	10,40%	11,80%

Z výše uvedené tabulky vyplývají dvě základní skutečnosti. První je vyšší počet poslanců z řad odsunutých Němců v SPD na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 20. století než v CDU/CSU, přestože obě strany zastávaly postoje, které více odpovídaly původním požadavkům odsunutých Němců. Druhým poznatkem je konstantní počet poslanců, což dokazuje početnost voličů z řad odsunutých Němců.

Tabulka: Odsunutí Němci jako zaměstnanci státních úřadů⁵³⁸

⁵³⁶ **SCHIEDER**, *Die Vertreibung*, s. 1. Právě požadavek „východoněmecké znamená celoněmecké“ přesně odpovídal sebestylizaci odsunutých Němců, kteří se nepovažovali pouze za reprezentanty partikulárních zájmů, ale za mluvčí celého německého národa. Srov. **STICKLER**, *Vom Massenverband*, s. 117. Mnoho německých historiků, kteří se angažovali v konceptu „velkoněmeckých“ dějin, se aktivně účastnilo nacistických plánů na obsazení východních oblastí a vycházelo z předválečných pseudoetnologických premis tzv. Volksgechichte. K hlavním představitelům patřili Theodor Schieder, Werner Conze a Hans Rothfels. Srov. **RAPHAEL**, *Von der Volksgeschichte*, s. 7-8; **MOMMSEN**, „*Gestürzte Denkmäler*“?, s. 96, 102-104; **PEŠEK**, *(Západo)německé dějepisectví*, s. 568-570; **KITTEL**, *Preußens Osten*, s. 443-446.

⁵³⁷ **STICKLER**, „*Ostdeutsch heißt Gesamtdeutsch*“, s. 194.

⁵³⁸ **BEER**, *Die Vertreibung*, s. 220.

Odsunutí Němci jako zaměstnanci státních úřadů						
	1952		1960		1966	
	celkem	odsunutí	celkem	odsunutí	celkem	odsunutí
Státní zaměstnanci	48.000	15.000	60.000	16.000	75.000	18.000
Úředníci	21.000	5.000	67.000	15.000	95.000	20.000
Dělníci	20.000	2.000	69.000	17.000	106.000	23.000
celkem	89.000	22.000	196.000	48.000	276.000	61.000

Z tabulky lze vyčíst vysoký počet státních úředníků a zaměstnanců, blížíci se až jedné čtvrtině. Tento počet vysoce převyšuje podíl odsunutých Němců na celkovém počtu obyvatel.⁵³⁹ Proto tento údaj pokládám za ilustrativní pro pozici odsunutých Němců jako aktivní, účinné zájmové skupiny.

Nemenší význam měly i spolky odsunutých Němců, které však začaly vznikat až ve druhé polovině padesátých let 20. století. Po roce 1945 se spojenci ještě obávali radikalizace německé společnosti, proto neumožnili vyhnaným Němcům zakládat dobrovolná sdružení. Hlavní roli hrál „Svaz vyhnanců“ (Band der Vertriebenen, BdV), který vznikl v říjnu 1957 spojením několika menších spolků. BdV sdružoval na konci padesátých let 20. století kolem 3,5 milionu členů, byl tedy druhým nejpočetnějším dobrovolným sdružením v SRN.⁵⁴⁰ Reprezentoval velkou masu potenciálních, jednotných voličů, čímž zvyšoval svůj význam na politickém poli a u politických partnerů, kteří se ve svých prohlášeních snažili vyjít vstříc požadavkům odsunutých Němců, aby se nepřipravili o jejich hlasy. Právě napojení na klíčové politické strany, státní administrativu a jiné zájmové skupiny zvyšovalo význam odsunutých Němců v německém politickém systému.⁵⁴¹

Jak byli odsunutí Němci úspěšní při prosazování svých požadavků? Jejich hlavním cílem bylo zlepšení vlastní ekonomické situace. Dosáhli ho především díky hospodářskému boomeru v padesátých a šedesátých letech a díky vysoké kvalifikaci, flexibilitě a zručnosti. Většina z nich se zanedlouho přestěhovala do průmyslových center a měst na západě země s vysokou poptávkou po kvalifikované pracovní síle. Největší

⁵³⁹ STICKLER, „Der Demontage wehren“, s. 324-325.

⁵⁴⁰ Srov. STICKLER, *Gegenspieler*, s. 225; STICKLER, *Der Aufstieg*, s. 91-93.

⁵⁴¹ Matthias Stickler v tomto kontextu hovořil o odsunutých Němcích jako účinné „nátlakové skupině“, která dokázala prosadit své zájmy především ve vnitřní politice. Srov. STICKLER, „Nationale Avantgarde“, s. 33; STICKLER, „Ostdeutsch heißt Gesamtdeutsch“, s. 191-208.

uplatnění našli v nových továrnách a státních úřadech.⁵⁴² Velký význam pro ekonomickou soběstačnost odsunutých Němců mělo i přijetí zákona o vyrovnání škod z roku 1952. Při jeho schvalování se projevila síla odsunutých Němců jako zájmové skupiny, neboť dokázali přesvědčit odpovědné politiky a úředníky, aby se jednotlivá ustanovení v plném rozsahu týkala také odsunutých Němců. Na základě zákona obdrželi největší část finančních prostředků.⁵⁴³

Jak byli úspěšní při prosazování svých požadavků v zahraniční politice? Při určitém zjednodušení lze říci, že základní zahraničně-politický cíl odsunutých Němců představovala možnost revize výsledků druhé světové války a návrat k předválečným hranicím z roku 1937.⁵⁴⁴ Za klíčový dokument považují tzv. Chartu odsunutých Němců ze srpna 1950 se základním zdůvodněním výše uvedeného cíle, a to v duchu „*práva na domov*“. Vzdali se „*pomsty a odplaty*“, chtěli se intenzivně podílet „... na vybudování jednotné Evropy, kde by mohly žít národy bez strachu a nátlaku“ a na „... znovuoobnovení Německa a Evropy“.⁵⁴⁵ Kořeny křesťanské západní civilizace se projevily především ve zdůvodnění „*práva na domov*“, neboť v textu se uvádělo: „*Ztratili jsme domov. Lidé bez domova jsou cizinci na této Zemi... Zbavit lidi nátlakem domova, znamená zabít je na duchu... Proto se cítíme povoláni požadovat, aby právo na domov bylo uznáno a uskutečňováno jako základní právo lidstva darované od Boha.*“⁵⁴⁶ Autoři textu se snažili vyvozovat právo na domov z božího zákona, tudíž interpretovali odsun jako zločin proti Bohu. Ovšem zcela zapomněli zmínit hrůzy druhé světové války, holocaustu, válečných utrpení, jež odsunu předcházely. V jejich pojetí proběhlý odsun odehrával jaksi náhodou,

⁵⁴² Do podepsání mezinárodních smluv o možnosti zaměstnání většího počtu zahraničních pracovníků na počátku šedesátých let 20. století tvořili právě odsunutí Němci hlavní rezervoár pracovních sil v německém průmyslu. Srov. **AMBROSIUS**, *Der Beitrag*, s. 47-51.

⁵⁴³ **FRANZIOCH-IMMENKEPPEL**, *Theoretische Ansätze*, s. 20; **WEHLER**, *Bundesrepublik und DDR*, s. 259-260; **STICKLER**, *Der Aufstieg*, s. 195; **STICKLER**, „*Nationale Avantgarde*“, s. 35. Peníze měly být vyplaceny různým skupinám obyvatel, které se potýkaly s následky války, například pozůstalým po obětech spojeneckého bombardování, válečným veteránům, invalidům či odsunutým Němcům, kterým vznikla velká finanční ztráta ad. **SCHILLINGER**, *Der Lastenausgleich*, s. 189-191.

⁵⁴⁴ **AHONEN**, *German Expellee Organizations*, s. 354. V případě Sudet, které by podle tohoto vymezení náležely k Československu, se odsunutí Němci zase odvolávali na to, že v roce 1919 sudetští Němci jasně vyjádřili své přání připojení k Německu, ale československá armáda potlačila jakékoli protesty. Srov. **AHONEN**, *The Influence*, s. 32.

⁵⁴⁵ *CHARTA der deutschen Heimatsvertriebenen*, Stuttgart, 5. srpna 1950, (online), (02.01.2011), in: Themenportal Europäische Geschichte, 2010. Dostupné z WWW: <http://www.europa.clio-online.de/2010/Article=464>

⁵⁴⁶ *Tamtéž*; **STICKLER**, „... bis an die Memel“?, s. 110; **AHONEN**, *Domestic Constraints*, s. 35.

mimochodem, jako rána osudu.⁵⁴⁷ V textu se neobjevila ani zmínka o vině, odpuštění či usmíření.

„Právo na domov“ nepředstavovalo v tomto pojetí pouhý partikulární zájem odsunutých Němců, nýbrž se mělo stát součástí celé německé zahraniční politiky, která se hlásila k zásadám mezinárodní práva a křesťanskému základu. V zájmu této premisy vystupovaly spolky a sdružení odsunutých Němců jako jakési další ministerstvo zahraničí, neboť se cítily nejlépe povolány k jednání s východoevropskými státy.⁵⁴⁸ Ovšem v praktické činnosti navrhovaly vyčkat s jednáními do doby, než uznají „právo na domov“ a omluví se za škody způsobené odsunem.⁵⁴⁹ Odsunutí Němci se snažili vetovat především rozhovory s Polskem, neboť uznání polských hranic na Odře a Nise by znamenalo uznání ztráty bývalých německých oblastí.

Proč hrála sdružení odsunutých Němců ve vztahu k východní politice takovou roli? Důvodem byl určitý nezájem vlády o východní Evropu, neboť Adenauer dával přednost integraci do západoevropských hospodářských a vojenských struktur. Radikální antikomunismus odsunutých Němců zcela rezonovaly s Adenauerovými představami o zahraniční politice.⁵⁵⁰ Odsunutí Němci reprezentovali relativně velkou, homogenní skupinu obyvatel, která netříštila své síly při prosazování mnoha politických témat a soustředila se jen na několik z nich. V neposlední řadě je důležité zmínit, že státy východního bloku reagovaly spíše na prohlášení odsunutých Němců než na vládní usnesení,⁵⁵¹ takže u obyvatelstva ve východním bloku brzy převládl pocit, že zahraniční politiku určují pouze odsunutí Němci.

Silný vliv odsunutých Němců na východní politiku v průběhu šedesátých let 20. století slábl, a to především v důsledku celkové proměny německé společnosti, která se začala více věnovat vztahům s východními sousedy. Různé občanské aktivity, jež horovaly

⁵⁴⁷ Historik Jörg Hackmann ve svém rozboru Charty správě uvedl, že se jednalo o typický text ideového prostředí počátku Adenauerovy vlády, kdy se veřejně nemluvalo o hrůzách druhé světové války, ani o možné vině či odpuštění. Srov. HACKMANN, *Die „Charta der deutschen Heimatsvertriebenen“*, s. 3; STICKLER, *„Der Demontage wehren“*, s. 326; AHONEN, *Domestic Constraints*, s. 37.

⁵⁴⁸ AHONEN, *German Expellee Organizations*, s. 353.

⁵⁴⁹ STICKLER, *„... bis an die Memel“?*, s. 111-112; STICKLER, *„Ostdeutsch heißt Gesamtdeutsch“*, s. 99, 117, 347.

⁵⁵⁰ Příkladem může být například požadavek odsunutých Němců, aby o budoucí podobě hranic rozhodovalo až sjednocené svobodné Německo, což přesně odpovídalo Adenauerovu postoji vůči východnímu bloku. Srov. STICKLER, *„... bis an die Memel“?*, s. 121; AHONEN, *The Influence*, s. 133; AHONEN, *Domestic Constraints*, s. 43.

⁵⁵¹ Odsunutí Němci byli v negativním obrazu SRN ve východní Evropě ztotožňováni s „revanšisty“ nebo „fašisty“, kteří nechtějí uznat poválečnou realitu. Srov. STICKLER, *Vertriebene*, s. 180.

pro dialog s východním blokem, se sice staly cílem útoků ze strany odsunutých Němců, kteří je obviňovali ze „zrady“ a „defetismu“,⁵⁵² ale na straně druhé znamenaly konec informačního monopolu o východní otázce v německé politice a u veřejnosti.⁵⁵³ Při hodnocení úspěšnosti odsunutých Němců jako zájmové skupiny jsem došel k závěru, že o úspěchu lze hovořit pouze ve vnitřní politice. V zahraniční politice se jim nejen nepodařilo prosadit své zájmy a přesvědčit o nich širokou veřejnost, spíše naopak si v rámci kampaní o nové východní politice v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století vysloužili nálepku „potížistů“, bránící dialogu s východní Evropou a vyvolávající nepatřičné reminiscence na druhou světovou válku. Právě aktivity odsunutých Němců přispěly velkou měrou k tomu, že se německá zahraniční politika ocitla v polovině šedesátých let 20. století ve „slepé uličce“ a hrozila jí mezinárodní izolace, neboť ostatní státy západního světa hledaly cesty k dialogu s východní Evropou. Bonn v té době nadále trval na Hallsteinově doktríně a „právu na domov“.⁵⁵⁴ Rozpor mezi požadavky společnosti a vlastními cíli nepřekonalí odsunutí Němci dodnes, proto se německé vlády od jejich prohlášení otevřeně distancují.⁵⁵⁵

Německo-polský církevní dialog

Třetí příklad nestátního aktéra reprezentuje modelovou situací vlivu veřejného mínění na zahraniční politiku. Týká se to však pouze demokratické společnosti, kde je veřejné mínění respektovanou veličinou a kde se mu do cesty nekladou různé systémové či procesní překážky.⁵⁵⁶ Domnívám se, že v šedesátých letech 20. století v západním Německu se vytvořilo kritické veřejné mínění, které mohlo změnit dosavadní pohled politiků na některé aspekty domácí a zahraniční politiky.⁵⁵⁷ Právě šedesátá léta 20. století s sebou přinesla „strukturální přeměnu veřejnosti“, čím se vytvořila „... veřejnost, která je

⁵⁵² **STICKLER**, *„Der Demontage wehren“*, s. 334-335.

⁵⁵³ **STICKLER**, *„Nationale Avantgarde“*, s. 40.

⁵⁵⁴ Srov. **STICKLER**, *Gegenspieler*, s. 227; **STICKLER**, *Vom Massenverband*, s. 126; **AHONEN**, *The Influence*, s. 37.

⁵⁵⁵ Zástupci odsunutých Němců kritizovali uznání německo-polské hranice na Odře a Nise ještě v roce 1990, kdy ústy kancléře Helmuta Kohla, nové sjednocené Německo souhlasilo s ustanovením polsko-německé smlouvy z roku 1970. Srov. **STICKLER**, *Der Aufstieg*, s. 96-97; **AHONEN**, *German Expellee Organizations*, s. 363-364; **STROTHMANN**, *„Schlesien bleibt unser“*, s. 210-213.

⁵⁵⁶ Nejde pouze o pojem veřejného mínění, ale o kvalitu politické kultury, občanů a otevřený politický systém, který dokáže flexibilně zareagovat na proměnu preferencí veřejného mínění. Srov. **RISSE-KAPPEN**, *Public Opinion*, s. 487-492; **HOLSTI**, *Public Opinion*, s. 445-447.

⁵⁵⁷ **HOERES**, *Außenpolitik*, s. 692-693.

masmédií předem strukturovaná a současně ovládána, přerůstá v mocensky ovládnutou arénu, v níž se pomocí výběru témat a příspěvku neusiluje pouze o vliv, nýbrž o řízení proudů komunikace, které ovlivňují jednání a jejichž strategické záměry jsou pokud možno skryté“.⁵⁵⁸ Diskuse o pojetí veřejnosti na počátku šedesátých let se dotýkaly základních otázek vztahu mezi státem a společností a nové pozice žurnalistů, intelektuálů, politiků a občanů. Začalo se diskutovat o tom, jaké skupiny se mohou podílet na „věcech veřejných“, jak může veřejnost kontrolovat rozhodování politiků, jak definovat odpovědnost politiků a státních úředníků vůči voličům.⁵⁵⁹ V diskusi se kromě mnoha témat z vnitřní politiky objevila také témata ze zahraniční politiky, k nimž se dosud vyjadřovali pouze „odborníci“ ze státní správy. Jedním z nich byl také vztah SRN vůči východnímu bloku, a to zejména vůči NDR a Polsku.

Velký význam Polska v dané diskusi vyplýval z dlouholeté společné historie, vzpomínek odsunutých Němců na bývalý domov, připomínání si chování nacistů v Polsku, především snahu o likvidaci polské elity a tzv. konečné řešení židovské otázky. Hlavní roli v proměně německo-polských vztahů sehrály církve. Jak na polské straně, kde si katolická církev vybudovala postavení jediného silného oponenta komunistické strany, tak i v SRN představovaly církve zájmové skupiny, které stály vně státní moci a v šedesátých letech 20. století se pokusily o realizaci vlastního konceptu vzájemné spolupráce.⁵⁶⁰

Zatímco v Polsku se katolická církev tradičně opírala o široké společenské vrstvy a disponovala velkou neformální autoritou,⁵⁶¹ v případě západního Německa měly církve do padesátých let 20. století spíše podobu tradičních „uzavřených“ institucí, s kněžími a episkopátem na straně jedné a věřícími na straně druhé. Teprve v šedesátých letech 20. století proběhla tzv. laicizace církevního vzdělávání a kněžského stavu,⁵⁶² což přiblížilo německé církve každodenním problémům moderní společnosti. V následující části textu bych se chtěl zaměřit především na otázky: Jaké byly hlavní impulsy pro zahájení německo-polského církevního dialogu, jeho mezníky a cíle hlavních aktérů – polské

⁵⁵⁸ **HABERMAS**, *Strukturální přeměna veřejnosti*, s. 26. Habermas měl především na mysli vznik kritické veřejnosti, která pouze jednostranně nepřijímá informace od aktérů, kteří mají monopol na poskytování informací, ale sama usiluje o promyšlení a předefinování otázek a problémů veřejného života. Srov. **FRESE, PAULUS**, *Geschwindigkeiten*, s. 15.

⁵⁵⁹ **HODENBERG**, *Konkurrierende Konzepte*, s. 205; **HODENBERG**, *Der Kampf*, s. 141.

⁵⁶⁰ **BOLL**, *Der Bensberger Kreis*, s. 78; **BINGEN**, *Versöhnung*, s. 246; **WEHLER**, *Bundesrepublik und DDR*, s. 296.

⁵⁶¹ **PACZKOWSKI**, *Půl století*, s. 210-211; **VYKOUKAL, LITERA, TEJCHMANN**, *Východ*, s. 401; **BINGEN**, *Die Polenpolitik*, s. 87.

⁵⁶² Srov. **GABRIEL**, *Zwischen Aufbruch*, s. 538-539; **GRESCHAT**, *Protestantismus*, s. 548-549; **GROßBÖLTING**, *Als Laien*, s. 152-154; **ZIEMANN**, *Zwischen sozialer Bewegung*, s. 358-359; **HAUSCHILD**, *Evangelische Kirche*, s. 79-80.

katolické církve, německé katolické a německé evangelické církve? Jakou měl tento dialog společenskou odezvu? Jak církevní rozhovory ovlivnily německou zahraniční politiku a vztah k Polsku?

Jaké byly hlavní impulsy pro zahájení německo-polského církevního dialogu? Na prvním místě bych jmenoval proměnu katolické církve na počátku šedesátých let 20. století, kdy reagovala na počátek éry détente voláním po mezicírkevním dialogu. Z Vatikánu přicházela do jednotlivých katolických zemí usnesení o potřebě změnit dosavadní konzervativní postoj katolické církve vzhledem k poklesu katolíků na celém světě. Zasadil se o ně papež Jan XXIII., který od počátku svého pontifikátu usiloval o definování nové role církve ve společnosti. Právě v reflexi každodenního života moderní společnosti, jež se potýkala s řadou nových sociálních a rodinných problémů, vidím druhý impuls pro zahájení německo-polského dialogu. Druhý vatikánský koncil se stal symbolem nového pojetí katolické církve díky snaze o dialog se všemi církevními organizacemi.⁵⁶³ Vydáním encykliky „Pacem in terris“ v dubnu 1963 přenesl Jan XXIII. morální dimenzi také do mezinárodních vztahů. Encyklika volající po ukončení závodů ve zbrojení, zákazu jaderných zbraní a snižování vojenského napětí ve světě měla po zkušenosti se stavbou berlínské zdi a kubánskou krizí velkou odezvu.⁵⁶⁴

Jak probíhal německo-polský církevní dialog? První krok učinil polský kardinál Stefan Wyszyński, když ve svém kázání k výročí bitvy u Grunewaldu v srpnu 1960 prohlásil, že nešlo o vítězství polských rytířů, ale o výsledek spolupráce mezi německými a polskými šlechtici.⁵⁶⁵ Wyszyński tím chtěl nepřímo změnit negativní obraz Německa u polské veřejnosti a uvedl, že kromě negativních zkušeností ze soužití obou národů existují v minulosti také pozitivní zážitky. Prohlášení vyvolalo v Německu pouze malou odezvu, proto se za počátek německo-polského církevního dialogu považuje až zveřejnění tzv. Tübingenského memoranda v únoru 1962. Autorský kolektiv tvořilo osm významných

⁵⁶³ **GABRIEL**, *Zwischen Aufbruch*, s. 529-530; **STICKLER**, *Gegenspieler*, s. 240; **GROßBÖLTING**, *Als Laien*, s. 153.

⁵⁶⁴ *PACEM in terris. O míru mezi všemi národy v pravdě, spravedlnosti, lásce a svobodě*, 11. dubna 1963, (online), (18. 03. 2011). Dostupné z WWW: http://www.vatican.va/holy_father/john_xxiii/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_11041963_pacem_en.html. Encyklika také upozorňovala na problémy tzv. Třetího světa, chudobu, negramotnost, vysokou úmrtnost dětí, což se setkalo s velkou odezvou u tzv. nových sociálních hnutí šedesátých a sedmdesátých let 20. století.

⁵⁶⁵ *Z kázání kardinála Wyszyńskiego, polského primase*, v Malborku 18. srpna 1960, in: BONN – Warschau, Dok. 24, s. 103; **KUNŠTÁT**, *Role*, s. 9.

osobností veřejného a politického života,⁵⁶⁶ jež se hlásily k evangelickému vyznání. Pod heslem „Více pravdy v politice“ kritizovalo Adenauerovu zahraniční politiku pro přílišnou pasivitu, což podle nich nevedlo k řešení německé otázky ani ke zlepšení vztahů se sousedy. Pod aktivní zahraniční politikou si autoři představovali „... *normalizaci politických vztahů s východními sousedy Německa. Bez toho není myslitelné dlouhodobé řešení německé politiky.... Na počátku je nutno obnovit vzájemnou důvěru prostřednictvím opatření jako například: materiální odškodnění, pakty o neútočení...*“⁵⁶⁷ Vedle veřejné výzvy k uznání německo-polské hranice na Odře a Nise spočíval význam Tübingenského memoranda v tom, že „... *se stalo podnětem znepokojení z rostoucí strnulosti politického prostoru. S podrobným odůvodněním každého bodu politikům vyčetli (autoři memoranda – pozn. RS), že obyvatelstvu neříkají pravdu a vyhýbají se nutným tvrdým rozhodnutím. Uvedli příklady nekonceptních kroků v sociální sféře a požadovali systémově nové uspořádání oblasti výchovy a vzdělávání.*“⁵⁶⁸ Zveřejnění textu se u německé veřejnosti setkala s velkou odezvou.⁵⁶⁹

Jaké byly hlavní mezníky v německo-polském církevním dialogu v šedesátých letech 20. století? Na prvním místě bych uvedl rok 1965, kdy byly vydány hlavní dokumenty, které zásadním způsobem poznamenaly společenskou proměnu v Polsku i SRN. V říjnu 1965 vyšel text „SITUACE odsunutých Němců a vztah německého národa k jeho východním sousedům“ neboli tzv. Východní memorandum německé evangelické církve (EKD), které částečně vycházelo z Tübingenského memoranda, ale bylo promyšlenější a v mnoha aspektech radikálnější.⁵⁷⁰ První část se zabývala vývojem německých východních území za druhé světové války. Autoři obviňovali vládu, že občanům stále zamlčuje důležité informace o průběhu druhé světové války, německém

⁵⁶⁶ K hlavním autorům patřili například fyzik a filozof Carl Friedrich svobodný pán von Weizsäcker, profesor občanského práva na univerzitě v Tübingen a prezident DFG Ludwig Raiser, pedagog a filozof náboženství Georg Picht či sociolog a právník Hellmut Becker. Toto memorandum bylo dokladem rostoucího vlivu laiků v evangelické církvi.

⁵⁶⁷ *Výtah z Tübingenského memoranda*, 6. listopadu 1961 (zveřejněné 24. února 1962), in: BONN – Warschau, Dok. 27, s. 115. V textu se dále mluvilo o tom, že by německá vláda již neměla usilovat o vlastnictví atomové zbraně, neboť by to jen zradikalizovalo situaci ve střední Evropě. Srov. *Memorandum osmi*, 12. března 1962, in: BA, B137, 1940.

⁵⁶⁸ **WEIZSÄCKER**, *Čtvero zastavení*, s. 139-140.

⁵⁶⁹ **GRESCHAT**, „*Mehr Wahrheit in der Politik!*“, s. 491-492; **GRESCHAT**, *Protestantismus*, s. 552-554; **GRESCHAT**, *Der Protestantismus in der Bundesrepublik*, s. 80-81.

⁵⁷⁰ *SITUACE odsunutých Němců a vztah německého národa k jeho východním sousedům*, 1. října 1965, (online), (18.03.2011). Dostupné z WWW: <http://www.ekd.de/EKD-Texte/45952.html>. Výtah z memoranda Německé evangelické církve „*SITUACE odsunutých Němců a vztah německého národa k jeho východním sousedům*“, 1. října 1965, in: BONN – Warschau, Dok. 34, s. 125-135.

bezpráví vůči národům na východě, poválečném vývoji i odsunu. Dále se věnovali různým stanoviskům odsunutých Němců a jejich pozici v německé společnosti. Autoři souhlasili s tím, že integrace odsunutých Němců probíhá pomalu, ale zároveň konstatovali, že přijetí zákona o vyrovnání škod a postupný hospodářský vzestup přinesl zlepšení jejich životních podmínek. V další kapitole popsali vznik hranice na Odře a Nise, především různé smlouvy, díky nimž většina okolních států uznala hranici na Odře a Nise jako platnou západní hranici Polska. Ve čtvrté kapitole analyzovali argumenty odsunutých Němců a CDU/CSU, především „práva na domov“ a obvinění z porušení mezinárodních dohod ze strany Polska. Autoři sice konstatovali, že odsun lze označit za „křivdu“, nicméně je nutné ho zasadit do kontextu „bezpráví“ druhé světové války. Memorandum označilo hranici na Odře a Nise jako bezpečnostní pojistku ze strany Polska a eventuální revizi jako nové bezpráví, neboť v bývalých německých východních oblastech žijí již tisíce Poláků.⁵⁷¹ Další kapitola se nesla v polemickém duchu s morálními a etickými argumenty odsunutých Němců. Podle autorů „... *přezkoušení mezinárodně-právních a teologicko-etických aspektů ukázalo, že otázku německých východních hranic nelze vyřešit absolutními argumenty z oblasti práva a etiky, prostředky teologie zrození a dějinami.*“⁵⁷² Rozhodnutí o německo-polské hranici mělo padnout na politické úrovni a základním cílem má být udržení míru mezi národy. Toto rozhodnutí nelze učinit direktivně, ale pouze po dialogu se sousedy na východě. EKD navrhovala, aby platilo uspořádání hranic podle postupimské smlouvy z roku 1945 jako základ míru a spolupráce mezi oběma národy.⁵⁷³

Německý historik Martin Greschat hodnotil vydání Východního memoranda jako „*trefu do černého*“,⁵⁷⁴ a to především díky obsahu a následné diskusi, která zasáhla

⁵⁷¹ *SITUACE odsunutých Němců a vztah německého národa k jeho východním sousedům*, 1. října 1965, (online), (18. 03. 2011). Dostupné z WWW: <http://www.ekd.de/EKD-Texte/45952.html>. Výtah z memoranda Německé evangelické církve „*SITUACE odsunutých Němců a vztah německého národa k jeho východním sousedům*“, 1. října 1965, in: BONN – Warschau, Dok. 34, s. 133.

⁵⁷² *Tamtéž*, s. 133.

⁵⁷³ Srov. *Tamtéž*, s. 134-135.

⁵⁷⁴ **GRESCHAT**, *Vom Tübinger Memorandum (1961)*, s. 35. Greschat viděl význam memoranda především v tom, že „... *zástupci evangelické církve nepřidali pouze důležitý podnět do sporu o novou východní politiku, ale do diskuse prosadili podstatné akcenty – ty, které sami sdíleli a pomáhali vytvářet - vedle emociálních argumentů a s nimi související morální kategorie a etické přístupy. Tato dimenze měla zvláště velký význam, protože CDU/CSU stále trvala na německém právním nároku na východní oblasti, a tím zůstala na pozici právní argumentace. Naproti tomu vláda Brandt/Scheel proklamovala ve spojení s podstatnou částí západoněmeckého protestantismu morální zdůvodnění a etickou rovinu pro svoji východní politiku.*“ *Tamtéž*, s. 42.

podstatnou část německé veřejnosti.⁵⁷⁵ Oproti Tübingenskému memorandu nezůstalo pouze u psaného textu, EKD uspořádal řadu setkání, přednášek, regionálních sezení, kde se snažil vysvětlit svoji pozici. Tyto akce je nutno posuzovat v kontextu narůstající aktivity studentského hnutí, které se hlásilo k novému vymezení vztahu se sousedními zeměmi a nesouhlasilo s rigidní, odmítavou politikou, jak ji představovali odsunutí Němci a část CDU/CSU.⁵⁷⁶ Oficiální vládní i opoziční místa reagovala na vydání Východního memoranda zdrženlivě, což jen dokládalo, že církve v otázce dialogu „předhony“ politiky. EKD se také díky tomuto kroku dostalo do popředí zájmu široké veřejnosti, vzrostl počet jejích členů i společenský vliv.⁵⁷⁷

Nezávisle na EKD probíhala mezi polskými a německými biskupy ve Vatikánu v rámci Druhého vatikánského koncilu jednání o vztahu mezi oběma národy a vyřešení církevně-správních otázek na bývalém německém území, jež nyní spadalo pod polskou církevní správu.⁵⁷⁸ Také papež Pavel VI. podporoval německo-polský dialog a v šedesátých letech 20. století se snažil vystoupit s vlastní východní politikou, jež vycházela z představy vytvoření velkého prostoru náboženské svobody v komunistické Evropě. Komunistický nátlak na věřící a vnucovaný ateismus ve východní Evropě považoval za jednu z hlavních příčin krize a neschopnosti vzájemné diskuse. Neusiloval o posílení katolicismu ve východní Evropě, ale vyzýval k větší toleranci a zárukám náboženské svobody.⁵⁷⁹ V konceptu Pavla VI. hrálo Polsko klíčovou roli nejen kvůli počtu katolických věřících, Varšava se také mohla stát prostředníkem při navázání dialogu s Moskvou. Papež navíc považoval německo-polský církevní dialog za základ budoucí evropské spolupráce a příklad, jak může katolická církev napomoci řešit dlouhodobé politické krize.⁵⁸⁰

⁵⁷⁵ Srov. Zpráva o memorandu EKD „*SITUACE odsunutých Němců a vztah německého národa k jeho východním sousedům*“, 1965, in: BA, B137, 2404.

⁵⁷⁶ **GRESCHAT**, *Vom Tübinger Memorandum (1961)*, s. 38-39; **GRESCHAT**, *Der Protestantismus in der Bundesrepublik*, s. 89-90; **BOLL**, **WYSOCKI**, **ZIEMER**, *Polnisch-deutsche Versöhnungsinitiativen*, s. 9-10; **STICKLER**, *Gegenspieler*, s. 235; **BANGE**, **GEIGER**, *Die kirchlichen Versöhnungsinitiativen*, s. 269-270.

⁵⁷⁷ **HAUSCHILD**, *Evangelische Kirche*, s. 57-58.

⁵⁷⁸ Ani dvacet let po skončení války nebyla vyřešena otázka církevní správy vatislavské arcidiecéze. Papež nejmenoval vatislavského arcibiskupa, pouze světící biskupy. Z formálního hlediska vykonávali správu těchto oblastí ještě němečtí biskupové, srov. **KUNŠTÁT**, *Role*, s. 10; **GRAJEWSKI**, *Dialog*, s. 122.

⁵⁷⁹ **HUMMEL**, *Der Heilige Stuhl*, s. 173-174; **GRAJEWSKI**, *Dialog*, s. 119.

⁵⁸⁰ **GRAJEWSKI**, *Dialog*, s. 120; **STEHLE**, *Geheimdiplomatie*, s. 321. Jeden z hlavních vatikánských vyjednávačů, papežský nuncius Agostino Casaroli, ve svých pamětech popisoval řadu nelehkých jednání s komunistickými představiteli v Československu, Polsku či Maďarsku, srov. **CASAROLI**, *Trýzeň trpělivosti*, s. 90-187, 234-290; **HALAS**, *Vztah*, s. 53-55.

Kurie dala základní impuls pro vydání tzv. Poselství polských biskupů německým biskupům z listopadu 1965, které se stalo klíčovým dokumentem kolektivní německo-polské paměti, jistým „základním mýtem“ německo-polského usmíření.⁵⁸¹ Stejně jako u Východního memoranda EKD lze i dopis polských biskupů chápat jako příspěvek ke změně negativního obrazu Německa v Polsku. První část dopisu se proto věnovala středověkému Polsku, kde se setkávaly německé a polské vlivy. Tím chtěli autoři poukázat na to, že německo-polské vztahy nelze degradovat na zkušenost z druhé světové války, a vyzvali německé kolegy k rozhovorům o budoucnosti vzájemných vztahů. Dopis končil slavným zvoláním: „*Dáváme odpuštění a žádáme o odpuštění*“.⁵⁸² Biskupové z komunistického státu našli odvahu a zveřejnili dokument s obsahem, který se zásadním způsobem rozcházel s oficiální komunistickou linií. Neméně důležitý byl také fakt, že polští biskupové udělali první krok, přestože žili ve zcela nesvobodném světě, a tak „předběhli“ německé katolické biskupy. Podobný krok se očekával spíše z německé strany, a to vzhledem k nacistickým zvěrstvům spáchaných na Polácích.. Oceňuji osobní nasazení hlavního autora textu, světícího biskupa ve Vratislavi, Bolesława Komineka, který několik let usiloval o změnu dosavadních německo-polských vztahů. Vycházel především z osobní zkušenosti, neboť měl ve své diecézi tisíce německých věřících, již se museli potýkat s útlakem ze strany státních orgánů i polské veřejnosti.⁵⁸³

Jaký měl dopis účinek? V podstatě se opakovala situace jako u Memoranda EKD, největší ohlas měl ve vlastní zemi, reakce druhé strany byla minimální. Polská katolická církev představovala „stát ve státě“ a její postavení měly posílit oslavy milénia křtu prvního polského krále. Po celé zemi probíhaly intenzivní přípravy, a to v duchu sílícího katolicismu čelícímu komunistickému ateismu. Kardinál Stefan Wyszyński prezentoval zveřejnění dopisu jako důkaz silného postavení polské katolické církve, která nemusí své kroky vysvětlovat komunistické vládě. Zároveň si byl dobře vědom, že zveřejněním dopisu

⁵⁸¹ **ŽUREK**, *Der Briefwechsel*, s. 67.

⁵⁸² *Poselství polských biskupů německým biskupům*, Řím, 18. listopadu 1965, in: **HELLER**, *Macht*, s. 203-213; *Poselství polských biskupů německým biskupům*, Řím, 18. listopadu 1965, in: **BONN** – **Warschau**, *Dok.* 35, s. 135-142.

⁵⁸³ Kominek již několik měsíců před napsáním dopisu horoval pro změnu v příhraničních, německo-polských vztazích. Jako první polský církevní představitel otevřeně mluvil o německém dědictví a vlivu v oblasti kolem Odry a Nisy. Ve svých textech také vyjádřil lítost nad násilným odsunem německých občanů, přestože zdůrazňoval polský nárok na bývalá německá území. Jeho aktivity se setkaly spíše s nepochopením, polští představitelé ho obvinili z vlastizrady, zatímco německí činitelé ho zase označovali za „polského nacionalistu a šovinistu“. Kominek se po zveřejnění dopisu a ostré reakci ze strany komunistické strany stáhl do ústraní a do dalšího polsko-německého dialogu už přímo nevstoupil. Srov. **ŽUREK**, *Bolesław Kominek*, s. 52, 62; **BOLL**, **WYSOCKI**, **ZIEMER**, *Polnisch-deutsche Versöhnungsinitiativen*, s. 11.

se dostane do střetu s komunistickou vládou, neboť negativní postoj vůči Německu tvořil centrální bod legitimizace komunistické moci. Německé nebezpečí komunisté používali jako prostředek k utužení společnosti a závislosti na SSSR, neboť i v Polsku se Moskva prezentovala jako nejspolehlivější spojenec v boji proti německým revanšistickým nárokům. Také věděl, že dopis byl v přímém protikladu k hluboce zakořeněnému antiněmeckví v polské společnosti, a obával se, že by mohl zvýšit napětí mezi biskupy a věřícími, což by vyhovovalo právě Gomułkovi.⁵⁸⁴ I přes tyto obavy souhlasil se zveřejněním dopisu a v následujícím období bránil jeho teze.

Polské komunistické vedení rozpoutalo vůči katolickému kléru agresivní kampaň, která stavěla především na obvinění z vlastizrady a „podbízení“ německým zájmům.⁵⁸⁵ Využilo státní propagandy a radikálního polského nacionalismu, aby postavilo velkou část věřících proti kněžím.⁵⁸⁶ Gomułka hodlal posílit legitimitu komunistické strany oslavou milénia, na rozdíl od církve ale kladl důraz na oslavy vzniku státu, uspořádal řadu vojenských přehlídek, manifestací a pochodů. Zároveň odmítl povolit účast papeže Pavla VI. na oslavách.⁵⁸⁷ Část polské veřejnosti se postavila proti krokům vlády, i když nesouhlasila s textem dopisu.⁵⁸⁸

Jak odpověděl německý episkopát? Němečtí biskupové připravovali odpověď ve spolupráci se státními úřady, a to v podobě vládní nóty.⁵⁸⁹ Zmínili v ní nutnost dialogu na křesťanském základě, ale uznání platnosti západní polské hranice se vyhnuli. V textu se nicméně zmiňovala souvislost mezi „*Německem započatou a prohranou válkou*“ a

⁵⁸⁴ **ŽUREK**, *Der Briefwechsel*, s. 70; **BORODZIEJ**, *Wir gewähren Vergebung*, s. 29.

⁵⁸⁵ Gomułka se obával především možného oslabení vazby na Sovětský svaz, jak napsal ve svém dopise Wyszyńskému: „*Chtěli byste postavit zeď mezi Polsko a Sovětský svaz. Vedení episkopátu se pokouší znepřátelit polský národ se sovětským.*“ Gomułka Wyszyńskému, 23. března 1966. Cit dle: **RAINA**, *Kardynal Wyszyński*, s. 61-62.

⁵⁸⁶ Zároveň je nutné dodat, že část věřících nesouhlasila s textem dopisu již od samého počátku. Ptali se, proč se musejí Poláci omlouvat dříve než Němci a za co se Poláci vlastně omlouvají. Negativně dopis zapůsobil především v bývalých německých oblastech, kde se lidé obávali, aby se nejednalo o impuls k revizi stávajících hranic.

⁵⁸⁷ **ŽARYN**, *Die „konzessionierten Katholiken“*, s. 187-191; **PACZKOWSKI**, *Půl století*, s. 212-213; **VYKOUKAL, LITERA, TEJCHMANN**, *Východ*, s. 402.

⁵⁸⁸ Důkazem protirežimního postoje polské veřejnosti může být například masová účast při oslavě milénia na Jasné Hoře u Čenstochové na počátku května 1965. Kardinál Wyszyński zde znovu přečetl kritizovaný poslední odstavec a dav mu odpověděl hromadným zvoláním: Odpouštíme! Srov. **KUNŠTÁT**, *Role*, s. 15.

⁵⁸⁹ **MADAJCZYK**, *Die deutsche Reaktion*, s. 196-197; **BOLL, WYSOCKI, ZIEMER**, *Polnisch-deutsche Versöhnungsinitiativen*, s. 20; **BANGE, GEIGER**, *Die kirchlichen Versöhnungsinitiativen*, s. 275.

odsunem Němců z východních oblastí.⁵⁹⁰ Na polské straně vyvolala odpověď velké zklamání.⁵⁹¹ Pocity polského episkopátu popsal kardinál Wyszyński v dopise kardinálu Döpfnerovi o několik let později: „Nyní se vám musím zcela upřímně přiznat, že odpověď německého episkopátu na náš usmiřovací dopis nezklamala pouze Poláky, ale i světové veřejné mínění. Naše, tak srdečně podaná ruka, nebyla přijata bez výhrad. Jak často jsme naslouchali výtkám našich kněží i laiků, že naše vstřícnost, diktovaná křesťanskou láskou, narazila na politiku! ... Je to o to smutnější, že němečtí protestanti vyšli katolickému Polsku mnohem více vstříc a že právě oni projevují mnohem častější znamení lítosti za vše, co jsme ve válce vytrpěli ve jménu našeho Spasitele.“⁵⁹²

Hlavním důvodem zklamání polského kléru byla zásadně odlišná očekávání. Polská strana přecenila možnosti a význam německé katolické církve, která musela „soutěžit“ o zájem veřejnosti i s jinými církvemi.⁵⁹³ Na straně druhé lze jen souhlasit s tvrzením kardinála Wyszyńskiego, že evangelická církev šla ve svých vyjádřeních mnohem dále a nebála se možné společenské kontroverze, zatímco katolická církev zůstala ve vleku názorů odsunutých Němců a CDU/CSU. Německá strana zase nechopila, co od ní polská církev vlastně požaduje. Němečtí biskupové viděli prioritu v možnosti dialogu, v diskusi o možných úpravách církevní správy či revize hranic⁵⁹⁴, polská strana chtěla uznáním platnosti poválečných hranic vytvořit základ pro vzájemný dialog.

Jaký postoj zaujímaly německé církve k Brandtově východní politice? Evangelická církev a různá sdružení laických věřících tvořily jednu z hlavních opor Brandtovy koncepce východní politiky, a to především ve vztahu k Polsku a morální dimenzi zahraniční politiky, kterou se kancléř snažil prosadit. Důkazem může být například zveřejnění tzv. Memoranda Bensberského kruhu v březnu 1968. Bensberský kruh vznikl na základě Východního memoranda na jaře 1966, chtěl se věnovat především německo-polským vztahům na bázi dialogu a usmíření. Do kruhu se přihlásila celá řada významných

⁵⁹⁰ Odpověď německých biskupů polským biskupům, 5. prosince 1965, in: **HELLER**, *Macht*, s. 217.

⁵⁹¹ Například Bolesław Kominek se poté stáhl do ústraní a již se dále v německo-polském dialogu neangažoval. Srov. **ŽUREK**, *Bolesław Kominek*, s. 66.

⁵⁹² Kardinál Wyszyński kardinálu Döpfnerovi, Řím, 5. listopadu 1970, in: **STEHLE**, *Der Briefwechsel*, s. 546; **KUNŠTÁT**, *Role*, s. 13.

⁵⁹³ **MADAJCZYK**, *Die deutsche Reaktion*, s. 199.

⁵⁹⁴ V tomto kontextu trvali i Kominek i Wyszyński na zásadním polském požadavku uznání platnosti hranic na Odře a Nise, což měli společné například i s Gomuškou a dalšími vrcholnými představiteli polské komunistické strany, srov. **ŽUREK**, *Der Briefwechsel*, s. 73; **EISLER**, *Stefan Wyszyński*, s. 162-163; **ŽUREK**, *Bolesław Kominek*, s. 65.

německých osobností s odlišnou politickou příslušností i profesním zájmem.⁵⁹⁵ V memorandu se jednoznačně zasazovali o uznání hranice na Odře a Nise i přesto, že respektovali přání a touhy odsunutých Němců po návratu. Ovšem zároveň připomněli, že bývalé německé východní oblasti již dnes žijí vlastním životem, neboť „... *třetina tamějších obyvatel, se v Polsku již narodila. První děti, které se tam narodily, jsou dnes plnoleté; v jejich dětech roste již třetí generace obyvatel.... Jejich životy, práce, organizace a vědomí je již plně integrováno do životních souvislostí polského národa. Nalezli v této oblasti domov v tom nejširším slova smyslu...*“⁵⁹⁶ V memorandu dále autoři vyzývali k tomu, aby se německá společnost přestala upínat na znovuoobnovení německého národního státu, ale raději se věnovala vytvoření funkční evropské federace. V otázce německo-německých vztahů se vyslovili pro zahájení dialogu mezi oběma německými státy, jež by měly především ulehčit každodenní život běžných Němců.⁵⁹⁷ Velká veřejná podpora hlavním myšlenkám memoranda dokázala, že SRN již „dospěla“ k nové východní politice.

Jaký byl vliv německo-polského církevního dialogu? Podle mého názoru zcela zásadní, a to především ve významu proměny společnosti a její vztahu k dosavadní východní politice SRN. Význam vidím především v otevření diskuse o možných alternativních přístupech k východní politice, což zároveň přineslo také konec monopolu spolků odsunutých Němců na formulování premis německé zahraniční politiky vůči tomuto regionu.⁵⁹⁸ Církevní dialog také rozšířil dosavadní chápání mezinárodní vztahů o novou, morální dimenzi. Toto rozšíření, podle mého názoru, přesně vystihl německý publicista Peter Bender: „*Východní memorandum stejně jako dopis polských biskupů znamenaly vpád křesťanského myšlení do politiky – odpuštění není politickou kategorií. Pokleknutí spolkového kancléře před pomníkem varšavského ghetta znamenalo vstup lidských pocitů do politiky – pokleknutí nepatří do protokolu státních návštěv.*“⁵⁹⁹

⁵⁹⁵ K hlavním osobnostem patřili například Wolfgang Böckenferde, významný ústavní právník, politik CDU Richard von Weizsäcker, čelný představitel SPD Franz Eppler, novináři Walter Dirks a Gottfried Erb a další.

⁵⁹⁶ *Z Memoranda Bensberského kruhu*, 22. března 1968, in: BONN – Warschau, Dok. 45, s. 175; *Z Memoranda Bensberského kruhu*, 1. dubna 1968, in: BA, B137, 6001.

⁵⁹⁷ **GRESCHAT**, *Protestantismus*, s. 574-575; **HUMMEL**, *Der Heilige Stuhl*, s. 205; **BOLL**, *Der Bensberger Kreis*, s. 93-96.

⁵⁹⁸ **STICKLER**, *Gegenspieler*, s. 243-244.

⁵⁹⁹ **BENDER**, *Früher war alles*, s. 349.

Rozhovory s Moskvou a východním Berlínem

Moskevská smlouva – nutná předehra východní politiky?

V této kapitole se chci zabývat vzájemnými vztahy mezi SRN a SSSR, neboť se domnívám, že právě uzavření tzv. moskevské smlouvy v roce 1970 znamenalo zásadní zlom východní politiky Willyho Brandta. Soustředím se především na otázky: V čem tkvěl význam Sovětského svazu pro Brandtovu východní politiku? Jak probíhala německo-sovětská jednání v období velké koalice? Jakou změnu do vzájemného vztahu přinesla invaze do Československa v roce 1968? Jak se proměnil vztah mezi Moskvou a Bonnem v letech 1969-1970? Jaké byly základní premisy moskevské smlouvy? Jak se odvíjely vztahy s dalšími východoevropskými státy po jejím uzavření?

Vztah Spolkové republiky Německo k Sovětskému svazu byl velmi specifický, neboť mezi nimi fakticky neexistoval problém, který by závažným způsobem zatěžoval vzájemné vztahy. Nemusely řešit otázku hranic jako v případě Polska, minulost jako u Československa, ani mezinárodní uznání existence státu jako u NDR. Přesto mezi oběma státy vládly až do roku 1969 velmi chladné vztahy s minimem kontaktů.⁶⁰⁰ Hlavní důvod vidím v postavení SSSR v rámci východního bloku, který se snažil hrát roli hegemonu ve vojenské, ideologické, politické a hospodářské rovině. Sovětské hegemoniální postavení vyplývalo z pozice garanta suverenity, samostatnosti, bezpečnosti a stability východního bloku. Díky svému klíčovému podílu na osvobození východní a střední Evropy zůstávala Moskva v myšlenkách mnoha jejích obyvatel nejlepším ochráncem před opětovnou agresí Německa. Pozitivní obraz Moskvy ještě posilovaly komunistické strany v jednotlivých státech, které se Sovětským svazem spojily otázkou vlastní existence. Jak dokreslila situace v Československu po roce 1968, Polsku po roce 1971 či NDR po roce 1970, čím slabší bylo postavení místní komunistické strany, tím intenzivněji se hlásila ke spolupráci a přátelství se SSSR. Moskva nehodlala dopustit oslabení komunistických satelitů a několikrát neváhala vojensky zasáhnout. Jak se to dotýkalo vztahů se SRN? Zcela zásadním způsobem, neboť jeden z hlavních legitimizačních motivů hegemoniální pozice

⁶⁰⁰ Státy se v dané době nepotřebovaly, neboť v podstatě neměly společné zájmy. Například v ekonomické oblasti se SRN jednoznačně orientovala na západní Evropu, zatímco Moskva na RVHP. Bonn usiloval o politickou integraci do západoevropských struktur a o posilování parlamentní demokracie, Moskva upevňovala totalitní režim a závislost jednotlivých států východního bloku. O to větší roli hrály negativní obrazy druhého státu, neboť i na straně SRN sloužil negativní pohled na východní blok obhajobě vzniku demokratického státu, vstupu do vojenských a hospodářských západoevropských struktur a posilování postavení CDU/CSU. Srov. ALBERT, *Das Sowjetunion-Bild*, s. 302-303.

Sovětského svazu ve střední a východní Evropě představoval negativní obraz SRN jako permanentního nebezpečí pro jednotlivé státy východního bloku, neboť se nevzdala imperialistické a militaristické podstaty.⁶⁰¹

Vztahy mezi SRN a SSSR se v padesátých letech omezily na cestu Konrada Adenauera do SSSR v roce 1955 či sovětské aktivity v Berlíně.⁶⁰² Všichni odpovědní politici v SRN si uvědomovali, že jakýkoliv posun ve východní politice se může uskutečnit pouze ve spolupráci s Moskvou nebo s jejím souhlasem.⁶⁰³

O určitou změnu se pokusila až Erhardova vláda, která chtěla zřizováním hospodářských zastoupení ve státech východní Evropy oslabit vliv Moskvy a získat je pro bilaterální rozhovory.⁶⁰⁴ Zároveň se ministra zahraničí Gerhard Schröder snažil využít politiky détente pro zapojení Sovětského svazu do dialogu se Spolkovou republikou Německo v otázce odzbrojení a vytvoření mírového prostředí v Evropě. V mírové nótě z března 1966 prohlašoval, že SRN a SSSR mají společný zájem na vzniku Evropy bez násilí a zbraní, proto se jistě shodnou na vzájemné podpoře svolání mezinárodní odzbrojovací konference a postupném snižování napětí ve střední Evropě. Bonn zároveň nabízel možnost bilaterálních jednání se sovětskou, polskou, československou, maďarskou, rumunskou a bulharskou vládou o výměně vojenských pozorovatelů při vojenských manévrech.⁶⁰⁵ Odpověď Moskvy, která odpovídala duchu atmosféry „horké“ části studené války padesátých let 20. století, nesla všechny základní znaky negativního obrazu SRN ve východním bloku. Moskva označila Bonn za hlavní hrozbu světového míru, neboť vstoupil do NATO, usiloval o získání atomové zbraně, nerespektoval poválečnou podobu hranic a volal po revizi poválečných smluv.⁶⁰⁶

Další impuls v německo-sovětských vztazích přineslo v prosinci 1966 vládní prohlášení kancléře Kiesingera, ve kterém se přihlásil k celosvětovému hnutí za odzbrojení a budování světového míru: „...německá vláda se bude podílet na návrzích, které povedou

⁶⁰¹ **GÖRTERMAKER**, *Der unheilige Allianz*, s. 46-49; **SPENCER**, *Einleitung*, s. 12-23.

⁶⁰² **BENDER**, *Die „Neue Ostpolitik“*, s. 31-34, 56-60; **ALBERT, NIEDHART**, *Vom System- zum Machtkonflikt*, s. 75.

⁶⁰³ **HAFTENDORN**, *Deutsche Außenpolitik*, s. 52-55; **HACKE**, *Die Außenpolitik*, s. 83-88.

⁶⁰⁴ **OPPELLAND**, *Gerhard Schröder*, s. 276-278; **OSTERHELD**, *Außenpolitik*, s. 168-182; **HACKE**, *Die Außenpolitik*, s. 109-114.

⁶⁰⁵ *Nóta Spolkové vlády k odzbrojení a zajištění míru*, 25. března 1966, in: *MOSKAU – Bonn*, Dok. 107, s. 1043, 1045.

⁶⁰⁶ Sovětská odpověď také zmínila „odpor“ Bonnu k uznání neplatnosti mnichovské dohody od samého počátku, definitivnímu potvrzení polské západní hranice na Odře a Nise a odmítnutí existence druhého německého státu. Srov. Odpověď sovětské vlády ze 17. května 1966 na německou mírovou nótu z 25. března 1966, in: *MOSKAU – Bonn*, Dok. 112, s. 1051-1054; **BENDER**, *Die „Neue Ostpolitik“*, s. 113.

ke kontrole zbrojení, omezení zbrojení a odzbrojení... Neusilujeme o vlastní atomové zbraně ani podíl na jejím držení.“⁶⁰⁷ Kiesinger v tomto ohledu navazoval na předcházející iniciativu Erharda a Schrödera. Shodoval se s ministrem zahraničí Brandtem, který sdílel obecně převládající představu o důležitosti Moskvy pro změny ve východním bloku, ale zároveň souhlasil s pokračováním bilaterálních rozhovorů s jednotlivými státy východní Evropy.⁶⁰⁸ SSSR podpořil tzv. Gomulkovu doktrínu a na počátku roku 1967 nabídl Bonnu možnost jednání o omezení zbrojení a přijetí tzv. deklarace o vzdání se násilí ve vzájemných vztazích.⁶⁰⁹

V rozhovorech, které zahájil na počátku února kancléř Kiesinger se sovětským velvyslancem v Bonnu Semjonem Konstantinovičem Carapkinem, se projevila rozdílná očekávání obou stran.⁶¹⁰ Bonn se snažil především zjistit, zda by Sovětský svaz přistoupil na nějakou podobu pravidelných rozhovorů a jak hodnotí dosavadní bilaterální jednání SRN s Rumunskem a Československem.⁶¹¹ Carapkin znovu obvinil SRN z revanšismu, militarismu a revizionismu. Podle mě přistoupila sovětská strana na rozhovory pouze, aby mohla před svými satelity předstírat činnost a stylizovat se do postavení „obránce“ národních zájmů socialistických států, neboť Carapkin často opakoval závěrečné usnesení států Varšavské smlouvy z polské metropole z roku 1967.⁶¹² Neměnný postoj Sovětského svazu k Bonnu dokazovala také řada veřejných vystoupení sovětských politiků a články v denním tisku, které stále opakovaly věty o nebezpečnosti SRN pro evropský mír.⁶¹³

Zásadní zlom ve vztahu mezi SRN a SSSR přineslo podle mého názoru hodnocení invaze do Československa v srpnu 1968.⁶¹⁴ Oficiální představitelé SRN se snažili získat od Moskvy ujištění, že invaze se týká pouze Československa a že se nejedná o ohrožení

⁶⁰⁷ *Vládní prohlášení kancléře Kiesingera*, 13. prosince 1966, in: „*Das Wort hat der Bundeskanzler.*“, s. 344.

⁶⁰⁸ V roce 1967 probíhaly rozhovory s Rumunskem a Československem.

⁶⁰⁹ Odpověď sovětské vlády ze 7. února 1967 na verbální nótu Ministerstva zahraničí SRN z 31. ledna 1967 a vládní prohlášení z 1. února 1967, in: *MOSKAU – Bonn*, Dok. 7, s. 1080-1081.

⁶¹⁰ Osobně se domnívám, že obě strany považovaly rozhovory spíše za možnost seznámit se s názory druhé strany, neboť nevyústily v konkrétní výsledek a nekonaly se nepravidelně.

⁶¹¹ **DANNENBERG**, *The Foundations*, s. 36-37; **BANGE**, *Kiesingers Ost- und Deutschlandpolitik*, s. 460-461.

⁶¹² *Sovětská politika uvolnění: současný stav*, Bonn, 1. prosince 1967, in: PAAA, B41, 37; *Vývoj sovětského vztahu k německé východní politice od vládního prohlášení ze 13. prosince 1966*, Bonn, 3. května 1967, in: PAAA, B41, 36.

⁶¹³ Například Leonid Iljič Brežněv v projevu ve východním Berlíně v dubnu 1967 opět obvinil Bonn, že chce získat atomovou zbraň, aby mohl vyhrožovat sousedům na východě. Podle něho se „... západní Německo prezentuje v očích světové veřejnosti jako hlavní nepřítel míru a také vláda Kiesinger-Brandt v žádném případě nezměnila zahraničně-politický kurz západního Německa.“ *Analýza řeči L. Brežněva ve východním Berlíně*, 24. dubna 1967, in: PAAA, B41, 36.

⁶¹⁴ **KRAMER**, *The Prague Spring*, s. 51-52.

hranic západního Německa.⁶¹⁵ Poté zásadním způsobem odsoudili porušení suverenity Československa a bezprecedentní vojenskou akci v době uvolnění,⁶¹⁶ ale zároveň ve svých vystoupeních opakovali, že bonnská vláda nevidí jinou alternativu k současné východní politice vlády velké koalice: „*Němci si i nadále přejí zachovat mírové uspořádání, ve kterém se státy vzdají násilí či hrozbám použití násilí. Nejde však o vytvoření či obnovení dřívějších mocenských vztahů, ale o porozumění mezi národy také u těch, kteří žijí v odlišných sociálních systémech.*“⁶¹⁷ Tutéž myšlenku sledoval i Willy Brandt: „*Naše politika se vždy snažila učinit vše, co je možné, pro upevnění míru a bezpečnosti Spolkové republiky, zlepšení spolupráce mezi státy a národy a urovnání cesty k evropskému mírovému uspořádání.*“⁶¹⁸

Jak lze vysvětlit rozporuplné stanovisko bonnské vlády, která na jedné straně mluvila o násilném vpádu a bezprecedentním porušení mezinárodního práva, na straně druhé doporučovala pokračovat v rozhovorech s Moskvou?⁶¹⁹ Pro Bonn představovala invaze do Československa potvrzení tradičního pohledu na východní blok, kde hlavní slovo patří Moskvě, a bez jejího souhlasu nemůže dojít k významnější změně. Zároveň invaze znamenala neúspěch dosavadní východní politiky vlády velké koalice, neboť bilaterální jednání ztroskotala na přístupu SSSR. Proto si dovoluji tvrdit, že invaze do Československa znamenala zlom v dosavadní politice bonnské vlády, kde jednu z hlavních rolí hrály CDU/CSU, současně se stala zárodkem Brandtovy praktické východní politiky. Již necelý měsíc po invazi Bahr vyzýval spolkovou vládu, aby se zbavila iluzí možného brzkého znovusjednotění a soustředila se na řešení německé otázky v současné podobě. K tomu však musí Bonn znovu začít jednat s Moskvou, neboť bez její podpory se německou otázkou vyřešit nepodaří.⁶²⁰

Za zásadní materiál považuji Bahrův text z počátku října 1968 s názvem „Východní politika po obsazení ČSSR“, v němž předestřel úkoly Brandtovy východní politiky. Doporučoval, aby spolková vláda nadále trvala na aktivní východní politice, kterou

⁶¹⁵ *Rozhovor Kiesingera se sovětským vyslancem Zarapkinem*, 21. srpna 1968, in: DzD, V/2, s. 1103-1104.

⁶¹⁶ *Prohlášení ministra zahraničí a předsedy SPD Brandta k událostem v Československu*, 22. srpna 1968, in: **BRANDT**, *Ein Volk*, Dok. 14, s. 160; *Prohlášení mluvčího spolkové vlády Ahlerse na tiskové konferenci*, 21. srpna 1968, in: DzD, V/2, s. 1103.

⁶¹⁷ Tamtéž, s. 1103.

⁶¹⁸ *Prohlášení ministra zahraničí a předsedy SPD Brandta k událostem v Československu*, 22. srpna 1968, in: **BRANDT**, *Ein Volk*, Dok. 14, s. 161.

⁶¹⁹ Tento poněkud paradoxní názor nezastávala pouze Spolková republika Německo, ale i ostatní západní státy včetně USA. Srov. **GASSERT**, *Kiesinger*, s. 666.

⁶²⁰ *Záznam Bahr*, 11. září 1968, in: AAPD, 1968, Dok. 293, s. 1132-1133; **SCHWARZ**, *Die Regierung Kiesinger*, s. 185.

nemohla narušit ani invaze do Československa. Ovšem prioritou se měla stát reflexe sovětských zájmů, v níž však viděl jeden z hlavních problémů, neboť „... *hlavním cílem sovětské evropské politiky je zajištění a legalizace státu quo. Německá politika se velmi snaží... o změnu statu quo. Jedná se tady o skutečný střet rozdílných zájmů.*“⁶²¹ Východiskem mohl podle Bahra být pouze vzájemné rozhovory. Navíc Bonn mohl využít toho, že „... *po relativní konsolidaci ČSSR lze navíc počítat s určitým druhem 'mírové ofenzívy' Sovětského svazu, jejímž cílem bude znovuzískání politicky ztraceného terénu. To by mohl být okamžik pro nastartování připravené německé iniciativy*“.⁶²²

Bahr správně předpověděl další vývoj, neboť krátce po invazi do Československa začala Moskva hledat možnosti, jak se rychle zbavit pověsti „agresora“, a právě obnovení jednání s Bonnem nabízelo rychlé a efektivní východisko.⁶²³ Domnívám se, že klíčovou roli v radikální změně přístupu k SRN hrála právě obava ze ztráty mezinárodní prestiže. Sovětská strana tentokrát chtěla dosáhnout hmatatelných výsledků, což byl také zásadní obrat oproti rozhovorům z let 1967-1968.⁶²⁴ První krok k obnovení rozhovorů učinila ještě vláda velké koalice, která v polovině září vydala memorandum s návrhem pokračovat ve výměně názorů, ale s upozorněním, že rozhovory mohou začít až po německých volbách na konci roku 1969.⁶²⁵

Po vzniku koalice SPD a FDP se jednání rychle rozběhla,⁶²⁶ neboť bonnská vláda si vytkla novou východní politiku jako jednu ze svých priorit. Vedle oficiálních rozhovorů se snažila ovlivnit veřejné mínění, které pod dojmem invaze do Československa nesouhlasilo s obnovením rozhovorů mezi Bonnem a Moskvou. V období 1969-1970 se koncentrovala na představení vlastní koncepce nové východní politiky s cílem vyhnout se hodnocení dosavadní zahraniční politiky Moskvy.⁶²⁷ Následující tabulka ukazuje, že se tato aktivita setkala s pozitivním ohlasem především u mladé generace a příznivců stran vládnoucí koalice.

⁶²¹ *Záznam Bahr*, 1. října 1968, in: AAPD, 1968, Dok. 324, s. 1279.

⁶²² *Tamtéž*, s. 1281; **SCHWARZ**, *Die Regierung*, s. 183; **NIEDHART**, *Revisionistische Elemente*, s. 247; **CORNELIBEN**, *Eine „Quelle des Stolzes“*, s. 311.

⁶²³ Nové vztahy mezi SRN a SSSR již signalizovalo setkání Brandta s Gromykem na půdě OSN na počátku října 1968, kde se oba politici shodli na nutnosti pokračovat ve vzájemných rozhovorech. Srov. **BRANDT**, *Begegnungen*, s. 255-256.

⁶²⁴ **TESSMER**, „*Thinking the Unthinkable*“, s. 58.

⁶²⁵ *Rozhovor Duckwitz se Carapkinem*, 17. září 1969, in: AAPD, 1969, Dok. 292, s. 1014-1016; **LINK**, *Die Entstehung*, s. 301.

⁶²⁶ *Brandt Kossyginovi*, 19. listopadu 1969, in: AAPD, 1969, Dok. 370, s. 1313-1314.

⁶²⁷ Snažili se také připravit veřejné mínění na to, že přišel čas respektovat poválečné uspořádání, což znamenalo především střet se zástupci odsunutých Němců a opozice. **ALBERT**, **NIEDHART**, *Vom System- zum Machtkonflikt*, s. 83-84; **NIEDHART**, **ALBERT**, *Neue Ostpolitik*, s. 33.

Tabulka: Věříte, že německý spolkový kancléř Brandt odhadl Rusy při svých jednáních s Východem dobře či nikoliv?⁶²⁸

Otázka: Věříte tomu, že německý spolkový kancléř Brandt odhadl Rusy při svých jednáních s Východem dobře či nikoliv?			
Březen 1972	Odhadl dobře (%)	Neodhadl dobře (%)	Nerozhodnut (%)
Celkový výsledek	38	36	26
Muži	41	37	22
Ženy	35	35	30
Věkové skupiny			
16 - 29 let	45	28	27
30 - 44 let	37	35	28
45 - 59 let	34	40	26
60 a více let	34	43	23
Politická orientace			
přívrženec SPD	68	10	22
přívrženec CDU/CSU	10	67	23
přívrženec FDP	57	22	21

K zintenzivnění rozhovorů došlo až v lednu 1970, kdy se do nich zapojil Egon Bahr. Poté Němci a Sověti začali připravovat smlouvu o zřeknutí se násilí ve vzájemných vztazích a Bahr usiloval též o řešení základních problémů, které zatěžovaly vztahy SRN vůči ostatní východoevropským zemím.⁶²⁹ Bahr později vzpomínal, již od druhého setkání měl dojem, že Gromyko preferuje bilaterální rozhovory o klíčových otázkách německo-sovětských vztahů. Bahr se okamžitě chopil příležitosti a připravil písemný podklad.⁶³⁰

⁶²⁸ *JAHRBUCH*, s. 268.

⁶²⁹ *Záznam Bahr*, 14. ledna 1970, in: AAPD, 1970, Dok. 8, s. 21-22; **LINK**, *Die Entstehung*, s. 304.

⁶³⁰ *Bahr Scheelovi*, 5. února 1970, in: AAPD 1970, Dok. 38, s. 164-166.

Tak vznikl slavný Bahrův list s deseti klíčovými body sovětsko-německých rozhovorů.⁶³¹ Co obsahoval tento dokument?⁶³² První bod stanovil, že „... *obě strany budou usilovat o normalizaci situace v Evropě, přičemž vycházejí z reálné situace v tomto prostoru a z vývoje mírových vztahů na tomto základě mezi všemi evropskými státy.*“ Německá strana tím souhlasila s uznáním poválečných „reálných“ hranic. Tento krok Bonnu tvořil zásadní předpoklad pro další vyjednávání i s ostatními socialistickými státy. Podle druhého článku se obě strany měly „... *v otázkách zajištění evropské a mezinárodní bezpečnosti řídit cíli a principy obsaženými v Chartě OSN*“. Tím souhlasily s požadavkem zřeknutí se násilí při řešení vzájemných konfliktů. Třetí bod se týkal připravované smlouvy s Polskem, neboť kromě obecné proklamace, že SRN a SSSR „... *nemají vůči nikomu územní nároky, a že je ani v budoucnu nemíní uplatňovat*“, se konkrétně hovořilo o tom, že obě strany „... *považují dnes i v budoucnu hranice všech států v Evropě, jak existují v den podpisu této dohody, za neporušitelné, včetně hranice na Odře a Nise, která tvoří západní hranici Polské lidové republiky, a hranice mezi SRN a NDR.*“⁶³³ V dalším článku byly vytyčeny obsahy dohod s ostatními socialistickými státy. Tím se potvrdila důležitost tzv. moskevské smlouvy a zároveň omezil manévrovací prostor ostatních socialistických vlád. V budoucí smlouvě mezi SRN a NDR měl Bonn souhlasit s mezinárodním uznáním NDR a s podporou jejího vstupu do OSN. Článek osm se v obecné rovině soustředil na otázku neplatnosti mnichovské dohody s odvoláním na to, že „... *otázky spojené s neplatností mnichovské dohody mají být vyřešeny v jednání mezi SRN a ČSSR způsobem přijatelným pro obě strany*“. Závěrečné body stvrzovaly snahu obou států o navázání intenzivních vztahů v hospodářské, kulturní a vědecko-technické oblasti i společné úsilí o svolání konference o otázkách upevnění bezpečnosti a spolupráce v Evropě.

S výjimkou definitivní verze neplatnosti mnichovské smlouvy a vyřešení otázky Berlína přistoupil Bonn na všechny zásadní požadavky Moskvy. Sovětská vláda souhlasila pouze s tím, že smlouva bude východiskem pro další rozhovory a že již nebude

⁶³¹ Werner Link po studiu v sovětských archivech předložil poněkud odlišnou interpretaci. Sice souhlasil, že návrh bilaterálních rozhovorů přišel od sovětské strany, ale výsledný dokument měl nést spíše jména obou, tj. Bahrův a Gromykův list, neboť na formulaci všech deseti bodů se podíleli oba dva. Srov. LINK, *Die Entstehung*, s. 305.

⁶³² Text lze najít na několika místech: Dokument z jednání Bahr-Gromyko, tzv. Bahrův dokument, 12. srpna 1970, in: *DOKUMENTY k politice*, s. 406-407; *Směrnice pro smlouvu se SSSR*, 20. května 1970, in: AAPD, 1970, Dok. 221, s. 822-824; *Das „Bahr-Papier“ (1970)*, 12. srpna 1970, in: *DEUTSCHLAND*, s. 71-73.

⁶³³ Následný bod jen stanovil, že se tato ujednání nedotýkají platnosti jiných smluv.

zpochybňovat existenci SRN.⁶³⁴ Bahrův dokument se stal součástí tzv. moskevské smlouvy, která byla podepsána v polovině srpna v Moskvě⁶³⁵

V čem spočíval význam moskevské smlouvy? Přestože smlouva neobsahovala ani jediný konkrétní bod týkající se sovětsko-německých vztahů, znamenala zásadní přelom v dosavadní Brandtově východní politice, neboť vytvořila základ, z něhož pak vycházela i další jednání s ostatními socialistickými státy.

Otázka Berlína a vztah k NDR

Pojem východní politika se používal po roce 1945 pro vztahy mezi SRN a východním blokem, a to s výjimkou západoněmeckého prostředí, kde se vztahům mezi SRN a NDR říkalo „německá politika“. Toto dělení vycházelo především z převládajícího názoru většiny německé společnosti a politické elity, že stále žije naděje na znovusjednocení a že NDR není cizím státem jako například Československo.⁶³⁶ Žádný evropský stát nesousedil se zemí, kde by žil stejný národ s jiným společenským zřízením. Tím se tzv. německá politika jevila z bezpečnostního, hospodářského, sociálního a kulturního pohledu jako velmi složitá.⁶³⁷ V padesátých letech 20. století SRN současně odmítala uznat existenci NDR, neboť si nárokovala být výlučným zástupcem německého národa, což vylučovalo mezinárodně-právní uznání existence dalšího německého státu.⁶³⁸ Kromě toho si západoněmečtí politici na základě parlamentního systému a demokracie nárokovali vyšší morální legitimitu než zástupci NDR. V tomto kontextu SRN představovala „dobré, lepší, svobodné“ Německo, zatímco na východě se nacházela

⁶³⁴ Rozbor dokumentu. Srov. **PLŠKOVÁ**, *Východní politika*, s. 29-37; **LINK**, *Die Entstehung*, s. 304-305; **DANNENBERG**, *The Foundations*, s. 50-55.

⁶³⁵ *Smlouva mezi Svazem sovětských socialistických republik a Německou spolkovou republikou*, 12. srpna 1970, in: *DOKUMENTY k politice*, s. 408-409.

⁶³⁶ Tomu odpovídalo i názvosloví. V SRN se termín NDR nepoužíval až do počátku sedmdesátých let 20. století, mluvilo se buď o režimu SED, sovětské zóně či zóně Pankow. Tím dávala německá veřejnost najevo, že východní oblast Německa pokládá za území okupované Sovětským svazem s loutkovou vládou v čele s Ulbrichtem. Rolí zde hrál i počet obyvatel, SRN mělo na počátku šedesátých let 20. století téměř 55 milionů obyvatel, v NDR dosáhl počet pouze 17 milionů. Srov. **HARDACH**, *Krise und Reform*, s. 201.

⁶³⁷ **SCHÖNHOFEN**, *Wendjahre*, s. 112.

⁶³⁸ Požadavek SRN jako jediného, legálního zástupce německého národa hrál klíčovou roli při sebeidentifikaci německého obyvatelstva s nově vzniklým SRN. Srov. **HACKE**, *Die deutschlandpolitischen Konzeptionen*, s. 37; **FISCHER**, *Einleitung*, s. 26.

„špatná, autoritativní“ okupační zóna Sovětského svazu.⁶³⁹ Adenauerova vláda proto prosadila tzv. Hallsteinovu doktrínu, která zakazovala SRN navázání diplomatických vztahů se státem, který uznal existenci NDR.⁶⁴⁰ Vedení SED se snažilo etablovat NDR jako suverénní, socialistický německý stát. Velkou roli přitom hrála východoněmecká propaganda, která intenzivně vytvářela negativní obraz SRN jako fašistického, konzervativního, zpátečnického, militaristického státu, jenž se nevzdal revanšistických tendencí ani po roce 1945 a usiluje o okupaci socialistické NDR.⁶⁴¹ Dlouhodobé strukturální problémy NDR v hospodářské a sociální politice, jež mely za následek masovou emigraci, připoutávaly východní Německo stále více k SSSR.⁶⁴²

Vztahy mezi německými státy netvořily na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 20. století specifickou oblast, a proto jejich analýzu připojuji k části věnované západoněmecko-sovětským vztahům. Západoněmecká společnost se tehdy již identifikovala se SRN, zvláště když po vybudování berlínské zdi pochopila, že rozdělení Německa bude dlouhodobé.⁶⁴³ Vzhledem ke stále silnějšímu ekonomickému zaostávání za SRN rostl v NDR odpor k bližším kontaktům, neboť komunistická vláda se obávala, že by případné navázání kontaktů mohlo vést k dalšímu oslabení režimu. O to více se NDR soustředila na posilování svého postavení v rámci východního bloku a spoléhala na spojenectví se SSSR.⁶⁴⁴

Jednání SRN se SSSR nesla stejné znaky jako s NDR. Svědčí o tom reakce východoněmeckého vedení na jednání bonnského kabinetu s několika státy východního bloku v roce 1967. To se oficiálně obrátilo na kancléře Kiesingera s nabídkou zahájení přímých rozhovorů, přičemž zopakovalo základní požadavky, jejichž splnění mělo být jejich nezbytným předpokladem.⁶⁴⁵ Kiesinger v odpovědi odkazoval na vládní prohlášení,

⁶³⁹ Edgar Wolfrum mluví dokonce o významu tzv. systémové konkurence, která u řady členů západoněmecké mocenské elity podporovala flexibilitu a ochotu ke kompromisům. Srov. **WOLFRUM**, *Zdařilá demokracie*, s. 63.

⁶⁴⁰ Domnívám se, že důležitějším faktorem Hallsteinovy doktríny bylo právě rozlišování na „dobré“ a „špatné“ Německo. Specifickou oblast vztahů mezi německými státy představovala oblast Berlína.

⁶⁴¹ Negativní obraz měl působit především na občany NDR, aby neutíkali na západ a podpořili SED při budování socialistické společnosti. Srov. **HEYDEMANN**, *Die Innenpolitik*, s. 14-16.

⁶⁴² **SCHOLTYSEK**, *Die Aussenpolitik*, s. 65-69; **HEYDEMANN**, *Die Innenpolitik*, s. 16-19.

⁶⁴³ **SCHÖNHOFEN**, *Aufbruch*, s. 127; **SCHILDT**, **SIEGFRIED**, *Deutsche Kulturgeschichte*, s. 181; **SCHILDT**, *Vor der Revolte*, s. 7; **SCHILDT**, *Vor der Revolte*, s. 8; **SCHOLTYSEK**, *Mauerbau 1961*, s. 42-43.

⁶⁴⁴ **WENTKER**, *Außenpolitik*, s. 225-232; **SCHOLTYSEK**, *Die Aussenpolitik*, s. 22-26.

⁶⁴⁵ Mezi hlavní patřilo uznání nynějších hranice v Evropě ze strany SRN a uznání mezinárodní existence NDR. Podle dopisu se vláda SRN „...měla konečně řídit realitou. Tvrdošijné popírání reálné situace v Evropě, která vznikla v důsledku 2. světové války, odporuje zájmům evropské

ve kterém ve vztazích s východním Německem za prioritu označil zlepšení životní úrovně běžných občanů, čímž zároveň potvrdil dosavadní premisy postoje CDU/CSU k NDR. Kiesinger sice souhlasil se zahájením rozhovorů, ale bez předem daných podmínek jedné či druhé strany.⁶⁴⁶ Jeho protějšek, Willi Stoph, obvinil SRN, že chce „... vyhrát pomocí v podstatě nezměněné revanšistické politiky takřkajíc ještě dodatečně Hitlerovu válku“. Současně odmítl ideu o jednotném německém národu.⁶⁴⁷ K žádným seriózním jednáním poté nedošlo.

Setkání na nejvyšší úrovni mezi Brandtem a Stophem v roce 1970 probíhala již ve zcela jiné atmosféře než v roce 1967. A to díky Brandtovu vládnímu prohlášení, kde uznal existenci „dvou německých států“ a NDR navrhl jednání o přijetí smlouvy o vzdání se násilí ve vzájemných vztazích.⁶⁴⁸ Brandt byl prvním kancléřem, který oficiálně uznal existenci NDR a zároveň naznačil, že je ochoten zahájit oficiální rozhovory.⁶⁴⁹ Brandtova slova vyvolala ve vedení SED neklid a paniku, neboť dosud mohlo demonstrovat, že se snaží normalizovat vztahy se SRN, ale Bonn návrhy bojkotuje. Ovšem nyní se jasně ukázalo, že Ulbricht si žádné oficiální rozhovory nepřál z obavy, že by mohly destabilizovat pozici SED a oslabit legitimitu komunistického režimu. Okamžitě se obrátil do Moskvy pro radu, ale obdržel pouze informaci, že za několik týdnů začnou rozhovory SRN se SSSR a PLR.⁶⁵⁰ Ulbricht nemohl déle čekat, aby se nedostal do izolace, proto v polovině prosince 1969 oznámil spolkovému prezidentu Gustavu Heinemannovi dopisem ochotu zahájit rozhovory. Současně zdůraznil podmínku, že západoněmecká strana bude souhlasit s uznáním vnitroněmecké hranice, s výměnou vyslanců, společným vstupem obou států do OSN a především prohlášením Berlína za samostatnou politickou jednotku. V tomto okamžiku se zdálo, že k rozhovorům opět nedojde, neboť Brandt v odpovědi odmítl mezinárodní uznání NDR a hovořil o své politice „malých kroků“, která

bezpečnosti a může být západoněmeckému obyvatelstvu jen na škodu.“ Dopis předsedy rady ministrů NDR W. Stophy spolkovému kancléři NSR K. G. Kiesingerovi, s. 10. května 1967, in: DOKUMENTY k politice, s. 206; Dopis Stophy Kiesingerovi, 79. Sitzung, 17. května 1967, in: KABINETTSPROTOKOLLE Bd. 20, 1967, TOP A, s. 284.

⁶⁴⁶ *Odpoověď spolkového kancléře NSR K. G. Kiesingera na dopis předsedy rady ministrů NDR W. Stophy, 13. června 1967, in: DOKUMENTY k politice, s. 207.*

⁶⁴⁷ *Dopis předsedy rady ministrů NDR W. Stophy spolkovému kancléři NSR K. G. Kiesingerovi, 18. září 1967, in: DOKUMENTY k politice, s. 217. Kiesinger ve své odpovědi trval na premise jednotného německého národa, srov. Odpoověď spolkového kancléře NSR K. G. Kiesingera na dopis předsedy rady ministrů NDR W. Stophy z 18. září 1967, in: DOKUMENTY k politice, s. 220.*

⁶⁴⁸ *Z vládního prohlášení spolkového kancléře Brandta před Německým spolkovým sněmem, 28. října 1969, in: BRANDT, Ein Volk, Dok. 27, s. 237.*

⁶⁴⁹ **FISCHER**, *Einleitung*, s. 42.

⁶⁵⁰ **NAKATH**, *Deutsch-deutsche Grundlagen*, s. 46; **SCHMIDT**, *Dialog*, s. 212-214.

má ulehčit běžný život lidem v obou částech Německa.⁶⁵¹ Nakonec se obě strany dohodly na setkání předsedů vlád v Erfurtu v druhé polovině března.

S čím obě strany na toto setkání přišly? Jednalo se o historickou událost, neboť do té doby se předsedové vlád obou zemí nikdy nesetkali. Brandt se snažil dokázat, že se jeho nová východní politika týká všech východních sousedů, tedy i NDR. Jednalo se i o gesto dobré vůle vůči Moskvě, kde probíhala jednání mezi Bahrem a Gromykiem. Na straně druhé Stoph vystupoval jako reprezentant aktivní východoněmecké politiky, i když velmi dobře věděl, že jednání v Moskvě a ve Varšavě pokračují rychle kupředu.⁶⁵² Co se týče podkladů k jednání, Stoph měl Heinemannovi zopakovat požadavky z Ulbrichtova dopisu a Brandt hodlal vycházet ze zprávy o „Stavu národa v rozděleném Německu“ z poloviny ledna 1970.⁶⁵³ Napjatá atmosféra ve východoněmeckém Erfurtu se ještě zhoršila poté, co obyvatelstvo začalo po Brandtovu příjezdu spontánně vyvolávat jeho jméno. Brandtova fotografie v hotelu „Erfurtský dvůr“, na níž mává východním Němcům pod okny, patří k hlavním dokladům tzv. Visual History východní politiky. Brandt o tom ve vzpomínkách uvedl: „...došlo ke spontánnímu shromáždění. Na malý okamžik se cítili dostatečně svobodní, aby projevíli své emoce... Byl jsem dojat. Musel jsem ale myslet na osud těchto lidí: já budu příští den zase v Bonnu, oni ne... Mnoho mých spolupracovníků mělo v očích slzy.“⁶⁵⁴ Vzhledem k projevům podpory ze strany východoněmeckého obyvatelstva působí vlastní výsledky rozhovorů velmi chabě, neboť obě strany si jen vyměnily neslučitelná stanoviska⁶⁵⁵ a dohodly další setkání v Kasselu ve druhé polovině května 1970.

⁶⁵¹ *Dopis předsedy státní rady NDR. W. Ulbrichta prezidentu NSR G. Heinemannovi*, 17. prosince 1969, in: DOKUMENTY k politice, s. 324-325. Brandt ve vládním prohlášení sice hovořil o existenci dvou německých států, ale tím implicitně nenaznačoval mezinárodní uznání. Ale nejvíce Bonn brojil proti možnému prohlášení Berlína za specifickou politickou jednotku, což by ohrozilo jeho příslušnost k SRN. *Dopis spolkového kancléře NSR W. Brandta předsedovi rady ministrů NDR W. Stophovi*, 22. ledna 1970, in: DOKUMENTY k politice, s. 343-344.

⁶⁵² **FISCHER**, *Einleitung*, s. 53; **NAKATH**, *Deutsch-deutsche Grundlagen*, s. 54-55; **NAKATH**, *Erfurt*, s. 15-16.

⁶⁵³ Brandt v projevu zmínil čtyři základní požadavky, ze kterých Bonn nechtěl ustoupit: 1) právo na sebeurčení; 2) usilování o národní jednotu a svobodu v rámci evropského mírového uspořádání; 3) sounáležitost se Západním Berlínem; 4) kompetence a pravomoci vítězných mocností za vývoj Berlína. Srov. *Ze zprávy vlády NSR o situaci národa v rozděleném Německu, přednesené spolkovým kancléřem W. Brandtem ve Spolkovém sněmu NSR*, 14. ledna 1970, in: DOKUMENTY k politice, s. 332.

⁶⁵⁴ **BRANDT**, *Begegnungen*, s. 491.

⁶⁵⁵ *Prohlášení předsedy rady ministrů NDR W. Stophy na setkání se spolkovým kancléřem NSR W. Brandtem v Erfurtu*, 19. března 1970, in: DOKUMENTY k politice, s. 349-361; *Z prohlášení spolkového kancléře NSR W. Brandta na setkání s předsedou rady ministrů NDR W. Stophem v Erfurtu*, 19. března 1970, in: DOKUMENTY k politice, s. 361-368.

Průběh jednání v západoněmeckém Kasselu nahrál propagandě NDR, neboť před místem schůzky rozřezal neznámý pachatel vlajku NDR a po celou dobu rozhovorů venku skandovali příznivci různých pravicových extremistických skupin proti možnosti mezinárodního uznání východního Německa.⁶⁵⁶ Jediným konkrétním výstupem schůzky bylo tzv. 20 bodů memoranda vlády SRN, ve kterých Brandt preferoval jednání o konkrétních krocích, jež měly vést ke zlepšení vzájemných vztahů.⁶⁵⁷ Oběma stranám bylo jasné, že na těchto setkáních klíčová rozhodnutí nepadnou, a proto přivítaly „*pauzu na přemýšlení*“,⁶⁵⁸ která se protáhla na bezmála dva roky. Jednání SRN a NDR se zintenzivnila až po přijetí moskevské a varšavské smlouvy.⁶⁵⁹ V západoněmecko-sovětské smlouvě se SRN zavázalo k mezinárodnímu uznání NDR, což dokazovalo klíčové postavení Sovětského svazu při prosazení východoněmeckých zájmů. NDR nebyla schopna prosadit své záměry sama. Význam varšavské smlouvy spočíval v potvrzení platnosti polsko-východoněmecké hranice. NDR ale garantovalo platnost polsko-německé hranice již v roce 1950.

Další faktor, který ovlivnil průběh rozhovorů SRN a NDR, představovalo odstoupení Waltera Ulbrichta na jaře 1971 a nástup Ericha Honeckera. Ulbricht se dvacet let stavěl proti dalším rozhovorům s Bonnem⁶⁶⁰ A nehodlal i ustoupit ani na naléhání Moskvy. Erich Honecker představoval typ zkušeného byrokrata, který se odlišoval od ideologa Ulbrichta především v tom, že se na mezinárodní politiku díval pragmaticky a zahájil sondážní rozhovory s Bonnem.

Poslední významný faktor představovalo přijetí tzv. Dohody čtyř velmocí o Berlíně ze září 1971.⁶⁶¹ Berlín se jejím uzavřením již nemohl stát prostředkem vydírání Sovětského svazu vůči SRN či západním velmocím jako v případě první a druhé berlínské krize.

⁶⁵⁶ FISCHER, *Einleitung*, s. 55; WOLFRUM, *Zdařilá demokracie*, s. 251; NAKATH, *Deutsch-deutsche Grundlagen*, s. 84-92; NAKATH, *Erfurt*, s. 38-44.

⁶⁵⁷ Brandt pokračoval v politice „malých kroků“, proto horoval pro intenzivnější vztahy ve sportovní, kulturní a vědecké oblasti ad. Srov. *20 bodů memoranda vlády NSR o zásadách a článcích smlouvy o úpravě rovnoprávných vztahů mezi NSR a NDR, předaného spolkovým kancléřem W. Brandtem v Kasselu předsedovi rady ministrů NDR*, in: DOKUMENTY k politice, s. 375-376.

⁶⁵⁸ *Záznam Brandta o rozhovoru se Stophem*, 21. května 1970, in: BRANDT, *Ein Volk*, Dok. 38, s. 312.

⁶⁵⁹ WOLFRUM, *Zdařilá demokracie*, s. 252; FISCHER, *Einleitung*, s. 60; SCHOLTYSEK, *Die Aussenpolitik*, s. 29-31; WENTKER, *Außenpolitik*, s. 330.

⁶⁶⁰ KAISER, *Machtwechsel*, s. 434-446; STELKENS, *Machtwechsel*, s. 513-524; KAISER, *Machtwechsel von Ulbricht*, s. 69-74.

⁶⁶¹ Dohoda tvořila jeden z klíčových úspěchů Brandtovy východní politiky. Tuto důležitost vyzdvihl také Bahr v rozhovoru s jedním sovětským diplomatem, když mu jasně řekl, že „... *kdyby se nic nestalo s Berlínem, ztroskotá také spolupráce mezi námi (SRN-SSSR – pozn. RS). Berlin je nejnějnější substance našich vztahů*“. Cit. dle: BARING, *Machtwechsel*, s. 332.

Moskva souhlasila s tím, že „... se tranzitní dopravě civilních osob a zboží mezi západními sektory Berlína a Spolkovou republikou Německo po silnicích, železnicích a vodních cestách vedoucích přes území Německé demokratické republiky nebudou klást překážky, že tato doprava bude usnadněna, aby probíhala nejjednodušším a nejrychlejším způsobem, a že bude zvýhodněna“.⁶⁶² Smlouva sice nepřinesla pevné začlenění západního Berlína do SRN, ale posílila jeho samosprávu a kompetence západoberlínské vlády.⁶⁶³

Jednání mezi Egonem Bahrem a východoněmeckým diplomatem Michaellem Kohlem o budoucí smlouvě mezi oběma státy probíhala velmi pomalu. Po 59 setkáních zformulovali text smlouvy, kterou oba politici podepsali několik dní před Vánoce 1972. Tato tzv. základní smlouva přinesla uznání existence dvou německých států. SRN se vzdala pojetí, že je jediným představitelem německého národa, NDR zase neprosadila mezinárodní uznání ze strany SRN. V Bonnu a ve východním Berlíně také mohly být zřízeny jen konzulární zastoupení a nikoli velvyslanectví.⁶⁶⁴ Smlouva umožnila uzavření dalších doplňovacích dohod, které přinesly velké ulehčení v humanitárních otázkách či v navázání vědeckých a kulturních kontaktů, což přesně vystihovalo Brandtovu politiku „malých kroků“. Brandt označil uzavření této smlouvy za počátek nové epochy: „*S touto smlouvou jsme rozbili led, ve kterém zamrzly naše vztahy s NDR na dlouhou dobu. Na základě rovnoprávnosti může začít rozsáhlá spolupráce... Nyní je možná řada z toho, co ještě včera bylo nepředstavitelné.*“⁶⁶⁵

V dalších letech se ve vztazích mezi SRN a NDR nedalo hovořit o významném posunu. Východní Berlín nepřestal s negativní a útočnou propagandou proti Bonnu. Dokonce přišel s teorií „dvou národů“, to znamenalo, že neexistovaly pouze dva státy německého národa. Jeden národ měl mít socialistický základ a druhý kapitalistický.⁶⁶⁶ NDR se i nadále snažila prosazovat jako suverénní, samostatný stát a vztahy se SRN pro ni neznamenal priority. Změna přišla až ve druhé polovině sedmdesátých let, kdy se začala zhoršovat hospodářská situace NDR a jednou z možností hospodářské stabilizace bylo navázání úzkých hospodářských vazeb se SRN.

⁶⁶² Čtyřstranná dohoda o Západním Berlíně, 3. září 1971, in: **PLŠKOVÁ**, *Východní politika*, příloha 7, s. 167; **WOLFRUM**, *Zdařilá demokracie*, s. 252.

⁶⁶³ Určitý úspěch pro SRN přineslo rozhodnutí vítězných velmocí o tom, že Bonn může nyní konzulárně zastupovat i západní Berlín. Moskva také souhlasila s tím, že osoby, které mají trvalé bydliště v západním Berlíně, mohou volně cestovat do Spolkové republiky Německo. *Tamtéž*, s. 169.

⁶⁶⁴ Smlouva mezi Německou demokratickou republikou a Spolkovou republikou Německo o základech vztahů, 21. prosince 1972, in: **PLŠKOVÁ**, *Východní politika*, příloha 13, s. 184-185.

⁶⁶⁵ Cit. dle: **FISCHER**, *Einleitung*, s. 63.

⁶⁶⁶ **ERDMANN**, *Der gescheiterte Nationalstaat*, s. 123; **FISCHER**, *Einleitung*, s. 64.

Usmíření a normalizace: cesta k Varšavské smlouvě (1970)

Brandtovo pokleknutí ve Varšavě v roce 1970 se stalo nejen symbolem polsko-německého usmíření po druhé světové válce, ale počátkem nové etapy vzájemných vztahů, které se rozvíjely především v hospodářské, kulturní a vědecké oblasti. Až do poloviny šedesátých let 20. století neprobíhaly žádné kontakty na oficiální ani neoficiální rovině, neboť oba dva státy se vyrovnávaly s vlastními traumaty, které jim způsobila druhá strana. Na polské straně se jednalo o vzpomínky na nacistickou okupaci, během níž se Němci snažili vyhladit polskou elitu, Židy a přesídlit obyvatelstvo na východ.⁶⁶⁷ Na německé straně se zase připomínala ztráta dvaceti procent bývalého německého území po druhé světové válce, včetně typických německých měst jako Vratislav, Gdaňsk nebo Štětín. Souhlasím s názorem historika Dietera Bingena, že „... *sociálně-psychologicky, historicky a morálně byl vztah Německa k Polsku ve své komplexnosti nesrovnatelný s žádným jiným vztahem k zemi východního bloku*“.⁶⁶⁸ Padesátá léta 20. století nepřála navazování kontaktů, neboť Varšava se integrovala do východního bloku, jenž svou legitimitu opíral mimo jiné i o negativní obraz SRN. To vyhovovalo bezpečnostním zájmům Polska, které se obávalo možných revizionistických požadavků ze strany Německa. Adenauer preferoval integraci SRN do západoevropských struktur, doprovázenou silným antikomunismem a aplikací Hallsteinovy doktríny vůči východnímu bloku.⁶⁶⁹

Jak se Polsko dívalo na SRN v poválečném období? Nacistické okupace zanechala v polské společnosti hluboké stopy, které se projevovaly nepřátelským postojem vůči všemu německému. Podle polských představ se Němci odvrátili od tradic křesťanské civilizace. Mnoho Poláků si přálo Německo vojensky, politicky i hospodářsky co nejvíce oslabit, aby již nemohlo znovu ohrožovat sousedy.⁶⁷⁰ Komunistická strana instrumentálně

⁶⁶⁷ Ke ztrátám způsobeným válkou srov. **BORODZIEJ**, *Das Jahr 1945*, s. 86. Polská historička Malgorzata Świder zdůrazňuje sílu tradičních stereotypů v polské společnosti a uvádí, že v poválečné době se připomínalo tradiční pořekadlo z doby polské šlechtické republiky: „*Co svět je světem, nikdy nebude Polák Němcovi bratrem*“, což jen dokazuje stabilitu a vytrvalost nepřátelského vztahu mezi Poláky a Němci. Srov. **ŚWIDER**, *Zur Rolle*, s. 163.

⁶⁶⁸ **BINGEN**, *Versöhnung*, s. 245.

⁶⁶⁹ Někteří autoři kritizují německý nezájem o Polsko v poválečném období. O Adenauerovi publicista Hansjakob Stehle napsal: „*V tomto porýnském katolíkově, pro něhož protestantské Prusko leželo příliš daleko, sice dřímaly sympatie pro katolické Polsko, přesto se nestaly podnětem konkrétního politického myšlení či jednání.*“ **STEHLE**, *Adenauer*, s. 80; **HACKE**, *Die Außenpolitik*, s. 7. Německá politická elita tehdy preferovala přímý kontakt s Moskvou, neboť vycházela z názoru, že jakákoli změna ve východním bloku bude možná pouze se souhlasem Kremlu. Srov. **BEHRING**, *Normalisierung*, s. 41; **BINGEN**, *Die Polenpolitik*, s. 16.

⁶⁷⁰ Srov. **ŚWIDER**, *Zur Rolle*, s. 164.

využívala negativních stereotypů k posilování vlastní pozice.⁶⁷¹ Zvláště se soustředila na otázku uznání hranice na Odře a Nise. Polská historička Malgorzata Świder napsala: „*Obhajoba západní hranice a západních oblastí jako kompenzace ztracených území na východě patřilo k nejdůležitějším aspektům polské politiky po roce 1945. Hranice byla chápána jako nutný předpoklad existence, svobody, suverenity a síly demokratického polského státu. Zároveň platila jako základ pro dlouhodobý mír, neustále ohrožovaný novým imperialistickým a militaristickým Německem.*“⁶⁷² Proto se již v padesátých letech 20. století Polsko přidalo k bloku středoevropských socialistických států, které odmítaly jednat o vztazích s Německem do doby, než Bonn uzná v případě Polska hranice na Odře a Nise.

Jaký byl postoj Spolkové republiky Německo k Polsku? Kvůli nezájmu oficiálních míst o budování vztahů s východním sousedem⁶⁷³ se německo-polské vztahy staly doménou sdružení odsunutých Němců, která nechtěla uznat poválečné hranice ve východní Evropě a trvala na platnosti německých hranic z roku 1937. Vytrvale opakovala právo Němců na historická území.⁶⁷⁴ Také na německé straně převládaly tradiční stereotypy, které však vyplývaly z pocitu nadřazenosti německé kultury, vzdělanosti a podnikavosti. V tomto kontextu získaly polsko-německé vztahy podobu určitého kulturního střetu, ve kterém byli příslušníci vyšší, německé kultury vyhnáni „barbary“ ze své domoviny. Právě území za Odrou a Nisou prezentovali odsunutí Němci jako idylickou a harmonickou německou oblast, jako pravý domov, který jim byl uloupen.⁶⁷⁵ Argument „práva na domov“ hrál ústřední roli v požadavku odsunutých Němců, aby bonnská vláda nejednala

⁶⁷¹ V tzv. Görlické dohodě z roku 1950 NDR uznala platnost německo-polských hranic na Odře a Nise. Srov. **MALYCHA**, „*Wir haben erkannt*“, s. 207. Ovšem souhlas odsunutých Němců, kteří zůstali v NDR, si SED vynutila hrozbou vyloučení ze strany v případě, že s tímto krokem vedení strany nebudou souhlasit.

⁶⁷² **ŚWIDER**, *Zur Rolle*, s. 165.

⁶⁷³ Německý historik Axel Frohn se zastal Adenauera s tím, že nastolení otázky hranice na Odře a Nise mohlo vést ke střetu s „Vysokou komisí“, jejíž členové pokládali danou otázku za jednoznačně vyřešenou. Srov. **FROHN**, *Adenauer*, s. 507; **SCHWARZ**, *Adenauer. Der Aufstieg*, s. 945-946.

⁶⁷⁴ **AHONEN**, *German Expellee Organizations*, s. 354; **STICKLER**, „... bis an die Memel“?, s. 110; **AHONEN**, *Domestic Constraints*, s. 35. Odsunutí Němci mohli spoléhat také na neoficiální podporu bonnské vlády, neboť například Adenauer ve svém vládním prohlášení v září 1949 hovořil o tom, že „... se nemůžeme za žádných okolností spokojit s jednostranným zábořem tohoto území Sovětským svazem a Polskem.“ *Vládní prohlášení Adenauerovy vlády*, 20. září 1949, in: **BONN-Warschau**, s. 68.

⁶⁷⁵ **STICKLER**, „*Der Demontage wehren*“, s. 326; **AHONEN**, *Domestic Constraints*, s. 37; **KOSSERT**, *Ostpreussen*, s. 387-395.

s Polskem do té doby, dokud se Varšava neomluví za odsun Němců.⁶⁷⁶ Velká část německé společnosti naopak souhlasila spíše s dalším požadavkem odsunutých Němců, že o budoucí podobě hranic může rozhodnout pouze znovusjednocené a svobodné Německo, což přesně vystihovalo Adenauero stanovisko.⁶⁷⁷ Čilé kontakty udržovaly obě země pouze v obchodní oblasti.⁶⁷⁸

Změna dosavadního postoje ve vzájemných vztazích se začala projevat až po nástupu Ludwiga Erharda do úřadu spolkového kancléře a Gerharda Schrödera na post ministra zahraničí. Oba se snažili aktivovat východní politiku, ačkoliv nechtěli zrušit platnost Hallsteinovy doktríny, postavit se vlivu odsunutých Němců a zahájit oficiální rozhovory s polskou stranou o navázání diplomatických vztahů. Také Erhardova vláda spoléhala především na zintenzivnění hospodářských vztahů, a proto navrhla polské straně rozhovory o uzavření obchodní smlouvy a zřízení hospodářských zastoupení v obou zemích. Bonn plánoval, že obchodní zastoupení by mohlo disponovat kompetencemi konzulátu, a to i bez podpisu smlouvy o navázání diplomatických vztahů. Varšava si představovala, že po podepsání obchodní smlouvy by mohly obě strany souhlasit s navázáním diplomatických vztahů za předpokladu, že Bonn akceptuje německo-polskou hranici na řekách Odra a Nisa.⁶⁷⁹ Nakonec se obě strany musely vzdát původních představ a v březnu 1963 podepsaly obchodní smlouvy, na jejímž základě vznikla obchodní zastoupení ve Frankfurtu nad Mohanem a Varšavě.⁶⁸⁰ Za podstatné považují, že i když se smlouvou vytvořily lepší podmínky pro vzájemný obchod, na celkové atmosféře německo-polských vztahů se nic nezměnilo.

Domnívám se, že klíčový impuls do polsko-německých vztahů vnesl až v polovině šedesátých let 20. století polsko-německý církevní dialog. Dopis polských biskupů z roku 1965 inicioval diskusi o dalším postoji k Němcům. Celá polská společnost trvala na uznání polské západní hranice na Odře a Nise, nicméně zazněla i slova o snaze porozumět německému obyvatelstvu.⁶⁸¹ Katolický klérus nicméně dokázal, že se nebojí střetu

⁶⁷⁶ **STICKLER**, „... bis an die Memel“?, s. 111-112; **STICKLER**, „Ostdeutsch heißt Gesamtdeutsch“, s. 99, 117, 347.

⁶⁷⁷ **STICKLER**, „... bis an die Memel“?, s. 121; **AHONEN**, *The Influence*, s. 133; **AHONEN**, *Domestic Constraints*, s. 43.

⁶⁷⁸ V prosinci 1948 uzavřely tři západní okupační zóny s Polskem smlouvu o vytvoření „Joint Export and Import Agency“ (JEIA). **LINDEMANN**, *Anfänge*, s. 47.

⁶⁷⁹ *Dálnopis Allardt*, 17. ledna 1963, in: AAPD, 1963, Dok. 29, s. 93; *Dálnopis Allardt*, 22. ledna 1963, in: AAPD, 1963, Dok. 45, s. 152.

⁶⁸⁰ **LINDEMANN**, *Anfänge*, s. 66; **STEHLE**, *Nachbarn Polen*, s. 346.

⁶⁸¹ **ŽUREK**, *Der Briefwechsel*, s. 67; **BINGEN**, *Die Polenpolitik*, s. 87.

s komunistickou stranou, která stále lpěla na dogmatickém antiněmečtví.⁶⁸² Dopis se na německé straně nesetkal s příliš velkou odezvou, ale znamenal zásadní obrat v německo-polských vztazích. Ve spolkové republice sehrálo obdobnou roli tzv. Východní memorandum EDK z roku 1965, které se jasně vyslovilo pro uznání západní hranice na Odře a Nise jako předpoklad budování pevnějších polsko-německých vztahů.⁶⁸³ Jeho význam spočíval především v následné celoněmecké diskusi, která jasně prokázala, že monopol sdružení odsunutých Němců na formulaci stanovisek vůči východnímu bloku pomalu, ale jistě končí.⁶⁸⁴ německý historik Guido Thiemeyer napsal: „*Od poloviny šedesátých let vznikla také na této úrovni transnacionální síť žurnalistů, intelektuálů a zčásti také politiků, kteří zásadním způsobem přispěli k přípravě nové východní politiky vlády Brandt/Scheel.*“⁶⁸⁵

Za kancléře Erharda nedošlo k posunu ve vzájemných vztazích. V tzv. mírové nótě z března 1966 odmítl polský požadavek s odvoláním na poválečné mezinárodní dohody, podle nichž je „... všeobecně známo, že úprava otázky hranic byla podle spojeneckých ujednání z roku 1945 odložena až do uzavření mírové smlouvy s celým Německem a že podle mezinárodního práva existuje Německo i nadále v hranicích z 31. prosince 1937 do té doby, než svobodně zvolená celoněmecká vláda uzná hranice jiné“.⁶⁸⁶ Změna přišla až s nástupem vlády velké koalice CDU/CSU a SPD. Ve vládním prohlášení kancléře Kurta Georga Kiesingera z prosince 1966 se objevily první náznaky nové východní politiky, a to díky ministru zahraničí Willy Brandtovi. V pasáži věnované Polsku se kancléř přihlásil k touze německého národa po smíření s Polskem, „... jehož dějiny plné utrpení nemůžeme zapomenout a jehož požadavek, konečně žít ve státě se zabezpečenými hranicemi, chápeme vzhledem k současnému osudu vlastního, rozděleného národa, dnes mnohem lépe než dříve. Ale hranice znovusjednoceného Německa může stanovit pouze celoněmecká vláda,

⁶⁸² Gomułka využil dopisu k pokusu o oslabení postavení katolické církve v Polsku právě s odvoláním na vlastizradu a nadbílání německým zájmům ze strany polských biskupů. Srov. **ŽUREK**, *Der Briefwechsel*, s. 70; **BORODZIEJ**, *Wir gewähren Vergebung*, s. 29.

⁶⁸³ **GRESCHAT**, *Vom Tübinger Memorandum (1961)*, s. 38-39; **GRESCHAT**, *Der Protestantismus in der Bundesrepublik*, s. 89-90; **BOLL**, **WYSOCKI**, **ZIEMER**, *Polnisch-deutsche Versöhnungsinitiativen*, s. 9-10.

⁶⁸⁴ Právě minimální ohlas na kritiku ze strany odsunutých Němců prokázal, že si německá společnost začala vytvářet vlastní obraz východního souseda. Srov. **STICKLER**, *Gegenspieler*, s. 235; **BANGE**, **GEIGER**, *Die kirchlichen Versöhnungsinitiativen*, s. 269-270.

⁶⁸⁵ **THIEMEYER**, *Journalist*, s. 496.

⁶⁸⁶ *Prohlášení spolkového kancléře Erharda k německé mírové nótě*, 25. března 1966, in: *Die deutsche OSTPOLITIK*, Dok. 53, s. 125, **PLŠKOVÁ**, *Východní politika*, s. 46. Srov. **BLASIUS**, *Erwin Wickert*, s. 547-548.

„*kteřá vzejde ze svobodných voleb*“.⁶⁸⁷ Kiesinger reflektoval společenský tlak v oblasti morálního vypořádání s Polskem, zároveň však trval na předešlých vyjádřeních CDU/CSU.⁶⁸⁸ Podobným způsobem vystupoval také Willy Brandt, který opakoval usnesení SPD o nutnosti zvýšit aktivitu v německé zahraniční politice. Z praktického hlediska ale kromě ukončených rozhovorů s Rumunskem vláda velké koalice v letech 1966-1967 v jednání s východním blokem nijak nepokročila.⁶⁸⁹

Polská vláda kroky Kiesingerovy vlády ostře odmítla. Obávala se především toho, že SRN by mohla separátně jednat i s dalšími státy východního bloku, aniž by se Polsko dočkalo uznání státní hranice. Z tohoto důvodu se Varšava chopila iniciativy a koordinovala jednotný postup zemí Varšavské smlouvy vůči Spolkové republice Německo. Připravila podklad pro zasedání ministrů zahraničních věcí Varšavské smlouvy v únoru 1967, který obsahoval společný závazek, že nebudou jednat se SRN dříve, dokud Bonn neuzná existenci NDR, nevzdá se snahy o držení atomové zbraně, nebude souhlasit s prohlášením mnichovské dohody jako neplatné od samého počátku a nepotvrdí platnost polsko-německé hranice.⁶⁹⁰ Tzv. Gomuškova doktrína zablokovala snahy vlády velké koalice pokračovat v separátních jednáních se zeměmi východního bloku a přerušila slibný posun v německo-polských vztazích.⁶⁹¹

V dalším průběhu německo-polských jednání se Kiesinger držel základních principů zahraniční politiky CDU/CSU, jak je zformuloval ve vládním prohlášení. Naopak Brandt je považoval za nedostatečné a snažil se hledat nové možnosti navázání kontaktů s polskými politiky. Jelikož nechtěl jednat proti kancléři na vládní úrovni, zvolil v roce

⁶⁸⁷ *Vládní prohlášení spolkového kancléře Kiesingera, 13. prosince 1966*, in: *Die deutsche OSTPOLITIK*, Dok. 1, s. 162; **GASSERT**, *Kurt Georg Kiesinger*, s. 551-552.

⁶⁸⁸ Podobná slova Kiesinger pronesl i v projevu v „Den německé jednoty“, 17. června 1967, kde vyzýval k aktivnější zahraniční politice, ale neuvedl konkrétní příklad. Srov. *Projev spolkového kancléře Kiesingera v „Den německé jednoty“*, 17. července 1967, in: *Die deutsche OSTPOLITIK*, Dok. 33, s. 205-207; **BINGEN**, *Die Polenpolitik*, s. 100.

⁶⁸⁹ **BANGE**, *Kiesingers Ost- und Deutschlandpolitik*, s. 459; **BINGEN**, *Versöhnung*, s. 248.

⁶⁹⁰ **Deklarace komunistických stran zastoupených na konferenci v Karlových Varech, 26. dubna 1967**. In *Europa-Archiv*, 1967, roč. 22, Folge 11, D. 262; **Kromě tohoto usnesení podepsaly vlády NDR, Polska a Československa „Smlouvy o přátelství“**, kde potvrdily společný postup vůči SRN v reakci na navázání diplomatických vztahů mezi Bonnem a Bukureští.

⁶⁹¹ Podle polské historičky Wandy Jarzabek to neznamenovalo, že by polská strana přišla s nějakými novými návrhy, spíše postavila do čela států východního bloku a koordinovala jejich činnost. Srov. **JARZABEK**, „*Ulbricht-Doktrin*“, s. 97, 112; **SELVAGE**, *Der Warschauer Pakt*, s. 231-232; **BINGEN**, *Versöhnung*, s. 250; **JARZABEK**, *Polish Reactions*, s. 37; **JARZABEK**, *PLR*, s. 66-67; **JARZABEK**, *Deutsche (Neue) Ostpolitik*, s. 77. Gomuška tyto požadavky zmínil ještě před samotným jednáním ministrů zahraničí. Navíc dne 8. února 1967 v projevu v Katovicích obvinil bonnskou vládu z agresivní, imperialistické politiky, srov. *Z projevu prvního tajemníka Ústředního výboru Polské národně dělnické strany, Gomuškovy, na konferenci jednotlivých vojvodských zastoupení v Katovicích*, 8. února 1967, in: *DzD*, IV/1, 1967, s. 490-494.

1968 stranickou linii a vyslal do Vídně na tajnou schůzku s polským diplomatem Jerzy Raczkowski šefa plánovacího štábu Egona Bahra. Německý emisar zjistil, že jeho protějšek jednal bez konzultace s polskými úřady a chtěl si jen udělat základní obrázek o německých požadavcích.⁶⁹² Během dvouhodinového rozhovoru mu Raczkowski sdělil, že základní podmínku pro rozhovory s polskou stranou tvoří oficiální uznání západní polské hranice, neboť polská společnost se i nadále cítí ohrožena. Bahr vysvětloval, že rozhodnutí ohledně hranic může být součástí pouze mírové smlouvy a že v současné době vláda o ničem takovém neuvažuje. Ale nabídl určitou alternativu. Odvolával se na to, že uznání hranic na Odře a Nise je pro polské obyvatelstvo především bezpečnostní pojistkou, proto navrhl, aby oba státy uzavřely smlouvu o vzdání se násilí ve vzájemných vztazích.⁶⁹³

Přesto Brandt pokračoval ve veřejné diskusi o uznání německo-polské hranice a ve vystoupení na sjezdu SPD v Norimberku v březnu 1968 prohlásil: „... *německý národ chce a potřebuje usmíření také s Polskem.... Co z toho vyplývá? Uznání či respektování linie na Odře a Nise až k mírovému vyřešení.*“⁶⁹⁴ Brandt byl dosud nejvýše postaveným politikem, který otevřeně podpořil uznání polsko-německé hranice. Avšak jeho iniciativa se nesešla ve Varšavě s příliš velkým pochopením, neboť u komunistických představitelů stále převládala obava ze SRN. Následná účast polských vojsk na invazi do Československa ukončila sondáže pro zahájení oficiálních rozhovorů. V listopadu 1968 Brandt poznamenal, že vztahy s Polskem „...*nejdou dobře*“⁶⁹⁵.

Polský podíl na invazi do Československa a aktivity polské propagandy, která líčila tento krok jako nutnou obranu Československa před německým imperialismem, signalizovaly, že polsko-německé vztahy stagnují. Jejich oživení inicioval v květnu 1969 W. Gomuška prohlášením, že jeho země je ochotna uzavřít se SRN smlouvu, která přinese definitivní uznání polské západní hranice. Tvrdil, že „... *neexistují žádné překážky právní povahy, podle nichž by SRN nemohla uznat stávající západní hranici Polska jako definitivní podobu polsko-německých hranic. My jsme okamžitě připraveni uzavřít se SRN takovou bilaterální smlouvu, stejnou, jakou jsme uzavřeli před 19 lety s NDR. Kdyby ale vláda SRN stále trvala na tom, že taková smlouva s Polskem může být uzavřena pouze v rámci mírové smlouvy, potom navrhujeme obrátit se na vlády Sovětského svazu, Francie,*

⁶⁹² STEHLE, *Zufälle*, s. 159-171; BINGEN, *Die Polenpolitik*, s. 104.

⁶⁹³ BAHR, *Zu meiner Zeit*, s. 229-232. Srov. *Záznam Ruete*, 29. února, 1968, in: AAPD, 1968, Dok. 73, pozn. 9, s. 269.

⁶⁹⁴ Cit. dle: BINGEN, *Die Polenpolitik*, s. 105.

⁶⁹⁵ *Záznam vyjádření předsedy SPD, Brandta, na společném zasedání stranické rady, předsednictva a kontrolní komise SPD*, 2. listopadu 1968, in: BRANDT, *Ein Volk*, Dok. 19, s. 216.

*Velké Británie a Spojených států amerických s otázkou: Má SRN právo uzavřít smlouvu s Polskem, ve které by byly stávající hranice Polska na Odře a Nise uznány jako definitivní polská hranice?*⁶⁹⁶

Projev byl podstatný v tom, že navrhoval okamžité zahájení rozhovorů se SRN, aniž by požadoval souhlas ze strany SSSR a NDR. Tím pádem Gomuška popřel svou doktrínu z roku 1967, podle které měla jednání s Bonnem začít až poté, co by západní Německo splnilo řadu jiných podmínek. Zároveň tím prokázal jistou samostatnost polské zahraniční politiky v rámci východního bloku.⁶⁹⁷ Domnívám se, že pravou motivací jeho jednání byl strach z prvních signálů o rozhovorech mezi Bonnem a Moskvou a ze sílící hospodářské kooperace mezi NDR a SRN, což poškozovalo především polsko-východoněmecké hospodářské vztahy. Ovlivnilo ho jistě též Ulbrichtovo vyhlášení, jež zpochybňovalo platnost tzv. görlické smlouvy z roku 1950 o uznání polsko-německé hranice ze strany NDR. Gomuška se obával, že by mohlo dojít k uzavření smluv SRN s NDR a SSSR, aniž by se Varšava dočkala uznání polské západní hranice ze strany Bonnu.⁶⁹⁸

Brandt, tehdy ještě stále ministr zahraničí vlády velké koalice, odpověděl v duchu vládního prohlášení z roku 1966, ale zároveň se prohlásil, že by SRN neměla promarnit příležitost „... *jednat s polskou vládou o výměně usnesení o vzdání se násilí ve vzájemných vztazích*“.⁶⁹⁹ Proto vyslal svého emisara Bahra na tajná jednání do Berlína, kde se setkal s vedoucím polské vojenské mise Bolesławem Koperskim. V rámci rozhovoru Bahr zopakoval názory z předešlého roku, ale zároveň potvrdil ochotu Bonnu k jednání. K otázce hranice na Odře a Nise uvedl, že ji chápe jako bezpečnostní prioritu Polska, nicméně se mu důraz na oficiální uznání hranice ze strany SRN zdá příliš přeceňovaný a navrhoval uzavření smlouvy o vzdání se použití násilí ve vzájemných vztazích.⁷⁰⁰

V případě Československa mohla německá vláda vzhledem k neexistenci oficiálních diplomatických vztahů využít častých návštěv ředitele ÚMPE. Také v také v německo-polských vztazích sehrál klíčovou roli nestátní aktér, tentokrát podnikatel a

⁶⁹⁶ *Gomušův projev ze 17. května 1969.* Cit. dle: **TOMALA**, *Deutschland*, s. 273-274.

⁶⁹⁷ Neméně podstatným aspektem vystoupení bylo načasování, neboť v SRN začala volební kampaň do spolkového sněmu, Gomuška tím chtěl vyjádřit podporu SPD i nové východní politice. Srov. **NIEDHART**, „*Phase widerspruchsvollen Wandels*“, s. 48-49; **BINGEN**, *Die Polenpolitik*, s. 109; **JARZĄBEK**, *Deutsche (Neue) Ostpolitik*, s. 77.

⁶⁹⁸ *POLISCH-GDR RELATIONS*, s. 122-124; **TOMALA**, *Droga*, s. 29-30.

⁶⁹⁹ **BRANDT**, *Begegnungen*, s. 243; **NIEDHART**, „*Phase widerspruchsvollen Wandels*“, s. 49.

⁷⁰⁰ *Záznam Bahr*, 23. května 1969, in: AAPD, 1969, Dok. 173, s. 634.

vysoký manažer firmy Krupp, Berthold Beitz.⁷⁰¹ V druhé polovině šedesátých let 20. století navázal úzké přátelství s Brandtem, stal se předním propagátorem jeho nové východní politiky, a to díky široké síti kontaktů v Polsku. Brandt se na něho počátkem června 1969 obrátil s prosbou, aby informoval polské přátele o tom, že bonnská vláda zaregistrovala snahu polské strany zahájit rozhovory. Beitz měl také ve Varšavě vyřídit, že „... zlepšení německo-polských vztahů nesporně patří k nejdůležitějším zahraničně-politickým úkolům spolkové republiky“.⁷⁰² Výběr Beitze jako tajného emisara také dokazoval, jakou roli měly v nastávajících německo-polských vztazích hrát ekonomické vztahy.⁷⁰³ Výsledkem tajných jednání Beitze ve Varšavě bylo zahájení polsko-německých rozhovorů o hospodářské spolupráci v říjnu 1969.⁷⁰⁴ Varšava si od nich slibovala především zlepšení hospodářské situace. Polákům chyběl kapitál na rekonstrukci vybavení státních podniků, které z velké části pocházelo ještě z meziválečného období a z německých továren. Také doufali, že by jim německá strana mohla pomoci s modernizací přístrojového vybavení a přístupem k novým technologiím. Polská vláda se také rozhodla pro dovoz konzumního zboží přímo ze Západu.⁷⁰⁵ Přestože podíl západoněmecko-polského obchodu stále rostl,⁷⁰⁶ problémy centrálně-plánovaného hospodářství spočívající v nedostatku valut, nízké produktivitě a špatné kvalitě zboží se stupňovaly. SRN využívalo své ekonomické převahy pro další rozšiřování exportu a z Polska dovážela potraviny a nerostné suroviny.⁷⁰⁷

⁷⁰¹ Berthold Beitz si během šedesátých let 20. století vytvořil v Polsku širokou síť kontaktů nejen mezi ekonomy a řediteli státních podniků, ale také mezi předními polskými politiky. Srov. **RUDOLPH**, *Wirtschaftsdiplomatie*, s. 255-256; **KÄPPNER**, *Beitz*, s. 246-254.

⁷⁰² *Brandt Beitzovi*, 4. června 1969, in: **BRANDT**, *Ein Volk*, Dok. 25, s. 235; **KÄPPNER**, *Beitz*, s. 376.

⁷⁰³ Americký historik a ekonom Randall Newham v tomto kontextu mluvil o specifické hospodářské politice v rámci východní politiky, která vycházela z tzv. pozitivních ekonomických vazeb opírajících se o výměnu technologií, poskytování základního kapitálu, půjček a společných projektů německých a polských podniků. Srov. **NEWNHAM**, *Economic Linkage*, s. 248.

⁷⁰⁴ *Záznam rozhovoru Beitze s Cyrankiewiczem*, Varšava, 8. června 1969, in: *POLITYKA*, Dok. 106, s. 318-319.

⁷⁰⁵ Polsku šlo především o technologie a know-how, proto trvalo na tom, že západoněmecká firma ucházející se o polskou státní zakázku musí mít polského společníka. Cílem mělo být zvýšení produktivity, konkurenceschopnosti a kvality polského zboží. **NEWNHAM**, *Economic Linkage*, s. 251; **RUDOLPH**, *Wirtschaftsdiplomatie*, s. 135-146; **TOMALA**, *Deutschland*, s. 276.

⁷⁰⁶ Hodnota vzájemného obchodu překročila hodnotu jedné miliardy DM již v roce 1968 především díky německého exportu do Polska, který stoupl z 375,5 milionu DM v roce 1966 na 611,6 milionu DM v roce 1969. SRN se brzy stalo hlavním západním partnerem Polska, zatímco v opačném případě Polsko zaujímal až 24. místo a polský podíl na celkovém exportu do SRN zaujímal pouze 0,5 %. Srov. **NEWNHAM**, *Economic Linkage*, s. 252; *Záznam Herbst*, 27. října 1969, in: AAPD, 1969, Dok. 325, s. 1159.

⁷⁰⁷ *Záznam Bahr*, 18. října 1969, in: AAPD, 1969, Dok. 318, s. 1125-1126; *Záznam Herbst*, 27. října 1969, in: AAPD, 1969, Dok. 325, s. 1158-1159.

První Brandtovo vládní prohlášení z konce října 1969 podstatnou změnu do německo-polských vztahů nepřineslo, neboť v něm zaznělo jen několik obecných frází o touze německé národa o usmíření s Polskem. Ani k otázce uznání hranice na Odře a Nise se nevyjádřil konkrétněji, jenom připojil ujištění, „... že známe a respektujeme (Němci – pozn. RS) touhu Polska žít v zajištěných hranicích“. ⁷⁰⁸ V kapitole o politických rozhodnutích zmínil, že se obrátí na polskou vládu s nabídkou zahájení rozhovorů. Z prohlášení vyplývalo, že hlavní prioritou nové vlády budou rozhovory s Moskvou. ⁷⁰⁹ Předání německé nóty o možnosti zahájení rozhovorů následovalo na konci listopadu 1969. ⁷¹⁰

Zatímco Varšava trvala na uznání hranice na Odře a Nise a chtěla zlepšit hospodářskou spolupráci, Bonn si od jednání s Varšavou sliboval zlepšení životní situace německé menšiny v Polsku. Polsko ale oficiálně německým obyvatelům, kteří zde zůstali po odsunu, nepřiznalo statut národnostní menšiny a snažilo se o jejich integraci. ⁷¹¹ Bonn především usiloval o to, aby Němci žijící v Polsku získali určité základní záruky svobodného rozvoje a mohli navštěvovat příbuzné v SRN a naopak. ⁷¹² Důležitý byl též morální aspekt německo-polských vztahů, se kterým přišel právě Brandt. Svědčí o tom například jeho osobní dopis polskému ministerskému předsedovi Józefovi Cyrankiewiczovi, ve kterém zmiňoval především nutnost usmíření mezi oběma národy,

⁷⁰⁸ Výtah z vládního prohlášení kancléře Brandta, 28. října 1969, in: *Die deutsche OSTPOLITIK*, Dok. 1, s. 383.

⁷⁰⁹ *Tamtéž*, s. 382; **NIEDHART**, „Phase widerspruchsvollen Wandels“, s. 52; **BINGEN**, *Die Polenpolitik*, s. 109; **TOMALA**, *Deutschland*, s. 283. Podle německého ministerstva zahraničí Bonn „... chtěl provedení těchto dvou kroků (jednání s Polskem a Sovětským svazem – pozn. RS) koordinovat a informovat Moskvu v dostatečném předstihu o našich rozhovorech s Varšavou. Tím bereme ohled na zvláštní roli Sovětského svazu jako vůdčí mocnosti východního bloku, čímž se chceme vyhnout tomu, že by se naše rozhovory ve Varšavě mohly zdát Moskvě 'konspirativní'“. *Záznam Ruete*, 13. listopadu 1969, in: AAPD, 1969, Dok. 361, s. 1275. Podobné ujištění obsahoval například taktéž osobní dopis Brandta předsedovi sovětské vlády A. N. Kosyginovi z poloviny listopadu 1969. Srov. *Brandt Kosyginovi*, 19. listopadu 1969, in: AAPD, 1969, Dok. 370, s. 1313-1314; **BRANDT**, *Zu meiner Zeit*, s. 282. Domnívám se, že otevřeně zdůraznění priority jednání s Moskvou vycházelo ze zkušenosti Brandta a SPD z let 1966/1967, kdy vláda velké koalice počítala s tím, že by vedle separátních jednání s Československem, mohly probíhat také bilaterální rozhovory s Polskem, ale vyhlášení tzv. Gomułkovy doktríny tyto naděje ukončily. Brandt v roce 1969 nechtěl opakovat chybu z předchozího období a po zkušenostech s invazí do Československa jasně preferoval dohodu s Moskvou.

⁷¹⁰ Ani tato Nóta neobsahovala uznání polské západní hranice ze strany Bonnu, srov. *Böx Zahraničnímu úřadu*, Varšava, 25. listopadu 1969, in: AAPD, 1969, Dok. 375, s. 1329-1332.

⁷¹¹ Bonn vycházel z údajů Mezinárodního červeného kříže, který shromáždil kolem 275 000 žádostí Němců žijících v Polsku o vycestování země, z nichž většina uváděla důvod o zpretrhání rodinných a příbuzenských vazeb. Srov. *Záznam Ruete*, 19. prosince 1969, in: AAPD, 1969, Dok. 404, s. 1437.

⁷¹² *Tamtéž*, s. 1438.

jejichž vztahy tolik utrpěly za druhé světové války. Brandt také vzpomínal na období emigrace, neboť se na polského předsedu vlády obracel jako Němec, který nebyl „příslušníkem hitlerovské armády“.⁷¹³

Německo-polská jednání v roce 1970 se nesla ve znamení tří základních aspektů: bezpečnosti, usmíření a snahy o změnu. Na prvním místě stálo především ujištění Polska o tom, že z německé strany nehrozí žádné ohrožení.⁷¹⁴ Hlavní komplikací německo-polských sondážních rozhovorů zahájených v únoru 1970 ve Varšavě představovala vhodná formulace o existenci hranic na Odře a Nise.⁷¹⁵ Určitým způsobem se podobaly jednání s československou delegací, neboť Poláci trvali na splnění hlavního požadavku jako předpokladu dalšího jednání, zatímco německá strana usilovala o to, aby rozhovory řešily také jiné otázky.⁷¹⁶ Určitou změnu přineslo až třetí kolo rozhovorů, kdy Poláci požadovali projednávání budoucích hospodářských vztahů, ovšem za podmínky, že se nejdříve vyřeší otázka platnosti polské západní hranice. Usilovali především o to, aby Bonn souhlasil s vytvářením velkých konsorcií západoněmeckých firem a polských státních podniků. Varšava dále požadovala, aby Bonn poskytl těmto projektům záruku státních subvencí a nižších úrokových sazeb při zajišťování financování.⁷¹⁷ Němci zvolili jinou strategii, neboť pochopili, že Poláci se nespokojí s „náhražkou“ smlouvy o uznání hranic v podobě smlouvy o vzdání se násilí ve vzájemných vztazích, protože ji nepokládají za dostatečnou záruku vlastní bezpečnosti. Brandt se proto obrátil na Gomułku osobním dopisem, že sice nedokáže přinutit čtyři vítězné velmoci k souhlasu s úpravou německo-polské hranice, ale

⁷¹³ BRANDT *Cyrankiewiczovi*, 25. prosince 1969, in: AAPD, 1969, Dok. 414, s. 1470-1471; NIEDHART, „Phase widerspruchsvollen Wandels“, s. 53; TOMALA, *Deutschland*, s. 296-297. V tomto kontextu neměla východní politika znamenat pouze uznání poválečného územního státu quo, ale také uznání historické viny. Srov. BINGEN, *Ostpolitik*, s. 121; BRANDT, *Begegnungen*, s. 240, 529; BAHR, *Zu meiner Zeit*, s. 292.

⁷¹⁴ Brandt si již dávno před nástupem do funkce kancléře uvedomil, že Polsko potřebuje nezbytné záruky o neporušitelnosti svých hranic, aby mohla vůbec nějaká německo-polská jednání začít. BRANDT, *Begegnungen*, s. 240. Tuto skutečnost potvrdila také Cyrankiewiczova slova z konce roku 1969, kdy v projevu v Sejmu zopakoval, že „... uznání konečné platnosti a neporušitelnosti polské západní hranice na Odře a Nise ze strany Spolkové republiky Německo je výchozím bodem pro zahájení procesu normalizace vztahů mezi SRN a PLR. Neexistuje žádný jiný základ pro vytvoření předpokladů pro opravdovou normalizaci těchto vztahů mezi oběma státy.“ Projev *Cyrankiewicz v Sejmu*, 22. prosince 1969, in: AAPD, 1969, Dok. 405, s. 1441.

⁷¹⁵ Duckwitz *Brandtovi*, 5. února 1970, in: AAPD, 1970, Dok. 37, s. 163; Duckwitz *Scheelovi*, 6. února 1970, in: AAPD, 1970, Dok. 39, s. 166-168.

⁷¹⁶ Duckwitz *Scheelovi*, 7. února 1970, in: AAPD, 1970, Dok. 41, s. 175-176; TOMALA, *Deutschland*, s. 299-300.

⁷¹⁷ Bonn se takové záruce bránil s odůvodněním, že v SRN tyto záležitosti řídí trh a konkurence a stát nemůže zasahovat do fungování hospodářského systému. Přesto slíbil, že vláda bude koordinovat budoucí německo-polskou hospodářskou spolupráci a bude pomáhat s vyjednáváním o půjčkách u velkých německých bank. Srov. Duckwitz *Scheelovi*, 23. dubna 1970, in: AAPD, 1970, Dok. 178, s. 656-657.

pokusí se prosadit uznání polské hranice na Odře a Nise na domácí půdě.⁷¹⁸ Schválil tak polský požadavek, aby se smlouva týkala především vzájemných hranic.⁷¹⁹ Poté již nebyl velký problém připravit první návrh smlouvy, v níž se hovořilo o tom, že „... *Spolková republika Německo a Polská lidová republika jsou zajedno v tom, že linie na Odře a Nise tvoří západní hranici Polska*“.⁷²⁰

Tento zásadní přelom značně ulehčil i následující kola polsko-německých rozhovorů, která probíhala od jara do podzimu 1970.⁷²¹ Polská strana při každém jednání opakovala uspokojení nad tím, že SRN pochopila závažnost platné polské západní hranice nejen pro německo-polské vztahy, ale především pro polskou vnitřní politiku.⁷²² Specifický význam pro německo-polské rozhovory měla také souběžně probíhající jednání v Moskvě mezi Bahrem a ministrem zahraničí A. A. Gromykem. Zde se také mluvilo o uznání polské západní hranice jako předpokladu pro vytvoření stabilního míru v Evropě. Dokonce se toto ujednání objevilo i v návrhu sovětsko-německé smlouvy,⁷²³ jelikož se polská strana cítila dotčena, že se otázky „polského národního zájmu“ probíraly i na jiném plénu.⁷²⁴ Navíc Sověti trvali na tom, aby SRN s nimi podepsalo první smlouvu ze všech zemí východního bloku, a to jako demonstrace vůdčího postavení SSSR.⁷²⁵

Tzv. varšavská smlouva,⁷²⁶ podepsaná Brandtem a Cyrankiewiczem na počátku prosince 1970, stanovila, že „... *nynější hraniční linie stanovené v kapitole IX usnesení postupimské konference z 2. srpna 1945, od Baltského moře bezprostředně západně od Svinoústí a odtud podél Odry až po ústí Lužické Nisy a podél Lužické Nisy až k hranicím Československa, tvoří západní hranici Polské lidové republiky.*“⁷²⁷ Polsko a Spolková republika Německo prohlásily tyto hranice za neporušitelné. Bonn také potvrdil, že usnesení v článku I jsou závazná i pro budoucí vlády. Obě strany se shodly na tom, že

⁷¹⁸ *Brandt Gomulkovi*, 20. dubna 1970, in: AAPD, 1970, Dok. 167, s. 628-629.

⁷¹⁹ **BRANDT**, *Begegnungen*, s. 529; **BRANDT**, *Erinnerungen*, s. 211; **BENDER**, *Die „Neue Ostpolitik“*, s. 180.

⁷²⁰ *Návrh smlouvy mezi spolkovou republikou a Polskem*, 22. dubna 1970, in: AAPD, 1970, Dok. 174, s. 644.

⁷²¹ *Záznam Duckwitz*, 11. června 1970, in: AAPD, 1970, Dok. 262, s. 959-964.

⁷²² *Záznam Duckwitz*, 27. července 1970, in: AAPD, 1970, Dok. 336, s. 1248.

⁷²³ *Směrnice pro smlouvu se SSSR*, 20. května 1970, in: AAPD, 1970, Dok. 221, s. 822.

⁷²⁴ *Záznam Sanne*, 9. června 1970, in: AAPD, 1970, Dok. 253, s. 931. Egon Bahr to komentoval slovy: „*Chtěli jsme dát za pravdu realitě moskevské dominance, Poláci musí také.*“ **BAHR**, *Zu meiner Zeit*, s. 322.

⁷²⁵ **BINGEN**, *Die Polenpolitik*, s. 132-133; **BINGEN**, *Versöhnung*, s. 258.

⁷²⁶ *Smlouva mezi Polskou lidovou republikou a Spolkovou republikou Německo o základech normalizace jejich vzájemných vztahů*, 7. prosince 1970, in: **PLŠKOVÁ**, *Východní politika*, příloha 5, s. 163-164.

⁷²⁷ *Tamtéž*, článek I, s. 163.

smlouva nemá být ukončením polsko-německých rozhovorů, ale počátkem snahy o normalizaci vzájemných vztahů a vytvoření mírového prostředí v Evropě.⁷²⁸ Již v říjnu byla podepsána obchodní smlouva⁷²⁹

Uznáním německo-polské hranice Brandt vystihl stanovisko většiny německé veřejnosti, která se smířila s definitivní ztrátou tohoto území, což dokazuje i výsledek průzkumu veřejného mínění z května 1972.

Tabulka: Průzkum veřejného mínění – souhlas s uznáním stávající polsko-německé hranice⁷³⁰

Otázka: Myslíte si, že bychom měli souhlasit s nynější německo – polskou hranicí – na Odře a Nise?										
	1951 březen	1956 prosinec	1959 září	1962 březen	1964 září	1966 únor	1967 list.	1969 květen	1970 březen	1972 květen
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Souhlasí	8	9	12	26	22	27	46	42	58	61
Nesouhlasí	80	73	67	50	59	54	35	38	25	18
Nerozhodnutí, žádný názor	12	18	21	24	19	19	19	20	17	21
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Polsko-západoněmecké vztahy velmi ovlivnilo Brandtovo pokleknutí před pomníkem varšavského ghetta při jeho návštěvě Varšavy dne 7. prosince 1970. Stalo se symbolem východní politiky, zároveň však vyvolalo i řadu otázek. Diskutuje se o tom, zda šlo o

⁷²⁸ *Rozhovor Brandta s Gomulkou*, Varšava, 7. prosince 1970, in: AAPD, 1970, Dok. 589, s. 2201; *Rozhovor Brandta s Cyrankiewiczem*, Varšava, 7. prosince 1970, in: AAPD, 1970, Dok. 588, s. 2196-2197. Brandt se snažil dát smlouvě určitý morální obsah, když hovořil o tom, že odpovídá „výsledku dějin“. **BRANDT**, *Begegnungen*, s. 534. Tím jen opakoval svá slova z druhé poloviny šedesátých let 20. století, že polsko-německé vztahy mají svá specifika právě ve snaze o usmíření mezi oběma národy, které tolik vytrpěly za druhé světové války a i v období po ní. **BRANDT**, *Begegnungen*, s. 242; **BINGEN**, *Die Polenpolitik*, s. 109.

⁷²⁹ **BINGEN**, *Die Polenpolitik*, s. 133; **NEWNHAM**, *Economic Linkage*, s. 257. **TOMALA**, *Deutschland*, s. 302. Ovšem zároveň se objevily také již výše uvedené problémy se stoupajícím deficitem státních financí ze strany Polska, zadlužeností a v některých oblastech (chemický průmysl, strojírenský průmysl) stále větší závislost na SRN. Z opačné strany k žádnému rapidnímu nárůstu polského podílu na importu do Německa nedošlo.

⁷³⁰ *JAHRBUCH der öffentlichen Meinung, 1968-1973*, s. 525.

plánovaný čin a projev politického mistrovství.⁷³¹ Domnívám se, že pokleknutí neplánoval a že šlo o spontánní projev vyvolaný atmosférou jeho pobytu ve Varšavě.⁷³² Brandt tím uznal německou vinu a požádal o usmíření. Souhlasím s výrokem německého novináře Hermanna Schreibera, který se účastnil Brandtovy cesty do Varšavy, v hodnocení pro časopis „Der Spiegel“: „*Poklekl ten, který nemusel, za všechny, kteří měli, ale nepoklekl, protože se neodvážili nebo nechtěli nebo se nechtěli odvážit.*“⁷³³ Neméně důležitým aspektem byla také jeho dlouhodobá snaha rozšířit politiku o důležitý morální aspekt, který by napomohl s vytvořením mírových základů poválečného vývoje v Evropě.⁷³⁴ Morálního aspektu se dotkl také během oficiálního projevu na slavnostním obědě na počest podepsání varšavské smlouvy. Brandt v něm hovořil o tom, že „...porozumění a téměř usmíření nemohou nařídít politici, ale musí dozrát v srdcích lidí na obou stranách samotných“.⁷³⁵ Polská vláda ze strachu, jak by na pokleknutí, které v sobě neslo křesťanskou symboliku, mohla reagovat katolická církev a veřejnost, fotku klečícího Brandta nezveřejnila.⁷³⁶ Podle průzkumu veřejného mínění, který zadal časopis „Der Spiegel“, hodnotilo 41 % Němců Brandtův akt za přiměřený, 48 % za nadsazený a 11 % nesouhlasilo ani s jednou z nabízených odpovědí.⁷³⁷ Co z průzkumu vyplynulo? Především skutečnost, že většina obyvatel SRN sice souhlasila s východní politikou, ale nelíbilo se jim příliš demonstrativní gesto, které navíc vnímala dosti rozporuplně. Komu se Brandt vlastně omlouval? Polskému obyvatelstvu? Nebo židovským obětím války? A proč nenásledoval podobný krok také ze strany Polska s ohledem na poválečný odsun? Domnívám se, že velkou roli tady hrála především sebestylizace části Němců za oběti druhé světové války.⁷³⁸ Pokleknutí dnes tvoří pevnou součást německé historické paměti a symbol německo-polských vztahů.⁷³⁹

⁷³¹ **HEIN-MOOREN**, *Spontan*, s. 746. Bernd Rother také naznačuje, že Brandt během svého působení v pozici ministra zahraničí a kancléře kryl řadu bývalých nacistických hodnostářů, kteří zůstali ve službách státu. **ROTHER**, *Willy Brandt*, s. 305.

⁷³² Brandt něco podobného naznačil i v pamětech: „*Nic jsem neplánoval, ale... v propasti německé historie a pod tíhou milionů mrtvých jsem udělal něco, co udělá člověk v okamžiku, kdy mu dojdou slova.*“ **BRANDT**, *Erinnerungen*, s. 214.

⁷³³ **SCHREIBER, Hermann**, *Ein Stück Heimkehr*, in: *Der Spiegel*, 14. Dezember 1970, H. 51, s. 29.

⁷³⁴ **NIEDHART**, *Deeskalation*, s. 108; **BINGEN**, *Ostpolitik*, s. 119; **KIEBLING**, *Täter repräsentieren*, s. 206.

⁷³⁵ *Projev Willyho Brandta při obědě na počest podepsání německo-polské smlouvy*, 7. prosince 1970, in: „*DURFTE Brandt knien*“?, Dok. 3, s. 41.

⁷³⁶ Srov. **BINGEN**, *Die Deutschland- und Ostpolitik*, s. 99; **KRZEMIŃSKI**, *Der Kniefall*, s. 648.

⁷³⁷ *Kniefall angemessen oder übertrieben?*, in: *Der Spiegel*, 14. Dezember 1970, H. 51, s. 27; **KIEBLING**, *Täter repräsentieren*, s. 216-218.

⁷³⁸ **SCHNEIDER**, *Der Warschauer Kniefall*, s. 237-244.

⁷³⁹ **BENDER**, *Früher war alles viel schlimmer*, s. 349; **BEHRING**, *Normalisierung*, s. 35; **WOLFRUM**, *Das westdeutsche „Geschichtsbild“*, s. 245; **BINGEN**, *Ostpolitik*, s. 119; **BINGEN**,

Jaký byl další průběh německo-polských vztahů v Brandtově éře? Spolkový sněm smlouvu ratifikoval v květnu 1972 a do té doby se jak polská strana, tak Brandtova vláda vyhýbali dalším oficiálním krokům.⁷⁴⁰ Bonn chápal varšavskou smlouvu jako základ pro další jednání, Varšava jako vyvrcholení dlouholetého snažení o uznání západní hranice, která hrála tak důležitou roli při legitimizaci komunistické strany a přátelství se Sovětským svazem. Interpretovala dohodu jako vítězství své neústupnosti, pevnosti komunistické strany a podpory Sovětského svazu proti revanšistickému a militaristickému západnímu Německu.⁷⁴¹ Nicméně ani po roce 1970 nezměnilo Polsko svůj negativní pohled na SRN, určité náznaky se objevily až v polovině sedmdesátých let 20. století. Varšava i nadále bojkotovala německé požadavky na přiznání statutu národnostní menšiny pro Němce, kteří po roce 1945 zůstali na území Polska, neboť nechtěla oslabit svoji pozici hlavního zastánce „jednotného“ polského národa.⁷⁴² Dominick Pick prokázal, že intenzivnější vztahy mezi oběma národy začaly až v druhé polovině sedmdesátých let 20. století, kdy se rychle začal zvyšovat počet turistických cest v obou zemích, počet studentských a vědeckých výměn a částečně se uvolnily podmínky vycestování původně německého obyvatelstva z Polska.⁷⁴³

Versöhnung, s. 246; **KRZEMIŃSKI**, *Der Kniefall*, s. 653; **KIEBLING**, *Täter repräsentieren*, s. 205.

⁷⁴⁰ **JARZĄBEK**, *Deutsche (Neue) Ostpolitik*, s. 81.

⁷⁴¹ **ŚWIDER**, *Zur Rolle*, s. 170; **NIEDHART**, „Phase widerspruchsvollen Wandels“, s. 68-69.

⁷⁴² **JARZĄBEK**, *Deutsche (Neue) Ostpolitik*, s. 83.

⁷⁴³ **PICK**, *Die gesellschaftliche Dimension*, s. 191-193; **JARZĄBEK**, *Deutsche (Neue) Ostpolitik*, s. 92-94.

„Ve stínu Mnichova“. Československo-západoněmecké vztahy v období 1966-1974

Po prvních intenzivních kontaktech mezi Československem a Spolkovou republikou Německo ve druhé polovině šedesátých let 20. století byla smlouva o diplomatických vztazích uzavřena až na počátku sedmdesátých let 20. století. Někteří čeští historici došli k chybnému závěru, že role Československa v tehdejší mezinárodní politice byla „...omezená, nepřilíš závažná“⁷⁴⁴. V této kapitole prokáži, že v několika stádiích vztahu mezi ČSSR a SRN dané hodnocení neplatilo.⁷⁴⁵ Období 1966-1974 rozdělím na dvě části, první od roku 1966 až do vpádu vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968, druhé v letech 1970-1974. Soustředím se na otázky: Jakou roli hrálo Československo v západoněmecké zahraniční politice? Jaké byly vztahy mezi Bonnem a Prahou před rokem 1968? Jak přistupovala západoněmecká politická elita k Pražskému jaru? Jak se vyrovnala se srpnovou invazí? Jaký postoj zaujalo nové, normalizační vedení k SRN? Jaké byly hlavní požadavky obou stran při jednáních o navázání diplomatických vztahů? Jaké překážky stály v cestě rychlému uzavření smlouvy? Jaký výsledek přinesla smlouva do československo-západoněmeckých vztahů?⁷⁴⁶

Jaké vztahy vládly mezi ČSSR a SRN před rokem 1966, kdy v Německu vznikla vláda velké koalice a zahraniční politiku začala z velké části ovlivňovat SPD v čele s Willy Brandtem jako ministrem zahraničí? Bilaterální vztahy s Československem byly podobně

⁷⁴⁴ **BŘACH**, *Význam*, s. 111. Podobným způsobem se vyjádřil také Oldřich Tůma či František Svátek, srov. **TŮMA**, *The Difficult Path*, s. 58; **SVÁTEK**, *Vztahy*, s. 48.

⁷⁴⁵ Přesto i v německé literatuře se objevily názory o menším významu Československa mezi ostatními středoevropskými zeměmi. Například Arnulf Baring napsal: „*Okamžitě po volbě se Brandt se Scheelem rozhodli, že musí dokázat svoji rozhodnost ve východní politice rychlými a konkrétními nabídkami k rozhovorům. Přitom šlo především o Moskvu, Varšavu a Východní Berlín. Praha tolik nespíchala.*“ **BARING**, *Machtwechsel*, s. 299. Brandt prohlásil: „*Musím se vši otevřeností říci, že se po balíčku – Moskva, Varšava, Berlín – nekoncentrujeme na Prahu, ale na vztah k NDR. V naší současné situaci je to naše nejvyšší priorita.*“ **BRANDT**, *Begegnungen*, s. 543. Ve své práci se budu snažit dokázat, že tato tvrzení byla podmíněna situací na počátku sedmdesátých let 20. století a nemohou platit jako hodnocení vztahů mezi ČSSR a SRN ve sledovaném období.

⁷⁴⁶ Dané téma nepatří ani na jedné straně k preferovaným tématům. V české historiografii existují jen kratší odborné studie: **TŮMA**, *The Difficult Path*; **KUNŠTÁT**, *Die neue Ostpolitik*; **FOJTEK**, *Přes zátěž*; **BŘACH**, *Význam*; **FOJTEK**, *Západoněmecká zahraniční politika*. Německá historiografie věnuje vztahům s Československem ještě méně prostoru, srov. **SCHWARZ**, *Die Regierung Kiesinger*, **CORNELIBEN**, *Eine „Quelle des Stolzes und des Ansporns“*. Nejvíce prostoru německo-československým vztahům je věnováno až ve sborníku textů z roku 2010 „*Die Tschechoslowakei und die beiden deutschen Staaten*“ (především texty Niedharta, Kučery a Ahonena). O to větší význam získává archivní výzkum v Národním archivu České republiky – fond Ústředního výboru Komunistické strany Československa; v Archivu Ministerstva zahraničních věcí České republiky – fondy Politické zprávy a Teritoriální odbor; Willy Brandt Archiv v Bonnu – fond A9 a Politisches Archiv des Auswärtigen Amts v Berlíně – fond B150.

jako vztahy SRN s ostatními sousedy špatné a až do poloviny šedesátých let 20. let nelze hovořit o podstatných změnách. Vinu na komplikovaných vzájemných vztazích nesly obě strany, neboť ani jedna nepovažovala jejich zlepšení za prioritu.⁷⁴⁷ Československo sledovalo v padesátých a v první polovině šedesátých let 20. století sovětskou linii a napomáhalo vytvářet obraz SRN jako fašistického, imperialistického státu, představující nebezpečí míru v Evropě. Zároveň Praha vystupovala proti zapojení SRN do západoevropských struktur, jeho snaze získat atomové zbraně a zejména proti jeho vstupu do NATO.⁷⁴⁸ Na straně druhé pokračovala SRN v Adenauerově době v antikomunistické politice vůči východnímu bloku, jež ještě posílila tzv. Hallsteinova doktrína.⁷⁴⁹ Ovšem za mnohem důležitější faktor považují prožitek druhé světové války u československého obyvatelstva, počínaje Hitlerovou expanzivní zahraniční politikou, která vyústila v uzavření Mnichovské dohody v září 1938, následnou okupaci Československa a odsunem Němců z Československa. Tyto historické zkušenosti vnesly do vzájemných vztahů mnoho negativních emocí, jichž se obě strany jen velmi těžko zbavovaly.

Novou dynamiku vnesla do vztahů mezi ČSSR-SRN až Erhardova vláda v polovině šedesátých let 20. let, která v létě 1964 jasně prohlásila, že Spolková republika Německo nemá vůči Československu žádné územní nároky.⁷⁵⁰ O dva roky později uvedla ve zvláštní nótě, že „... *spolková vláda zastává stanovisko, že Mnichovská dohoda z roku 1938 byla roztrhána Hitlerem a již nemá žádnou teritoriální důležitost. Vláda vyzdvihuje, jak již řekla několikrát, že nemá vůči Československu žádné územní nároky...*“⁷⁵¹. Tato slova se však

⁷⁴⁷ V tomto kontextu nesouhlasím s tvrzením Víta Fojteka, že hlavním viníkem byla Spolková republika Německo. **FOJTEK**, *Přes zátěž* s. 106. Již tehdy se otevřeně mluvilo o možnosti uznání platnosti hranic s Polskem či Československem. Otázka NDR zůstávala stranou, neboť většina obyvatel obou německých států stále doufala v možnost znovusjednocení. Tyto nálady nepřímou podporovala i politika Sovětského svazu, který na mezinárodních fórech hovořil o možnosti vzniku neutrálního sjednoceného Německa. Také nesouhlasím s tvrzením, že se jednalo o klasické bilaterální vztahy, čímž se chce dotknout otázky, do jaké míry prováděly NDR, Polsko a Československo samostatnou zahraniční politiku a do jaké míry jen následovaly příkazů Moskvy.

⁷⁴⁸ Vstup SRN do NATO znamenal konečný podnět pro vznik Varšavské smlouvy v roce 1955. Například stavbu tzv. berlínské zdi podle československého ministra zahraničí Václava Davida „... *vina západních mocností a především Spolkové republiky*“. Cit. dle **DEJMEK**, *Československo*, s. 66.

⁷⁴⁹ V padesátých letech hrála ve vztahu vůči východnímu bloku velkou roli sdružení vyhnaných Němců, avšak od počátku šedesátých let se jejich vliv na oficiální zahraniční politiku Bonnu velmi oslabil, což souviselo zejména s větší aktivitou bonnských vlád vůči východoevropským státům.

⁷⁵⁰ *Erhardova řeč před „Kolegiem pro zahraniční vztahy“ v New Yorku*, 11. června 1964, in: PAAA, B42 IIA5, 1041; *Řeč spolkového kancléře Erharda před „Kolegiem pro zahraniční vztahy“ v New Yorku*, 11. června 1964, in: DzD IV/II, 1964, s. 682. Srov. **DEJMEK**, *Československo*, s. 70; **FOJTEK**, *Západoněmecká zahraniční politika*, s. 5; **ROUCEK**, *Die Tschechoslowakei*, s. 39.

⁷⁵¹ Nóta vlády Spolkové republiky Německo k německé mírové politice, 25. března 1966, in: DzD IV/1, s. 382; **OSTERHELD**, *Außenpolitik*, s. 302; *Nóta Spolkové vlády z 25. března 1966*

v Praze nesetkala s pozitivním ohlasem a československá strana nótu odmítla, neboť podle ní „... diplomatická a propagační akce v souvislosti s předáním čs. odpovědi spolkové vládě byla další vhodnou příležitostí k uplatnění čs. zásadních stanovisek k militaristické a revanšistické politice NSR. Zásadní čs. stanovisko k mnichovskému diktátu, vyjádřené v nótě a doplněné argumenty, nenechává nikoho na pochybách o tom, že ČSSR nadále bezvýhradně trvá na distancování se od Bonnu od tohoto mezinárodního zločinu jako součásti nacistické agrese“⁷⁵². Podobně se zachovaly i ostatní státy východního bloku, kde podobná akce mohla stěžejně oslabit negativní obraz SRN a její zahraniční politiky.

O nový počátek ve východní politice SRN se pokusila až nová vláda Kurta Kiesingera, která již ve vládním prohlášení z prosince 1966 poukázala na řadu nových impulsů ve vztahu k zemím východního bloku. Vláda se jasně přihlásila k aktivní zahraniční politice, která měla být doplňkem politiky uvolnění, neboť „...nám záleží... na tom, zlepšit ve všech oblastech hospodářského, kulturního a politického života vztah k našim východním sousedům, kteří mají totéž přání, a kde to bude podle stávajících okolností možné navázat diplomatické vztahy“. Vládní prohlášení se primárně týkalo vztahu k Sovětskému svazu a Polsku. O Československu se zmiňovalo pouze okrajově: „Také s Československem by se chtěl německý národ domluvit. Spolková vláda odsuzuje Hitlerovu politiku, která byla namířena na rozbití československého státu. Souhlasí s tvrzením, že Mnichovská dohoda, která byla uzavřena pod hrozbou násilí, již není platná.

k německé mírové politice, 1966, in: PAAA, B2, 144. Tento výrok z právního hlediska znamenal, že podle vlády již sám Hitler vypověděl platnost Mnichovské smlouvy ze září 1938 tím, že 15. března 1939 obsadil Československo. Zároveň tím německá strana implikovala platnost smlouvy od září 1938 do března 1939.

⁷⁵² *Hodnocení dosavadního ohlasu odpovědi vlády ČSSR na nótu vlády NSR ze dne 24. března 1966*, Praha 28. května. 66, in: AMZV ČR, TO – 1965-1969 – NSR, k. 5. Tato odpověď v podstatě korespondovala se zprávou ministra zahraničí Václava Davida z ledna 1966, ve které obvinil vládu SRN, že se pokouší využít svého hospodářského potenciálu k prosazení vlastních politických požadavků, mezi něž patřily především „... narůstající šovinismus v NSR, popírání viny za válku a válečné zločiny, neuznání výsledků druhé světové války... odmítání NSR vyvodit důsledky z nulity Mnichova“. Československá vláda by podle něj měla „... nadále pokračovat v boji proti západoněmeckému revanšismu; zaměřit se přitom zejména na odhalování revanšistické podstaty politiky spolkové vlády, jejíž program celým svým obsahem tvoří základnu revanšismu.“ *K současné situaci a politice NSR a dalšímu postupu čs. zahraniční politiky vůči NSR, předkládá V. David, Praha*, leden 1966, in: AMZV ČR, TO – 1965-1969 – NSR, k. 5. Podle československé strany nóta trvala na premisách, které byly pro ČSSR nepřijatelné. Mezi ně podle Prahy patřil například požadavek na návrat německých hranic k 31. prosinci 1937, SRN nadále osobovalo nárok mluvit za celý německý národ, čímž jasně popíralo existenci NDR, proto je „... hlavním smyslem předložených 'mírových' návrhů další pokus o zkomplikování a torpedování současného jednání o zákazu šíření jaderných zbraní spojený s vytvářením iluze, že NSR má na dosažení pokroku v této otázce zájem“. *K nótě vlády NSR ze dne 24. března 1966*, duben 1966, in: NA ČR, ÚV KSČ – Antonín Novotný, f. 1261/0/44, k. 149; *Československá odpověď na německou mírovou nótu*, 17. května 1966, in: PAAA, B42IIA5, 121.

*Přesto existují problémy, které si žádají řešení...*⁷⁵³ Vláda dala najevo, že je schopna revidovat dosavadní trend německé zahraniční politiky z Hallsteinovy doktríny a nastolit otázku možných diplomatických vztahů mezi SRN a zeměmi východního bloku.⁷⁵⁴

V období 1966-1969 se mezi SRN a Československem neuskutečnila žádná jednání na nejvyšší úrovni. Dílčí kontakty se udržovaly v rámci cest poslanců Spolkového sněmu SRN, osobních vazeb v kultuře a publicistice či vysílání emisarů bonnské vlády, kteří sondažovali možnosti dalšího posunu ve vzájemných vztazích. Z poslanců, kteří navštívili Československo, jmenuji především předního politika SPD Helmuta Schmidta, který podnikl v červenci 1966 s rodinou několikátýdenní cestu do zemí střední a východní Evropy. Hovořil s předními československými odborníky na zahraniční politiku a po návratu informoval Brandta, že v Československu jsou připraveni normalizovat vztahy mezi oběma zeměmi, zvláště v hospodářské oblasti, pokud se podaří vyřešit problém neplatnosti Mnichovské smlouvy. Zároveň doporučoval, aby jednání nevedl žádný z vysoce postavených politiků SRN, neboť čím výše se bude jednat, tím větší je ostražitost ze strany komunistické strany, která musí zároveň čelit tlaku Moskvy a východního Berlína.⁷⁵⁵ Klíčovým závěrem této cesty představoval Schmidtův závěr, že normalizace vztahů mezi ČSSR a SRN by mohla být mnohem snazší než v případě Polska nebo dokonce východního Berlína.⁷⁵⁶

⁷⁵³ **KIESINGER**, *Regierungserklärung vom 13. Dezember 1966*, in: „Das Wort hat der Bundeskanzler.“ s. 344, 345.

⁷⁵⁴ **BANGE**, *Kiesingers Ost- und Deutschlandpolitik*, s. 455; **FISCHER**, *Einleitung*, s. 20. Přes neustávající kritiku západoněmecké vlády se v Československu začaly ozývat i hlasy volající po novém přístupu k Bonnu. Například již v roce 1965 proběhl sondážní rozhovor zástupce ministerstva zahraničí s Egonem Bahrem, který prohlásil, že Mnichovská dohoda je mrtvá, a dokonce připustil, že v případě zaručeného úspěchu by byl Willy Brandt ochotný přijet do Prahy. *Politická zpráva z kruhů západoněmecké sociální demokracie*, bez data, rok 1965, in: NA ČR, ÚV KSČ – Antonín Novotný, f. 1261/0/44, k. 148; *Sjezd západoněmeckých sociálních demokratů – o vztazích NSR k sousedům*, Rudé právo 4. června 1966, in: AMZV ČR - VA III, k. 9273 – Willy Brandt 1965-1966. Na oficiální rovině však pražská vláda příliš mnoho pozitivního na vládním prohlášení nenalezla. *Srov. Informace o programu a politické nové západoněmecké vlády se závěry pro čs. zahraniční politiku*, 25. ledna 1967, překládá V. David, in: PÚV KSČ, 1966-1971, 1261/0/5 – 02/1, sv. 21, arch. 22, bod. 16.

⁷⁵⁵ *Schulz Bahrovi, záznam o cestě Helmuta Schmidta do zemí východního bloku a jeho rozhovorech*, 18. srpna 1966, in: WBA – A6 – Berlin 1947-1966, k. 80; *Interview Helmuta Schmidta pro „Deutsche Welle“*, 15. srpna 1966, in: AsD, SPD-Bundestagsfraktion, 5. WB, Abteilung – Aussenpolitik, Mappe 361; **LEHMANN**, *Öffnung*, s. 28-35; **SOELL**, *Helmut Schmidt 1918-1969*, s. 528-531. Schmidt ve své zprávě zmiňoval rozhovory s obyčejnými lidmi v Československu, kteří nebyli spokojeni s komunistickou vládou, především kvůli špatné hospodářské situaci, srov. **SCHMIDT**, *Die Deutschen*, s. 523-525.

⁷⁵⁶ Schmidt se tak vyjádřil při rozhovoru s Vladimírem Kouckým, kde se shodli, že „... Mnichovská dohoda je v první řadě politickou otázkou a teprve poté právním problémem.“ *Schulz Bahrovi, záznam o cestě Helmuta Schmidta do zemí východního bloku a jeho rozhovorech*, 18.

Další informační cesty německých poslanců se uskutečnily na jaře 1968. Například v květnu přicestovali do Prahy dva zástupci CDU/CSU, Werner Max a Ernst Müller-Hermann.⁷⁵⁷ V rozhovoru se zástupcem československého ministerstva zahraničí se dozvěděli, že na straně Prahy nebude nutné překonat velké překážky při jednání o navázání diplomatických vztahů, nicméně se bude muset postupovat velmi obezřetně.⁷⁵⁸ Podobně proběhla i červencová návštěva Waltera Scheela a Hanse-Dietricha Genschera z opoziční FDP, kteří se setkali s ministrem zahraničí Jiřím Hájkem a předsedou Národního shromáždění Josefem Smrkovským.⁷⁵⁹ Při setkáních se projevila velmi omezená možnost československého vedení vést samostatnou zahraniční politiku, neboť s ohledem na Moskvu muselo vznést požadavek odmítnutí platnosti Mnichovské smlouvy od samého počátku a začlenění vztahu mezi SRN a NDR do případné bilaterální smlouvy.⁷⁶⁰ Za charakteristickou pro co? považují skutečnost, že ministr zahraničí nepřijal politiky na ministerstvu zahraničí, ale v malé restauraci na Malé Straně.⁷⁶¹ Českoslovenští představitelé chtěli předejít kritice ze strany ostatních socialistických zemí, že se oficiálně stýkají s představiteli západního Německa. Schůzky se konaly jako soukromé, záznam z nich nepoživoval ani nezveřejňoval. Určité vyvrcholení měla představovat návštěva Willyho Brandta, který měl vystupovat „pouze“ jako předseda SPD, nikoliv jako ministr zahraničí. Egon Bahr, který s touto myšlenkou přišel, navrhoval, aby se Brandt sešel

srpna 1966, in: WBA – A6 – Berlin 1947-1966, k. 80; *Záznam o rozhovoru s Vladimíra Kouckého se západoněmeckým poslancem Helmutem Schmidtem v Národním shromáždění*, dne 19. 7. 1966, in: NA ČR, ÚV KSČ – Antonín Novotný, f. 1261/0/44, k. 150; **LEHMANN**, *Öffnung*, s. 34. Oficiální československá místa nicméně konstatovala, že návštěva neznamenala žádný průlom ve vztazích mezi oběma zeměmi a že politika SPD se v mnohém podobá politice předešlé vlády, srov. *Současná politika sociálně demokratické strany Německa (SPD) vůči ČSSR*, 5. října 1966, in: NA ČR, ÚV KSČ – Antonín Novotný, f. 1261/0/44, k. 150; *Záznam o návštěvě u zástupce vedoucího 3. evropského odboru MZV SSSR s. Bondarenka*, 29. 7. 1966, Moskva, dne 2. srpna 1966, in: AMZV ČR, TO – 1965-1969 – NSR, k. 5.

⁷⁵⁷ Srov. *Zpráva o návštěvě poslanců Dr. Müller-Hermann und Dr. Marx v Praze ve dnech 31. května – 4. června 1967*, na pozvání Institutu pro mezinárodní politiku a ekonomii, in: PAAA, B2, 146; *Zpráva o pobytu poslanců Spolkového sněmu NSR. Ernsta Müller-Hermann a Dr. B. K. Marxe*, ve dnech 31. 5. - 3. 6. 1967 v Praze, dne 5. června 1967, in: AMZV ČR, TO – 1965-1969 – NSR, k. 5. Na rozdíl od jejich předchozí návštěvy o rok dříve se diskutovalo především o nutnosti uzavření obchodní smlouvy o zřízení hospodářských zastoupení v obou zemích, srov. *Návštěva poslanců Dr. Müller-Hermann und Dr. Marx v Praze (31.5. - 3. 6. 1967)*, in: PAAA, B42 IIA5, 1044.

⁷⁵⁸ *Heipertz Duckwitzovi*, 24. května 1968, in: AAPD 1968, Dok. 170, s. 643; **BANGE**, *Kiesingers Ost- und Deutschlandpolitik*, s. 473.

⁷⁵⁹ **TŮMA**, *The Difficult Path*, s. 61; **FOJTEK**, *Západoněmecká zahraniční politika*, s. 13; **HÁJEK**, *Paměti*, s. 278-79; **GENSCHER**, *Erinnerungen*, s. 101-102.

⁷⁶⁰ *Heipertz Duckwitzovi*, 17. července 1968. In AAPD 1968, Dok. 223, s. 875-876.

⁷⁶¹ **SCHWARZ**, *Die Regierung Kiesinger*, s. 170; **FOJTEK**, *Přes zátěž minulosti*, s. 117-118; **PAUER**, 1968, s. 266. Srov. **HÁJEK**, *Paměti*, s. 279.

s Dubčekem. Hodlal využít především toho, že „... *Dubček není u nás jen populární, ale také oblíbený, a proto bych se příliš nedivil, kdyby se stal 'Mužem roku'*“.⁷⁶² Invaze do Československa tento záměr překazila.

Při analýze československo-německých vztahů v šedesátých letech 20. století pokládám za důležité věnovat se také vzájemným vztahům v oblasti kultury a vzdělávání. Jedním z cílů tohoto transferu byla snaha o změnu obrazu druhé země na obou stranách železné opony.⁷⁶³ Od poloviny šedesátých let se začala v SRN vydávat díla Bohumila Hrabala, Ladislava Mňačka či Milana Kundery. Také divadlo si začalo více všimnout československých dramatiků, především Václava Havla a Pavla Kohouta.⁷⁶⁴ Stranou nezůstala ani akademická spolupráce, stále více československých vědců mohlo navštěvovat kolegy v SRN.⁷⁶⁵

Jak německá společnost reagovala na průběh Pražského jara?⁷⁶⁶ Odpověď je nutno vnímat skrze realitu mediálního světa v SRN v šedesátých letech 20. století, kdy média věnovala více pozornosti Polsku a Maďarsku, neboť s Polskem probíhala aktivní jednání již od počátku šedesátých let, také kulturní výměna byla mnohem intenzivnější než v případě Československa.⁷⁶⁷ Maďarsko zase na Západě požívalo velkého obdivu kvůli revolučním událostem roku 1956.⁷⁶⁸ Proto se domnívám, že veřejnost v SRN nedisponovala dostatečným množstvím informací, na jejichž základě si mohla udělat ucelenější obraz o Pražském jara. Přesto německá média zachytila klíčové události vývoje Pražského jara. Již od počátku si všímala charisma Alexandra Dubčeka.⁷⁶⁹ I v SRN se začalo diskutovat o možnostech reformního komunismu, o liberalizaci centrálně-

⁷⁶² *Bahr Brandtovi*, 19. srpna 1968, in: AAPD 1968, Dok. 256, s. 1005.

⁷⁶³ Velmi zjednodušeně řečeno vytvářela československá propaganda u svých obyvatel velmi negativní obraz SRN. Hlavními symboly komunistické propagandy se stal údajný německý militarismus, imperialismus, kapitalismus, sociální rozdíly, revanšismus a velký vliv odsunutých Němců na německou zahraniční politiku. SRN představovala pro komunistické představitele po roce 1945 hlavního ideového nepřítele. V západním Německu bylo Československo považováno za „nejposlušnější“ satelit Moskvy, který ovšem stál na okraji zájmu německé společnosti.

⁷⁶⁴ Srov. **PAUER**, 1968, s. 279.

⁷⁶⁵ **PAŽOUT**, *Reakce*, s. 216, **SOBĚHART**, *Spolková republika Německo*, s. 373.

⁷⁶⁶ Při analýze dopadu průběhu Pražského jara na západoněmeckou veřejnost je nutné zasadit tuto událost do širšího rámce roku 1968, neboť Pražské jaro nepatřilo k hlavním tématům západoněmeckých diskusí. Titulní stránky novin, časopisů, komentáře v rozhlase a televizi plnila vnitropolitická témata, zejména studentské hnutí v SRN, dále otázka války ve Vietnamu, květnové bouře v Paříži, občanský odpor v USA, a teprve poté se do médií dostalo několik informací o Československu.

⁷⁶⁷ **ECKERT**, 1968, s. 113.

⁷⁶⁸ **SCHWARZ**, *Die Regierung Kiesinger*, s. 167.

⁷⁶⁹ **HYNA, KRAUSOVA**, *Die Besetzung*, s. 563.

plánovaného hospodářství a možných ústupcích Moskvy,⁷⁷⁰ která si, jak se domnívala většina západoněmecké veřejnosti, nedovolí opakovat násilný vpád do jiné země jako v roce 1956 v případě Maďarska.⁷⁷¹ Stejně pozornosti se dostalo také zrušení cenzury v Československu na jaře 1968 a svobodným projevům nespokojenosti s komunistickým systémem.⁷⁷²

Určitou roli ve změně těchto negativních obrazů mohly hrát kontakty i mezi studenty, neboť v šedesátých letech se naskytl řada možností kratších či delších výjezdů do SRN. Měly především informativní charakter a v československém studentském hnutí nezanechaly výraznější stopu.⁷⁷³ Jednou z akcí, již se v SRN dostalo velké pozornosti, byla návštěva symbolu studentského hnutí, Rudi Dutschkeho, v Praze v dubnu 1968.⁷⁷⁴ Dutschke se chtěl seznámit se situací v Československu a vysondovat možnosti užší spolupráce.⁷⁷⁵ V přednášce na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze přednesl své úvahy o komunismu, který se měl zakládat na přímé demokracii mas. V jeho konceptu zastávalo reformní Československo přední místo, neboť ho pokládal za příklad možného obrození komunismu.⁷⁷⁶ Podle jednoho z posluchačů však Dutschke nepochopil cíle reformního hnutí v Československu, takže se již tehdy projevila neslučitelnost obou studentských hnutí. Dutschke měl „... *kritický postoj k současné kapitalistické společnosti, ale zároveň překypoval iluzemi o jejím budoucím uspořádání v utopii přímé demokracie. U*

⁷⁷⁰ Příkladem může být například titulní strana týdeníku „Der Spiegel“ a článek „Prag. Der neue Kommunismus“, 1968, Nr. 20, 13. května 1968, s. 128-137.

⁷⁷¹ Der Spiegel, 1968, Nr. 30, 22. července 1968, s. 56-65.

⁷⁷² PAUER, 1968, s. 279; SOBĚHART, *Spolková republika Německo*, s. 374.

⁷⁷³ V Československu se mezi studenty také mluvilo o vlivu Nové levice a Kritické teorie, ale negativně působila zejména dlouholetá informativní bariéra, kvůli níž českoslovenští studenti ztratili kontakt se západoevropským diskursem, takže spíše přijímali informace o různých nových sociálních a ideových hnutích, avšak bez hlubší percepcce, srov. PAŽOUT, *Mocným navzdory*, s. 147; PAŽOUT, *Reakce*, s. 216; MIKLOVÁ, *Hnutí*, s. 168. Díky zkušenostem svých rodičů se mladí studenti vyjadřovali velmi opatrně o svých představách o čem?? a ve svých vyjádřeních používali určitou autocenzuru, která se vyznačovala absencí radikálního jazyka a snahou zůstat na „půdě socialismu“, srov. *Rozhovor s jedním z vůdců československého studentského hnutí L. Holečkem o stavu studentského hnutí v ČSSR*, in: *Studentské listy* 1, 1969, č. 3, 11. 3. 1969, s. 3. Srov. OTÁHAL, *Studenti*, s. 18.

⁷⁷⁴ I československá veřejnost věděla o jeho kontroverzní pověsti, kterou popsal jeden z účastníků: „Pro značnou část německého studentstva se tak Dutschke stal přímo symbolem nového revolučního hnutí, jakýmsi německým Che Guevarou, pro miliony občánek pak jejich strašákem číslo jedna, fanatickým nepřitelem lidu, nezodpovědným apoštolem násilí a komunistickým agentem, který chce připravit národ o plody hospodářského zázraku a uvrhnout zemi v anarchii.“ ČERNÝ, František, „Rudý“ Dutschke v Praze, in: *Reportér*, 1968, roč. III, č. 17, 24. 4. - 1.5.1968, s. 21.

⁷⁷⁵ O převažujícím soukromém charakteru návštěvy srov. DUTSCHKE, *Wir hatten ein barbarisches, schönes Leben*, s. 190; SOBĚHART, *Der Besuch*, s. 232.

⁷⁷⁶ K přednášce srov. SOBĚHART, *Der Besuch*, s. 234-238.

našich studentů byla situace přibližně opačná. Nicméně, exaktně formulující Rudi Dutschke nedokázal přesvědčit naše deziluzionisty, že budoucí přímá demokracie s 'novými lidmi' se vyvaruje zneužití moci. Dutschke je zřejmě posedlý vidinou andělského tvora, který se v ráji hojnosti zbaví všech nečtností konzumní společnosti. Ve své utopistické kombinaci se snaží v duchu sloučit produktivní kapacitu Američana s asketickou morálkou Číňana.⁷⁷⁷

Došel jsem k závěru, že ohlas Pražského jara v SRN byl s výjimkou invaze v srpnu 1968 minimální.⁷⁷⁸ Veřejnost dávala přednost vnitropolitickým záležitostem a nejvíce se o průběhu a významu Pražského jara dozvěděla až poté, co se SRN stala cílovou zemí mnoha československých emigrantů.⁷⁷⁹ Zásadní význam roku 1968 u západoněmecké společnosti spočíval v tom, že se změnil obraz vnímání Československa v SRN.⁷⁸⁰ Souhlasím s názorem kancléře Kiesingera: „*Můžeme říci, že v těchto týdnech se u Němců vytváří nový obraz Čechů a Slováků. Dříve byli Češi a Slováci spojováni s představou poslušného vojáka Švejka, ale dnes se všude rozšiřuje vnímání Čechů a Slováků jako statečného národa.*“⁷⁸¹

Nejen cesty poslanců, ale především změna společenského prostředí v Československu spolu s pozitivní odezvou v německé veřejnosti způsobily, že Československo hrálo v období 1967-1968 hlavní roli v nové východní politice vlády velké koalice v Bonnu.⁷⁸² Situace v letech 1967-1968 byla naprosto odlišná od počátku sedmdesátých let 20. let a mnoho politiků i expertů v Bonnu věřilo, že se liberální tendence v československé společnosti přenesly také na politickou úroveň, a doufali, že by se československá strana mohla pokusit o samostatnější zahraniční politiku. Argumentovali i tím, že na rozdíl od Polska a NDR existovalo mezi oběma zeměmi nejméně kontroverzních otázek.⁷⁸³

⁷⁷⁷ HAUNER, *Rudý Dutschke v Praze*, in: Student, IV., 1968, č. 17, 24. 4. 1968, s. 1.

⁷⁷⁸ ECKERT, 1968, s. 115.

⁷⁷⁹ Některé údaje uvádějí až 150 000 emigrantů z Československa po roce 1968. PAUER, 1968, s. 284.

⁷⁸⁰ V tomto kontextu se nabízí otázka obrazu SRN u československé veřejnosti, ale relevantní odpovědi brání tři základní předpoklady pro analýzu – neexistence svobodných médií, občanské společnosti a objektivních průzkumů veřejného mínění.

⁷⁸¹ *Rozhovor Kiesingera s de Gaullem*, 28. září 1969, in: AAPD, 1968, Dok. 318, s. 1250.

⁷⁸² NIEDHART, *Die Ostpolitik der Bundesrepublik*, s. 103.

⁷⁸³ Z dalších kontaktů jmenuji například Egona Bahra, který se v dubnu 1966 neformálně sešel s československými zástupci, srov. *Záznam rozhovoru s Egonem Bahrem, tiskovým šéfem berlínského senátu – 4. dubna 1966*, in: NA ČR, ÚV KSČ – Antonín Novotný, f. 1261/0/44, k. 150. Jednu z hlavních rolí zde hrál ředitel Ústavu pro mezinárodní politiku a ekonomii v Praze, Antonín Šnejdárek, který se díky četným vědeckým cestám stal často účastníkem různých

V roce 1966 proběhly první rozhovory o uzavření obchodní smlouvy a zřízení obchodních zastoupení.⁷⁸⁴ Zatímco československá strana trvala na její neplatnosti od samého počátku, německá odkazovala na Erhardovo vyjádření z června 1964 a opakovala, že německá vláda chápe Mnichovskou dohodu jako neplatnou a nevyvozuje z ní žádné územní nároky.⁷⁸⁵ Problém představovala otázka západního Berlína a jeho přináležitost k SRN, neboť šlo především o to, zda se ho budou týkat eventuální obchodní ujednání.⁷⁸⁶ Jednání expertů došla v dubnu 1966 k závěru, že řešení neplatnosti Mnichovské dohody se může odložit na později, aby se nezdržovalo urovnání vzájemných vztahů.⁷⁸⁷ Také klauzule o západním Berlíně neměla být součástí smlouvy, přestože i československá strana předpokládala, že se všechna ujednání budou týkat i této části Berlína.⁷⁸⁸

Německo-československá jednání v roce 1967 ovlivnil postoj ostatních zemí východního bloku vůči SRN. Zatímco dosavadní stanoviska zemí Varšavské smlouvy určovaly především SSSR a NDR, na jaře 1967 se iniciativy chopilo Polsko, které se

politických jednání, srov. *Rozhovor s profesorem Šnejdárkem, 30. března 1967*, in: PAAA, B150, 99; *Poznámky – Ruete – Mnichovská smlouva, rozhovor s profesorem Šnejdárkem, 2. dubna 1968*, in: PAAA, B150, 124. Se Šnejdárkem se dokonce v roce 1968 počítalo jako s prvním československým velvyslancem v Bonnu. Srov. *Heipertz Duckwitzovi, 17. července 1968*, in: AAPD, 1968, Dok. 223, s. 877; **SCHWARZ**, *Die Regierung*, s. 163.

⁷⁸⁴ *Poznámka – Kraft – Německo-československé vztahy: Sondáž o znovuoobnovení hospodářských rozhovorů, 25. ledna 1966*, in: PAAA, B150, Bd. 68. Vít Fojtek ve své studii tvrdí, že pro SRN bylo Československo hospodářsky zajímavé. Srov. **FOJTEK**, *Západoněmecká zahraniční politika*, s. 6. Já bych byl mnohem opatrnější, neboť Československo v tomto ohledu spíše zaostávalo za Polskem a Maďarskem, které uzavřely obchodní smlouvy již v roce 1963, tudíž se spíše jednalo jen o to, aby Československo „dorovnálo“ deficit vůči okolním zemím, na kterém by mohl vzniknout základ pro budoucí diplomatické vztahy. Zásadně však nesouhlasím s jeho tvrzením, že právě německé lavírování v otázce Mnichova se stalo příčinou přerušování/ukončení jednání o obchodní smlouvě, srov. **FOJTEK**, *Přes zátěž minulosti*, s. 108. Proč tedy Polsko a Maďarsko uzavřely obchodní smlouvy a Československo nikoli, přestože ani tehdy se nevyřešila řada sporných otázek? Domnívám se, že hlavní důvodem byl malý zájem Prahy o obchodní vazby s Bonnem.

⁷⁸⁵ Německá strana považovala nastolení otázky platnosti Mnichovské dohody spíše za prostředek, jak zbrzdit jednání. Srov. *Poznámky – Ruete – Jednání s Československem, 24. února 1966*, in: PAAA, B150, 70. Ministr zahraničí Gerhard Schröder se vyjádřil: „Pro Čechy je Mnichovská smlouva traumatem, který dosud nepřekonali; ale zároveň je to pro komunistickou propagandu prostředek, díky němuž může postavit celý svět proti nám.“ Schröder Erhardovi, 17. července 1966, in: PAAA, B150, 80.

⁷⁸⁶ Srov. *Poznámky – Thierfelder: Berlínská klauzule a Mnichovská smlouva z roku 1938 jako problém německo-československých vztahů, 1. března 1966*, in: PAAA, B150, 71.

⁷⁸⁷ Srov. *Poznámka – Ruete, První kolo rozhovorů o znovuoobnovení jednání o nové smlouvě o výměně zboží, 25. dubna 1966*, in: PAAA, B150, 74.

⁷⁸⁸ Jeden ze zástupců německé strany si postěžoval, že „... po průběhu prvních rozhovorů vznikl pocit, že českoslovenští zástupci jsou ochotni pouze najít s námi možnou kompromisní formuli v berlínské otázce, ale dosavadní rozhovory to již nenaznačují. Spíše se zdá, že československá strana vede rozhovory s cílem naše stanoviska rozložit.“ *Poznámka – Ruete, První kolo rozhovorů o znovuoobnovení jednání o nové smlouvě o výměně zboží, 25. dubna 1966*, in: PAAA, B150, 74.

snažilo koordinovat jednotný postup proti Bonnu. Gomuška seznámil zástupce ostatních zemí se svým návrhem na jednání ministrů zahraničních věcí Varšavské smlouvy v polské metropoli začátkem února 1967. Na prvním místě v jednáních socialistického tábora s SRN mělo stát uznání NDR a německo-německých hranic, dále se měl Bonn zřítí snah o vlastnictví atomové zbraně, souhlasit s neplatností Mnichovské smlouvy od samého počátku a uznat existenci polských západních hranic.⁷⁸⁹ Tyto požadavky, které byly zahrnuty do závěrečného komuniké zástupců členských států Varšavské smlouvy z konference v Karlových Varech v dubnu 1967⁷⁹⁰, však byly pro Bonn naprosto nepřijatelné. Jeden z německých diplomatů je komentoval: „*Naše úsilí navázat diplomatické vztahy s východními sousedy, a tím celkově zlepšit naše vztahy, se ocitlo ve slepé uličce.*“⁷⁹¹ Co to znamenalo pro Československo? V podstatě jen potvrzení jeho dosavadního významu v německé politice zemí východního bloku, neboť o těchto požadavcích nikdo s Prahou nejednal a Gomuška s Ulbrichem je prosadili sami.⁷⁹² Požadavky, které vzešly ze setkání socialistických států v Karlových Varech, představovaly také argumenty československé strany při bilaterálních jednáních s Bonnem. Současně se tím omezovalo samostatné postavení československé strany vůči SRN, neboť při řadě jednání se odvolávali na nutnost konzultací s ostatními státy východního bloku.⁷⁹³

⁷⁸⁹ Proto se v tomto kontextu hovoří o tzv. Gomuškově doktríně. Jak připomíná polská historička Wanda Jarzabek, neznamenal to, že by polská strana přišla s novými návrhy, spíše se postavila do čela států východního bloku a koordinovala jejich činnost. Srov. **JARZABEK**, „*Ulbricht-Doktrin*“, s. 97, 112; **SELVAGE**, *Der Warschauer Pakt*, s. 231-232; **BINGEN**, *Versöhnung*, s. 250. Gomuška tyto požadavky zmínil ještě před samotným jednáním ministrů zahraničí. Srov. *Z řeči prvního tajemníka Ústředního výboru Polské národní dělnické strany, Gomuškovy, na konferenci jednotlivých vojvodských zastoupení v Katovicích*, 8. února 1967, in: *DzD*, IV/1, 1967, s. 490-494.

⁷⁹⁰ *Deklarace komunistických stran zastoupených na konferenci v Karlových Varech*, 26. dubna 1967. In *Europa-Archiv*, 1967, roč. 22, Folge 11, D. 262; **DURMAN**, *Útěk*, s. 133. Kromě tohoto usnesení podepsaly vlády NDR, Polska a Československa „Smlouvy o přátelství“, kde potvrdily společný postup vůči SRN v reakci na zahájení diplomatických vztahů mezi Bonnem a Bukureští. Srov. *Smlouva mezi Československou socialistickou republikou a Polskou lidovou republikou o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci*, 1. března 1967, in: *DOKUMENTY* 14, 1967, č. 2-3, s. 53-55; *Smlouva o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci mezi Československou socialistickou republikou a Německou demokratickou republikou*, in: *DOKUMENTY* 14, 1967, č. 2-3, s. 65-67; *Prohlášení H. Schmidta na zasedání poslanecké frakce SPD Spolkového sněmu*, 11. dubna 1967, in: *Die SPD-Fraktion*, Dok. 14c, s. 76.

⁷⁹¹ *Poznámky Ruete*, 26. května 1967, in: *AAPD*, 1967, Dok. 185, s. 789.

⁷⁹² V podobném duchu se nesla také smlouva o přátelství mezi NDR a ČSSR, která byla podepsána v Praze v březnu 1967. Srov. **HÁJEK**, 1968, s. 28.

⁷⁹³ Například na jaře 1967 objevil požadavek z československé strany, aby Bonn příliš ostře nevystupoval vůči východnímu Berlínu, pokud chce pokračovat v jednáních s Prahou, neboť kritický postoj vůči NDR komplikuje vyjednávací pozici ČSSR, srov. *Záznam státního sekretáře Schütze*, in: *AAPD*, 1967, Dok. 127, s. 587.

Během dalšího kola jednání o obchodní smlouvě přijela německá delegace do Prahy v lednu 1967 s cílem oddělit diskusi o Mnichovské smlouvě od ostatních otázek a navrhnout ustavení expertní skupiny, jež se měla zabývat právními detaily otázky neplatnosti. Měli se soustředit na specifikaci podmínek smlouvy, která měla otevřít německé trhy československému zboží a pomoci získat zahraniční úvěry a půjčky.⁷⁹⁴ Lednové jednání expertních skupin proběhlo uspokojivě, a proto bylo doporučeno pokračovat na vyšší úrovni a usilovat o navázání diplomatických vztahů.⁷⁹⁵

Hlavním vyjednavatelem německé strany se stal Egon Bahr, jenž byl pokládán za klíčového Brandtova poradce. Navštívil Prahu v dubnu 1967 a v rámci neoficiálních rozhovorů jednal o smlouvě o nepoužití násilí ve vzájemných vztazích, o možnosti navázání diplomatických vztahů a problematice Mnichovské smlouvy. Přestože Bahr zopakoval německý požadavek na postavení SRN jako jediného zástupce německého národa, dal také najevo, že tento zástupný problém by neměl bránit dalšímu posunu ve vzájemných vztazích, a to i v otázce Mnichova.⁷⁹⁶ Určitou rekapitulaci vzájemných vztahů připravilo německé ministerstvo zahraničí v květnu 1967: „... ČSSR je jedinou východoevropskou zemí, s níž nemáme žádné oficiální vztahy. Podle vyjádření náměstka československého ministra zahraničních věcí (Klička – pozn. RS) nelze počítat s brzkým navázáním diplomatických vztahů. Myšlenka jakéhosi „přechodného řešení“ by stála za úvahu v případě, že by zahrnovala jak uzavření smlouvy o výměně zboží a měny i výměny obchodních zastoupení. Uzavření samotné smlouvy o výměně zboží a měny v žádném případě nepředstavuje alternativu navázání diplomatických vztahů...“⁷⁹⁷ Na základě tohoto nepřilíš pozitivního hodnocení rozhodl Willy Brandt přesunout jednání z vládní úrovně na stranickou a dalším jednáním pověřil dva významné členy SPD. Brandt se také s určitou skepsí vyjádřil o možnost navázání diplomatických vztahů v krátké době, ale

⁷⁹⁴ Na prvním místě však stál požadavek na navázání diplomatických vztahů; srov. *Záznam – Sahm: Jednání s československou vládou (s návrhem instrukcí pro delegaci)*, 3. ledna 1967, in: PAAA, B150, 94; *Záznam – Sahm*, 3. ledna 1967, in: AAPD, 1967, Dok. 3, s. 10-13. Také jen připomínám, že jednání probíhala paralelně s uzavřením smlouvy o navázání diplomatických vztahů s Rumunskem. Právě zájem Československa o hospodářskou spolupráci pokládal Brandt za jeden z hlavních motivů, který mohl vést ke vzájemné dohodě a přijetí diplomatických vztahů, srov. *Rozhovor spolkového kancléře Brandta s francouzským ministrem zahraničí Couve de Murville v Paříži*, 13. ledna 1967, in: AAPD, 1967, Dok. 15, s. 80.

⁷⁹⁵ *Wickert Schützovi*, 12. ledna 1967, in: AAPD, 1967, Dok. 13, s. 62-63.

⁷⁹⁶ Srov. *Informace o neoficiálních rozhovorech se zástupcem západoněmecké SPD E. Bahrem*, 17. 4. - 19. 4. 1968, in: NA ČR, PÚV – KSČ - 1966-1971, 1261/0/5 – 02/1, sv. 69, arch. j. 85, bod k infomaci – 1; *Wickert Schützovi*, 11. ledna 1967, in: AAPD, 1967, Dok. 10, s. 49.

⁷⁹⁷ *Záznam – Ruete*, 19. května 1967, in: AAPD, 1967, Dok. 174, s. 758. Srov. NIEDHART, *Die Ostpolitik der Bundesregierung*, s. 109.

doufal, že by mohlo dojít k významnému posunu právě při specifikaci jednotlivých položek obchodní smlouvy.⁷⁹⁸

Závěrečná část jednání o podpisu obchodní smlouvy proběhla v červenci 1967 na půdě československého Ministerstva zahraničního obchodu za účasti Egona Bahra.⁷⁹⁹ Podle jeho instrukcí představovala pouze předstupeň „plnohodnotných“ diplomatických vztahů. Měly být uzavřeny dvě obchodní smlouvy, první o obchodních zastoupení bez časového omezení, druhá o výměně zboží s časovým omezením s možností pozdějšího jednání o rozšíření nabídky zboží. Bahr se měl zasadit o vyjednání širokých kompetencí pro obchodní zastoupení, které se mělo stát jediným diplomatickým zástupcem západoněmecké vlády.⁸⁰⁰

Během jednání se odborníci ministerstva zahraničního obchodu kompetentně vyjadřovali pouze k hospodářským otázkám. Bahr konstatoval, že československá delegace se snaží držet „... *politické zlepšení vztahů zkrátka a pokud je to možné, omezit je na hospodářskou oblast*“⁸⁰¹ a navíc „... *její zájem (na zlepšení vztahů – pozn. RS) je stejně velký strach před spojenci*“⁸⁰². Bonn vyšel vstříc československým požadavkům na snížení celních sazeb při vývozu zemědělských produktů, automobilů, briket, hnědého uhlí a ropných produktů.⁸⁰³ Na počátku srpna 1967 tedy nic nebránilo podpisu smlouvy o pohybu

⁷⁹⁸ *Záznam – Brandt*, 22. května 1967, in: AAPD, Dok. 178, s. 770.

⁷⁹⁹ Jednáním předcházelo ještě kolo tajných, sondážních rozhovorů v červnu 1967, které vedl za německou stranu Egon Bahr a za československou stranu zástupce ministerstva zahraničí Josef Šedivý. Srov. **BAHR**, *Zu meiner Zeit*, s. 220; *Záznam z jednání se spolupracovníkem Brandta E. Bahrem v Praze ve dnech 12. -14. června 1967*, in: NA ČR, PÚV – KSČ - 1966-1971, 1261/0/5 – 02/1, sv. 38, arch. j. 38, bod 10.

⁸⁰⁰ Proto Bonn usiloval o to, aby německé obchodní zastoupení mohlo disponovat určitými konzulárními kompetencemi – například potvrzování a vydávání víz či pasů, také mělo stát v popředí tzv. kulturní diplomacie, proto chtěla německá strana získat povolení, aby se na jeho půdě mohly konat i kulturní akce. Srov. *Vyjednávací instrukce pro Bahra*, 11. července 1967, in: AAPD, 1967, Dok. 256, s. 1020-1025. V otázce Mnichovské dohody se měl Bahr odvolat na vládní prohlášení nové vlády, která jasně potvrdila, že Mnichovská dohoda již není platná a že SRN odmítá jakoukoli politiku násilí v mezinárodních vztazích.

⁸⁰¹ *Bahr z Prahy Zahraničnímu úřadu*, 20. července 1967, in: AAPD, 1967, Dok. 276, s. 1114.

⁸⁰² *Bahr z Prahy Brandtovi*, 25. července 1967, in: AAPD, 1967, Dok. 281, s. 1131. Přesto po rozhovoru se zástupci ministerstva zahraničních věcí napsal Brandtovi, že i československá strana má zájem o další jednání a navázání diplomatických vztahů, ale to bude možné asi až poté, co se „... *zlepší mezinárodní situace a dosáhne se alespoň minima ve vztazích mezi Bonnem a východním Berlínem*“. *Bahr z Prahy Zahraničnímu úřadu*, 1. srpna 1967, in: AAPD, 1967, Dok. 287, s. 1149.

⁸⁰³ *Bahr z Prahy Zahraničnímu úřadu*, 1. srpna 1967, in: AAPD, 1967, Dok. 288, s. 1153. V podstatě jediný drobný zádrhel se objevil v českém překladu německému termínu „Bundesrepublik Deutschland“, neboť český termín zněl „Německá spolková republika“. Bonn trval na překladu originálního termínu, tudíž česky „Spolková republika Německo“. Srov. *Lahr Bahrovi*, 1. srpna 1967, in: AAPD, 1967, Dok. 289, s. 1154. V češtině běžně používaný termín „Německá spolková republika (NSR)“ implicitně předpokládá existenci dvou nezávislých států (NSR-NDR).

zboží a platebním styku i smlouvu o obchodním zastoupení s kompetencí vízové agendy, kulturní a vědecké oblasti.

Jak hodnotit význam jednání v létě 1967 a podpis obchodních smluv? Vzhledem k velkým očekáváním německé strany⁸⁰⁴ se jednalo o nepříliš podstatný posun v dosavadních vztazích, neboť Československo zůstalo poslední zemí,⁸⁰⁵ se kterou nebyla smlouva se SRN podepsána. Navíc jednání probíhala velmi pomalu a jasně se ukázalo, že si československá strana nepřála další prohloubení vzájemných vztahů.⁸⁰⁶ Přestože se německé delegaci podařilo přesvědčit protistranu o tom, aby byly politické či jiné kontroverzní otázky odsunuty mimo vlastní jednání o hospodářské smlouvě, stále zůstávala otevřená otázka Mnichovské smlouvy a požadavků ze společného komuniké socialistických zemí v Karlových Varech z dubna 1967.⁸⁰⁷ Praha se jasně nevyjádřila, zda opravdu chce pokračovat v diskusích o navázání diplomatických vztahů, a zdůrazňovala, že s ohledem na spojenecké závazky musí postupovat pomalu a opatrně.

Jak ovlivnily události Pražského jara německo-československé vztahy? Nástup reformního křídla kolem Alexandra Dubčeka hodnotila západoněmecká diplomacie kladně, zároveň si kladla otázku, nakolik bude zahraniční politika Československa samostatná a odlišná od předchozí linie. Západoněmečtí diplomaté si velmi dobře uvědomovali, že nové vedení v Praze se pohybuje na velmi „tenkém ledě“, jelikož musí nejdříve konsolidovat vnitřní problémy a obhájit reformy před Moskvou.⁸⁰⁸ Zároveň se reformní křídlo komunistické strany chtělo vyhnout otevřenému střetu s konzervativními členy ÚV KSČ, a proto, jak poznamenal jeden ze západoněmeckých diplomatů, bylo důležité vyvarovat se možných konfliktních témat: „*Přitom je důležité, aby jsme (Bonn – pozn. RS) nenastolili problém sudetských Němců a jejich požadavků. Vyslovit tuto otázku znamená, že dodáme*

⁸⁰⁴ I přes tento neúspěch však stále německá vláda doufala, že by v krátkém časovém horizontu mohlo dojít ke změně, neboť „...*máme (vláda SRN) dojem, že Češi s námi chtějí mít v dohledné době užší vztahy*“. Německo-francouzské konzultační rozhovory v Paříži, 15. února 1968, in: AAPD, 1968, Dok. 60, s. 199.

⁸⁰⁵ Kromě Albánie, **BAHR**, *Zu meiner Zeit*, s. 220.

⁸⁰⁶ *Zpráva o jednání Bahra v Praze*, 31. července 1967, in: AAPD, 1967, Dok. 287, s. 1149. Navíc se československá strana snažila i přes ostrou protiněmeckou propagandu využít snahy SRN o liberalizaci obchodu se zeměmi východní Evropy. Cílem Prahy bylo vyjednat podobnou smlouvu, jakou mělo SRN s Polskem, což se jí i částečně podařilo. Srov. *Zpráva o jednání Bahra v Praze*, 20. července 1967, in: AAPD, 1967, Dok. 276, s. 1112; 89. jednání spolkové vlády, 27. července 1967, in: *KABINETTSPROTOKOLLE*, Bd. 20, 1967, TOP B, s. 390; **NAASNER**, **SEEMANN**, *Einleitung*, s. 18.

⁸⁰⁷ Srov. *Bahr v Praze Zahraničnímu úřadu*, 31. července 1967, in: AAPD, 1967, Dok. 287, s. 1150.

⁸⁰⁸ Srov. *Brandt Heipertzovi*, 8. ledna 1968, in: PAAA, B150, 116. *Thierfelder Zahraničnímu úřadu*, 16. dubna 1968, Vídeň, in: AAPD, 1968, Dok. 127, s. 457-458.

argument konzervativnímu křídlu, které je v pražském vedení zastoupeno dodnes. Tyto síly se postaví proti jakémukoli přiblížení právě s odkazem na sudetoněmeckou otázku a jiné tradiční problémy.“⁸⁰⁹

Jaké byly představy československé vlády o zahraniční politice v období tzv. Pražského jara? Zahraničně-politická orientace nové vlády byla formulována v tzv. Akčním programu KSČ z dubna 1968, který se přihlásil k blízkému spojení se Sovětským svazem a dalšími státy Varšavské smlouvy. O německé otázce napsal: „Budeme důsledně vycházet z existence dvou německých států, ze skutečnosti, že NDR je jako první socialistický stát na německé půdě významným mírovým činitelem v Evropě, z nutnosti podpořit realistické síly v NSR a současně čelit neonacistickým a revanšistickým tendencím v této zemi.“⁸¹⁰ Akční program sice mluvil o aktivnější zahraniční politice, ale skutečný záměr výstižně komentoval nový ministr zahraničí Jiří Hájek: „... s konkrétními kroky takové iniciativy [se musí – pozn. RS] zatím počkat.“⁸¹¹

Limity československé zahraniční politiky se projeví během rozhovorů Egona Bahra v Praze v dubnu 1968. Bahr sondoval situaci a chtěl navrhnout navázání oficiálních diplomatických vztahů. Bahr jednal se zástupcem Mezinárodního oddělení Ústředního výboru KSČ Josefem Šedivým. Již na počátku rozhovorů byl ujištěn, že vztahy se SRN patří mezi priority československé zahraniční politiky, nicméně nová vláda musí předtím konsolidovat vnitřní situaci. Šedivý také vyslovil názor, že konstruktivní, tj. opatrná, politika Bonnu vůči Praze nejvíce prospěje současné situaci.⁸¹² Zároveň se objevil relativně odvážný návrh z německé strany, že by u příležitosti výročí Mnichovské dohody v září

⁸⁰⁹ Tamtéž, s. 458. Srov. MÖLLER, *Die Bundesrepublik Deutschland*, s. 552. Jiný materiál zase hodnotil nového ministra zahraničí Jiřího Hájka jako „dogmatického komunistu“ s ohledem na fakt, že několik let před rokem 1968 zastával vysoké posty v diplomacii či byl ministrem školství. Srov. Duckwitz an Carstens, *Hodnocení nového ministra zahraničí Hájka, 10. dubna 1968*, in: PAAA, B1, 352.

⁸¹⁰ Tamtéž, s. 30. Už v lednu 1968 Dubček ujišťoval Brežněva, že obchodní smlouvy uzavřené se SRN nemohou nabolouhat „... ekonomickou integraci se SSSR“. Záznam z jednání A. Dubčeka s vedením KSSS v Moskvě 29. - 30. ledna 1968 o vnitropolitické situaci ČSSR a SSSR a některých otázkách zahraniční politiky obou zemí, 3. února 1968, Praha, in: MEZINÁRODNÍ SOUVISLOSTI, 4/1, Dok. 6, s. 40.

⁸¹¹ HÁJEK, *Paměti*, s. 267. Určitou změnu v postoji k SRN naznačoval i Hájkův text z časopisu „Nová mysl“, v létě 1968, kde se vyjadřoval o nutnosti neideologického přístupu k Bonnu, neboť „... diferencovaný přístup k NSR na základě hluboké analýzy, ozřejmující realitu i alternativu dalšího vývoje, je pro nás nezbytností. Je v našem zájmu, abychom pro pochopení takového přístupu získali také ostatní socialistické země.“ Cit. dle: HÁJEK, *Paměti*, s. 278; HÁJEK, 1968, s. 23; IVANIČKOVÁ, 1973, s. 293.

⁸¹² Informace o neoficiálních rozhovorech se zástupcem západoněmecké SPD E. Bahrem 17.-19. 4. 1968, in: NA ČR, PÚV KSČ, 1966-1971, 1261/0/5, f. 02/1, sv. 69, arch. j. 85, bod k informaci 1; též, in: MEZINÁRODNÍ SOUVISLOSTI, 4/1, Dok. 43, s. 148-152; Záznam z jednání Bahra v Praze, 21. dubna 1968, in: AAPD, 1968, Dok. 134, s. 477.

1968 mohlo dojít k podpisu dohody. Šedivý nevyloučil ani možné navázání oficiálních diplomatických vztahů.⁸¹³ V průběhu dalších rozhovorů se jasně ukázalo, že ani nové vedení neustoupí v otázce Mnichovské smlouvy.⁸¹⁴ V materiálu, který byl poté předložen Předsednictvu ÚV KSČ, se uvádělo: „... povzbuzovat i nadále NSR k zaujetí realistického postoje k našemu požadavku neplatnosti mnichovské dohody od samého počátku. Zvážit, zda by uskutečnění takového prohlášení spolu s pokrokem v jednání o smlouvě o zřeknutí se násilí neznamenalou novou situaci v úsilí o normalizaci vztahů mezi ČSSR a NSR, a nevyžadovalo proto nového projednání a nového pohledu na tzv. varšavský protokol socialistických zemí“⁸¹⁵. Ovšem návrhy možného nastolení otázky navázání diplomatických vztahů narážely jak na nedůvěru řady vrcholných komunistických představitelů v Československu, ale především na odpor Brežněva, který doufal, že „... ČSSR zůstane věrna zásadám přijatým ve Varšavě, Bukurešti i Karlových Varech. Je to důležité zejména proto, že NSR se dnes usilovně rozvíjí po cestě neonacismu a revanšismu. Je významnou silou imperialistického světa, jehož hlavním cílem a taktikou je 'studená restaurace kapitalismu' v socialistických zemích“⁸¹⁶.

Německo-československé vztahy na jaře 1968 negativně ovlivnilo očekávání eventuálního vojenského zásahu Sovětského svazu proti reformnímu Československu podobně jako v Maďarsku v roce 1956. Egon Bahr již v květnu 1968 připustil, že „...možnost invaze je sice nepravděpodobná, ale není zcela vyloučená“⁸¹⁷. Československá strana něco takového zcela odmítala, naopak se snažila aktivovat zahraniční politiku. Vycházela z pracovního materiálu ministerstva zahraničí z května 1968, který se hlásil k usnesení ministrů zahraničních věcí východního bloku ve Varšavě z února 1967, jež odmítlo vstřícné kroky německé vlády. Ministerstvo zahraničí mělo podporovat

⁸¹³ Záznam z jednání Bahra v Praze, 21. dubna 1968, in: AAPD, 1968, Dok. 134, s. 477; **BAHR**, *Zu meiner Zeit*, s. 222.

⁸¹⁴ **CORNELIBEN**, *Eine „Quelle des Stolzes und des Ansporns“*, s. 303.

⁸¹⁵ *Informace o neoficiálních rozhovorech se zástupcem západoněmecké SPD E. Bahrem 17.-19. 4. 1968*, in: NA ČR, PUV KSČ, 1966-1971, 1261/0/5, f. 02/1, sv. 69, arch. j. 85, bod k informaci 1; též, 19. dubna 1968, in: MEZINÁRODNÍ SOUVISLOSTI, 4/1, Dok. 43, s. 151-152.

⁸¹⁶ *Depeše O. Pavlovského o rozhovoru s náměstkem MZV SSSR V. S. Semjonem o vlivu československých událostí na vývoj vztahů ČSSR s NDR a SRN, 24. dubna 1968*, in: MEZINÁRODNÍ SOUVISLOSTI, 4/1, Dok. 153.

⁸¹⁷ *Záznam – Bahr: Opatření pro případ sovětského vpádu do Československa, 10. května 1968*, in: PAAA, B150, 126. Německá strana si velmi dobře všimla stoupající aktivity vojsk Varšavské smlouvy u československých hranic, srov. *Záznam – Arnot: Vojenská opatření SSSR s ohledem na Československo, 10. května 1968*, in: PAAA, B150, 126.

„...realistické proudy v NSR, aby se utopily ve vlně reakce a nacionalismu“⁸¹⁸. Naděje autoři vkládali především v SPD, která „... i když je nemarxistickou, zburžoaznělou stranou, sledující kurs na podchycení co nejširší vnitropolitické fronty v NSR, je v dané situaci významnou politickou silou, s níž je nutno v přítomnosti i perspektivně počítat jako s představitelkou podstatné části dělnické třídy“⁸¹⁹.

Jaký byl postoj bonnské vlády k Dubčekovu vedení? Oficiální stanoviska se nesla ve velmi opatrném duchu, kancléř Kiesinger i ministr zahraničí Brandt na zasedání kabinetu několikrát opakovali,⁸²⁰ že situace v Československu je velmi nejistá, a proto je nutné promýšlet každý krok.⁸²¹ Jedním z hlavních důvodů zdrženlivého postoje představovala obava, aby případné kroky Bonnu ještě více nezkomplikovaly politiku reformního křídla v Praze.⁸²² Bonn se nicméně snažil předejít akcím, které by se daly interpretovat jako vměšování do vnitřních záležitostí československého státu, neboť vedoucí činitelé SRN se oprávněně obávali, aby toho nevyužila komunistická propaganda.⁸²³ Proto se špičky západoněmeckých politických stran ztotožnily s výrokem Willyho Brandta o Československu z tiskové konference koncem července 1968: „*Jsme svědci a pozorovatelé – a nic jiného. Nvměšovali jsme se a vměšovat se ani nebudeme. To nejlepší, co nyní můžeme pro Prahu udělat, je nedělat nic.*“⁸²⁴

⁸¹⁸ *Pracovní podklad ministerstva zahraničních věcí ČSSR k dalšímu postupu československé zahraniční politiky vůči NSR*, květen 1968 Praha, in: MEZINÁRODNÍ SOUVISLOSTI, 4/1, Dok. 50, s. 160.

⁸¹⁹ *Tamtéž*, s. 160.

⁸²⁰ Po maximální opatrnosti volal především Kiesinger, což dokazuje i jeho žádost ministru obrany o přeložení dlouho plánovaného vojenského cvičení Bundeswehru, které se mělo konat ve dnech 15. - 21. září 1968 na československo-bavorské hranici. Kiesinger tím nechtěl poskytnout nejmenší záminku pro případnou vojenskou invazi do Československa. Srov. *Rozhovor kancléře Kiesingera s americkým vyslancem Cabot-Lodgem*, 21. srpna 1968. in: PRAGER FRÜHLING, Dok. 132, s. 1115.

⁸²¹ **GASSETT**, Kurt Georg Kiesinger 1904-1988. s. 665. Oliver Bange uvedl, že kancléř Kiesinger velmi dobře věděl o kontaktech mezi oběma zeměmi a mnohé iniciativy také sám podporoval a připravoval. Srov. **BANGE**, Kiesingers Ost- und Deutschlandpolitik, s. 472.

⁸²² Jak prohlásil jeden z německých účastníků jednání: „Záleží nám na tom, aby se v ČSSR prosadila nová orientace. Proto nechceme tlačit na ČSSR v tak ožehavé vnitro- i zahraničně-politické otázce jako jsou diplomatické vztahy. Měli bychom diskrétně a s taktem využít času, abychom připravili přijetí diplomatických vztahů.“ *Záznam Ruete*, 21. června 1968, in: AAPD, 1968, Dok. 202, s. 764; **SCHWARZ**, Regierung, s. 163.

⁸²³ *Rozhovor Lahrse s Ruskem*, 10. května 1968, in: AAPD, 1968, Dok. 153, s. 574. **CORNELIBEN**, Eine „Quelle des Stolzes und des Ansporns“, s. 304-305. I přes tento opatrný postoj Bonnu neváhala zvláště východoněmecká a sovětská propaganda opakovat ideologické fráze o nástupu „revanšismu“ a pronikání „nacistického“ kapitálu do východní Evropy.

⁸²⁴ *Willy Brandt na tiskové konferenci*, 31. července 1968, in: DzD V/2, 1968, s. 1041. Srov. **MICHÁLEK**, Rok 1968, s. 72; K velké opatrnosti vyzýval Brandt také ve vystoupení před zahraničním výborem Spolkového sněmu, srov. 66. zasedání Zahraničního výboru Spolkového

Specifickou oblast československo-západoněmeckých vztahů představovala hospodářská spolupráce. Československá strana signalizovala velký zájem o půjčky ze SRN, které měly pomoci vyrovnat deficitní státní rozpočet a rozhybat modernizaci československého průmyslu.⁸²⁵ O eventuálních alternativách hospodářské pomoci ze strany SRN se jednalo především během návštěvy prezidenta Spolkové banky Karla Blessinga v Praze v polovině července 1968, který se sešel s ředitelén Československé Národní banky Otakarem Pohlem.⁸²⁶ Jednali o možnosti německé půjčky, ale Pohl již na počátku s ohledem na sovětské a východoněmecké vedení vyloučil přímou a veřejnou půjčku.⁸²⁷ V úvahu připadala půjčka nebo rozsáhlá pomoc československému průmyslu ze strany několika západoevropských států.⁸²⁸ Další jednání ale zmařila srpnová invaze.⁸²⁹

Jak se reagovala západoněmecká vláda a veřejnost na vstup vojsk Varšavské smlouvy na území Československa? V Bonnu vyvolal obrovský šok, přestože vláda měla dostatek informací o soustředování vojenských jednotek u československých hranic.⁸³⁰ Západoněmecké ministerstvo zahraničí nepovažovalo možnost intervence za pravděpodobnou. Poukazovalo na neexistenci skutečné protidubčekovské opozice a předpokládalo, že Moskva by případnou intervencí poskytla precedens do vztahů s ostatními komunistickými stranami, neboť by se jednalo o vměšování do vnitřních záležitostí cizího státu. Invaze mohla také vyvolat negativní odezvu na Západě a zhoršit obraz SSSR i celého východního bloku. Ministerstvo předpokládalo, že invaze by z krátkodobého hlediska mohla Moskvě přinést prospěch, nicméně z dlouhodobého hlediska by zproblematizovala vztahy uvnitř Varšavské smlouvy a sjednotila negativní postoj západních zemí.⁸³¹ Z československé strany žádné informace o možné invazi také

sněmu, 29. července 1968, in: Der AUSWÄRTIGE AUSSCHUß, Sitzungsprotokolle 1965-1969, Dok. 66, s. 961.

⁸²⁵ *Heipertz Zahraničnímu úřadu*, 24. července 1968, in: AAPD 1968, Dok. 233, s. 918; Thierfelder *Zahraničnímu úřadu*, 16. dubna 1968, in: AAPD, 1968, Dok. 127, s. 457; **MÖLLER**, *Die Bundesrepublik Deutschland*, s. 552.

⁸²⁶ *Heipertz Zahraničnímu úřadu*, 15. července 1968, in: PAAA, B150, 130; *Cesta prezidenta Spolkové banky Blessinga do Prahy*, in: BA, B 136, 3036; **SCHWARZ**, *Die Regierung*, s. 169.

⁸²⁷ *Tamtéž*, s. 918.

⁸²⁸ V podkladech pro další jednání s československou stranou se psalo o možné inspiraci Marshallovým plánem. Srov. *Záznam Ruete*, 21. června 1968, in: AAPD 1968, Dok. 202, s. 768. *Heipertz Zahraničnímu úřadu*, 24. července 1968, in: *tamtéž*, Dok. 233, s. 918.

⁸²⁹ V rámci německo-československých hospodářských plánů se hovořilo i o velmi ambiciózním projektu dálnice z Norimberka do Prahy. Srov. *Stavba dálnice Norimberk – Praha*, 22. července 1968, in: PAAA, B2, 176.

⁸³⁰ **SCHWARZ**, *Die Regierung*, s. 179.

⁸³¹ *Záznam - Finke-Osiander: Zasedání spolkové vlády, 24. července 1968 – vývoj v Československu*, in: PAAA, B42 IIA5, 1038.

nepřišly, na setkáních se zástupci ministerstva zahraničí naopak zaznívaly hlasy o potřebě uzavřít smlouvu o navázání diplomatických vztahů.⁸³²

Nejostřeji se vyjádřil Willy Brandt ve svém prohlášení z 22. srpna 1968: „S rozhořčením čelíme skutečnosti, že bylo Československo – opět – přepadeno a obsazeno cizími vojsky.“ Jednalo se podle něj o bezprecedentní porušení suverenity svobodné země.⁸³³ V podobné duchu se neslo i oficiální vládní prohlášení: „Spolková vláda s lítostí sleduje, jak my, Němci, jsme svědky utrpení sousedního národa, s nímž si náš národ přeje žít v dobrých přátelských vztazích... Považujeme akci států Varšavské smlouvy, které se na ní podílely, za akt odporující mezinárodnímu právu a za nepřípustné vměšování do vnitřních záležitostí Československa.“⁸³⁴ Bonn si uvědomoval složitost situace, neboť za jeden z hlavních důvodů invaze se uváděla hrozba možného proniknutí západoněmeckého imperialismu do Československa a rozložení jednoty socialistických zemí. Ovšem tyto informace zaznívaly již v červenci 1968, kdy sovětská nota upozornila československou vládu na nedostatečně chráněné hranice se SRN a Rakouskem a proniknutí „imperialistických rozvědek“ na území Československa. Podle note byl blízko Karlových Varů „... odhalen tajný sklad zbraní americké výroby, které byly určeny pro sudetské revanšisty a těm reakčním silám, které se v současné době pokoušejí svést ČSSR ze socialistické cesty a vedou podvratnou činnost proti socialistickým zemím“.⁸³⁵ Československá vláda tyto zprávy zásadně dementovala⁸³⁶ a odmítla nařčení, že by

⁸³² Podle vyjádření Antonína Šnejdárka nepředstavovala usnesení z Čierné, Bratislavy a Karlových Varů závazek pro bilaterální vztahy mezi SRN a ČSSR. Srov. *Rouge Duckwitzovi – rozhovor se Šnejdárkem*, 19. srpna 1968, in: PAAA, B150, 133. Dokonce prohlásil, že otázka uznání či neuznání SRN je pouze vnitřní záležitostí ČSSR. Šnejdárek očividně nepochopil mezinárodní situaci. Ovšem k podobným závěrům došel také zahraniční výbor Spolkového sněmu SRN na srpnovém zasedání, kde se jednající shodli, že dosavadní výsledky rozhovorů mezi československými politiky a Moskvou neznamenaají ohrožení suverenity Československa, srov. 67. zasedání Zahraničního výboru Spolkového sněmu SRN, 13. srpna 1967, in: Der AUSWÄRTIGE AUSSCHUSS, Sitzungsprotokolle 1965-1969, Dok. 67, s. 984-985.

⁸³³ *Prohlášení ministra zahraničí a předsedy SPD Brandta k událostem v Československu*, 22. srpna 1968, in: BRANDT, *Ein Volk*, Dok. 14, s. 160.

⁸³⁴ *Prohlášení mluvčího spolkové vlády Ahlerse na tiskové konferenci*, 21. srpna 1968, in: DzD, V/2, 1968, s. 1103. Po celé SRN se konaly demonstrace proti invazi. Komunismus se u západoněmecké veřejnosti v pojetí východoevropských komunistických stran zcela zdiskreditoval. Srov. *Reakce obyvatelstva v Německu na události v Československu*, 27. srpna 1968, in: BA, B137, 16536; PAUER, 1968, s. 281.

⁸³⁵ *Nota vlády SSSR vládě ČSSR, obsahující protest proti některým vystoupením v ČSSR, údajně směřujícím k podkopání Varšavské smlouvy, a kritiku stavu ochrany a bezpečnostní hranice ČSSR se SRN a Rakouskem*, 20. července 1968, Moskva, in: MEZINÁRODNÍ SOUVISLOSTI, 4/1, Dok. 104, s. 332.

⁸³⁶ Srov. *Návrh odpovědi československé vlády na sovětskou notu z 20. července 1968*, 26. července 1968, Praha, in: MEZINÁRODNÍ SOUVISLOSTI, 4/1, Dok. 109, s. 339-341; HÁJEK, 1968, s. 30-32.

bonnská vláda měla sebemenší vliv na politiku Dubčekova vedení. Obvinění o vměšování do vnitřních záležitostí Československa odmítl také Bonn.⁸³⁷ Intervence ukončila všechna německo-československá jednání a v podstatě se naplnila slova Jiřího Hájka, že do navázání diplomatických vztahů „... uplyne ještě mnoho času“⁸³⁸. Rok 1968 nepředstavoval v mezinárodně-politické oblasti žádný zlom, jeho význam ale spočíval v tom, že přispěl ke změně obrazu Československa u německé veřejnosti.

Jak dopadla československo-západoněmecká jednání v letech 1966-1968? Kromě podpisu obchodní smlouvy nedošlo k žádnému dalšímu pokroku. Československé straně chyběla ucelená koncepce německé politiky. Ve všech prohlášeních se nejčastěji opakovaly prázdné ideologické floskule, které spíše jen spoluvytvářely negativní obraz SRN u československé veřejnosti. V Akčním programu KSČ se sice hovořilo o aktivní zahraniční politice, ale žádný výrazný posun nenastal ani po vzniku vlády velké koalice. Bezradnost vycházela z celkového postavení zahraniční politiky v rámci komunistického systému, v němž hrála pouze okrajovou roli. Tento význam se nezměnil ani během Pražského jara, neboť i nový ministr zahraničí Jiří Hájek své ministerstvo označil za místo, „...kde šlo o obranu našeho obrodného procesu proti nedůvěře, podezírání a přímo útokům našich, tehdy konzervativních spojenců“, a proto svoji činností měli diplomaté „... krýt záda obrodnému procesu“.⁸³⁹ Ještě v létě 1968, kdy se tlak Moskvy a okolních socialistických států zvyšoval, se Hájek snažil ukázat, že Československo nikdy nechtělo změnit kurz dosavadní zahraniční politiky.⁸⁴⁰

Na neúspěchu bilaterálních vztahů se podepsal také fakt, že Československo v německé otázce následovalo postoje NDR a Polska a v rámci tzv. „železného trojúhelníku“⁸⁴¹ bylo spíše jen pasivním účastníkem jednání. Nejčastěji přejímalo

⁸³⁷ Vyjádření Kiesingera: Protest proti vyjádření sovětského vyslance Carapkina kvůli sovětskému obvinění z údajného německého vměšování do záležitostí ČSSR, 31. července 1968, in: PAAA, B39, 39; Vyjádření Kiesingera na zasedání zahraničního výboru Spolkového sněmu, 27. srpna 1968, srov. 68. zasedání Zahraničního výboru Spolkového sněmu, 27. srpna 1968, in: Der AUSWÄRTIGE AUSSCHUSS, Sitzungsprotokolle 1965-1969, Dok. 68, s. 1005-1006.

⁸³⁸ *Ruete Stálemu zástoupení u NATO v Bruselu*, 20. srpna 1968, in: AAPD, 1968, Dok. 259, s. 1021; NIEDHART, *Die Ostpolitik der Bundesrepublik*, s. 115.

⁸³⁹ HÁJEK, *Paměti*, s. 265, 267. Při četbě textů Jiřího Hájka jsem došel k závěru, že se i v pozdějším období snažil obhajovat pozici reformátorů kolem Alexandra Dubčeka jako osob, jež chtěly prosadit „socialismus s lidskou tvář“, který v žádném případě nemířil proti zájmům Sovětského svazu a ostatních československých spojencům ve východním bloku. Srov. HÁJEK, 1968, s. 24-34.

⁸⁴⁰ Hájek jen opakoval argumenty, které definovaly země východního bloku již v polovině šedesátých let 20. století. Srov. *Rouget Duckwitzovi*, 20. srpna 1968, in: AAPD, 1968, Dok. 259, s. 1020.

⁸⁴¹ BRANDT, *Begegnungen*, s. 155; PAUER, 1968, s. 269.

stanoviska NDR, které bylo pokládáno na nejlepšího experta na SRN.⁸⁴² Domnívám, že tento předstíraný „socialistický internacionalismus“ prospíval především zájmům východního Berlína a Varšavy. Praha také v mnohém přejímala negativní obraz SRN, který ji líčil jako fašistickou, imperialistickou zemi, toužící po expanzi na Východ, a představující proto hlavní ohrožení evropského míru. Československá propaganda k tomu přidala především líčení sudetských Němců jako typického reprezentanta oficiálních německých míst i německé veřejnosti.⁸⁴³ V takové atmosféře mohly jen velmi složitě probíhat konstruktivní rozhovory, neboť mnoho diplomatů na československé straně stále trpěla silnými předsudky.⁸⁴⁴ Chyba na německé straně spočívala podle mého názoru v tom, že se vláda nesnažila veřejnosti lépe vysvětlit změny, které se v Československu odehrávaly, což mohlo přispět k výraznější proměně negativního obrazu ČSSR. Především by se tím také omezila mediální aktivita různých sudetoněmeckých spolků, které odmítaly jednání s Prahou, dokud se československá strana neomluví za odsun a za fyzická a materiální příkoří s tím spojené.⁸⁴⁵

Klíčový problém v německo-československých vztazích představovala otázka neplatnosti Mnichovské smlouvy, neboť její neřešení blokovalo všechna další jednání během v letech 1966-1973. Význam problému ještě vzrostl v roce 1968, tedy v roce

⁸⁴² Ulbricht zásadně odmítal pozitivnější hodnocení vlády velké koalice. Podle jeho názoru „... takzvaná nová východní politika není, tedy stejně jako před tím, nic jiného než varianta studené války imperialistů proti socialistickým zemím... Sociálnědemokratičtí ministři byli do bonnské koaliční vlády chápáni jako specialisté na politiku 'svádění východní Evropy'.“ Vliv na zahraniční politiku především NDR a Walter Ulbricht – srov. *Informace o podstatné části závěrečného projevu W. Ulbrichta na 6. zasedání ÚV SED 8. června věnované kritice „východní politiky“ vlády SRN*, červen 1968, Berlín, in: MEZINÁRODNÍ SOUVISLOSTI, 4/1, Dok. 79, s. 251-252. Ve stejném tónu se nesl také rozhovor mezi Dubčekem a Ulbrichtem v srpnu 1968. Srov. *Záznam rozhovorů delegace KSČ vedené A. Dubčekem a delegace SED vedené W. Ulbrichtem v Karlových Varech 12. srpna 1968*, in: MEZINÁRODNÍ SOUVISLOSTI, 4/2, Dok. 132, s. 185. Tato podřízenost Prahy vůči východnímu Berlínu se odrazila také ve spojenecké smlouvě z roku 1967, srov. ZIMMERMANN, *Wechselnde Bündnisse*, s. 100. Proto není překvapivé, jak aktivně vystupovalo východoněmecké vedení proti Dubčekově vedení a podporovalo vojenský zásah v Československu, srov. ZIMMERMANN, *Eine sozialistische Freundschaft*, s. 415-424; SCHWARZ, *Brüderlich entzweit*, s. 297-314.

⁸⁴³ Například v Rudém právu z 13. dubna 1967 se objevil titulek „Brandt opakuje atomové nároky“, který se snažil vsugerovat čtenářům myšlenku, že ani nová vláda se nechce vzdát nároku na vlastnictví atomové zbraně, přestože Brandt hovořil pouze o vědeckých možnostech využití atomové energie. V témže listu věnovali redaktoři o měsíc později velký prostor návštěvě Kiesingera a Brandta na setkání odsunutých Němců po roce 1945 s titulkem „Německo v hranicích z roku 1937“, čímž podsunuli oběma politikům zcela nepravdivé stanovisko. Srov. AMZV ČR – Výstřížkový archiv III, k. 9274.

⁸⁴⁴ Tento argument podtrhuje fakt, že v roce 1968 nedošlo k radikální personální obměně na ministerstvu zahraničí, a proto drtivá většina diplomatů a úředníků zůstávala na pozicích z přelomu padesátých a šedesátých let. HÁJEK, *Paměti*, s. 267; DEJMEK, *Československo*, s. 35.

⁸⁴⁵ *Záznam – Vývoje v Československu*, 23. července 1968, in: PAAA, B42 IIA5, Bd. 1038.

třicátého výročí podpisu smlouvy, kdy obě strany považovaly za příhodné uzavřít vzájemnou dohodu. Československá strana trvala na neplatnosti Mnichovské smlouvy od samého počátku (*ex tunc*), jinými slovy, že nikdy podepsána nebyla. Bonn vycházel ze stanovisek, které se odvíjely z tzv. Mírové nóty kancléře Ludwiga Erharda a vládního prohlášení Kurta Kiesingera, a to že Mnichovská smlouva je již neplatná, SRN z ní nevyvozuje žádné územní nároky vůči Československu. Podle nich potvrdil její neplatnost sám Hitler, když v březnu 1939 obsadil zbylé území Československa. Toto stručné hodnocení pozic obou stran se stalo předmětem řady právních a politických rozborů, především v rámci jednání expertní československo-německé skupiny v létě 1968.⁸⁴⁶

Jaké bylo stanovisko československé strany? Podle materiálu z ledna 1967 interpretovala nulitu Mnichovské smlouvy z územního, státoprávního a majetkoprávního aspektu.⁸⁴⁷ Územní aspekt se zdál již vyřešen, neboť německá strana několikrát opakovala, že neusiluje o územní změny. Mnohem problematičtější se jevila otázka státního občanství Němců žijících v Sudetech. Jestliže by platilo, že Mnichovská smlouva nebyla uzavřena, jaký dopad by to mělo na postavení sudetských Němců? Zůstali československými občany? A co jejich německé občanství, které přijali v rámci připojení Sudet ke Třetí říši? Praha se však tímto problémem nezabývala. Majetkoprávní aspekt považují za nejsložitější součást jednání. V otázce, zda sudetští Němci mají nárok na odškodnění za odsun, vycházela Praha z kontinuity československého státu a státního občanství i pro německé občany v Sudetech, tudíž poválečný odsun vykonal československý stát na československých občanech. Z tohoto důvodu SRN nemohlo vystupovat jako zástupce sudetských Němců a sami odsunutí Němci neměli právní nárok na finanční odškodnění.

Jaký byl postoj západoněmecké strany? Primárně se němečtí vyjednavací snažili přejít detailní právní souvislosti smlouvy a soustředit se spíše na přínos Mnichovské smlouvy pro německo-československé vztahy ve druhé polovině šedesátých let 20. století. Egon Bahr během svého dubnového pobytu v Praze zastával značně realistický pohled, jelikož nechtěl stávající jednání příliš komplikovat otázkou minulosti.⁸⁴⁸ Bahr se snažil snížit význam Mnichovské smlouvy nabídkou uzavření bilaterální smlouvy o

⁸⁴⁶ NIEDHART, *Die Ostpolitik der Bundesrepublik*, s. 113.

⁸⁴⁷ *Hlavní důsledky neplatnosti mnichovské dohody od samého počátku a další postup vůči NSR*, 26. ledna 1967, in: NA ČR, PÚV KSČ, 1966-1971, 1261/0/5 – 02/1, sv. 21, arch. j. 22, bod 17.

⁸⁴⁸ Přesto Bahr respektoval váhu Mnichova pro československou stranu a uznával, že „... urovnání tohoto problému zůstalo také pro vedení ČSSR klíčovou otázkou, a vzhledem k okolnostem získala asi největší váhu, proto – na rozdíl od loňského jednání – nelze vyloučit, že diplomatické vztahy mohou být navázány pouze za předpokladu uspokojivého vyřízení Mnichova.“ *Záznam – Bahr*, 21. dubna 1968, in: AAPD, 1968, Dok. 134, s. 479.

nedotknutelnosti hranic včetně závazku, že ani jedna ze stran neužije při řešení vzájemných sporů násilí. V případě odmítnutí ze strany Prahy se měla předložit nabídka úpravy smlouvy o neporušitelnosti hranic s poznámkou, že obě strany pohlíží na Mnichovskou smlouvu jako „vyřízenou věc“.⁸⁴⁹ Jako třetí alternativu připravil formulaci, že „... na základě vztahu mezi oběma zeměmi se s Mnichovskou dohodou bude nakládat jako by nikdy neexistovala“.⁸⁵⁰ Bahr primárně usiloval o politické řešení a právní analýzy navrhoval odsunout na později. Diskuse se podle něj měla věnovat též majetkovému vyrovnání.⁸⁵¹

Německé právní analýzy se soustředily na možné problémy s odškodněním, finančním vyrovnáním a státním občanstvím, které by vyvstaly v případě, že by Bonn přistoupil na formulaci o neplatnosti smlouvy od samého počátku. Odškodnění a finanční vyrovnání se týkalo zejména československé strany, neboť by to znamenalo, že Třetí říše neměla žádný právní nárok na obsazení Sudet, které by de iure stále náležely k Československu.⁸⁵² Mnohem komplikovanější se jevila otázka státního občanství. Klíčová otázka zněla, zda sudetští Němci měli v době odsunu v roce 1945 německou státní příslušnost.⁸⁵³ Německá strana se obávala, aby československá vláda nechtěla měnit rozhodnutí z roku 1945.⁸⁵⁴ Německá strana nastolila i problém Němců, kteří zůstali po roce

⁸⁴⁹ V podkladech pro jednání se objevila specifikace stanoviska: „Slovem 'vyřízená' není myšleno nic jiného, než to, co od roku 1966 opakovala spolková vláda, že na Mnichovskou dohodu nahlíží jako na neplatnou.... V případě, že by bylo nutné specifikovat, od kdy označujeme Mnichovskou dohodu za vyřízenou a jaké právní důsledky z tohoto plynou, by se spolková vláda v každém případě klonila k tomu, že tomu je tak od jejího roztrhání Hitlerem v září 1939.“ *Záznam – Trevianus*, 9. května 1968, in: AAPD, 1968, Dok. 152, s. 570-571. *Záznam Ruete: Urovnání problému Mnichovské smlouvy – vztah k Československu*, 30. dubna 1968, in: PAAA, B150, 125. Srov. *Záznam – Trevianus*, 9. května 1968, in: AAPD, 1968, Dok. 152, s. 569; **FOJTEK**, *Přes zátěž minulosti*, s. 114.

⁸⁵⁰ *Záznam – Bahr*, 21. dubna 1968, in: AAPD, 1968, Dok. 134, s. 479.

⁸⁵¹ Pro československého zástupce při jednání, Josefa Šedivého, byl tento požadavek absolutně neakceptovatelný. *Záznam – Bahr*, 21. dubna 1968, in: AAPD, 1968, Dok. 134, s. 480; *Zpráva o důvěrném jednání mezi zástupcem SPD E. Bahrem a představiteli mezinárodního oddělení ÚV KSČ v Praze*, 17. - 19. dubna 1968, Dok. 43, in: MEZINÁRODNÍ SOUVISLOSTI 4/I, s. 150. K červencové návštěvě Waltera Scheela v Praze, srov. *Heipertz Duckwitzovi*, 17. července 1968, in: AAPD, 1968, Dok. 223, s. 877; **FOJTEK**, *Přes zátěž minulosti*, s. 118.

⁸⁵² Srov. *Záznam – Trevianus*, 9. května 1968, in: AAPD, 1968, Dok. 152, s. 571.

⁸⁵³ Československo souhlasilo *Dekretem prezidenta republiky č. 33/1945Sb. ze dne 2. srpna 1945*, in: DEKRETY, s. 345-346. SRN až v roce 1955 přijalo Zákon o regulaci otázek státní příslušnosti, kde stanovilo, že německým občanům, kteří získali státní občanství na základě zákona z 20. listopadu 1938, platí toto občanství i nadále, pokud ho sami neodmítli či neodmítnou. Srov. Zákon o regulaci otázek státní příslušnosti, §1, odst. 1 písm. A, ze dne 22. února 1955 (on-line), (12. 03. 2011). Dostupné z WWW: <http://bundesrecht.juris.de/bundesrecht/stangregg/gesamt.pdf>.

⁸⁵⁴ S tím také souvisela otázka, zda odsunutí Němci z Československa měli i v SRN nadále německé státní občanství a zda jeho platnost je nepřetržitá a kontinuální. Srov. **SCHWARZ**, *Die Regierung Kiesinger*, s. 161.

1945 v Československu a na základě zákona z roku 1953 opět nabyli československé státní občanství.⁸⁵⁵ Ani v této oblasti nepadlo v roce 1968 žádné rozhodnutí.

Jaký byl postoj Československa vůči SRN po invazi 1968? Československá vláda přerušila po srpnové invazi kontakty se SRN a soustředila se na státy Varšavské smlouvy. Nové vedení v čele s Gustávem Husákem se snažilo přesvědčit spojence, že po odstavení Dubčeka patří Československo k nejloajálnějším státům východního bloku.⁸⁵⁶ Ihned po svém zvolení do čela KSČ odjel Husák za Brežněvem, aby demonstroval přátelství, které „...po desítky let spojuje jak internacionální komunistické bratrství, tak existenční zájmy svobody a nezávislosti ČSSR“⁸⁵⁷. Obě strany se snažily přesvědčit samy sebe i zahraniční partnery, že invaze do Československa proběhla na pozvání KSČ a že se jednalo pouze o krátkodobou „bratrskou pomoc“ spřátelených socialistických zemí.⁸⁵⁸ Opětovné přátelství mezi Prahou a Moskvou stvrdilo prodloužení smlouvy o přátelství v květnu 1970, kde se pravilo, že „...nerozborné přátelství mezi Československou socialistickou republikou a Svazem sovětských socialistických republik zpečetěné ve společném boji proti fašismu a dále prohloubené v letech výstavby socialismu a komunismu, jakož i bratrská vzájemná pomoc a všestranná spolupráce, založené na učení marxismu-leninismu, neochvějných zásadách socialistického internacionalismu, odpovídající životním zájmům národů obou zemí a celého socialistického společenství“.⁸⁵⁹ Smluvní strany se vysloveně zavázaly, že trvají na tom, že SRN musí uznat neplatnost Mnichovské dohody od samého počátku.⁸⁶⁰

⁸⁵⁵ Podle tohoto zákona „... osoby německé národnosti, které pozbyly československého státního občanství podle dekretu č. 33/1945 Sb. a mají v den, kdy tento zákon nabyde účinnosti, bydliště na území Československé republiky, stávají se československými občany, pokud československého státního občanství nenabyli již dříve.“ Zákon č. 34/1953 Sb., jímž některé osoby nabývají československého státního občanství, ze dne 7. 5. 1953 (on-line), (12. 03. 2011). Dostupné z WWW: http://www.pravnipredpisy.cz/predpisy/ZAKONY/1953/034953/Sb_034953_-----_.php. Srov. Záznam – Treviranus, 9. května 1968, in: AAPD, 1968, Dok. 152, s. 571-573; FOJTEK, Západoněmecká zahraniční politika, s. 12.

⁸⁵⁶ DOSKOČIL, Duben 1969, s. 306.

⁸⁵⁷ Projev G. Husáka na mezinárodní poradě komunistických a dělnických stran v Moskvě s výkladem o stanovisku nového vedení KSČ k polednovému vývoji v ČSSR, 11. června 1969, Moskva, in: MEZINÁRODNÍ SOUVISLOSTI, 4/3, Dok. 266, s. 323.

⁸⁵⁸ Brežněv na setkání s delegací československého ROH mluvil o tom, že vojska Varšavské smlouvy zůstanou v Československu pouze dočasně a že nejsou namířena proti československému lidu, ale proti západním revanšistickým silám, srov. Depеше V. Kouckého s informací o přijetí delegace Revolučního odborového hnutí L. Brežněvem, 28. dubna 1969, Moskva, in: MEZINÁRODNÍ SOUVISLOSTI, 4/3, Dok. 262, s. 311.

⁸⁵⁹ Smlouva o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci mezi ČSSR a SSSR, 6. května 1970, Praha, in: MEZINÁRODNÍ SOUVISLOSTI, 4/3, Dok. 282, s. 346.

⁸⁶⁰ Za vzor posloužila právě smlouva s Moskvou, kde se v článku 6 vysloveně pravilo, že „...Mnichovské dohody ze dne 29. září 1938 bylo dosaženo hrozbou útočné války a použití síly proti Československu, že byla součástí zločinného spiknutí nacistického Německa proti míru a hrubým porušením základních pravidel mezinárodního práva a že je proto od samého počátku

V zahraniční politice se Husákovo vedení distancovalo od Pražského jara a vrátilo se k pojetí z roku 1967 s veškerým ideologickým balastem a závislostí na rozhodnutí Moskvy, východního Berlína a Varšavy.⁸⁶¹ Již počátkem roku 1969 se shodlo, že další jednání s Bonnem za účelem navázání diplomatických vztahů je možné pouze v případě, „...že vláda NSR uzná reality, vytvořené v Evropě po druhé světové válce existující hranice, včetně hranice na Odře a Nise, jakož i hranice mezi NSR a NDR, existenci dvou německých států, zřekne se údajného nároku na zastupování veškerého německého obyvatelstva, zřekne se snah o získání přístupu k jaderným zbraním, zřekne se protiprávních nároků na Západní Berlín, uzná neplatnost mnichovské dohody od samého počátku“.⁸⁶² Bonnskou vládu hodnotilo: „...hlavní ideologickou náplní bonnské tzv. východní politiky není však snaha o usmíření, nýbrž boj proti komunismu. Spolková vláda se snaží ochotou k mírové spolupráci se socialistickými státy východní Evropy maskovat své vlastní zájmy, mezi něž patří především nárok na výlučné zastupování celého Německa, neuznání NDR, nerespektování hranic v Evropě stanovených na základě výsledků druhé světové války, uplatňování nároků na západní Berlín, neochota prohlásit mnichovskou dohodu za neplatnou od samého počátku a snahy o atomové vyzbrojení bundeswehru“.⁸⁶³ Československý tisk opět tvrdil, že v SRN se rozmáhá revanšismus a revizionismus, který ohrožuje stabilitu ve střední Evropě.⁸⁶⁴

Na změnu československé zahraniční politiky reagovala spolková vláda ukončením veškerých snahy o kontakty s pražskou vládou a snažila se přesvědčit veřejnost, že se

neplatná se všemi z toho vyplývajícími důsledky“. Smlouva o spolupráci a vzájemné pomoci Československou socialistickou republikou a Svazem sovětských socialistických republik, 6. května 1970, in: DOKUMENTY 17, 1970, č. 5, s. 127. Podobný text obsahovaly také smlouvy s Polskem a NDR z roku 1967, srov. Smlouva mezi Československou socialistickou republikou a Polskou lidovou republikou o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci, 1. března 1967, in: DOKUMENTY 14, 1967, č. 2-3, s. 54; Smlouva o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci mezi Československou socialistickou republikou a Německou demokratickou republikou, in: DOKUMENTY 14, 1967, č. 2-3, s. 67.

⁸⁶¹ Srov. POUČENÍ z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ, Praha, březen 1971 (on-line), (12. 03. 2011). Dostupné z WWW: <http://www.totalita.cz/texty/poucení.php>.

⁸⁶² K současné problematice a čs. postupu ve vztazích a stycích s Německou spolkovou republikou, 10. března 1969, Praha, in: AMZV ČR, T – 1965-1969 – NSR, k. 5. Tyto body přesně kopírovaly stanoviska s usnesení komunistických stran ve Varšavě z února 1967.

⁸⁶³ K uplatnění zahraničně-politické koncepce ve stycích ČSSR-NSR, 1. července 1969, in: AMZV ČR, Porady Kolegia, 1969, sig. 127. Materiál opakoval výroky o nebezpečí západoněmeckého revanšismu pro světový mír a především socialistické státy.

⁸⁶⁴ Srov. K strategii, taktice, reformám a metodám antikomunistické činnosti vládních a jiných kruhů NSR proti ČSSR, 11. 8. 1969, in: AMZV ČR, Obchodní zastoupení – Frankfurt nad Mohanem, 1968, 1969, složka 1. Podobně také, Politická zpráva – situace v revanšistickém hnutí v NSR, Frankfurt nad Mohanem, dne 29. 10. 1968, in: AMZV ČR, Obchodní zastoupení – Frankfurt nad Mohanem, 1968, 1969, složka 1.

nejednalo o celkový neúspěch zahraniční politiky vůči východnímu bloku, nýbrž pouze o přehodnocení priorit. Na konci září 1968 prohlásila vláda u příležitosti třicátého výročí podepsání Mnichovské smlouvy, že „... smlouva byla tehdejší vládě vnucena pod hrozbou násilí. Od počátku byla nespravedlivá. My, Němci, odsuzujeme nespravedlivou politiku nikoli proto, že Německo prohrálo druhou světovou válku, ale protože jsme se poučili z dějin. Mnichovská dohoda už není platná. Nezávislost Československa ani jeho hranic Spolková republika Německo nezpochybňuje.“⁸⁶⁵ Německá zahraniční politika se nyní soustředila na vztah se SSSR, NDR a PLR.⁸⁶⁶ Odrazilo se to například ve vládním prohlášení Brandtovy vlády z října 1969, kde se Československu věnovala jediná krátká a nejasná věta, že spolková vláda je ochotna uzavřít s československými partnery dohodu, „... která nás převede přes minulost“⁸⁶⁷. Bonn přenechal případnou iniciativu československé straně. Vztahy mezi oběma státy se po invazi odvíjely pouze v neoficiální rovině, pěstovali je novináři, podnikatelé, vědci a pracovníci obchodních zastoupení v Praze či Frankfurtu nad Mohanem.⁸⁶⁸

Další kolo rozhovorů mezi SRN a ČSSR mohlo začít až po ukončení jednání Bonnu s Moskvou, Varšavou a východním Berlínem.⁸⁶⁹ Impuls pro obnovení jednání vyšel od Leonida Iljiče Brežněva, který na jednání zástupců zemí Varšavské smlouvy v srpnu 1970

⁸⁶⁵ *Prohlášení spolkové vlády k 30tému výročí podepsání Mnichovské smlouvy*, Bonn, 27. září 1968, in: PAAA, B42 IIA5, 1042; **NIEDHART**, *Die Ostpolitik der Bundesrepublik*, s. 116.

⁸⁶⁶ Zároveň se německá strana snažila prezentovat otázku neplatnosti Mnichovské dohody jako vcelku zanedbatelný problém, jenž od Československa zbytečně přeceňován, jak prohlásil například významný představitel SPD Herbert Wehner na mimořádném sjezdu SPD v Bad Godesberg, 17. dubna 1969. Srov. *Rouget Duckwitzovi*, Praha, 2. května 1969, in: AAPD, 1969, Dok. 141, pozn. 7, s. 535.

⁸⁶⁷ *Z vládního prohlášení spolkového kancléře Brandta před Německým spolkovým sněmem*, Bonn, 28. října 1969, in: **BRANDT**, *Ein Volk*, Dok. 27, s. 244. Srov. *Návrh zahraničně politické linie ve stycích s Německou spolkovou republikou*, listopad 1969, in: AMZV ČR, TO - 1965-1969 – NSR, k. 5. K Brandtovu hodnocení Husákovy vlády, srov. *Rozhovor Brandta s britským ministrem zahraničí Stewartem*, 14. listopadu 1969, in: AAPD, Dok. 362, s. 1285.

⁸⁶⁸ *Záznam – Duckwitz*, 28. května 1969, in: AAPD, 1969, Dok. 178, s. 646; *Záznam – Brandt*, 29. června 1969, in: AAPD, 1969, Dok. 215, s. 746.

⁸⁶⁹ *Heipertz Duckwitzovi*, 28. listopadu 1969, in: AAPD, 1969, Dok. 382, s. 1350. Při osobních rozhovorech mezi Brandtem a Brežněvem také padla problematika ČSSR. Brandt opakoval, že si je vědom, že „... ČSSR má nyní vlastní problémy a v tomto případě je lepší počkat, dokud Praha nedá impuls, že je již k jednání připravena“. Brežněv odpověděl, že k posunu v německo-československých vztazích napomůže i brzké podepsání smlouvy mezi SRN a SSSR. Srov. *Rozhovor Brandta s Bežněvem v Moskvě*, 12. srpna 1970, in: AAPD, 1970, Dok. 388, s. 1460. Prioritu smlouvy se SSSR naznačil také ministr zahraničí SSSR Andrej Gromyko při své návštěvě Československa v březnu 1970, kdy československé straně doporučil, aby zatím vyčkala s dalšími kroky vůči SRN, dokud se nerozhodne v Moskvě. Srov. *Zpráva o výsledcích oficiální návštěvy ministra zahraničních věcí SSSR A. A. Gromyky v ČSSR*, 31. března 1970, in: NA ČR, PÚV KSČ, 1966-1971, 1261/0/5 – 02/1, sv. 122, a. j. 197, b. 16; *Záznam – von Staden*, 16. září 1970, in: AAPD, 1970, Dok. 430, s. 1612.

informoval o podepsání sovětsko-německé smlouvy. Mezi zahraničně-politické priority Varšavské smlouvy zařadil úspěšné dokončení polsko-německých rozhovorů a zahájení jednání mezi ČSSR a SRN.⁸⁷⁰ Gustáv Husák však Brežněvův optimismus nesdílel a v projevu na jednání prohlásil, že „... rozhodnutí NSR podepsat smlouvu nevyplývá z lásky k socialismu, ale je důsledkem realistického ocenění poměru sil, který se změnil v neprospěch imperialismu, oceněním síly SSSR ve světě a jednotného postupu Varšavské smlouvy. Přispěla k tomu i porážka pravicových a antisocialistických sil u nás a ztroskotání plánů imperialistů....“⁸⁷¹

Pro analýzu československého postoje vůči SRN v období 1970-1973 považují za důležitý především dokument „Zásady postupu pro jednání ČSSR-NSR“, který předložil ministr zahraničí Ján Marko Ústřednímu výboru KSČ na počátku října 1970,⁸⁷² neboť se od něj odvíjela i všechna československá stanoviska v následujících letech. Klíčový bod tvořila otázka nulity Mnichovské smlouvy.⁸⁷³ Zde se jednalo o specifický československo-německý problém, zatímco další body případně dohody měly vycházet ze sovětsko-německé či polsko-německé smlouvy. Také v otázce neplatnosti Mnichova v podstatě čerpal z textu sovětsko-československé smlouvy z května 1970, podle něhož „...Mnichovské dohody ze dne 29. září 1938 byl dosaženo hrozbou útočné války a použití síly proti Československu, že byla součástí zločinného spiknutí nacistického Německa proti míru a hrubým porušením základních pravidel mezinárodního práva a že je proto od

⁸⁷⁰ Informace o průběhu zasedání politického poradního výboru Varšavské smlouvy v Moskvě, 20. srpna 1970, in: NA ČR, PÚV KSČ, 1966-1971, 1261/0/5 – 02/1, sv. 135, a. j. 213, b. 1.

⁸⁷¹ Informace o průběhu zasedání politického poradního výboru Varšavské smlouvy v Moskvě, 20. srpna 1970, in: NA ČR, PÚV KSČ, 1966-1971, 1261/0/5 – 02/1, sv. 135, a. j. 213, b. 1, s. 7. Husák tato slova doplnil také ujištěním, že pro Prahu vztahy se SRN nestojí na prvním místě: „Pokud jde o Mnichov, nespěcháme. Dali jsme najevo, že jsme k jednání připraveni“. Tamtéž. Podobná slova použil i při své návštěvě východního Berlína v prosinci 1970, kde prohlásil: „Nejsme nedočkaví. Československý lid 25 let po osvobození žije svým životem i bez dohody s NSR. Nejsme proto netrpěliví, zda vztahy s NSR budou normalizovány za měsíc nebo za rok.“ Projev Gustáva Husáka na zasedání politického poradního výboru Varšavské smlouvy v Berlíně, 2. prosince 1970, in: NA ČR, PÚV KSČ, 1966-1971, 1261/0/5 – 02/1, sv. 146, a. j. 225, b. 1.

⁸⁷² Zde pokládám za důležité upozornit na specifika organizace zahraniční politiky v Československu. I přes existenci ministerstva zahraničí se klíčová rozhodnutí přijímala na Ústředním výboru KSČ. Ovšem i tato jednání měla často spíše jen formální charakter, neboť hlavní váhu mělo stanovisko generálního tajemníka či vrcholných představitelů strany. Z pohledu zahraniční politiky snad ještě důležitější postavení zaujímalo Mezinárodní oddělení ÚV KSČ, v jehož čele na počátku sedmdesátých let stál jeden z autorů tzv. zvacího dopisu Vasil Biľak. Srov. **KAPLAN**, *Kořeny*, s. 121-125; **CHŇOUPEK**, *Memoáre in Claris*, s. 46.

⁸⁷³ Této prioritě už odpovídalo zadání ÚV KSČ ze srpna 1970 pro přípravu tohoto materiálu, který měl připravit „... podklady pro postup k jednání s NSR o anulování Mnichova od samého počátku a se všemi důsledky.“, in: NA ČR, PÚV KSČ, 1966-1971, 1261/0/5 – 02/1, sv. 135, a. j. 213, b. 1.

*samého počátku neplatná se všemi z toho vyplývajícíchmi důsledky*⁸⁷⁴. Pro československou stranu z toho jasně vyplývalo, že SRN nemůže vůči ČSSR vznést jakékoli politické, právní a teritoriální nároky, ale umožňuje požadovat „... uznání nároků ČSSR na náhradu škod, způsobených jí protiprávním uplatňováním Mnichovské dohody v hospodářské oblasti, zejména v důsledku nezákonného záboru čs. pohraničního území“.⁸⁷⁵ Poslední část materiálu se věnovala důsledkům neplatnosti Mnichovské smlouvy v oblasti občanského práva.⁸⁷⁶ Na základě tohoto dokumentu vzešla oficiální nabídka na zahájení československo-německých jednání na co nejvyšší politické úrovni. Bonn souhlasil s tím, že nejdříve se sejdou expertní skupiny, aby v rámci tzv. sondážních rozhovorů vyřídily všechny technické záležitosti budoucí smlouvy. Stejný postup byl použit při jednání Bonnu s Moskvou, Varšavou a východním Berlínem.⁸⁷⁷

Německá strana vycházela z premisy, že vztahy obou zemí nezatěžuje problém hranic, a stejně jako v případě Polska a SSSR chtěla uzavřít smlouvu o vzdání se násilí a o vývoji bilaterálních vztahů. S ohledem na vnitropolitickou situaci však nechápala normalizaci vzájemných vztahů jako legitimizaci odsunu Němců. Snažila se zařadit na jednání i řešení humanitárních otázek, například zjednodušení turistiky a návštěv mezi příbuznými na obou stranách, ulehčení možnosti přestěhování, podpory mládežnické výměny a dalších výměnných programů i větší podpory v kulturní, vědecké, hospodářské a sportovní oblasti. Na rozdíl od československé strany, která se stále zabývala minulostí, „...mají obecné cíle německo-československých jednání vycházet ze stávající situace, v rámci níž má dojít k úpravě vztahů mezi oběma státy a oběma národy a mají se zahájit nutné kroky k normalizaci vzájemných vztahů“⁸⁷⁸. Co se týče Mnichovské smlouvy, odvolával se na materiály bonnské vlády pro jednání se sovětskou stranou, kde se hovořilo pouze o tom, že neplatnost Mnichovské smlouvy má být vyřešena pro obě strany přijatelnou formou. I nadále odmítal Bonn uznat nulitnost Mnichovské dohody, a to

⁸⁷⁴ *Zásady postupu pro jednání ČSSR-NSR, 186. schůze PÚV KSČ, 2. října 1970, in: NA ČR, PÚV KSČ, 1966-1971, 1261/0/5 – 02/1, sv. 139, a. j. 217, b. 4.*

⁸⁷⁵ Stanovisko vycházelo z předpokladu, že protiprávní nebylo až Hitlerovo obsazení Československa v březnu 1939, nýbrž samotné německé obsazení Sudet nemělo právní základ, tudíž se v podstatě jednalo o protiprávní vstup jednoho státu na území cizího státu. Československá strana vypočetla výši škod za zábor Sudet na 40 miliard Kč.

⁸⁷⁶ Český historik Radko Břach přesně vystihl reálnou hodnotu materiálu slovy: „*Jestliže teritoriální důsledky této teze byly nadbytečné, odškodnění nevymahatelné a občanskoprávní důsledky bylo nutné eliminovat, jaký mělo toto výchozí čs. stanovisko reálný politický význam?*“, **BŘACH, Smlouva**, s. 14.

⁸⁷⁷ *Záznam – Bahr*, 9. října 1970, in: AAPD, 1970, Dok. 457, s. 1704; *von Alten Scheelovi*, Praha, 14. října 1970, in: AAPD, 1970, Dok. 473, s. 1764.

⁸⁷⁸ *Záznam – von Staden*, 16. březen 1971, in: AAPD, 1971, Dok. 94, s. 446.

zejména s ohledem na problémy státního občanství a právních úkonů v období 1938-1945. Přesto „... je spolková vláda ochotna v rámci německo-československé smlouvy politicky se distancovat od Mnichovské dohody, a zdůraznit, že odsuzuje Hitlerovu politiků vůči Československu“⁸⁷⁹.

První informativní kolo sondážních rozhovorů se konalo v Praze na přelomu března a dubna 1971. Československá strana zopakovala, že neplatnost Mnichovské dohody od samého počátku představuje základní předpoklad pro jednání o normalizaci bilaterálních vztahů. Německé strana zdůraznila, že takovou formulaci nemůže přijmout a snažila se zabývat se problémy, souvisejícími s každodenním životem (vzájemné studentské a vědecké výměny, vízová povinnost ad.).⁸⁸⁰ Další kolo sondážních rozhovorů proběhlo v polovině května 1971 v Bonnu a v jeho průběhu se obě strany utvrdily v původních stanoviscích. Německá delegace opět zopakovala, že nemůže akceptovat československý požadavek o neplatnosti Mnichovské smlouvy od samého počátku, přesto je spolková vláda připravena přijmout smluvní závazek, že se od Mnichovské smlouvy distancuje a nevyvozuje z ní žádné územní nároky. Pro své stanovisko uvedla další mezinárodně právní a vnitropolitické důvody, k nimž patřily například nemožnost anulovat multilaterální smlouvy bilaterálním ujednáním, či právní důsledky Mnichovské dohody, které nelze zrušit.⁸⁸¹ Zároveň s ohledem na právní důsledky Mnichovské dohody považovala tuto dohodu za platnou v období od září 1938 do března 1939. Československá delegace naopak zdůrazňovala význam smlouvy pro československý stát, neboť jejím přijetím vznikly nenapravitelné škody na lidských životech, materiálu, ztráty území a psychického utrpení. Pro ČSSR „...je Mnichov symbolem bezpráví. Československý požadavek po plné nulitě Mnichovské dohody leží v zájmu mezinárodní spravedlnosti.“⁸⁸² Diskutovalo se i o

⁸⁷⁹ *Tamtéž*, s. 446. Dne 3. února 1971 se konalo na ministerstvu zahraničí setkání právního oddělení, na kterém zástupci tohoto ministerstva a ministerstva financí odmítli neplatnost Mnichovské smlouvy ex-tunc. Jako důvody tohoto odmítnutí se v zápise objevily čtyři body: a) problémy se státním občanstvím, zvláště s ohledem na Němce, kteří stále žijí v ČSSR a československých Němců, kteří žijí v třetí zemi; b) nevyřešený problém s dopadem veřejných a soukromých právních aktů z období 1938-1945; c) problém nevýhodnosti v jednání pro německou stranu, jež by souvisela s neplatností Mnichovské dohody od samého počátku; d) reparační požadavky. Srov. *Tamtéž*, pozn. 6, s. 444; **NIEDHART**, *Die Ostpolitik der Bundesrepublik*, s. 119.

⁸⁸⁰ *Záznam – Finke-Osiander*, 2. dubna 1971, in: AAPD, 1971, Dok. 117, s. 560-562.

⁸⁸¹ K dalším německým argumentům patřil také postoj, že spolková vláda nemůže přijmout závazné smluvní rozhodnutí, jež by poškodilo německé občany. Srov. *Záznam: Finke-Osiander*, 14. května 1971, in: AAPD, 1971, Dok. 171, s. 775-776; *Informativní zpráva a závěry k průběhu druhého kola sondážních rozhovorů mezi Československou socialistickou republikou a Německou socialistickou republikou*, in: NA ČR, PÚV KSC, 1966-1971, 1261/0/5 – 02/1, sv. 166, a. j. 246, b. 6.

⁸⁸² *Záznam: Finke-Osiander*, 14. května 1971, in: AAPD, 1971, Dok. 171, s. 776-777

otázce reparací a odškodného, neboť československá strana nevyklučovala, že by si činila nárok na vyplacení reparací a odškodného za příkoří a škody v důsledku obsazení Sudet.⁸⁸³

Souhlasím s tvrzením Radko Břacha, že zatímco první dvě kola sondážních rozhovorů měla značně konfrontační charakter, třetí kolo na konci září 1971 se vyznačovalo značnou snahou o kompromis.⁸⁸⁴ Československá delegace souhlasila s nastolením otázky důsledků v souvislosti s prohlášením neplatnosti Mnichovské dohody od samého počátku, tj. především otázky spojené se státním občanstvím sudetských Němců, jejich možného trestně-právního stíhání či velkých ústupků v otázce odškodnění. S formulací německé delegace o možné neplatnosti Mnichovské dohody nesouhlasila druhá strana.⁸⁸⁵ Přes ochotu obou stran k ústupkům se nedospělo k žádným závazným závěrům.⁸⁸⁶ Na dalším jednání v německém Rothenburgu v polovině listopadu 1971 se obě strany vrátily k původním pozicím.⁸⁸⁷ Stav rozhovorů nejlépe hodnotila zpráva československého ministerstva zahraničí: „... nelze počítat s tím, že by mohlo dojít ke sblížení stanovisek hledáním slovních obrátů, neboť jde stále o zásadně rozdílné politické koncepce v přístupu k neplatnosti mnichovské dohody“⁸⁸⁸. Páté kolo sondážních rozhovorů proběhlo koncem června 1972 v Praze poté, co v platnost vstoupily smlouvy s Polskem, SSSR a tzv. berlínská smlouva.⁸⁸⁹ K velkému posunu nedošlo, neboť ani jedna ze stran neustoupila z původních pozic.⁸⁹⁰

⁸⁸³ Srov. *Informativní zpráva a závěry k průběhu druhého kola sondážních rozhovorů mezi Československou socialistickou republikou a Německou socialistickou republikou*, in: NA ČR, PÚV KSČ, 1966-1971, 1261/0/5 – 02/1, sv. 166, a. j. 246, b. 6.

⁸⁸⁴ **BŘACH**, *Smlouva*, s. 19.

⁸⁸⁵ Tato formulace vycházela z toho, že „... Mnichovská dohoda z 29. září 1938 jako první krok politiky, která mířila na porušení nezávislosti a jednoty československého státu, a od počátku byla bezprávním, pomínula.“ *Informativní zpráva a závěry k průběhu III. kola sondážních rozhovorů mezi ČSSR a NSR*, in: NA ČR, PÚV KSČ, 1966-1971, 1261/0/5 – 02/1, sv. 13, a. j. 14, b. 4; *Rozhovor Franka s Goetzem v Praze*, 28. září 1971, in: AAPD, 1971, Dok. 324, s. 1456. Srov. **BŘACH**, *Smlouva*, s. 20.

⁸⁸⁶ *Rozhovor Franka s Goetzem v Praze*, 27. září 1971, in: AAPD, 1971, Dok. 322, s. 1444-1446; *Informativní zpráva a závěry k průběhu III. kola sondážních rozhovorů mezi ČSSR a NSR*, in: NA ČR, PÚV KSČ, 1966-1971, 1261/0/5 – 02/1, sv. 13, a. j. 14, b. 4.

⁸⁸⁷ *Rozhovory Franka s Goetzem v Rothenburgu*, 18.-19. listopadu 1971, in: AAPD, 1971, Dok. 398, s. 1737-1751; *Informativní zpráva a závěry k průběhu IV. kola sondážních rozhovorů mezi Československou socialistickou republikou a Německou spolkovou republikou*, in: NA ČR, PÚV KSČ, 1966-1971, sv. 20, a. j. 21, b. 2.

⁸⁸⁸ *Informativní zpráva a závěry k průběhu IV. kola sondážních rozhovorů mezi Československou socialistickou republikou a Německou spolkovou republikou*, in: NA ČR, PÚV KSČ, 1966-1971, sv. 20, a. j. 21, b. 2; **BŘACH**, *Smlouva*, s. 22; **NIEDHART**, *Die Ostpolitik der Bundesrepublik*, s. 119.

⁸⁸⁹ Srov. *Rozhovory Franka s Goetzem*, 29.-30. června 1972, in: AAPD, 1972, Dok. 192, s. 860.

⁸⁹⁰ *Tamtéž*, s. 868-869.

Neúspěch československo-německých rozhovorů zneklidnil Moskvu⁸⁹¹, která se v létě 1972 obrátila na Prahu s nabídkou pomoci při jednáních a doporučila Husákovu vedení obrátit se na zástupce SPD s informací, že Československo má velký zájem na normalizaci vzájemných vztahů.⁸⁹² Následně proběhly rozhovory s Bahrem a Wehnerem.⁸⁹³ nepodle nich měl nový impuls měl vyjít od politiků na vládní úrovni. Proto předseda československé vlády Lubomír Štrougal zaslal Willy Brandtovi oficiální dopis, ve kterém více věnoval možným důsledkům neplatnosti této smlouvy, neboť „... již v sondážních rozhovorech nabídla čs. strana příslušná řešení, vylučující jakékoliv obavy z nepříznivých důsledků, jak pokud jde o státní občanství bývalých sudetských Němců, dnes občanů NSR, tak pokud jde o platnost individuálních právních aktů s tím souvisejících či případný trestní postih a majetkoprávní nároky“⁸⁹⁴. Brandt nedával velkou naději na rychlé pokračování jednání,⁸⁹⁵ neboť „... nehybnost pražských vyjednavců měla bezpochyby co činnosti s těžkostmi vlády a vedoucí strany, které ještě mnoho let po srpnu 1968 nebyly překonány“⁸⁹⁶.

Poslední, šesté kolo sondážních rozhovorů se uskutečnilo v Bonnu po německých volbách do Spolkového sněmu v polovině dubna 1973. Toto setkání pokládám za klíčové, protože díky ústupkům obou stran se podařilo vyřešit „klíčovou otázku“⁸⁹⁷. Praha se vzdala právní podstaty neplatnosti mnichovské dohody od samého počátku a souhlasila

⁸⁹¹ Lubomír Štrougal v „Pamětech“ napsal, že Moskva také začala ztrácet trpělivost s důrazem československé strany na neplatnosti mnichovské dohody od samého počátku: „I Kosygin se při jedné příležitosti podívoval, proč trváme na, dle něho, nesmyslné formulaci o tom, že Mnichovská dohoda je neplatná od samého počátku. 'Od samovo načala', to byla dle ironického Kosygina formulace, kterou originálně vymysleli Čechoslováci. Ani římské právo dle něj nic takového nezná. Logika tu podle něj neúprosně platí – když se něco podepíše, tak to v té době tak je. Akt lze prohlásit za nulitní. Tím je v plné míře vše potřebné vyjádřeno.“ ŠTROUGAL, *Paměti*, s. 348.

⁸⁹² ČSSR – NSR – některé předběžné úvahy a závěry z porad u gen. tajemníka ÚV KSČ s. G. Husáka – podklad pro konzultaci V. Biláka v Moskvě, bez data, rok 1972, in: NA ČR, ÚV KSČ, Gustáv Husák, k. 414. O Československu měl s Brandtem hovořit také sovětský velvyslanec v Bonnu, Valentin Michajlovič Falin, který ho měl seznámit s tím, že Moskva „...bere s politováním na vědomí, že rozhovory byly přerušeny a vznikla přestávka na rozmyšlenou, přičemž není jasné, co chce dále spolková vláda dělat“. *Tamtéž*.

⁸⁹³ Egon Bahr poznamenal v rozhovoru s ředitelem ČTK Otakarem Svěřčinou, že „... je groteskní, když téměř po 35 letech, po tomto strašném bezpráví, nám Hitler stále brání v normalizaci vztahů“. *Záznam o rozhovorech s Egonem Bahrem – Otakar Svěřčina*, 1. a 4. září 1972, Bonn, in: NA ČR, ÚV KSČ, Gustáv Husák, k. 413. Bahr zároveň doplnil časový rámec dalších jednání, která se podle něho budou moci konat až po volbách do Spolkového sněmu na konci roku 1972; *Záznam – Bahr*, 1. září 1972, in: AAPD, 1972, Dok. 251, s. 1163-1165.

⁸⁹⁴ *Dopis ministerského předsedy Lubomíra Štrougala Willymu Brandtovi*, 19. září 1972, in: NA ČR, PÚV KSČ, 1966-1971, sv. 52, a. j. 52. b. 5; *Záznam – Frank*, 22. září 1972, in: AAPD, 1972, Dok. 286, s. 1351-1353; *Štrougal Brandtovi*, 19. září 1972, in: WBA, A8, Mappe 59.

⁸⁹⁵ *Brandt Štrougalovi*, 9. října 1972, in: WBA, A8, Mappe 59.

⁸⁹⁶ BRANDT, *Begegnungen*, s. 543.

⁸⁹⁷ *Von Staden Scheelovi a Frankovi*, 5. října 1972, in: AAPD, 1972, Dok. 315, pozn. 8, s. 1462.

s prohlášením mnichovské dohody za nulitní. Bonn na oplátku souhlasil s formulací o „nulitě“ mnichovské dohody za podmínky, že budou i nadále platit právní úkony, jež vzešly z mnichovské dohody.⁸⁹⁸ Po překonání tohoto problému již nic nebránilo formulování základních obrysů smlouvy a oficiální jednání mohla začít.⁸⁹⁹

První kolo oficiálních rozhovorů mezi ČSSR a SRN proběhlo v první polovině května 1973 v Praze. Českoslovenští vyjednavací se spokojili s prohlášením o nulitě mnichovské dohody, německá strana vycházela ze stanoviska, že „... za předpokladu, že ČSSR souhlasí s rozsáhlým a uspokojivým zajištěním právních důsledků mnichovské smlouvy, je spolková vláda připravena ke smluvnímu vyjádření o nakládání s mnichovskou smlouvou ve vzájemných vztazích jako s nulitní“⁹⁰⁰. I když se obě strany v následných rozhovorech snažily své stanovisko posílit dalšími smluvními pojistkami, na původním kompromisu se nic nezměnilo a do popředí se stále více dostávala otázka právních důsledků mnichovské dohody.⁹⁰¹ Velká část textu smlouvy vycházela z německo-sovětské smlouvy z roku 1970, obě strany se bez problémů shodly na zásadě, že všechny spory budou řešit pouze mírově a bez použití násilí. Stejná shoda zavládla i v otázce neporušitelnosti a nedotknutelnosti vzájemných hranic. Shodli se též na tom, že ani jedna ze stran nevznese žádné územní nároky.

Jedná se zkomplikovala během projednávání tzv. humanitárních otázek, což vycházelo ze základní premisy Willyho Brandta, že normalizace vztahů mezi SRN a východoevropskými státy by se měla odrazit především v každodenním životě běžných občanů.⁹⁰² V případě Československa se jednalo o postavení a práva Němců, kteří zůstali po roce 1945 na území československého státu. Německá strana se jim snažila o usnadnění výjezdů z ČSSR a návštěv příbuzných i zjednodušení proceduru jejich případného

⁸⁹⁸ *Rozhovory Franka s Goetzem*, 12.-13. dubna 1973, in: AAPD, 1973, Dok. 105, s. 505-509. Souhlasím s interpretací Radko Břacha, který upozornil na právní nonsens v tvrzeních obou stran. Československá strana sice prosadila nulitu smlouvy, což v podstatě znamenalo neplatnost od samého počátku, ale zároveň souhlasila, že zůstanou v platnosti důsledky, které z této smlouvy vyplynuly. Tudíž se vlastně nevyřešil původní spor o neplatnost mnichovské dohody, ale spíše se tento problém obešel a důraz se položil na řešení důsledků mnichovské smlouvy. Srov. **BŘACH**, *Smlouva*, s. 24.

⁸⁹⁹ *Rozhovory Franka s Goetzem*, 12.-13. dubna 1973, in: AAPD, 1973, Dok. 105, s. 513-520.

⁹⁰⁰ *Frank Brandtovi*, 16. května 1973, in: AAPD, 1973, Dok. 141, s. 683.

⁹⁰¹ Srov. *Zpráva o výsledcích I. kola oficiálních jednání o smlouvě mezi Československou socialistickou republikou a Německou spolkovou republikou ve dnech 7. - 11. května 1973 v Praze a návrh dalšího postupu*, in: NA ČR, PÚV KSC, 1971-1976, sv. 81, a. j. 77, b. 3.

⁹⁰² **BŘACH**, *Smlouva*, s. 27.

vystěhování do SRN.⁹⁰³ Zkomplikovala se i jednání o důsledcích československo-západoněmecké smlouvy pro Západní Berlín. Rozhodnutí o tomto bodu překračovala kompetence československé delegace, proto bylo odloženo na později.⁹⁰⁴

Druhé kolo oficiálních rozhovorů proběhlo na konci května 1973 v Bonnu. Německá strana se snažila upravit pasáže o neplatnosti mnichovské smlouvy, aby se vyhnula formulaci neplatnosti smlouvy od samého počátku.⁹⁰⁵ Československá strana pochopitelně nesouhlasila.⁹⁰⁶ Nakonec se obě strany dohodly na formulaci, která se objevila i v konečném textu: „Československá socialistická republika a Spolková republika Německa považují mnichovskou dohodu z 29. září 1938 vzhledem ke svým vzájemných vztahů podle této smlouvy za nulitní.“⁹⁰⁷ Delegace dosáhly posunu i v dalších oblastech, především v otázce platnosti právních aktů vyplývajících z mnichovské dohody a nároku na materiální odškodnění.⁹⁰⁸ Problematika Západního Berlína a humanitární otázky se měly řešit dodatečnými interpretačními dopisy. I přes počáteční rozpory se podařilo dokončit text smlouvy a další rozhovory mohly pokračovat na úrovni ministrů zahraničních věcí.

Setkání československého ministra zahraničí Bohuše Chloupka s Walterem Scheelem se odehrálo v Bonnu v polovině června 1973. Ministři vyjádřili uspokojení nad dosud probíhajícími rozhovory,⁹⁰⁹ ale v otázce Západního Berlína a v humanitární oblasti

⁹⁰³ Srov. *Zpráva o výsledcích I. kola oficiálních jednání o smlouvě mezi Československou socialistickou republikou a Německou spolkovou republikou ve dnech 7. - 11. května 1973 v Praze a návrh dalšího postupu*, in: NA ČR, PÚV KSČ, 1971-1976, sv. 81, a. j. 77, b. 3.

⁹⁰⁴ *Frank Brandtovi*, 16. května 1973, in: AAPD, 1973, Dok. 141, s. 684; *Zpráva o výsledcích I. kola oficiálních jednání o smlouvě mezi Československou socialistickou republikou a Německou spolkovou republikou ve dnech 7. - 11. května 1973 v Praze a návrh dalšího postupu*, in: NA ČR, PÚV KSČ, 1971-1976, sv. 81, a. j. 77, b. 3.

⁹⁰⁵ Rozhovor Franka s Goetzem, 23. května 1973, in: AAPD, 1973, Dok. 155, s. 777-779.

⁹⁰⁶ Srov. *Záznam 2. kola oficiálních jednání o vzájemných vztazích mezi ČSSR a NSR ve dnech 23.-30. 5. 1973*, in: AMZV ČR, 1970-1974 – TO – NSR, k. 2; *Rozhovor Franka s Goetzem*, 24. května 1973, in: AAPD, 1973, Dok. 157, s. 796.

⁹⁰⁷ *Záznam 2. kola oficiálních jednání o vzájemných vztazích mezi ČSSR a NSR ve dnech 23.-30. 5. 1973*, in: AMZV ČR, 1970-1974 – TO – NSR, k. 2.

⁹⁰⁸ V otázce odškodnění se Bonnu podařilo přimět československou stranu k tomu, aby se vzdala nároků na materiální odškodnění ze strany SRN. Srov. *Rozhovor Franka s Goetzem*, 28. května 1973, in: AAPD, 1973, Dok. 162, s. 837.

⁹⁰⁹ Za určitý kompromis při jednání mezi ministry zahraničí lze považovat skutečnosti, že Scheel souhlasil s odstraněním zmínky o sudetských Němcích z preambule smlouvy, Chňoupek naopak souhlasil s termínem „Spolková republika Německa“ jako oficiálním českým překladem. Ovšem v běžné praxi používala československá strana nadále termín „Německá spolková republika“, což implikovalo existenci dvou suverénních německých států. Srov. *Zpráva o oficiální návštěvě ministra zahraničních věcí ČSSR s. B. Chňoupeka v NSR ve dnech 19.-21. června 1973*, in: NA ČR, PÚV KSČ, 1971-1976, sv. 86, a. j. 81, b. 4; *Záznam – Dröge*, 20. června 1973, in: AAPD, 1973, Dok. 197, 1016-1017. V kontextu překladu termínu BRD do češtiny poukázal Radko Břach na

se rozcházel. Přesto se předběžně dohodli na tom, že by při návštěvě kancléře Brandta v Praze na přelomu srpna a září mohla být smlouva podepsána. Ministři ale podcenili složitost otázek souvisejících s konečnou verzí smlouvy, z nichž za klíčový považují řešení humanitárních otázek a kompetencí budoucího zastupitelského úřadu s ohledem na Západní Berlín. Bonn opakovaně zdůrazňoval zájem o německé obyvatelstvo v Československu a jeho možnost navštěvovat příbuzné v Německu či vystěhování.⁹¹⁰ Praha se snažila postavení německé menšiny i počet žádostí o vystěhování bagatelizovat. Nakonec se v létě delegace shodly, že i tuto záležitost vyřeší interpretačním dopisem a že jednání budou pokračovat i po podepsání smlouvy. Co se týče právních kompetencí budoucího německého zastupitelství vůči Západnímu Berlínu, Československo sice respektovalo možnost, že by německé velvyslanectví mohlo zastupovat i obyvatele Západního Berlína podle usnesení tzv. čtyřstranné dohody o Berlíně ze září 1971, jednalo se ale pouze o fyzické osoby, nikoli o právnické osoby (firmy, instituce, soudy atd.), jak požadoval Berlín.⁹¹¹ Ani otázky této záležitosti nepadlo před samotným podpisem smlouvy žádné rozhodnutí. Na podzim 1973 uvízla jednání na „mrtvém“ bodě a zdálo se, že podpis smlouvy je odložen na neurčito.

Do československo-německých jednání opět vstoupila Moskva, na základě rozhovorů Scheela s Gromykem v Moskvě na přelomu října a listopadu 1973 sovětská strana souhlasila s právní pomocí západoněmeckých zastupitelství jak pro fyzické, tak právnické osoby. Tato usnesení měla podle Moskvy platit i pro paralelně probíhající rozhovory západoněmecké vlády s východoevropskými vládami.⁹¹² O jejich výsledku byl informován i československý ministr zahraničí Chňoupek,⁹¹³ jenž dal bezprostředně impuls k obnovení práce expertní skupiny, která krátce na to vyřešila i tento sporný bod.

zajímavý detail: „... po všech námitkách, aby překlad BRD ctil duch českého jazyka, došlo na transkripci ruského *Federativnaja Respublika Germanii*.“ **BŘACH**, *Smlouva*, s. 36.

⁹¹⁰ Podle oficiálních statistických údajů k 31. 12. 1969 žilo v ČSSR 84 tisíc obyvatel německé národnosti. Část z nich chtěla navštěvovat příbuzné v Německu, někteří se chtěli z Československa vystěhovat. V tom jim však bránily byrokratické překážky ze strany československé vlády, neboť podle vládního nařízení 114/69 mohly československé úřady zamítnout žádost na základě toho, že s dotyčnou zemí nemá ČSSR diplomatické vztahy. V období 1967-1969 se proto vystěhovalo kolem 6000 osob, v roce 1972 jen 844. Srov. **BŘACH**, *Smlouva*, s. 37. Na jednání s Götzem na konci května 1973 se Frank zmínil o údajích Německého červeného kříže, podle nichž toužilo Československo opustit 25 000 Němců, což jim komplikoval přístup československých úřadů. *Rozhovor Franka s Goetzem*, 29. května 1973, in: AAPD, 1973, Dok. 166, s. 876-877.

⁹¹¹ *van Well Frankovi*, 29. srpna 1973, in: AAPD, 1973, Dok. 263, s. 1315-263.

⁹¹² *Sahm Zahraničnímu úřadu*, Moskva, 3. listopadu 1973, in: AAPD, 1973, Dok. 357, s. 1744-1746; *Záznam – van Well*, 15. listopadu 1973, in: AAPD, 1973, Dok. 376, s. 1831; **BŘACH**, *Smlouva*, s. 47; **TŮMA**, *The Difficult Path*, s. 70.

⁹¹³ *Záznam – van Well*, 15. listopadu 1973, in: AAPD, 1973, Dok. 376, s. 1832.

V prosinci 1973 se konečně konala státní návštěva Willy Brandta v Československu,⁹¹⁴ v rámci níž byla 11. prosince 1973 podepsána „Smlouva o vzájemných vztazích mezi Československou socialistickou republikou a Spolkovou republikou Německo“, čímž oba státy navázaly oficiální diplomatické vztahy.⁹¹⁵ Obě strany chápaly smlouvu diametrálně rozdílně. Zatímco československá strana chápala návštěvu Willy Brandta jako vrchol komplikovaných jednání a možnost uděla za minulostí tlustou čáru, západoněmecká delegace považovala smlouvu za základní rámec pro další prohlubování vzájemných vztahů a další jednání o nevyřešených otázkách. V tomto duchu se vyjádřil Willy Brandt v projevu pro německý rozhlas a televizi, ve kterém hovořil o nutnosti myslet na budoucnost a příliš se nezabývat minulostí. Zároveň ale připomněl utrpení Čechů a Slováků v éře nacismu, která však nelegitimizovala odsun Němců z Československa.⁹¹⁶ Totéž ukázala i další oficiální jednání.⁹¹⁷ Československá delegace připomínala důležitost Mnichovské smlouvy pro ČSSR, nacistické bezpráví a protičeskoslovenskou propagandu v SRN, kterou podle ní šířila především Svobodná Evropa a sudetoněmecký landsmanšaft. Willy Brandt chápал smlouvu jako základ pro budoucnost a minulost již nechtěl řešit: „*Máme nyní rok 1973. Většina lidí žijících ve Spolkové republice Německa ví, co byl nacismus, z čety. To neznamena, že nejsou vyňati z jisté historické odpovědnosti, ale pro ně je velmi těžké přijmout nějaký druh individuální viny, oni ji nemají. že se musíme více orientovat na budoucnost než na minulost, jinak bychom se mohli stát zajatci minulosti...*

⁹¹⁴ Původně měl Brandt přijet do Prahy již 6. – 7. září 1973. Srov. *První představy o programu spolkového kancléře Brandta v Praze*, Bonn, 25. července 1973, in: BA, B136, 6311.

⁹¹⁵ Oba hlavní vyjednavací Paul Frank a Jiří Götz podepsali v zastoupení svých vlád protokol, který spojil smlouvu s dalšími právními akty, zejména vyřešení humanitární otázky a kompetence nové zastupitelského úřadu na právníké a fyzické osoby Západního Berlína. Tyto dopisy tvořily se smlouvou celek a v Československu nebyly zveřejněny, srov. *Vývoj a stav německo-československých vztahů*, Bonn, 4. prosince 1973, in: BA, B136, 6312; **BŘACH**, *Smlouva*, s. 47.

⁹¹⁶ *Projev německého spolkového kancléře Willyho Brandta z Prahy pro rozhlas a televizi*, 11. prosince 1973, in: Europa-Archiv, 1973, H. 3, D 70-71. *Projev německého spolkového kancléře Willyho Brandta z Prahy pro rozhlas a televizi*, in: **BŘACH**, *Smlouva*, Příloha 13, s. 87-88; **BRANDT**, *Begegnungen*, s. 547548. Také ve své řeči při oficiální večeři na Pražském hradě 11. prosince 1973 mluvil o morální rovině politiky, když uvedl: „*Nikdo nemůže uniknout své minulosti, své historii. Jen ten, kdo se jí postaví tváří v tvář, bude schopn ji proměnit v něco pozitivního a konstruktivního*“. *Řeč Willyho Brandta*, 11. prosince 1973, in: DOKUMENTY 20, 1973, č. 12, s. 487.

⁹¹⁷ Program a průběh návštěvy W. Brandta v Praze, srov. *Příprava návštěvy kancléře Německé spolkové republiky Willy Brandta v Československé socialistické republice*, 6. prosince 1973, in: NA ČR, PÚV KSČ, 1971-1976, sv. 102, a. j. 102, b. 1. Původně se počítalo s návštěvami Lidic, Terezína nebo Židovského města v Praze. Srov. *K programu Brandta v Praze*, Bonn, 2. srpna 1973, in: BA, B136, 6311. Nakonec zbyla pouze návštěva na Vítkově, což český historik Oldřich Tůma hodnotil těmito slovy: „*Tato rutinní ceremonie, která tak silně kontrastovala s Brandtovým dramatickým gestem několik let předtím ve Varšavě, symbolizovala kontrast mezi oběma návštěvami (v Praze a ve Varšavě – pozn. RS)*“. Srov. **TŮMA**, *The Difficult Path*, s. 71.

*Proto mám naléhavou radu: Nedělejte to sobě a nám zbytečně těžké. Nespojujte otázky budoucí spolupráce s otázkami minulosti.*⁹¹⁸ Brandt také věnoval velkou pozornost zdůvodnění důležitosti Západního Berlína pro SRN i západoněmeckému zájmu o německé obyvatelstvo v Československu, proto se důrazně přimlouval, aby československá strana změnila přístup vůči německému obyvatelstvu a nebránila mu ve vystěhování či návštěvě příbuzných.⁹¹⁹ Jediná shoda v podstatě panovala v otázce podpory hospodářské spolupráce.⁹²⁰ Stejný úhel pohledu převládl v oficiálních projevech Brandta a Štrougala během pobytu německé delegace v Praze. Brandt opět hovořil o budoucnosti a cílech zahraniční politiky SRN, podle nichž „... s našimi sousedy ve střední, východní a jižní Evropě chceme – v neposlední řídáme-li 'my', znamená to zde tedy nejen Spolkovou republiku Německa, nýbrž západní Evropu, v bilaterální a multilaterální spolupráci založit onu větší Evropu se zajištěnou bezpečností, bez násilí s pokračujícím zmírňováním napětí a se svobodnější výměnou, o níž by měl svět říci, že se konečně stala pevninou míru“⁹²¹. Štrougal zopakoval význam smlouvy s ohledem na minulost, kterou ovlivnil podpis mnichovské dohody a následná nacistická politika.⁹²² Smlouva o normalizaci západoněmeckých a československých vztahů byla ratifikována v SRN v červnu 1974, v československém Federálním shromáždění v červenci téhož roku. Oficiálně vstoupila smlouva v platnost 19. července 1974.

Jak hodnotit význam smlouvy pro obě země? Od počátku bylo jasné, že jednotlivé články smlouvy nabízejí možnost rozdílné interpretace. Československá strana ji předložila v rámci analýzy ministerstva zahraničí. Podle ní se podařilo splnit požadavek Moskvy, takže pražská smlouva tvořila celek s podobnými dokumenty uzavřenými s Polskem, NDR a SSSR. Zároveň však tvrdila, že západoněmecká strana přistoupila na požadavek Prahy, tj. neplatnost mnichovské dohody od samého počátku se všemi z toho vyplývajícími důsledky. V dokumentu se doslova pravilo: „*Ze znění odstavce 3 preambule a z článku I*

⁹¹⁸ *Návštěva kancléře Brandta v ČSSR ve dnech 11.-12. prosince 1973*, Praha, 18. 12. 1973, in: NA ČR, ÚV KSČ, Gustáv Husák, k. 410.

⁹¹⁹ Brandt při tomto apelu vycházel z čísel Němců vystěhovaných z ČSSR, neboť Německý červený kříž sice evidoval na 25 000 žádostí, ale v roce 1972 se vystěhovalo pouze 894 osob, v roce 1973 (do 31. října 1973) 468. Srov. *Humanitární otázky v německo-československých vztazích*, 7. prosince 1973, in: BA, B136, 6312.

⁹²⁰ *Rozhovor Brandta s Husákem*, Praha, 12. prosince 1973, in: AAPD, 1973, Dok. 415, s. 2030-2031.

⁹²¹ *Přípitek spolkového kancléře NSR W. Brandta při večeři na Pražském hradě*, 11. prosince 1973, in: DOKUMENTY 20, 1973, č. 12, s. 487; *Návrh slavnostního přípitku*, 11. prosince 1973, in: BA, B136, 6312.

⁹²² *Přípitek předsedy vlády ČSSR dr. L. Štrougala na obědě v Černínském paláci v Praze*, 12. prosince 1973, in: DOKUMENTY 20, 1973, č. 12, s. 490.

*Smlouvy vyplývá tedy obecný závěr, že ustanovení mnichovské dohody nemají žádné právní účinky, tj. že je neplatná se všemi důsledky... Současně je likvidována jedna z podstatných základů pro revanšistickou činnost odsunutých Němců a revanšistických sil v NSR vůbec konstruujících různé pseudoprávní teorie na 'právo na vlast', na navrácení sudetských Němců do ČSSR a dokonce na opětovné odtržení čs. pohraničního území.*⁹²³ Tato interpretace zásadním způsobem měnila obsah smlouvy, neboť západoněmecká vláda se od počátku distancovala od jakýchkoli územních nároků vůči ČSSR, a proto se tato otázka vůbec neřešila. Co se týče samotné smlouvy, tak v článku II. ods. 1 se jasně pravilo, že „... tato smlouva se nedotýká právních účinků, které vyplývají vůči fyzickým osobám z práva použitého v době od 30. září 1938 do 9. května 1945“⁹²⁴. Ministr zahraničí Chňoupek předložil analýzu, která vůbec neakceptovala text smlouvy ani dohodnutý kompromis, a pouze představil modifikaci původního československého stanoviska.

Jak smlouvu interpretovala západoněmecká strana? Zde vycházím z podkladového materiálu pro návštěvu Willyho Brandta v prosinci 1973. Zde se hovořilo o tom, že „... smlouva nemůže být celkovým vyúčtováním s komplikovanou minulostí mezi Němci a Čechy. Smlouva odklízí z cesty mnichovskou smlouvu způsobem uspokojivým pro obě dvě strany bez politických, morálních a právních škod pro sudetské Němce. Neobsahuje žádnou legitimizaci pro odsun sudetských Němců. Ve svém cílovém zaměření je smlouva namířena na budoucí vývoj vztahů k ČSSR.“⁹²⁵ Na rozdíl od československé vycházela německá interpretace z dohodnutého kompromisu o mnichovské dohodě a platnosti právních aktů po jejím uzavření. Několikrát zdůraznila, že primárně usiluje o vytvoření základů budoucích vztahů. Akceptovala, že Mnichov představoval klíčový problém pro československou stranu, a proto souhlasila s její nulitou, ale nikoli s neplatností od samého počátku.⁹²⁶

⁹²³ *Důvodová zpráva o vzájemných vztazích mezi Československou socialistickou republikou a Spolkovou republikou Německo*, 7. března 1974, in: NA ČR, PUV KSČ, 1971-1976, sv. 112, a. j. 113/inf. 2. Podobným způsobem interpretoval článek o mnichovské smlouvě také prezident Husák v rozhovoru pro zpravodajskou agenturu Reuters: „Teprve nyní, když i Německá spolková republika uznala nulitu mnichovského diktátu, byl z její strany učiněn potřebný krok k tomu, aby v našich vzájemných vztazích bylo překonání těžké dědictví minulosti.“ *Rozhovor s pražským zpravodajem agentury Reuter*, 29. prosince 1973, in: HUSÁK, *Projevy*, s. 519.

⁹²⁴ I článek II. ods. 2 respektuje právní důsledky mnichovské smlouvy, když „... ponechává nedotčenou státní příslušnost žijících a zemřelých osob, která vyplývá z právního řádu každé z obou smluvních stran“. *Smlouva o vzájemných vztazích mezi Československou socialistickou republikou a Spolkovou republikou Německo*, 11. prosince 1973, in: BŘACH, *Smlouva*, s. 73.

⁹²⁵ *Smlouva o oboustranných vztazích mezi Spolkovou republikou Německo a Československou socialistickou republikou*, Bonn, 28. srpna 1973, in: BA, B136, 6312.

⁹²⁶ Že smlouva byla maximálně přijatelným kompromisem pro obě strany, dokládá i tvrzení hlavního německého vyjednavče Paula Franka o mnichovské smlouvě: „Nulitní, aniž by byla nulitní, to bylo umělecké dílo, o které tady šlo... Mnichovská smlouva byla prohlášena ve smlouvě

Podobným způsobem představili výsledek jednání také politici vládní koalice při ratifikaci smlouvy ve Spolkovém sněmu, kdy se snažili význam smlouvy posunout především do budoucnosti a eliminovat možné opoziční ataky poslanců z řad sudetských Němců.⁹²⁷

Jak tyto odlišné interpretace ovlivnily československo-německé vztahy? V rámci výměny ratifikačních listin v polovině července 1974, kdy se setkal Chňoupek s Genscherem, vyslovila německá strana nespokojenost a nesouhlas s československou interpretací. Chňoupek zpochybnil německé stanovisko a opakoval, že Praha bude nadále vycházet z vlastní interpretace smlouvy.⁹²⁸ Podle českého historika Radko Břacha se „... *spor o Mnichov tak vlastně vrátil na samý začátek. Mnichovské perpetuum mobile zůstalo ještě na dlouhou dobu zátěží čs. - německých vztahů*“.⁹²⁹

Co tedy znamenala mnichovská smlouva pro komunistické Československo na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 20. století? Radko Břach odsoudil stanoviska československých politiků v této otázce, které podle něho vycházely z ideologického fanatismu komunistických politiků, neboť „... *v československém sporu o Mnichov výrazně převyšoval zájem politický nad materiálním, přístup ideologický nad reálně politickým. V celém sporu, do něhož československá strana vstoupila s takovou vehemencí, do něhož vložila tolik prestiže, nešlo vlastně o nic postižitelného. Ideologie je nástrojem zájmů, politických cílů, ambicí... Biľak, Ulbricht byli ideologií zasaženi, byli jí ovládnuti. Svět izmů, diverzních centrál, spiknutí, podvratných akcí, infiltračních hrozeb, psychologických válek byl jejich skutečným duchovním obzorem. Československé normalizační vedení vstoupilo do jednání se SRN způsobem odpovídajícím boji za očistu v ČSSR – ideologickým sporem o Mnichov*“⁹³⁰. Svoji argumentaci opírá především o argument, že československá

za 'nulitní podle míry této smlouvy', to znamená omezeně nulitní, ale zároveň tedy nikoli nulitní.“ **FRANK**, *Entschlüsselte Botschaft*, s. 308; **BRANDT**, *Begegnungen*, s. 545. Toto tvrzení v podstatě znamenalo, že nulita smlouvy je omezena bilaterálností dané smlouvy, neboť na celkové neplatnosti mnichovské smlouvy by se museli shodnout všichni signatáři. Jak poznamenal Radko Břach: „Z hlediska ryze právního šlo o konstrukci hodnou obdivu, jež si zaslouží, aby vešla do učebnic mezinárodního práva. Shrnout do jedné právní formule *ex tunc i ex nunc* bylo unikátním kouskem. Z hlediska politického je hodnocení kompromisu střízlivější. Šlo o řešení únikové, zdánlivé, nekonsistentní. Iracionalita sporu si vynutila iracionální východisko.“ **BŘACH**, *Význam*, s. 119.

⁹²⁷ **GENSCHER**, *Erinnerungen*, s. 247. Ve stejném duchu také vystoupili zástupci ministerstva zahraniční na zasedání Zahraničního výboru Spolkového sněmu, srov. 9. zasedání Zahraničního výboru Spolkového sněmu, 16. května 1973, in: Der AUSWÄRTIGE AUSCHUSS. Sitzungsprotokolle 1972-1976. Erster Halbband, Dok. 9, SPV C.

⁹²⁸ Srov. *Výsledky návštěvy ministra zahraničních věcí Československé socialistické republiky v Německé spolkové republice*, 1. srpna 1974, in: NA ČR, PÚV KSČ, 1971-1976, sv. 127, a. j. 127, b. 21.

⁹²⁹ **BŘACH**, *Smlouva*, s. 66.

⁹³⁰ **BŘACH**, *Význam*, s. 117.

strana během zdlouhavých rozhovorů nedokázala jasně pojmenovat vlastní cíle,⁹³¹ ani jasně deklarovat, co znamená věta „neplatnost mnichovské dohody od samého počátku se všemi z toho vyplývajícími důsledky“. Také samotný výsledek dopadl dosti „nejasně“, neboť se na jedné straně československá strana dočkala smluvního potvrzení o nulitě mnichovské smlouvy, ale pouze za cenu uznání a respektování právních aktů, které z této smlouvy vycházely, tudíž o plném vítězství Prahy nelze mluvit.⁹³²

I když je tato argumentace přesvědčivá, pokusím se ji rozšířit o interpretaci komunistických vlád s ohledem na teorii veřejné volby, jež vychází z premisy, že veškeré lidské jednání je do velké míry racionální a jednotliví aktéři vždy sledují vlastní individuální, sobecké cíle.⁹³³ Jaké by tedy mohly být racionální důvody pro československou stranu při jednání o neplatnosti mnichovské dohody? Moje hlavní teze zní, že komunističtí představitelé po roce 1945 vytvářeli z Mnichova instrumentálně součást československé kolektivní identity⁹³⁴ pro legitimizaci vůdčího postavení své strany. Prostřednictvím mnichovské otázky se snažili udržovat u obyvatelstva pocit

⁹³¹ Při druhém sondážním rozhovoru se hlavní německý vyjednávač Paul Frank přímo otázel, zda prohlášení neplatnosti Mnichova od samého počátku znamená, že Praha si bude nárokovat odškodné. Přestože to tehdy jeho československý protějšek potvrdil, ani do konce ratifikace smlouvy československá strana žádný oficiální požadavek nevznesla. *Záznam: Finke-Osiander*, 14. května 1971, in: AAPD, 1971, Dok. 171, s. 775-776; *Informativní zpráva a závěry k průběhu druhého kola sondážních rozhovorů mezi Československou socialistickou republikou a Německou socialistickou republikou*, in: NA ČR, PÚV KSC, 1966-1971, 1261/0/5 – 02/1, sv. 166, a. j. 246, b. 6.

⁹³² Myslím, že pozici československé strany vystihl Paul Frank ve vystoupení před zahraničním výborem Spolkového sněmu v červnu 1974, kdy mluvil o osobní zkušenosti s československými vyjednávači: „... oni (českoslovenští diplomaté) nechtěli uznání neplatnosti, nechtěli platit žádné reparace, chtěli pouze preambuli, která by jim jemně vycházela vstříc, která by jim to kompenzovala. Ano, zeptal jsem se jich jednou, proč s námi vlastně chcete uzavřít smlouvu, jaké jsou vlastně české zájmy, ... když s tou smlouvou postavíte celou minulost na hlavu.“ Frank před zahraničním výborem Spolkového sněmu, 7. června 1974, in: *Der AUSWÄRTIGE AUSCHUSS. Sitzungsprotokolle 1972-1976. Erster Halbband*, Dok. 29, s. 745-746.

⁹³³ Břachovu argumentaci bych chtěl oslabit také z metodologického hlediska, neboť pokládám za nepravděpodobné, že by se ideologický fanatismus mohl stát součástí kolektivní identity dvou generací komunistických politiků, neboť velmi podobné argumenty o mnichovské smlouvě zaznívaly po celé sledované období 1966-1974. K teorii veřejné volby srov. **SCHWARZ**, *Theorie*, s. 842-850.

⁹³⁴ **WEHLER**, *Moderne Politikgeschichte*, s. 360; **IRIYE**, *Culture*, s. 101; **FRANÇOIS, SCHULZE**, *Einleitung*, s. 7; **FREVERT**, *Neue Politikgeschichte. Konzepte*, s. 12. Německý sociolog Giesen definoval kolektivní identitu jako společenství s vlastní společnou identitou, ze které vychází identita individuální. Nejčastěji se tato kolektivní identita vytváří sdílenou iluzí o minulosti. Velkou roli při jejím konstituování hrají především rituály, metapříběhy, které jasně odliší, kdo do dané kolektivní identity patří a kdo nikoli. Srov. **GIESEN**, *Kollektive Identität*, s. 11-12.

„strachu“ z možného vnějšího ohrožení.⁹³⁵ V podstatě se po roce 1945 snažili vylíčit SRN jako hlavního nepřítele suverenity, samostatnosti a svobody československého národa. Opakovali přitom názor, že Německo projevilo agresivní sklony při rozbití Československa v roce 1938 a že své cíle nezměnilo ani po roce 1945. Tím bych chtěl vysvětlit na jedné straně racionální a pragmatický přístup československých vyjednávačů, především v období 1971-1973, které však na straně druhé doprovázela opakovaná tvrzení o revizionismu SRN a její snaze o narušení suverenity Československa.⁹³⁶ Jak z negativního obrazu SRN a instrumentalizace strachu těžila komunistická strana? Především mohla legitimizovat přátelství a vliv Sovětského svazu v Československu. Lubomír Štrougal například ve svém slavnostním projevu po podpisu smlouvy mluvil především o významu přátelství se SSSR, když uvedl, že „...právě dnes je tomu třicet let, co jsme podepsali spojeneckou smlouvu se Sovětským svazem. To byl směr, který našemu lidu přinesl svobodu, který mu umožnil definitivně zajistit svou státnost a svébytnost, za níž tak těžce po staletí musel bojovat“.⁹³⁷ I další projevy svědčily o tom, že si normalizační vedení uvědomovalo, že se bez opory Moskvy nemůže udržet.⁹³⁸ Komunistická strana se snažila těžit z interpretace, že může nejlépe bránit československý národ před německým nebezpečím, neboť se opírá o Sovětský svaz a další „bratrské“ země.

⁹³⁵ Pojetí strachu jako příkladu emocí se věnují především kulturní dějiny, jež se snaží upozornit na význam emocí právě v případě vytváření kolektivních identit, srov. **BORMANN, FREIBERGER, MICHEL**, *Theoretische Überlegungen*, s. 20-21; **BERGER WALDENEGG**, *Selbstmord*, s. 47-48.

⁹³⁶ Stejnou roli hrála státem řízená propaganda, která se v průběhu politických jednání věnovala vyjádřením různých sudetoněmeckých sdružení a dalšímu vytváření negativního obrazu SRN u československého obyvatelstva. Srov. články s příznačnými názvy, například: *Revanšisté znovu na scéně*, in: Lidová demokracie, 12. února 1972; *Revanš staronově pod patronátem CSU*, in: Svobodné slovo, 23. února 1972; **KUBÍN, Miroslav**, „Nevinné vzpomínkové“ slavnosti, in: Rudé právo, 13. března 1973; **KUBÍN, Miroslav**, *Druhá vlna nostalgie. Propagace Třetí říše v NSR*, in: Rudé právo, 12. března 1974, in: NA ČR – MZ – Výstřížkový archiv, k. 7451; **NIŽŇANSKÝ**, *Das Münchner Abkommen*, s. 264-268.

⁹³⁷ *Přípitek předsedy vlády ČSSR dr. L. Štrougala na obědě v Černínském paláci v Praze*, 12. prosince 1973, in: DOKUMENTY 20, 1973, č. 12, s. 490. Stejný charakter měl například i projev Gustáva Husáka na zasedání ústředního výboru v prosinci 1970. **HUSÁK**, *Projev na zasedání Ústředního výboru Komunistické strany Československa*, 10. prosince 1970, in: **HUSÁK**, *Výbor*, s. 334.

⁹³⁸ V tomto směru jsou inspirativní především projevy „šedé eminence“, Vasila Biláka, který vztahu k SSSR věnoval podstatnou část svých projevů k zahraniční politice. Například v textu s názvem „Přátelství prověřené časem“: „*Spojenectví se Sovětským svazem chránilo Československo celých pětadvacet let od politických a hospodářských otřesů. Základem smluvních vztahů mezi našimi zeměmi se staly principy socialistického internacionalismu, důsledně uplatňované v politice, ekonomice a vojenské spolupráci. Z tohoto hlediska hodnotíme též pomoc SSSR a ostatních socialistických zemí v srpnu 1968. Přes všechny snahy domácí i zahraniční reakce se ukazuje, že československý lid postupně plně chápe oprávněnost a nutnost příchodu spojeneckých vojsk do ČSSR.*“ **BILÁK**, *Přátelství prověřené časem*, in: **BILÁK**, *Pravda*, s. 381.

Komunistická strana Československa se po celé období, kdy stála v čele státu, snažila spoluvytvářet symbol „mnichovské zrady“ jako součást meta-příběhu⁹³⁹ československých dějin, a tím upevňovat kolektivní identitu. Strach z vnějšího nebezpečí měl posilovat důvěru v komunistickou stranu a přátelství k Sovětskému svazu. Vědomí kolektivní identity také poskytovalo komunistickým představitelům dlouhodobou stabilitu. Z tohoto důvodu nemělo komunistické vedení na přelomu šedesátých a sedmdesátých letech zájem o kompromisy v československo-německých rozhovorech.⁹⁴⁰ Klíčovou roli v pasivním postoji vůči SRN hrálo Mezinárodní oddělení ÚV KSČ v čele s bytostně prosovětským Vasilem Biľakem.

Co Československo opravdu očekávalo od SRN v rámci jednání na přelomu šedesátých a sedmdesátých let? Změna hranic byla vzhledem k zárukám SSSR a vývoji studené války zcela vyloučena. Určitý posun se mohl očekávat v hospodářské oblasti, ale obchod se SRN neměl změnit dominantní postavení Sovětského svazu v rámci československého zahraničního obchodu. V kulturní a vědecké oblasti byl vliv SRN zanedbatelný a případný obrat by pro komunistickou stranu přinesl jen komplikace. Komunistické Československo se plně orientovalo na spolupráci s východním blokem a komunistickým hodnostářům nemohla kooperace se Západem posílit jejich postavení. Z tohoto pohledu pokládám jednání komunistických činitelů za zcela racionální a sledující své vlastní cíle, k nimž patřila především snaha o udržení nového Husákova vedení. Proto také nevidím rozpor v tom, že se vláda oficiálně vrátila k interpretaci neplatnosti mnichovské smlouvy, jak byla prezentována již od poloviny šedesátých let 20. století.

Jak se vyvíjely československo-západoněmecké vztahy po uzavření smlouvy? Stále zůstávaly nedořešeny dva problémy, z nichž v popředí dalších jednání západoněmecké vlády stála humanitární otázka. Proto i v následujících měsících zaznívaly ze západoněmecké strany hlasy, aby československá vláda změnila přístup k německé menšině a umožnila většímu počtu Němců natrvalo opustit ČSSR.⁹⁴¹ Československá

⁹³⁹ JARAUSCH, SABROW, „*Meistererzählung*“, s. 9-10.

⁹⁴⁰ I Bohuš Chňoupek si po své nástupu do úřadu ministra zahraničí stěžoval na špatný personální stav ministerstva, kde převládaly příbuzenské vztahy a známosti. Navíc podle něj „...*Ústřední výbor obecně nebyl příznivcem détente – naopak, spoléhali na sílu jako hlavní prostředek v mezinárodní politice, na odmítání kompromisů v jednáních se západními partnery, většinu dokonce zahraniční politik ani nezajímala či jim byla lhostejná, další jen alibisticky kývali podle toho, co říkal generální tajemník*“. CHŇOUPEK, *Memoáre in Claris*, s. 47.

⁹⁴¹ Československá strana se i nadále snažila tento problém bagatelizovat a poukazovala na to, že počet lidí, kteří by se chtěli vystěhovat z ČSSR, zdaleka nedosahuje počtu, o kterém již na konci roku 1974 mluvila opačná strana (25 000 žádostí). Ministr zahraničí Chňoupek tvrdil, že otázku na vysídlení Němců z ČSSR Praha posuzuje také s ohledem na československé hospodářské zájmy, a

strana nadále blokovala žádosti o vystěhování ze ČSSR a přes opakované urgencye ze strany SRN se situace nezlepšila ani v následujících letech.⁹⁴² Co se týče možnosti vyplacení reparací či odškodného ze strany SRN, nevzdávala se československá strana naděje na náhradu škod československých občanů v důsledku nacistické perzekuce a tzv. nereparační pohledávky.⁹⁴³ Bonn vyplatil československým občanům do roku 1970 odškodné ve výši 10,6 milionů DM.⁹⁴⁴ Po podepsání smlouvy československá strana stále doufala, že by mohla uspět s tzv. nereparačními pohledávkami, což měly být škody a finanční újma, které nenastaly v přímé souvislosti válkou, okupací či mnichovskou dohodou.⁹⁴⁵ Ani tento problém nebyl vyřešen.⁹⁴⁶

Československo-německé rozhovory přesně ukázaly, s jakými překážkami se musela východní politika Willyho Brandta potýkat. Bonn se snažil vytvořit určitý základ pro další zintenzivnění oboustranných kontaktů a možnost zásadní změny v dosavadních vztazích, československá strana chápala podepsanou smlouvu jako maximum toho, kam byli komunističtí činitelé ochotní zajít. Tomuto stavu také odpovídaly velmi opatrné kroky

proto se obává především ztráty pracovních sil, srov. *Rozhovor Genschera s Chňoupkem*, 19. července 1974, in: AAPD, 1974, Dok. 215, s. 955-956.

⁹⁴² Bezvýchodnost situace komentoval i západoněmecký ministr zahraničí Genscher, který si po rozhovoru se Štrougalem v dubnu 1975 poznamenal: „V Německu nemůže nikdo pochopit, že výsledkem politiky uvolnění je radikální snížení vyjždějících.“ *Ritzel Zahraničnímu úřadu*, 26. března 1975, in: AAPD, 1975, Dok. 63, s. 314. Přestože Genscher očekával, že by se situace mohla změnit v roce 1975, kdy se uskutečnila velká mezinárodní konference v Helsinkách, jež se zaobírala právě otázkou lidských práv v mezinárodních vztazích, realita byla přesně opačná, neboť v první polovině roku 1975 získalo povolení k vycestování pouze 136 osob. Srov. *Rozhovor Schmidta s Husákem v Helsinkách*, 30. července 1975, in: AAPD, 1975, Dok. 229, pozn. 15, s. 1071.

⁹⁴³ V materiálu československého ministerstva zahraničí z roku 1969 se stále ještě vycházelo z možnosti vyplacení reparací i odškodného, jež by vzniklo prohlášením mnichovské smlouvy jako neplatné od samého počátku. ČSSR tehdy počítalo s těmito položkami: 1) z titulu nenahrazených reparací asi - 308 mld. Kč (v současné čs. měně); 2) z titulu nerestitovaných hodnot - 21,6 mld. Kč; 3) z titulu odškodnění za nacistickou perzekuci - 4,5 mld. Kč (prozatím zjištěná částka); 4) pohledávky nereparačního charakteru - 3,9 mld. Kč a 3,4 mld. RM; 5) nároky z titulu neplatnosti mnichovské dohody od samého počátku 40 mld. Kč. Celkem tedy Kč 380 mld. a RM 3,4 mld. Srov. *Zásady čs. zahraniční politiky vůči NSR*, 1969, in: AMZV ČR, MZV – TO – 1965-1969 – NSR, k. 5; **KUČERA**, *Eigentumsrechtliche Ansprüche*, s. 60.

⁹⁴⁴ Vedle oficiální linie ještě i jednotlivé německé firmy vyplácely individuální odškodnění lidem, kteří byli za války nasazeni v těchto firmách na nucené práce. Výše těchto splátek není známá. Srov. **BŘACH**, *Smlouva*, s. 57.

⁹⁴⁵ Západoněmecká strana namítala, že nelze rozlišit, co je v době války pohledávkou válečnou a co nikolí. SRN se také odmítavě stavěla k tomu, že by si mohly znárodněné podniky v Československu nárokovat ušlý zisk a dluhy u soukromých firem v SRN. Srov. *Návrh dalšího postupu vůči NSR v otázce odškodnění (perzekuční nároky a nereparační pohledávky)*, 24. května 1974, in: NA ČR, PÚV-KSČ- 1261/0/5 – 02/1, 1971-1976, sv. 120, a. j. 120, b. 5.

⁹⁴⁶ **KUČERA**, *Eigentumsrechtliche Ansprüche*, s. 84.

v následujících letech, které lze hodnotit spíše jako „přešlapování“ na místě bez výraznějšího posunu.

Závěr

Ve své disertační práci jsem se snažil představit koncepci Brandtovy zahraniční politiky vůči východní Evropě. Zaměřil jsem se na její přípravu, praktické provádění po Brandtově nástupu do vládních funkcí po roce 1966 a na jeho chápání politiky.⁹⁴⁷ Sledoval jsem dvě základní linie. První představuje vývoj konceptu jeho východní politiky v období 1933-1974, druhá jeho praktické prosazení při samotném vyjednávání s východoevropskými státy.

První linie, označil bych ji ideově-teoretickou, se dělí na období před převzetím vládních funkcí a po něm. Proto jsem se kriticky vymezil vůči pracím, které spojují jeho východní politiku pouze s obdobím 1969-1974, kdy Brandt zastával post kancléře.⁹⁴⁸ Jedním z dílčích závěrů práce je, že kořeny východní politiky je nutno hledat již v jeho pobytu v emigraci v Norsku a Švédsku, neboť zde Brandt získal základní představy o fungování parlamentní demokracie a významu evropské spolupráce pro poválečnou obnovu Evropy a Německa. Díky tomu, že období druhé světové války nestrávil na území Německa, se stal symbolem „jiného, lepšího“ demokratického Německa po roce 1945.⁹⁴⁹

Následné období Brandtova působení v Berlíně znamenalo pro jeho koncepci východní politiky zásadní přínos vycházející z každodenního života v rozděleném Berlíně pod trvalým tlakem Sovětského svazu. Na základě zkušenosti s první berlínskou krizí a povstáním ve východním Berlíně v roce 1953 definitivně odmítl pozitivní posuzování komunismu a zahraniční politiky Sovětského svazu. Zároveň si uvědomil důležitost udržení demokracie a vazby západního Berlína na SRN, a proto podpořil všechny kroky bonnské vlády směřující k integraci západního Německa do západoevropských vojenských a hospodářských struktur.⁹⁵⁰ Zároveň nesouhlasil s většinou politiků v SRN, že nejlépe suverenitu SRN zajistí dodržování Hallsteinovy doktríny a přerušení styků s východní Evropou, neboť na základě své zkušenosti z Berlína si byl vědom toho, že na toto rozhodnutí vlád doplatí především obyčejní Němci v obou částech města. Z tohoto důvodu

⁹⁴⁷ Brandt se snažil svou koncepci východní politiky představit jako odnož „Grand Design“ amerického prezidenta Kennedyho. Domníval se, že by se jeho koncept mohl stát univerzálním modelem soužití států s různými společenskými systémy. Srov. **NIEDHART**, *Ostpolitik: Phases*, s. 126.

⁹⁴⁸ Nesouhlasím ani s autory, kteří interpretují počátek Brandtovy východní politiky jako reakci na druhou berlínskou krizi a stavbu berlínské zdi.

⁹⁴⁹ **LORENZ**, *Der Traum von Europas*, s. 52; **LORENZ**, *Einleitung: „Hitler ist nicht Deutschland“*, s. 56; **MISGELD**, *Willy Brandt*, s. 67.

⁹⁵⁰ **SCHMIDT**, *Die Wurzeln*, s. 544.

doplnil koncepci východní politiku o pojem „koexistence“, což bylo označení pro mírové soužití dvou odlišných systémů.⁹⁵¹ Koexistence se měla dotýkat především soužití běžných lidí, kteří řeší své každodenní problémy a nezajímají se o „velkou“ politiku. V tomto kontextu Brandt preferoval tzv. politiku malých kroků, která spočívala v tom, že politici, kteří se nedokázali shodnout na klíčových mezinárodních otázkách, se soustředí na malé legislativní úkony, které ulehčí život obyčejným lidem na obou stranách železné opony.⁹⁵² Z tohoto pohledu neznamenal stavba berlínské zdi v roce 1961 pro Brandta zásadní šok, zklamání zažil spíše z reakce západních velmocí na tento krok SED, neboť západní státy ani bonnská vláda nepodnikly žádné konkrétní kroky proti tomuto bezprecedentnímu porušení mezinárodních dohod. Brandt to chápal jako potvrzení své dosavadní politiky opírající se o koexistenci a politiku „malých kroků“.⁹⁵³

Ucelenou podobu své koncepce představil Brandt v roce 1962 na dvou přednáškách na Harvardské univerzitě, kde pojmům koexistence a politiky „malých kroků“ dodal určitou dynamičnost, neboť východní politiku nechápal jako pouhé potvrzení poválečného statu quo.⁹⁵⁴ Pod termínem transformace rozuměl případný proces proměny komunistického bloku. Brandt spoléhal na to, že kontakty mezi Západem a Východem v oblasti kultury, vědy, techniky a obchodu přimějí obyvatelstvo východního bloku k mírové „transformaci“ komunistických režimů.⁹⁵⁵ Aby tento koncept mohl efektivně fungovat, musel se nejdříve změnit mezinárodní systém, který by už neupřednostňoval vojenskou konfrontaci, ale byl by postaven na pevných základech míru, umožňující změnu vztahů mezi oběma ideologickými bloky.⁹⁵⁶ Proto se již v polovině padesátých let 20. století stal přívržencem tzv. détente. V tomto kontextu těžila Brandtova východní politika z celkové proměny mezinárodního systému v šedesátých letech 20. století. Jeho závěry přesně

⁹⁵¹ NIEDHART, BANGE, *Die „Relikte der Nachkriegszeit“*, s. 432; SPEICHER, *The Berlin Origins*, s. 290-291.

⁹⁵² BRANDT, *Was können wir zur Wiedervereinigung Deutschlands tun?*, in: WBA, A3, Publikationen 1955, č. k. 73; SCHMIDT, *Die Wurzeln*, s. 544.

⁹⁵³ Jeho koncept východní politiky počítal již od poloviny padesátých let 20. století s tím, že znovusjednocení Německa není možné dosáhnout v krátkodobém horizontu, neboť k tomuto kroku je nutná především změna mezinárodního systému. Srov. SCHMIDT, „*Schmalspurpolitik*“, s. 73; SCHMIDT, *Wurzeln*, s. 561-562.

⁹⁵⁴ BRANDT, *Koexistenz*, s. 14.

⁹⁵⁵ SCHMIDT, *Kalter Krieg*, s. 198-200; BEHRING, *Normalisierung*, s. 63.

⁹⁵⁶ Klíčovou rolí ve změně mezinárodního systému šedesátých let 20. století hráli tzv. nestátní aktéři, kteří zásadním způsobem ovlivnili ideovou proměnu západoněmecké společnosti a její pohled na východní Evropu. V práci jsem analyzoval především motivace aktérů v rámci německo-polského církevního dialogu v polovině šedesátých let 20. století a aktivity odsunutých Němců z východní Evropy po roce 1945 v západoněmecké společnosti na přelomu padesátých a šedesátých let 20. století. Srov. NIEDHART, BANGE, *Die „Relikte der Nachkriegszeit“*, s. 424.

odpovídaly hlavním myšlenkám období détente vycházející z důrazu na komunikaci, dialog a spolupráci.⁹⁵⁷

Druhá linie práce se zabývala praktickým uplatněním Brandtovy východní politiky při vyjednáváních s východoevropskými státy. Práce prokázala, že důraz spočíval v rozhovorech s Moskvou, neboť v rámci obecných proklamací o vytvoření mírového prostředí v Evropě se vyřešily také hlavní body vztahů mezi SRN a sovětskými satelity (NDR, PLR a ČSSR). Zásadní zlom nastal právě na straně Bonnu za vlády SPD/FDP, která přistoupila na uznání poválečného statu quo, což všechny předchozí západoněmecké kabinetů odmítaly. Brandtova vláda oficiálně uznala existenci NDR, potvrdila platnost polské západní hranice na Odře a Nise a akceptovala neplatnost mnichovské dohody ve vztahu s Československem. Vedle separátních smluv Brandt dosáhl velkého úspěchu také v tom, že se pod jeho tlakem sešli zástupci poválečných vítězných velmocí a podepsali smlouvu o novém statutu západní Berlína, díky němuž se západní Berlín konečně stal pevnou součástí SRN a suverénním územím v rámci východního bloku.

Politické rozhovory mezi SRN a východoevropskými státy odkryly ještě další dvě dimenze Brandtovy východní politiky. Na prvním místě bych jmenoval morální rovinu,⁹⁵⁸ což nejlépe dosvědčuje jeho „pokleknutí“ ve Varšavě v roce 1970, ale také projevy při návštěvě Prahy, kdy hovořil o uznání německé viny za válečnou tragédii.⁹⁵⁹ Druhou dimenzi představuje Brandtův důraz na dialog v mezinárodních vztazích jako prostředku řešení konfliktů.⁹⁶⁰ Snažil se využít všech „měkkých“ prostředků mezinárodních vztahů pro zlepšení renomé SRN v zemích střední a východní Evropy. Podporoval především osobní kontakty ze světa kultury, vědy, obchodu, neboť vycházel z toho, že právě na této úrovni mohou nejrychleji odpadnout ideologické předsudky.⁹⁶¹

⁹⁵⁷ **LINK**, *Détente*, s. 106; **NIEDHART**, *Ostpolitik: Phases*, s. 118-119; **CONZE**, *Konfrontation*, s. 280. Gottfried Niedhart označil „... východní politiku jako německý příspěvek k uvolnění, který se prezentoval jako 'dynamický koncept' pro změnu evropské situace politickými prostředky.“ **NIEDHART**, *Revisionistische Elemente*, s. 241; **NIEDHART**, *Locarno*, s. 11.

⁹⁵⁸ **NIEDHART**, *Die Ostpolitik der Bundesrepublik*, s. 105.

⁹⁵⁹ Brandt mluvil o nutnosti přijmout „výsledek dějin“. **BRANDT**, *Erinnerungen*, s. 213; **BAHR**, *Zu meiner Zeit*, s. 157; **BRANDT**, *Begegnungen*, s. 547.

⁹⁶⁰ **NIEDHART**, *Deeskalation*, s. 104. Tento přístup má teoretickou oporu v tzv. konstruktivistické škole mezinárodních vztahů, která vychází z toho, že veškeré vztahy mezi státy i lidmi se odvíjí od konkrétního kulturního prostředí, které je proměnlivé a závislé na jednotlivých aktérech. A právě komunikace slouží jako prostředek poznání dané sociální reality. Přívrženci této školy mezinárodních vztahů se hlásí k základním principům teorie komunikativního jednání německého filozofa a sociologa Jürgena Habermase. Srov. **BARŠA, CÍSAŘ**, *Anarchie*, s. 332-335; **HABERMAS**, *Theorie*, s. 69-84; **WENDT**, *Social Theory*, s. 92-110.

⁹⁶¹ Právě tyto aspekty se objevily ve zdůvodnění udělení Nobelovy ceny míru, kterou Brandt obdržel v roce 1971.

Jak hodnotím Brandtovu východní politiku? Co se týče původních cílů a výsledků, pokládám ji za velmi úspěšnou vzhledem k dopadu na západoněmeckou společnost, neboť jeho politické kroky tvořily klíčovou součást jejího „sebeuznání“⁹⁶². Tím, že západoněmecká společnost souhlasila s kroky, které odsunuly cíl znovusjednocení, prokázala vlastní „dospělost“ ve vztahu k jiným vyspělým demokraciím. Z níže uvedené tabulky vyplývá, že Brandtova vláda si získala podporu veřejného mínění pro svoji reformní politiku včetně aktivní východní politiky:

Tabulka: Myslíte si, že se východní politika, tedy porozumění se socialistickými státy východní Evropy, doposud vyplatila či nikoliv?⁹⁶³

Otázka: Myslíte si, že se východní politika, tedy porozumění se socialistickými státy východní Evropy, doposud vyplatila či nikoliv?			
květen 1973	Vyplatila (%)	Nevyplatila (%)	Nerozhodnut (%)
Celkový výsledek	49	29	22
Věkové skupiny			
16 – 29 let	60	21	19
30 – 44 let	50	32	18
45 – 59 let	46	28	26
60 a více let	41	35	24
Politická orientace			
přívrženec SPD	77	12	11
přívrženec CDU/CSU	24	53	23
přívrženec F.D.P	60	21	19

Další potvrzení podpory přinesly volby do Spolkového sněmu v roce 1972, kdy se volební kampaň odehrávala v atmosféře ratifikace smluv s východoevropskými státy. I přes velmi ostrou a negativní kampaň ze strany CDU/CSU dosáhla SPD nejlepšího

⁹⁶² SCHÖNHOFEN, *Aufbruch*, s. 123; NIEDHART, *Revisionistische Elemente*, s. 236; NIEDHART, *Deutschland*, s. 384.

⁹⁶³ JARHBUCH, s. 299.

volebního výsledku v dosavadních dějinách SRN (45,8 %).⁹⁶⁴ Západoněmecká společnost tím prokázala, že se plně ztotožnila se SRN a přestala tento státní útvar vnímat jako provizorium. Naopak demokratické, bohaté a vzdělané západní Německo se stalo součástí kolektivní identity jeho obyvatel.⁹⁶⁵ K tomu se na počátku sedmdesátých let přidala také samostatná a aktivní zahraniční politika.⁹⁶⁶

Na straně druhé však východní politika nepřinesla ulehčení života obyčejných obyvatel východního bloku, neproběhlo ani „mírové“ povstání obyvatelstva proti komunistickému vedení. Východní politika nevedla k transformaci východního bloku, pouze legitimizovala jeho vývoj po roce 1945. Tato skutečnost byla dána především odlišnou interpretací Brandtovy východní politiky. Zatímco on ji chápal jako dynamický koncept budoucnosti, který na počátku sedmdesátých let postavil pevné základy další vzájemné spolupráce, komunistické vlády ve střední a východní Evropě v ní viděly především potvrzení minulosti. Většina komunistických představitelů navíc interpretovala podepsání smluv se SRN jako vítězství pevného a jednotného postoje komunistických států vůči SRN, který se mohl opřít o silnou podporu Sovětského svazu. Dále silně oddělovali minulost od budoucích vztahů se SRN, které stále hodnotili skrze negativní obraz SRN vytvářený komunistickou propagandou po celé poválečné období, neboť z něho čerpala svoji hlavní legitimitu moci.⁹⁶⁷

Úspěšnost rozhovorů s východoevropskými státy souvisela především s tím, že Bonn začal, po invazi do Československa, respektovat hegemoniální postavení Moskvy v rámci východního bloku a soustředil se na jednání v Moskvě, neboť tím se „odblokovaly“ i rozhovory s dalšími státy. Z tohoto pohledu si nejsilnější pozici po Sovětském svazu upevnilo Polsko, které bylo schopné zahájit rozhovory se SRN i bez souhlasu Moskvy a v krátké době dokázalo německo-polský dialog dovést až k uzavření tzv. Varšavské smlouvy. Naopak vlády NDR a Československa zůstaly závislé na rozhodnutích Moskvy a další postup v rozhovorech se SRN se vždy odvíjel od předešlé konzultace s Kremlm. V tomto kontextu se nastoluje otázka po samostatnosti zahraniční politiky středoevropských států a jejich schopnosti prosadit své „národní“ zájmy.⁹⁶⁸

⁹⁶⁴ WOLFRUM, *Zdařilá demokracie*, s. 262-263; MÜNDEL, *Willy Brandt*, s. 256-268.

⁹⁶⁵ WOLFRUM, *Das westdeutsche „Geschichtsbild“*, s. 240; WOLFRUM, *Der Kult*, s. 114.

⁹⁶⁶ NIEDHART, *Deutschland*, s. 384; NIEDHART, *Ostpolitik. The Role*, s. 177.

⁹⁶⁷ Český historik Karel Durman vystihl tento paradox Brandtovy východní politiky: „*Historicky správné vize smíření mezi státy střední Evropy a zhoubné tendence usmířovat Kreml a východoněmecký režim nepřiměřenými ústupky, spoluvytvářejícími psychologii 'změny poměru sil ve prospěch socialismu'*“. DURMAN, *Útěk*, s. 135-136.

⁹⁶⁸ BANGE, NIEDHART, *Introduction*, s. 3.

Abstrakt

Disertační práce „Brandtova východní politika“ se zabývá konceptem Brandtovy zahraniční politiky vůči východní Evropě. Tato koncepce nebyla pouze krátkodobým plánem po jeho nástupu do vládních funkcí po roce 1966, ale týkala se samotné podstaty chápání politiky Willyho Brandta. Práce se dívá na výše uvedené téma ze tří pohledů. Prvním oblast tvoří ideovo-teoretická rovina, jež se soustředí především na analýzu dlouhodobých trendů v Brandtově východně politice. Proto se kriticky vymezila vůči dosavadním přístupům, které aplikují tuto koncepci pouze na období 1969-1974, kdy Brandt stál v čele SRN, ale také vůči pracím, které za počátek východní politiky považují druhou berlínskou krizi a stavbu berlínské zdi. Jedním z dílčích závěrů práce je, že kořeny Brandtovy východní politiky je nutno hledat již v jeho pobytu v emigraci v Norsku a Švédsku, neboť zde Brandt získal základní představy o fungování parlamentní demokracie a významu evropské spolupráce pro poválečnou obnovu Evropy a Německa. Díky tomu, že období druhé světové války nestrávil na území Německa, stal se symbolem „jiného, lepšího“ demokratického Německa po roce 1945. Pobyt v emigraci mu také napomohl, aby se mohl profilovat jako novinář se zájmem o zahraniční politiku, což mu později velmi pomohlo při sestavování jeho politických projevů a přednášek.

Následné období jeho pobytu v Berlíně znamenalo pro jeho koncepci východní politiky zásadní přínos vycházející z každodenní zkušenosti se životem v rozděleném Berlíně pod trvalým tlakem Sovětského svazu. Na základě zkušenosti s první berlínskou krizí a povstáním ve východním Berlíně v roce 1953 definitivně odmítl jakékoli optimistické posuzování komunismu a zahraniční politiky Sovětského svazu. Zároveň si uvědomil důležitost udržení demokracie a vazby západního Berlína na západní Německo, a proto podpořil všechny kroky bonnské vlády směřující k integraci SRN do západoevropských vojenských a hospodářských struktur. Ovšem zároveň nesouhlasil s většinou politiků v SRN s tím, že nejlepším krokem pro suverenitu západního Německa bylo přerušit všechny kontakty s východní částí Německa. Právě na základě své zkušenosti z Berlína si byl vědom toho, že na toto rozhodnutí vlád doplatí především obyčejní Němci v obou částech Berlína, proto přidal do své koncepce východní politiky zásadní pojem „koexistence“, což bylo označení pro mírové soužití dvou odlišných systémů. Ovšem aby tento systém mohl efektivně fungovat, musel se nejdříve změnit mezinárodní systém, který by už neupřednostňoval vojenskou konfrontaci, ale byl by postaven na pevných základech míru, jež by umožnil změnit vztahy mezi oběma ideologickými bloky. Proto se již v polovině

padesátých let 20. století stal přívržencem tzv. détente, které do popředí stavělo uvolnění a dialog.

Pojem koexistence se měl dotýkat především soužití běžných lidí, kteří řeší své každodenní problémy a nezajímají se o „velkou“ politiku. V tomto pojetí Brandt preferoval tzv. politiku malých kroků, která spočívala v tom, že politici, kteří se nedokázali shodnout na klíčových mezinárodních otázkách, se soustředí na malé legislativní úkony, které ulehčí život obyčejným lidem na obou stranách železné opony. Stavba berlínské zdi v roce 1961 pro něho neznamovala zásadní šok, velké zklamání zažil spíše z reakce západních velmocí na tento krok SED, neboť západní státy i německá vláda v podstatě nepodnikly žádné konkrétní kroky vůči tomuto bezprecedentnímu porušení mezinárodních dohod. Brandt to chápal jako potvrzení své dosavadní politiky, jež vycházela z toho, že znovusjednocení Německa není možné v krátkodobém horizontu, a proto je důležité pokračovat v politice koexistence a politiky „malých kroků“. Svoji koncepci východní politiky Brandt představil na svých dvou přednáškách na univerzitě v Harvardu, kde vedle výše uvedených bodů doplnil ještě dva důležité body. Prvním bodem Brandt naznačil, že jeho koncept není pouhým potvrzením mezinárodního státu quo v Evropě po roce 1945, ale možné uznání státu quo je pouze nutným předpokladem k jeho následné změně. Druhá novinka spočívala v termínu transformace, čímž myslel, že právě skrze kontakty na úrovni kultury, vědy, techniky, byznysu, lze uvažovat o možné proměně komunismu, kterou neprovedou západní státy ve válečném střetu, ale vlastní obyvatelé východní bloku.

Druhý globální pohled na Brandtovu východní politiku souvisí s nutnou změnou mezinárodního systému studené války v šedesátých letech 20. století, neboť jeho koncepce by se nemohla uskutečnit v období „horké“ fáze studené války v padesátých letech 20. století, neboť to se stále hovořilo o nebezpečí válečného konfliktu. Teprve začínající období šedesátých let s důrazem na komunikaci, dialog a spolupráci umožnilo praktické využití Brandtova konceptu. Ve změně mezinárodního systému hrály klíčovou roli nestátní aktéři, kteří zásadním způsobem ovlivnili ideovou proměnu západoněmecké společnosti a její pohled na východní Evropu. Práce analyzuje především motivace německo-polského církevního dialogu v polovině šedesátých let 20. století a aktivity odsunutých Němců z východní Evropy po roce 1945 v západoněmecké společnosti na přelomu padesátých a šedesátých let 20. století.

Poslední rovina se zabývá praktickým uplatněním Brandtovy východní politiky při samotném vyjednávání s východoevropskými státy. Práce prokázala, že se západoněmecká vláda snažila přistupovat ke každému státu zvlášť a se specifickými požadavky. V případě

rozhovorů se Sovětským svazem západní Německo přistoupilo na uznání poválečného statu quo, neboť si od smlouvy se SSSR slibovalo uvolnění ve vztazích mezi SRN a jeho východními sousedy. Jednání s Polskem se nesla v atmosféře vyrovnání s minulostí nacistických zločinů a uznání německo-polské hranice na řekách Oder-Neiße. Rychlé uzavření smlouvy, které bylo korunováno památným „pokleknutím“ Willyho Brandt ve Varšavě, umožnila především celková změna v německo-polských vztazích, která nahradila dosavadní konfrontační přístup dialogem a kooperací, což se týkalo především hospodářské oblasti. Rozhovory s východním Německem byly velmi komplikované, neboť se dotýkaly řady vnitroněmeckých otázek. Výslednou dohodu umožnil především souhlas západního Německa s mezinárodním uznáním východní Německa. Nejdéle trvalo jednání s Československem, přestože mezi oběma zeměmi neexistoval žádný závažný problém, ale celé tři roky trval spor o formulaci neplatnosti mnichovské smlouvy z roku 1938. Vedle těchto separátních smluv Brandt dosáhl velkého úspěchu také v tom, že se pod jeho tlakem sešly zástupci poválečných vítězných velmocí a podepsali smlouvu o novém statutu západní Berlína, díky kterému se konečně stal součástí SRN a suverénním územím ve východním bloku.

Závěr práce hodnotí přínos Brandtovy východní politiky. Přínos jeho koncepce práce vidí především v dopadech Brandtovy zahraniční politiky na západoněmeckou společnost, neboť západoněmecká společnost její podporou prokázala vlastní „dospělost“ a sebeuznání. Úspěch SPD ve volbách v roce 1972 dokázal, že západoněmecká společnost se zcela smířila a šila se SRN a již nepreferuje znovusjednocení. Na druhé straně však východní politika nesplnila několik cílů, se kterými ji Brandt spojoval. Západní Německo sice uznalo poválečný status quo, ale již nedokázalo zahájit transformaci komunistických režimů. Také otázka zlepšení života běžných občanů je velmi diskutabilní, neboť východoevropské státy chápaly podepsané smlouvy se SRN jako německý ústupek a jeho uznání poválečné reality. Dalšímu prohlubování spolupráce se velmi obávaly, neboť měly strach především z toho, že by to mohlo ohrozit jejich monopolní moc.

Abstract

The dissertation “Brandt’s Ostpolitik” deals with the concept of Brandt’s foreign politics towards Eastern Europe. The concept was not only a short-term plan after Brandt gained government functions after 1966, but it is concerned with the essence of understanding of Willy Brandt’s policy. The paper views the topic from three different points. The first area consists of an ideological-theoretical level that focuses especially on the analysis of long-term trends of Brandt’s Eastern Policy. Therefore, it distinguishes from existing approaches, which apply the concept only to the period of 1969-1974, when Brandt ruled the Federal Republic of Germany, but also from academic papers that consider the second Berlin crisis and the Berlin wall construction to be the beginning of the Eastern politics. One of the conclusions of the dissertation shows the necessity to search for the roots of Brandt’s policy already in his stay in exile in Norway and Sweden, due to the fact that Brandt obtained basic idea about the way parliamentary democracy works there, and about the importance of European cooperation for the after-war recovery of Europe and Germany. Thanks to the fact that he did not spend the period of the World War II in the German area, he became a symbol of “different, better” democratic Germany after 1945. His stay in exile enabled him to profile himself as a journalist interested in foreign politics. That helped him a lot when creating his political speeches and lectures later.

The following period of his stay in Berlin meant an underlying contribution to his concept of Eastern Policy based on the everyday experience of life in divided Berlin under constant pressure from the Soviet Union. Though the experience with the first Berlin crisis and uprising in East Berlin in 1953, he finally rejected optimistic considerations of Communism and foreign policy of the Soviet Union. He also realized the importance of democracy and the ties between West Berlin and West Germany. Hence, he supported all steps of Bonn government towards integration of West Germany into Western European military and economic structures. On the other hand, he did not agree with the majority of politicians in West Germany who claimed that it was the best for the sovereignty of West Germany to interrupt all contacts with the Eastern part of Germany. Thanks to his experience from Berlin he was aware that especially ordinary Germans in both parts of Berlin would have suffered from such government’s decision. That is why he added important term “coexistence” into his concept of Eastern Policy, which meant peaceful coexistence of two different systems. For the system to function efficiently, he had to change the international system first, which would not have preferred military

confrontation but would have been built on a stable peaceful base that would have allowed for changes in relationships between both ideological blocks. Therefore, he became a supporter of so called “détente” in the middle of the 1950s, which emphasized liberation and dialog.

“Coexistence” should have touched particularly the coexistence of ordinary people, who solved their everyday problems, and did not care about “big” politics. Accordingly, Brandt preferred so called small steps policy, which signified that politicians who did not manage to agree on key international questions, focused on small legislative tasks that facilitated ordinary people’s lives on both sides of the iron curtain. The Berlin Wall construction in 1961 did not mean a major shock to Brandt. He was more disappointed by the reaction of Western powers to the step of SED, since the Western countries as well as German government basically had not taken any concrete measures towards such a non-precedent violation of international agreements. Brandt understood the events to be confirmation of his actual policy based on the idea that reunification of Germany was not possible in a short horizon. Hence, it became important to continue with the policy of coexistence and the policy of small steps. He introduced the concept of Eastern Policy during two lectures at the Harvard University, where he added two more important notes. First Brandt suggested that his concept was not only a confirmation of international status quo in Europe after 1945, but a possible acknowledgement of status quo was a necessary assumption for its later change. As the second point he introduced the term “transformation” by which he understood that through contacts in the areas of culture, science, technology and business it was possible to consider the change of Communism. The change would not have been conducted by Western countries in a war conflict but by the inhabitants of the Eastern Block.

The second global view on Brandt’s Eastern Policy is related to a necessary change of the international Cold War system in the 1960s, because the concept could not have happened during the “hot” phase of the Cold War in the 1950s as a war conflict was a possible threat. It was at the beginning of the 1960s with the emphasis on communication, dialog and cooperation when the practical use of Brandt’s concept could be used. Non-state actors played the key role in the change of the international system, and significantly influenced the ideological alternation of the West German society and its look at Eastern Europe. The paper analyzes especially the motivations of German-Polish religious dialog in the middle of the 1960s and the activities of expelled Germans from the Western Europe after 1945 in the West German society at the turn of the 1950s and the 1960s.

The last level deals with the practical usage of Brandt's Eastern Policy during the negotiations with Eastern European countries. The dissertation shows that the West German government attempted to approach each country separately with specific demands. In case of dialogues with the Soviet Union, West Germany accepted the post-war status quo in order to reach release in relations between West Germany and its Eastern neighbors thanks to an agreement with Soviet Union. The negotiations with Poland experienced the atmosphere of dealing with the past Nazi crimes and recognition of the German-Polish border on the rivers Oder-Neiße. The quick acceptance of the treaty crowned by the memorable „Kniefall“ of Willy Brandt in Warsaw, was allowed by an overall change in German-Polish relations substituting the so far confrontational approach by dialogue and cooperation covering particularly the economic area. As the dialogues with Eastern Germany touched several intra-German questions, they were very complicated. The agreement of West Germany to internationally recognize the Eastern Germany allowed for the final treaty. Negotiations with Czechoslovakia lasted the longest, although no problem existed between the countries. Despite that, it took three years to formulate the annulments from the Munich Treaty from 1938. Besides the separating treaties Brandt reached his success in the matter of a treaty on a new status of West Berlin signed by the representatives of post-war winning powers. The Treaty allowed West Berlin to be part of West Germany and a sovereign area in Eastern Block.

The conclusion of the paper evaluates the contribution of Brandt's Eastern Policy. The contribution lies mostly in the impact of Brandt's Eastern Policy on West German society, as the West German society showed its “maturity” and self-recognition by supporting the policy. The success of SPD in elections in 1972 proved that the West German society had accepted West Germany and did not prefer reunification anymore. On the other hand the Eastern Policy did not reach several goals that Brandt connected with it. West Germany recognized the post-war status quo, but it did not manage to initiate the transformation of the Communist regimes. The question of the improvement in lives of ordinary citizens was also questionable, as the Eastern European countries understood the treaties with West Germany as German concession and recognition of the post-war reality. They feared further deepening of the cooperation due to the threat to their monopolistic power.

Seznam použité literatury a pramenů

Nevydané prameny:

ARCHIV DER SOZIALEN DEMOKRATIE DER FRIEDRICH-EBERT-STIFTUNG,
Bonn
SPD-Frakce Spolkového sněmu, 5. volební období, oddělení – zahraniční politika; Mappe:
361

ARCHIV MINISTERSTVA ZAHRANIČNÍCH VĚCÍ ČESKÉ REPUBLIKY, Praha
Generální sekretariát – tajné, k. 47
Porady Kolegia, 1967: 118; 1968: 123; 1969:127
Teritoriální odbor – NSR – 1965-1969 – k. 5
Teritoriální odbor – NSR – 1970-1974 – k. 2
Obchodní zastoupení – Frankfurt, 1968, 1969, složka 1
Osobní spis, Šnejdárek Antonín, JUDr.

BUNDESARCHIV, Koblenz
B136 – Úřad spolkového kancléře: 3063, 6311, 6312
B137 – Spolkové ministerstvo pro vnitroněmecké vztahy: 16536, 1940, 2404, 6001

POLITISCHES ARCHIV DES AUSWÄRTIGEN AMTS, Berlín
B1 – Úřad ministra: 352
B2 – Úřad státních sekretářů: 144, 146, 176
B 39 – Sovětský svaz: 39
B41 – Sovětský svaz: 36, 37
B42 – Referát IIA5 – bilaterální vztahy k Československu a ostatním státům východního bloku: 121, 1038, 1042, 1044
B150 – Dokumenty pro edici „Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland“: 68, 70, 71, 74, 80, 89, 94, 116, 124, 125, 126, 130, 133, 150

NÁRODNÍ ARCHIV ČESKÉ REPUBLIKY, Praha
Ministerstvo zahraničních věcí - Výstřižkový archiv III, k. 9273, 9274, 7451
Předsednictvo Ústředního výboru Komunistické strany Československa, 1966-1971, 1261/0/5 – 02/1: sv. 21, arch. 22, bod. 16; sv. 21, arch. j. 22, bod 17; sv. 69, arch. j. 85, bod k infomaci – 1; sv. 38, arch. j. 38, bod 10; sv. 122, a. j. 197, b. 16; sv. 135, a. j. 213, b. 1; sv. 146, a. j. 225, b. 1; sv. 139, a. j. 217, b. 4; sv. 166, a. j. 246, b. 6; sv. 13, a. j. 14, b. 4; sv. 52, a. j. 52. b. 5; sv. 79, arch. j. 118, bod k informaci 1
Předsednictvo Ústředního výboru Komunistické strany Československa, 1971-1976, 1261/0/5 – 02/1: sv. 81, a. j. 77, b. 3; sv. 86, a. j. 81, b. 4; sv. 102, a. j. 102, b. 1; sv. 112, a. j. 113/inf. 2; sv. 120, a. j. 120, b. 5
Ústřední výbor Komunistické strany Československa, Antonín Novotný, f. 1261/0/44, k. 148, 149, 150.
Ústřední výbor Komunistické strany Československa, Gustáv Husák, k. 410, 413, 414

WILLY-BRANDT-ARCHIV, Archiv der sozialen Demokratie der Friedrich-Ebert-Stiftung, Bonn

A3 - Publikationen 1948, č. k. 42; Publikationen 1949, č. k. 44, 45, 47; Publikationen 1950: č. k. 50, 51, 52; Publikationen 1951: č. k. 56; Publikationen 1952: č. k. 64, 65, 66, 67; Publikationen 1954: č. k. 70; Publikationen 1955: č. k. 73, Publikationen 1957: č. k. 81; Publikationen 1958: č. k. 84, 85, 90; Publikationen 1959: č. k. 91, 93; Publikationen, č. k. 107; Publikationen 1961: č. k. 112

A5 - Politisches Exil und Nachkriegszeit 1933-1946

A5 - Allgemeine Korrespondenz, 1933-1946

A5 - Publikationen, 1933-1946

A6 - Berlin 1947-1966, č. k: 14, 55, 58, 67, 80

A8 - Bundeskanzler und Bundesregierung 1969-1974, Mappe: 59,

DEUTSCHE GESELLSCHAFT FÜR AUSWÄRTIGE POLITIK, Berlin

Arbeitsberichte: Präsidium, Studiengruppen, 1967-70

Studiengruppe II, A-Z, Aktenvermerke, 1965-1968

Studiengruppe II, Sitzungsunterlagen, 1970-1972

Vydané prameny institucionální povahy:

60 Jahre Charta der deutschen Heimatsvertriebenen – Aussöhnung vollenden, in: Deutscher Bundestag, 17. Wahlperiode, 15. 12. 2010, Drucksache 17/4193

Akční program Komunistické strany Československa, 5. dubna 1968, (on-line), (15-02-2011). Dostupné z WWW: http://www.68.usd.cas.cz/files/dokumenty/edice/405_1.pdf

AKTEN zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland, 1963. Bd. I-III., 1. Januar bis 31. Dezember 1963, bearb. von Methild Lindemann und Ilse Dorothee Pautsch, München 1994

AKTEN zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland, 1967. Bd. I-III., 1. Januar bis 31. Dezember 1967, bearb. von Ilse Dorothee Pautsch, Jürgen Klöckler, Matthias Peter und Harald Rosenbach, München 1998

AKTEN zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland, 1968. Bd. I-II., 1. Januar bis 31. Dezember 1968, bearb. von Mechthild Lindemann und Matthias Peter, München 1999

AKTEN zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland, 1969. Bd. I-II., 1. Januar bis 31. Dezember 1969, bearb. von Franz Eibl und Hubert Zimmermann, München 2000

AKTEN zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland, 1970. Bd. I-III., 1. Januar bis 31. Dezember 1970, bearb. von Ilse Dorothee Pautsch, Daniela Taschler, Franz Eibl, Frank Heinlein, Mechthild Lindemann und Matthias Peter, München 2001

AKTEN zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland, 1971. Bd. I-III., 1. Januar bis 31. Dezember 1971, bearb. von Martin Koopmann, Matthias Peter und Daniela Taschler, München 2002

AKTEN zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland, 1972. Bd. I-III., 1. Januar bis 31. Dezember 1972, bearb. von Mechthild Lindemann, Daniela Tschler und Fabian Hilfrich, München 2003

AKTEN zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland, 1973. Bd. I-III., 1. Januar bis 31. Dezember 1973, bearb. von Matthias Peter, Michael Kieninger, Michael Ploetz, Mechthild Lindemann und Fabian Hilfrich, München 2004

AKTEN zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland, 1974. Bd. I-II., 1. Januar bis 31. Dezember 1974, bearb. von Daniela Taschler, Fabian Hilfrich und Michael Ploetz, München 2005

AKTEN zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland, 1975. Bd. I-II., 1. Januar bis 31. Dezember 1975, bearb. von Michael Kieninger, Mechthild Lindemann und Daniela Taschler, München 2006

Der AUSWÄRTIGE AUSSCHUß des Deutschen Bundestages. Sitzungsprotokolle 1965-1969, I.-II. Bd., bearb. von Joachim Wintzer unter Mitwirkung von Wolfgang Hölscher, Stephanie Urbach, Benedikt Wintgens, Düsseldorf 2006

Die BEMÜHUNGEN der deutschen Regierung und ihrer Verbündeten um die Einheit Deutschlands 1955-1966, hrsg. von Auswärtigen Amt, Bonn 1966

BONN – Warschau, 1945-1991. Die deutsch-polnischen Beziehungen. Analyse und Dokumentation, hrsg. von Hans-Adolf Jacobsen, Köln 1992

DEKRETY prezidenta republiky 1940-1945. Dokumenty I., usp. Karel Jech a Karel Kaplan, Brno, Praha 1995

Documents on the History of European Integration. Vol. 2. Plans for European Union in Great Britain and in Exile 1939-1945, ed. by Walter Lippens, Berlin, New York 1986

DOKUMENTE zur Deutschlandpolitik, IV. Reihe, I.-II. Halbbände, 1958, bearb. von Ernst Deuerlein und Hannelore Nathan, Frankfurt am Main 1971

DOKUMENTE zur Deutschlandpolitik, IV. Reihe, I-II. Halbbände, 1964, bearb. von Marie-Luise Goldbach und Karl-Günter Schirrmeister, Frankfurt am Main 1980

- DOKUMENTE zur Deutschlandpolitik*, IV. Reihe, I-II. Halbbände, 1966, bearb. von Gisela Oberländer, Frankfurt am Main 1981
- DOKUMENTE zur Deutschlandpolitik*, IV. Reihe, I-II. Halbbände, 1967, bearb. von Gisela Oberländer, Frankfurt am Main 1984
- DOKUMENTE zur Deutschlandpolitik*, V. Reihe, I-II. Halbbände, 1968, bearb. von Gisela Oberländer, Frankfurt am Main 1987
- Programmatische Dokumente der deutschen Sozialdemokratie*, hrsg. und eingeleitet von Dieter Dowe und Kurt Klotzbach, Berlin, Bonn 1984
- DOKUMENTY k politice obou německých států a k úsilí o normalizaci vztahů v Evropě, 1964-1972*, zpracovala studijně vydavatelská skupina archivně dokumentačního odboru, Praha 1973
- DOKUMENTY k československé zahraniční politice* 14, 1967
- DOKUMENTY k československé zahraniční politice* 16, 1969
- DOKUMENTY k československé zahraniční politice* 17, 1970
- DOKUMENTY k československé zahraniční politice* 20, 1973
- „*DURFTE Brandt knien?*“ *Der Kniefall in Warschau und der deutsch-polnische Vertrag. Eine Dokumentation der Meinungen*, hrsg. von Alexander Behrens, Bonn 2010
- ENTSCHEIDUNG für die SPD. Briefe und Aufzeichnungen linker Sozialisten 1944-1948*, hrsg. von Helga Grebing, München 1984
- ERKLÄRUNG zum Beschluss des Bundestages „60 Jahre Charta der deutschen Heimatvertriebenen – Aussöhnung vollenden“*, 14. únor 2011, (online), (18. 02. 2011).
Dostupné z WWW: <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/type=diskussionen&id=1468>.
- Friedenssicherung und europäische Einigung. Ideen des deutschen Exils 1939-1945*, hrsg. von Klaus von Voigt, Frankfurt am Main 1988
- CHARTA der deutschen Heimatsvertriebenen*, Stuttgart, 5. srpna 1950, (online), (02. 01. 2011), in: Themenportal Europäische Geschichte, 2010. Dostupné z WWW: <http://www.europa.clio-online.de/2010/Article=464>
- JAHRBUCH der öffentlichen Meinung, 1968-1973*, hrsg. von Elisabeth Noelle und Erich Peter Neumann, Allensbach, Bonn 1974
- PRAGER FRÜHLING. Das internationale Krisenjahr 1968*. Bd. 2. Dokumente. Ed. Stefan Karner, Natalja Tomilina, Alexander Tschurbarjan, Günter Bischof, Viktor Iščenko, Michail Prozumenščikov, Peter Ruggenthaler, Oldřich Tůma a Manfred Wilke, Köln, Weimar, Wien 2008
- Die KABINETTSPROTOKOLLE der Bundesregierung, Bd. 20, 1967*, bearb. von Walter Naasner und Christoph Seemann, München 2010
- MEZINÁRODNÍ SOUVISLOSTI Československé krize 1967-1970. Prosinec 1967 – červenec 1968*, usp. Jitka Vondrová a Jaromír Navrátil, Brno 1995 (Prameny k dějinám československé krize 1967-1970, 4/1)
- MEZINÁRODNÍ SOUVISLOSTI Československé krize 1967-1970. Červenec – srpen 1968*, usp. Jitka Vondrová a Jaromír Navrátil, Praha-Brno 1996 (Praměny k dějinám československé krize 1967-1970, 4/2)
- MOSKAU – Bonn. Die Beziehungen zwischen Sowjetunion und der Bundesrepublik Deutschland 1955-1973. Dokumentation*, hrsg. und eingeleitet von Boris Meissner, Köln 1975
- Die deutsche OSTPOLITIK 1961-1970. Kontinuität und Wandel. Dokumentation*, hrsg. von Boris Meissner, Köln 1970
- PACEM in terris. O míru mezi všemi národy v pravdě, spravedlnosti, lásce a svobodě*, 11. dubna 1963, (online), (18. 03. 2011). Dostupné z WWW:

http://www.vatican.va/holy_father/john_xxiii/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_11041963_pacem_en.html

POLITYKA i dyplomacja polska wobec Niemiec. Tom I. 1945-1970. Wstęp, wybór i opracowanie dokumentów Mieczysław Tomala, Warszawa 2005

POUČENÍ z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ, Praha, březen 1971 (on-line), (12. 03. 2011). Dostupné z WWW:

<http://www.totalita.cz/texty/poucení.php>.

REDEN, die die Republik bewegten, hrsg. von Horst Ferdinand, Opladen 2002

Polish-GDR RELATIONS. (Minutes of Meeting of PZPR and SED Delegations, Moscow, December 2, 1969), in: Polish Quarterly of International Affairs 3, 1994, No. 1, s. 111-129

SITUACE odsunutých Němců a vztah německého národa k jeho východním sousedům, 1. října 1965, (online), (18. 03. 2011). Dostupné z WWW: <http://www.ekd.de/EKD-Texte/45952.html>

Die SPD-FRAKTION im Deutschen Bundestag. Sitzungsprotokolle 1966-1969, bearb. von Bettina Tüffers, Düsseldorf 2009

Die SPD-FRAKTION im Wirtschaftsrat 1947-1949. Protokolle, Aufzeichnungen und Rundschreiben, bearb. von Christoph Stamm, Bonn 1993

USA und deutscher Widerstand. Analysen und Operationen des amerikanischen Geheimdienstes im Zweiten Weltkrieg, hrsg. von Jürgen Heideking und Christof Mauch, Tübingen 1993

ÚSTAV pro mezinárodní politiku a ekonomii, Mezinárodní postavení a zahraniční politika NSR, Praha 1961

„Das Wort hat der Bundeskanzler.“ Eine Analyse der grossen Regierungserklärungen von Adenauer bis Schröder, hrsg. von Karl-Rudolf Korte, Wiesbaden 2002

Zákon č. 34/1953 Sb, jímž některé osoby nabývají československého státního občanství, ze dne 7. 5. 1953 (on-line), (12. 03. 2011). Dostupné z WWW: http://www.pravnipredpisy.cz/predpisy/ZAKONY/1953/034953/Sb_034953_-----_.php.

ZÁKON o regulaci otázek státní příslušnosti, ze dne 22. února 1955 (on-line), (12. 03. 2011). Dostupné z WWW: <http://bundesrecht.juris.de/bundesrecht/stangregg/gesamt.pdf>.

Vydané prameny osobní povahy:

ADENAUER, Konrad, *Reden 1917-1967. Eine Auswahl*, hrsg. von Hans-Peter Schwarz, Stuttgart 1975

ADENAUER, *Teegespräche 1950-1954*, hrsg. von Hanns Jürgen Küsters, Berlin 1984

ALLARDT, Helmut, *Moskauer Tagebuch. Beobachtungen, Notizen, Erlebnisse*, Düsseldorf 1974

AMERONGEN, Otto Wolff von, *Möglichkeiten und Grenzen einer Verbesserung des Ost-West-Handels und der Ost-West-Kooperation aus der Sicht der westdeutschen Industrie*, in: *Möglichkeiten und Grenzen einer Verbesserung des Ost-West-Handels und der Ost-West-Kooperation*, hrsg. von Herbert Girsch, Tübingen 1974, s. 67-73

AMERONGEN, Otto Wolff von, *Wirtschaftsbeziehungen mit dem Osten*, in: *Wirtschaftsbeziehungen mit dem Osten*, hrsg. von Erik Boettcher, Stuttgart, Köln, Berlin, Mainz 1971, s. 9-14

BAHR, Egon, *Ostpolitik*, in: *Lexikon des Sozialismus*, hrsg. von Thomas Meyer, Karl-Heinz Klär, Susanne Miller, Klaus Novy und Heinz Timmermann, Köln 1986, s. 471-472

BAHR, Egon, *Willy Brandt und Europa*, in: *Wir sind auf dem richtigen Weg. Willy Brandt und die europäische Einigung*, hrsg. von Andreas Wilkens, Bonn 2010, s. 13-27

BAHR, Egon, *Willy Brandts europäische Außenpolitik*. Vortrag von Bundesminister a. D. Professor Egon Bahr am 9. Oktober 1998 im Rathaus Schöneberg zu Berlin, Berlin 1999, s. 1-13, on-line (30-12-2010). Dostupné z www.ena.lu/vortrag_egon_bahr_willy_brandts_europaischer_aussenpolitik_berlin_oktobe_r_1998-030007834.html

BAHR, Egon, *Zu meiner Zeit*, München 1996

BENDER, Peter, *Früher war alles viel schlimmer. Deutsch-polnische Erfahrungen seit 1965 und die Nöte der Gegenwart*, in: *Polnisch-deutsche Versöhnungsinitiativen der 1960er-Jahre und die Entspannungspolitik*, hrsg. von Friedhelm Boll, Wiesław Wysocki, Klaus Ziemer, Bonn 2009, s. 349-356

BEROUNSKÁ, Olga, JERMÁŘ, Jaromír, KOPAL, Vladimír, ŠNEJDÁREK, Antonín, *„Právo na domov“ a německý revanšismus*, Praha 1962

BIĽAK, Vasil, *Pravda zůstala pravdou. Projevy a články. Říjen 1967 – prosinec 1970*, Praha 1974

BIĽAK, Vasil, *O hlavních úkolech ideologické práce po XIV. sjezdu KSČ. Zpráva předsednictva ústředního výboru KSČ, dne 26. října 1972*, Praha 1972

BIĽAK, Vasil, *Zo spravy Predsednictva ÚV KSČ k medzinarodným otázkám. Zasadnutie Ústředného výboru KSČ, dňa 21. oktobra 1971*, Praha 1971

BRANDT, Rut, *Freudensland. Erinnerungen*, Hamburg 1992

BRANDT, Willy, *Begegnungen und Einsichten. Die Jahre 1960-1975*, Hamburg 1976

BRANDT, Willy, *Berlin bleibt frei. Politik in und für Berlin, 1947-1966*, bearb. von Siegfried Heimann, Bonn 2004, (Berliner Ausgabe, Bd. 3)

BRANDT, Willy, *Draußen. Schriften während der Emigration*, hrsg. von Günter Struve, Berlin, Bonn-Bad Godesberg 1976

BRANDT, Willy, *Erinnerungen. Mit den „Notizen zum Fall G“*, München 2003

BRANDT, Willy, *Hitler ist nicht Deutschland. Jugend in Lübeck – Exil in Norwegen 1928-1940*, bearb. von Einhart Lorenz, Berlin 2002, (Berliner Ausgabe, Band 1)

BRANDT, Willy, *Koexistenz – Zwang zum Wagnis*, Stuttgart 1963

BRANDT, Willy, *Links und frei. Mein Weg 1930-1950*, Hamburg 1982

BRANDT, Willy, *„Das neue Selbstbewußtsein Europas“*. Artikel des Bundeskanzlers der Bundesrepublik Deutschland, Willy Brandt, für die New York Times vom 29. April 1973, in: **ARNOLD, Hans**, *Willy Brandt und Europa*, Berlin 2006, s. 29-35 (Schriftenreihe der Bundeskanzler-Willy-Brand-Stiftung, Heft 13)

- BRANDT, Willy**, *Zwei Vaterländer. Deutsch-Norweger im schwedischen Exil – Rückkehr nach Deutschland 1940-1947*, bearb. von Einhart Lorenz, Bonn 2000, (Berliner Ausgabe, Band 2)
- BRANDT, Willy**, *Verbrecher und andere Deutsche. Ein Bericht aus Deutschland 1946*, bearb. von Einhart Lorenz, Bonn 2008
- BRANDT, Willy**, *Ein Volk der guten Nachbarn. Außen- und Deutschlandpolitik 1966-1974*, hrsg. von Frank Fischer, Bonn 2005 (Berliner Ausgabe, Band 6)
- BRANDT, Willy**, *Auf dem Weg nach vorn. Willy Brandt und die SPD 1947-1972*, bearb. von Daniela Munkel, Bonn 2000 (Berliner Ausgabe, Band 4)
- BRANDT, Willy**, *Mein Weg nach Berlin*, ausgezeichnet von Leo Lania, München 1960
- BRANDT, Willy**, *Der Wille zum Frieden. Perspektiven der Politik*, Hamburg 1972
- CARSTENS, Karl**, *Erinnerungen und Erfahrungen*, hrsg. von Kai von Jena und Reinhard Schmoeckel, Boppard 1993
- CASAROLI, Agostino**, *Trýzeň trpělivosti. Svatý stolec a komunistické země (1963-1989)*, Kostelní Vydří 2001
- CORNIDES, Wilhelm**, *Prioritäten des Friedens in Europa. Ein Diskussionsbeitrag über den Zusammenhang von Abrüstung und Deutschland-Frage*, in: Europa-Archiv, 1965, Teil I., H. 24, s. 907-918; Teil II., H. 3, s. 87-102
- DEUTSCHLAND im Blick. Egon Bahr zum 85. Geburtstag*, hrsg. von Daniela Munkel, Berlin 2007
- DUTSCHKE, Gretchen**, *Wir hatten ein barbarisches, schönes Leben. Rudi Dutschke. Eine Biographie*, Köln 1996
- FRANK, Paul**, *Entschlüsselte Botschaft. Ein Diplomat macht Inventur*, München 1985
- GENSCHER, Hans-Dietrich**, *Erinnerungen*, Berlin 1995
- HÁJEK, Jiří**, *1968 – intervence a odpor*, Praha 1994
- HÁJEK, Paměti**, Praha 1997
- HUSÁK, Gustáv**, *Projevy a stati, duben 1969 - leden 1970*, Praha 1970
- HUSÁK, Gustáv**, *Projevy a stati, únor 1972 – červen 1974*, Praha 1976
- HUSÁK, Gustáv**, *Výbor z projevů a statí, 1969-1985, díl I.*, Praha 1986
- CHŇOUPEK, Bohuš**, *Memoáre in Claris*, Bratislava 1998
- KLIČKA, Otto**, *Západoevropská integrace a Československá zahraniční politika*, in: Západoevropská integrace. Sborník příspěvků přednesených na poradě o západoevropské integraci 18. a 19. prosince 1962, usp. Ústav pro mezinárodní politiku a ekonomii, Praha 1963, s. 7-19
- KOTYK, Václav**, *Nové kvality v československo-německých vztazích*, in: Bezpečnost v Evropě a hrozba západoněmeckému militarismu. Materiály z mezinárodní vědecké konference v Praze 23. - 27. května 1961, Praha 1961, s. 243-251
- KOTYK, Václav**, *O zahraniční politice socialistických států*, Praha 1964
- KOTYK, Václav**, *Výzkum vztahů mezi socialistickými státy v Ústavu pro mezinárodní politiku a ekonomii*, in: DRULÁK, Petr, KRATOCHVÍL, Petr, 50 let českého výzkumu mezinárodních vztahů: od ÚMPE k ÚMV, Praha 2007, s. 31-54
- KREISKY, Bruno**, *Zwischen den Zeiten. Erinnerungen aus fünf Jahrzehnten*, Bonn 1986
- MAIZIÈRE, Ulrich de**, *Zur Mitwirkung der Bundesrepublik Deutschland an der Nuklearstrategie der NATO (1955-1972)*, in: Deutschland zwischen Krieg und Frieden. Beiträge zur Politik und Kultur im 20. Jahrhundert, hrsg. von Karl Dietrich Bracher, Manfred Funke, Hans-Peter Schwarz, Bonn 1990, s. 277-290
- ORT, Alexander**, *Některé politické aspekty západoevropské integrace*, in: Západoevropská integrace. Sborník příspěvků přednesených na poradě o západoevropské integraci 18. a 19. prosince 1962, usp. Ústav pro mezinárodní politiku a ekonomii, Praha 1963, s. 59-71

- ORT, Alexander**, *O neplatnosti mnichovského diktátu*, in: Mezinárodní vztahy 2, 1967, č. 3, s. 43-51
- ORT, Alexandr**, *Třináct let Ústavu pro mezinárodní politiku a ekonomii*, in: DRULÁK, Petr, KRATOCHVÍL, Petr a kol., 50 let českého výzkumu mezinárodních vztahů: od ÚMPE k ÚMV, s. 13-29
- ORT, Alexander**, *Strípky vzpomínek jednoho Čecha na složitě 20. století*, Plzeň 2006
- SCHMITT, Carl**, *Pojem politična*, Brno, Praha 2007
- SOJÁK, Vladimír**, *Svět po druhé světové válce*, Praha 1962
- SOJÁK, Vladimír**, *Co jsou mezinárodní vztahy?*, Praha 1961
- SOJÁK, Vladimír**, *Úvod*, in: Mnichov v dokumentech. I. - II. Zrada západních mocností na Československu, Praha 1958, s. 7-11
- ŠEDIVÝ, Jaroslav**, *Mezinárodní vztahy. První pokus o odborný čtvrtletník k nové vědní disciplíně*, in: DRULÁK, Petr, KRATOCHVÍL, Petr, 50 let českého výzkumu mezinárodních vztahů: od ÚMPE k ÚMV, Praha 2007, s. 55-72
- SCHEUNER, Ulrich**, *Die Oder-Neiße-Grenze und die Normalisierung der Beziehungen zum Osten*, in: Europa-Archiv, 1970, H. 11, s. 377-386
- SCHMIDT, Helmut**, *Die Deutschen und ihre Nachbarn. Menschen und Mächte II.*, Berlin 1990
- SCHUSTER, Rudolf**, *Deutschlands staatliche Existenz im Widerstreit politischer und rechtlicher Gesichtspunkte 1945-1963*, München 1963
- ŠNEJDÁREK, Antonín**, *K 25. výročí Mnichova*, Praha 1963
- ŠNEJDÁREK, Antonín**, *Německý imperialismus proti ČSR*, Praha 1958
- ŠNEJDÁREK, Antonín**, *K některým otázkám československo-německých vztahů v novějších a nejnovějších dějinách*, in: Mezinárodní vztahy 2, 1967, č. 2, s. 3-11
- ŠNEJDÁREK, Antonín**, *Revanšisté proti Československu*, Praha 1963
- ŠNEJDÁREK, Antonín**, *Růst vlivu revanšistických organizací přesídlenců na politiku SRN*, in: Bezpečnost v Evropě a hrozba západoněmeckému militarismu. Materiály z mezinárodní vědecké konference v Praze 23. - 27. května 1961, Praha 1961, s. 435-446
- ŠNEJDÁREK, Antonín**, *Výbor z přednášek a statí – 1968*, Praha 1968
- ŠNEJDÁREK, Antonín**, *K vývoji výzkumu mezinárodních vztahů v Československu*, in: Mezinárodní vztahy 1, 1966, č. 1, s. 4-16
- ŠTROUGAL, Lubomír**, *Paměti a úvahy*, Praha 2009
- WEIZSÄCKER, Richard von**, *Čtvero zastavení. Vzpomínky politika*, Praha 2000

Tisk:

Europa-Archiv
Reportér
Rudé právo
Der Spiegel
Student
Studenské listy

Odborná literatura a studie:

AHONEN, Pertti, *Domestic Constraints on West German Ostpolitik. The Role of the Expellee Organisations in the Adenauer Era*, in: Central European history 31, 1998, No. 1-2, s. 31-64

AHONEN, Pertti, *The Influence of Expellees and Their Organizations on West German and East German Policies Toward Czechoslovakia*, in: Die Tschechoslowakei und die beiden deutsche Staaten, hrsg. von Christoph Buchheim, Edita Ivaničková, Kristina Kaiserová, Volker Zimmermann, Essen 2010, s. 29-49

AHONEN, Pertti, *German Expellee Organizations – Between Revisionism and Reconciliation*, in: Archiv für Sozialgeschichte 45, 2005, s. 353-372

ALBERT, Reiner, *Das Sowjetunion-Bild in der sozialliberalen Ostpolitik 1969-1975*, in: Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte 24, 1995, s. 299-326

ALBERT, Reiner, NIEDHART, Gottfried, *Vom System- zum Machtkonflikt: die Sowjetunion in der westdeutschen Bedrohungswahrnehmung*, in: Der Kalter Krieg – Vorspiel zum Frieden?, hrsg. von Arnold Sywottek, Münster 1994, s. 69-88 (Jahrbuch für historische Friedensforschung 2, 1993)

ALTMANN, Georg, *Planung in der Marktwirtschaft? Zur Neuausrichtung der westdeutschen Wirtschaftspolitik durch das Stabilitätsgesetz von 1967*, in: Aufbruch in die Zukunft. Die 1960er Jahre zwischen Planungseuphorie und kulturellem Wandel. DDR, ČSSR und Bundesrepublik Deutschland im Vergleich, hrsg. von Heinz Gerhard Haupt und Jörg Requate, Göttingen 2004, s. 31-42

AMBROSIUS, Gerold, *Der Beitrag der Vertriebenen und Flüchtlinge zum Wachstum der westdeutsche Wirtschaft nach dem Zweiten Weltkrieg*, in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1996, H. 2, s. 39-72

ANDREW, Christopher, MITROCHIN, Vasilij, *Neznámé špionážní operace KGB*. Mitrochinův archiv, Praha 2001

ANGSTER, Julia, *Der neue Stil. Die Amerikanisierung des Wahlkampfes und der Wandel im Politikverständnis bei CDU und SPD in den 1960er Jahren*, in: Demokratisierung und gesellschaftlicher Aufbruch. Die sechziger Jahre als Wendezeit der Bundesrepublik, hrsg. von Matthias Frese, Julia Paulus und Karl Teppe, Paderborn, München, Wien 2003, s. 181-204

ANKERSMITH, Frank R., *Historiography and Postmodernism*, in: History and Theory 28, 1989, No 2, s. 137-153

ARNOLD, Hans, *Willy Brandt und Europa*, Berlin 2006 (Bundeskanzler-Willy-Brandt-Stiftung, Heft 13)

ASCH, Mitchell G., *Wissenschaft und Politik. Eine Beziehungsgeschichte im 20. Jahrhundert*, in: Archiv für Sozialgeschichte 50, 2010, s. 11-46

ASCH, Timothy Garton, *Rückblick auf die Entspannung*, in: Aus Politik und Zeitgeschichte, B14/1994, s. 3-10

BAILEY, Christian, *The Continuities of West German History. Conceptions of Europe, Democracy and the West in Interwar and Postwar Germany*, in: Geschichte und Gesellschaft 36, 2010, H. 4, s. 567-596

BALKE, Friedrich, *Zur politischen Anthropologie Carl Schmitts*, in: Die Autonomie des Politischen. Carl Schmitts Kampf um einen beschädigten Begriff, hrsg. von Hans-Georg Flickinger, Weinheim 1990, s. 37-66

BANGE, Oliver, *Kiesingers Ost- und Deutschlandpolitik von 1966-1969*, in: Kurt Georg Kiesinger 1904-1988. Von Ebingen ins Kanzleramt, hrsg. von Günter Buchstab, Philipp Gassert und Peter Thaddäus Lang, Freiburg, Basel, Wien 2005, s. 455-500

- BANGE, Oliver**, *Die große Koalition ist viel besser als ihr Ruf. Unter der Kiesinger-Regierung wurde die Republik wirtschafts- und sozialpolitisch erneuert*, in: Süddeutsche-Zeitung, 25. 10. 2005, s. 2
- BANGE, Oliver**, *Ostpolitik - Etappen und Desiderate der Forschung. Zur internationalen Einordnung von Willy Brandts Außenpolitik*, in: Archiv für Sozialgeschichte 46, 2006, s. 713-736
- BANGE, Oliver, GEIGER, Tim**, *Die kirchlichen Versöhnungsinitiativen und die Polenpolitik der deutschen Volksparteien 1965-1972*, in: Versöhnung und Politik. Polnisch-deutsche Versöhnungsinitiativen der 1960er-Jahre und die Entspannungspolitik, hrsg. von Friedhelm Boll, Wiesław Wysocki, Klaus Ziemer, Bonn 2009, s. 269-295
- BANGE, Oliver, NIEDHART, Gottfried**, *Introduction*, in: Helsinki 1975 and the Transformation of Europe, ed. by Oliver Bange and Gottfried Niedhart, New York, Oxford 2008, s. 1-21
- BARING, Arnulf**, *Machtwechsel. Die Ära Brandt-Scheel*, Berlin 1998
- BARŠA, Pavel**, *Strategie marketingu, nikoli rozvoje*, in: Mezinárodní vztahy 44, 2009, H. 3, s. 110-114
- BARŠA, Pavel, ČÍSAŘ, Ondřej**, *Anarchie a řád ve světové politice. Kapitoly z teorie mezinárodních vztahů*, Praha 2008
- BAUER, Franz J.**, *Aufnahme und Eingliederung der Flüchtlinge und Vertriebenen. Das Beispiel Bayern 1945-1950*, in: Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. Ursachen, Ereignisse, Folgen, hrsg. von Wolfgang Benz, Frankfurt am Main 1995, s. 199-217
- BAUER, Franz J.**, *Flüchtlinge und Flüchtlingspolitik in Bayern 1945-1950*, Stuttgart 1982
- BAUER, Miriam**, *Die Integration der Flüchtlinge und Vertriebenen in Bayern nach 1945. Die Veranschaulichung der Problematik anhand von Einzelschicksalen*, Bayreuth 2006
- BECK, Ulrich**, *Vynalézání politiky. K teorii reflexivní modernizace*, Praha 2007
- BEER, Mathias**, *Die Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa und die politisch-administrative Elite der Bundesrepublik. Ein Problemaufriss*, in: Vertriebene Elite. Vertreibung und Verfolgung von Führungsschichten im 20. Jahrhundert, hrsg. von Günther Schulz, München 2001, s. 199-227
- BEHRING, Rainer**, *Demokratische Aussenpolitik für Deutschland. Die aussenpolitischen Vorstellungen deutscher Sozialdemokraten im Exil 1933-1945*, Düsseldorf 1999 (Beiträge zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien, Bd. 117)
- BEHRING, Rainer**, *Normalisierung auf Umwegen. Polen in den politischen Konzeptionen Willy Brandts 1939-1966*, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 58, 2010, H. 1, s. 35-68
- BEHRING, Rainer**, *Zwischen Sozialismus und Demokratie. Europakonzeptionen des sozialdemokratischen Exils im Schatten transnationaler Parteienkonflikte*, in: Politische Parteien und europäische Integration. Entwicklung und Perspektiven transnationaler Parteienkooperation in Europa, hrsg. von Jürgen Mittag, Essen 2006, s. 229-249
- BENZ, Wolfgang**, *Konzeptionen für die Nachkriegsdemokratie. Pläne und Überlegungen im Widerstand, im Exil und in der Besatzungszeit*, in: Deutschland nach Hitler. Zukunftspläne im Exil und aus der Besatzungszeit 1939-1949, hrsg. von Thomas Koebner, Gert Sautermeister, Sigfried Schneider, Opladen 1987, s. 201-213
- BERGER WALDENEGG, Georg Christoph**, *Selbstmord aus Angst vor dem Tod: Überlegungen zur Beurteilung von Emotionen durch Historiker*, in: Angst in den Internationalen Beziehungen, hrsg. von Patrick Bormann, Thomas Freiburger und Judith Michel, Bonn 2010, s. 47-69

- BINGEN, Dieter**, *Die Deutschlands- und Ostpolitik Willy Brandts im Spiegel der polnischen Publizistik 1966-1974*, in: Das Willy-Brandt-Bild in Deutschland und Polen, hrsg. von Carsten Tessmer, Bonn 2000, s. 95-109
- BINGEN, Dieter**, *Ostpolitik und demokratischer Wandel in Mittel- und Osteuropa. Der Testfall Polen*, in: Archiv für Sozialgeschichte 45, 2005, s. 117-140
- BINGEN, Dieter**, *Die Polenpolitik der Bonner Republik von Adenauer bis Kohl 1949-1991*, Baden-Baden 1998
- BINGEN, Dieter**, *Versöhnung, Aussöhnung, Normalisierung – Perspektiven der Entspannungspolitik in den 1960er und 1970er-Jahren aus deutscher und polnischer Sicht*, in: Versöhnung und Politik. Polnisch-deutsche Versöhnungsinitiativen der 1960er-Jahre und die Entspannungspolitik, hrsg. von Friedhelm Boll, Wiesław Wysocki, Klaus Ziemer, Bonn 2009, s. 245-268
- BINGEN, Dieter**, *Der lange Weg der „Normalisierung“. Die Entwicklung der Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und Polen 1949-1990*, in: Die deutsch-polnischen Beziehungen 1949-2000. Eine Wert- und Interessengemeinschaft?, hrsg. von Wolf-Dieter Eberwein und Basil Kerski, Opladen 2001, s. 35-59
- BIRRENBACH, Kurt**, *25 Jahre Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik*, in: Europa-Archiv 35, 1980, F. 12, s. 365-370
- BLASIUS, Rainer A.**, *Erwin Wickert und die Friedensnote der Bundesrepublik vom 25. März 1966*, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 43, 1995, H. 3, s. 539-553
- BOLL, Friedhelm**, *Der Bensberger Kreis und sein Polenmemorandum (1968). Vom Zweiten Vatikanischen Konzil zur Unterstützung sozial-liberaler Entspannungspolitik*, in: Polnisch-deutsche Versöhnungsinitiativen der 1960er-Jahre und die Entspannungspolitik, hrsg. von Friedhelm Boll, Wiesław Wysocki, Klaus Ziemer, Bonn 2009, s. 77-116
- BOLL, Friedhelm**, *„Nie mehr eine Politik über Polen hinweg“. Zur Bedeutung Willy Brandt für die deutsch-polnischen Beziehungen. Einleitung*, in: „Nie mehr eine Politik über Polen hinweg“. Willy Brandt und Polen, hrsg. von Friedhelm Boll und Krzysztof Ruchniewicz, Bonn 2010, s. 7-26 (Willy-Brandt-Studien, Band 4)
- BOLL, Friedhelm, WYSOCKI, Wiesław, ZIEMER, Klaus**, *Polnisch-deutsche Versöhnungsinitiativen der 1960er-Jahre und die Entspannungspolitik. Einleitung*, in: Polnisch-deutsche Versöhnungsinitiativen der 1960er-Jahre und die Entspannungspolitik, hrsg. von Friedhelm Boll, Wiesław Wysocki, Klaus Ziemer, Bonn 2009, s. 9-26
- BORMANN, Patrick, FREIBERGER, Thomas, MICHEL, Judith**, *Theoretische Überlegungen zum Thema Angst in den Internationalen Beziehungen*, in: Angst in den Internationalen Beziehungen, hrsg. von Patrick Bormann, Thomas Freiberger und Judith Michel, Bonn 2010, s. 13-46
- BORODZIEJ, Włodzimierz**, *Das Jahr 1945 in der polnischen Geschichte*, in: Nordost-Archiv V, 1996, H. 1, s. 75-93
- BORODZIEJ, Włodzimierz**, *„Wir gewähren Vergebung und bitten um Vergebung“. Entstehungsbedingungen und Nachwirkungen des polnischen Bischofsbriefes von 1965*, in: „Wir gewähren VERGEBUNG und bitten um Vergebung“. 40 Jahre deutsch-polnische Verständigung. Veranstaltung am Mittwoch, den 19. Oktober 2005 in der Friedrich-Ebert-Stiftung Berlin, hrsg. von Friedhelm Boll, Bonn 2006, s. 21-32
- BOROWSKY, Peter**, *Politische Geschichte*, in: Geschichte. Ein Grundkurs, hrsg. von Hans-Jürgen Goertz, Reinbek 1998, s. 475-488
- BOURDIEU, Pierre**, *Teorie jednání*, Praha 1998
- BREMER, Jörg**, *Die Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands (SAP). Untergang und Exil 1933-1945*, Frankfurt am Main, New York 1978

- BŘACH, Radko**, *Význam Pražské smlouvy z roku 1973 pro německou východní politiku*, in: V rozdelenej Európe: Česi, Slováci, Nemci a ich štáty v rokoch 1948-1989, usp. Dušan Kováč, Jan Křen a Hans Lemberg, Bratislava 1998, s. 111-124
- BŘACH, Radko**, *Smlouva o vzájemných vztazích mezi ČSSR a SRN z roku 1973*, Praha 1994
- BURK, Kathleen**, *Britische Traditionen internationaler Geschichtsschreibung*, in: Internationale Geschichte. Themen-Ergebnisse-Aussichten, hrsg. von Wilfried Loth und Jürgen Osterhammel, München 2000, s. 45-59
- BÜTTNER, Ursula**, *Weimar. Die überforderte Republik 1918-1933. Leistung und Versagen in Staat, Gesellschaft, Wirtschaft und Kultur*, Bonn 2008
- BUZAN, Barry, LITTLE, Richard**, *International Systems in World History. Remaking the Study of International Relations*, Oxford 2000
- BUZAN, Barry, WÆVER, Ole, DE WILDE, Jaap**, *Bezpečnost. Nový rámec pro analýzu*, Brno 2005
- CABADA, Ladislav, KUBÁT, Michal a kol.**, *Úvod do studia politické vědy*, Plzeň 2007
- CARY, Noel D.**, *Reassessing Germany's 'Ostpolitik'. P. 1: From Détente to Refreeze*. in: Central European History 33, 2000, No. 2, s. 235-262; *P. 2: From Refreeze to Reunification*, in: Central European History 33, 2000, No 3, s. 369-390
- CÍSAŘ, Ondřej**, *Občanský republikanismus a deliberativní demokracie*, in: Demokracie. Teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a perspektivy demokracie, usp. Vít Hloušek, Lubomír Kopeček, Brno 2003, s. 84-108
- CÍSAŘ, Ondřej**, *Vzniká globální občanská společnost? Nestátní aktéři ve světové politice*, in: Mezinárodní vztahy 38, 2003, č. 4, s. 5-23
- CLAVIN, Patricia**, *Definig Transnationalism*, in: Contemporary European History 14, 2005, No 4, s. 421-439
- CREVELD, Martin van**, *Aufstieg und Untergang des Staates*, München 1999
- CONRAD, Sebastian, ECKERT, Andreas**, *Globalgeschichte, Globalisierung, multiple Modernen: Zur Geschichtsschreibung der modernen Welt*, in: Globalgeschichte. Theorien, Ansätze, Themen, hrsg. von Sebastian Conrad, Andreas Eckert und Ulrike Freitag, Frankfurt am Main, New York 2007, s. 7-49
- CONZE, Eckart**, *Abschied von der Diplomatiegeschichte? Neuere Forschungen zur Rolle der Bundesrepublik in den internationalen Beziehungen 1949-1969*, in: Historisches Jahrbuch 116, 1996, s. 137-154
- CONZE, Eckart**, *Abschied von Staat und Politik? Überlegungen zur Geschichte der internationalen Politik?*, in: Geschichte der internationalen Beziehungen. Erneuerung und Erweiterung einer historischen Disziplin, hrsg. von Eckart Conze, Ulrich Lappenküper und Guido Müller, Köln, Weimar, Wien 2004, s. 15-43
- CONZE, Eckart**, *Herrschaft und Politik*, in: Strukturmerkmale der deutschen Geschichte des 20. Jahrhunderts, hrsg von Anselm Doering-Manteuffel unter Mitarbeiter von Elisabeth Müller-Luckner, München 2006, s. 109-117
- CONZE, Eckart**, *Konfrontation und Détente. Überlegungen zur historischen Analyse des Ost-West-Konflikts*, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 46, 1998, H. 2, s. 269-282
- CONZE, Eckart**, *Jenseits von Männern und Mächten. Geschichte der internationalen Politik als Systemgeschichte*, in: Geschichte der Politik. Alte und Neue Wege, hrsg. von Hans-Christof Kraus und Thomas Nicklas, München 2007, s. 41-64 (HZ, Beiheft 44)
- CONZE, Eckart**, „Moderne Politikgeschichte“. *Aporien einer Kontroverse*, in: Deutschland und der Westen. Internationale Beziehungen im 20. Jahrhundert. Festschrift für Klaus Schwabe zum 65. Geburtstag. Hrsg. von Guido Müller, Stuttgart 1998, s. 19-30
- CONZE, Eckart**, *Zwischen Staatenwelt und Gesellschaftswelt. Die gesellschaftliche Dimension internationaler Geschichte*, in: Internaionale Geschichte. Themen – Ergebnisse

- Aussichten, hrsg. von Wilfried Loth und Jürgen Osterhammel, München 2000, s. 117-140
- CONZE, Eckart**, „*Wer von Europa sprint, hat Unrecht.*“ *Aufstieg und Verfall des vertragsrechtlichen Multilateralismus im europäischen Staatensystem des 19. Jahrhunderts*, in: *Historisches Jahrbuch* 121, 2001, s. 214-241
- CONZE, Eckart, LAPPENKÜPER, Ulrich, MÜLLER, Guido**, *Einführung*, in: *Geschichte der internationalen Beziehungen. Erneuerung und Erweiterung einer historischen Disziplin*, hrsg. von Eckart Conze, Ulrich Lappenküper und Guido Müller, Köln, Weimar, Wien 2004, s. 1-14
- CORNELIBEN, Christoph**, *Der widererstandene Historismus. Nationalgeschichte in der Bundesrepublik der fünfziger Jahre*, in: *Die historische Meistererzählung. Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945*, hrsg. von Konrad H. Jarausch und Martin Sabrow, Göttingen 2002, s. 78-108
- CORNELIBEN, Christoph**, *Eine „Quelle des Stolzes und des Ansporns“.* *Die westdeutsche Sozialdemokratie und der „Prager Frühling“ im Jahr 1968*, in: *Die Deutschen und das östliche Europa. Aspekte einer vielfältigen Beziehungsgeschichte. Festschrift für Detlef Brandes zum 65. Geburtstag*, hrsg. von Dietmar Neutatz, Essen 2006, s. 297-313
- CORNELIBEN, Christoph**, *Politische Geschichte*, in: *Geschichtswissenschaften. Eine Einführung*, hrsg. von Christoph Cornelißen, Frankfurt am Main 2000, s. 133-148
- CREUZBERGER, Stefan**, *Westintegration und Neue Ostpolitik. Die Außenpolitik der Bonner Republik*, Berlin 2009
- CZEMPIEL, Enst-Otto**, *Die Entwicklung der Lehre von den internationalen Beziehungen*, in: *Politische Vierteljahresschrift* 6, 1965, H. 3, s. 270-290
- DALLEK, Robert**, *Nedokončený život. John F. Kennedy, 1917-1963*, Praha 2006
- DANIEL, Ute**, *Clio unter Kulturschock*, in: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 48, 1997, H. 4, H. 5/6, s. 195-218, 259-278
- DANIEL, Ute**, *Geschichte schreiben nach der „kulturalischen Wende“*, in: *Archiv für Sozialgeschichte* 43, 2003, s. 576-599
- DANNENBERG, Julia von**, *The Foundations of Ostpolitik. The Making of the Moscow Treaty between West Germany and the USSR*, Oxford 2008
- DEJMEK, Jindřich**, *Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918 až 1992). Vybrané kapitoly z dějin československé zahraniční politiky*, Centrum pro ekonomiku a politiku, Praha 2002
- DEJMEK, Jindřich**, *Edvard Beneš. Politická biografie českého demokrata. Část první. Revolucionář a diplomat (1884-1935)*, Praha 2006
- DEJMEK, Jindřich**, *Opožděný nekrolog. K nedožitým osmdesátinám dr. Antonína Šnejdárka*, in: *Moderní dějiny* 4, 1996, s. 307-311
- DINGES, Martin**, *Neue Kulturgeschichte*, in: *Kompass der Geschichtswissenschaft. Ein Handbuch*, hrsg. von Joachim Eibach und Günter Lottes, Göttingen 2002, s. 179-192
- DOBEŠ, Jan, ZEMAN, Pavel**, *Skutečné a domnělé problémy české historiografie*, in: *VII. Sjezd českých historiků (Hradec Králové 10. - 12. září 1999)*, usp. Jiří Pešek, Praha Scriptorium, 2000, s. 107-110
- DOERING-MANTEUFFEL, Anselm**, „*Verzicht ist Verrat*“ – *Beharrung und Wandel in den deutschlanpolitischen Vorstellungen der Bundestagsparteien 1949-1966*, in: *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands* 29, 1980, s. 120-130
- DOERING-MANTEUFFEL, Anselm**, *Die Wurzeln des „alten Europa“ im amerikanischen Jahrhundert*, in: *Historisch-Politische Mitteilungen* 14, 2007, s. 27-44

- DOERING-MANTEUFFEL, Anselm**, in *Verbindung mit Julia Angster, Michael Hochgeschwender, Gudrun Krup und Thomas Sauer, Wie westlich sind die Deutschen?*, in: *Historisch-Politische Mitteilungen* 3, 1996, s. 1-38
- DOSKOČIL, Zdeněk**, *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského zvratu*, Brno, Praha 2006
- DRULÁK, Petr a kol.**, *Jak zkoumat politiku. Kvalitativní metodologie v politologii a mezinárodních vztazích*, Portál, Praha 2008
- DRULÁK, Petr**, *Metafory studené války. Interpretace politického fenoménu*, Portál, Praha 2009
- DRULÁK, Petr**, *Odpověď kritikům*, in: *Mezinárodní vztahy* 44, 2009, č. 3, s. 148-154
- DRULÁK, Petr**, *Přestaňme dohánět, začněme tvořit! Budoucnost českého oboru mezinárodních vztahů*, in: *Mezinárodní vztahy* 44, 2009, č. 3, s. 95-109
- DRULÁK, Petr**, *Teorie mezinárodních vztahů*, Praha 2003
- DRULÁK, Petr**, *Záblesk v totalitní temnotě – pokus o výzkum mezinárodních vztahů v období reformního komunismu*, in: *Mezinárodní vztahy* 37, 2002, č. 1, s. 40-57
- DÜLLFER, Jost**, *Frieden Stiften. Deeskalations- und Friedenspolitik im 20. Jahrhundert*, Köln, Weimar, Wien 2008
- DURCHHARDT, Heinz**, *Vorwort*, in: *týž, Balance of Power und Pentarchie. Internationale Beziehungen 1700-1785*, Paderborn, München, Wien, Zürich 1997, s. XIII-XVII (Handbuch der Geschichte der internationalen Beziehungen, Bd. 4)
- DURCHHARDT, Heinz**, „*Westphalian System*“. *Zur Problematik einer Denkfigur*, in: *Historische Zeitschrift* 269, 1999, H. 2, s. 305-315
- DURMAN, Karel**, *Popely ještě žhavé.... I. Válka a nukleární mír*, Praha 2004
- DURMAN, Útěk od praporů. Kreml a krize impéria 1964-1991**, Praha 1998
- ECKERT, Rainer**, *1968: Deutsche, Tschechen und Slowaken auf der Suche nach politischen Alternativen*, in: *Nähe und Ferne. Deutsche, Tschechen und Slowaken*, hrsg. von Stiftung Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, Leipzig 2004, s. 112-122
- EDELMAN, Murray**, *Politik als Ritual. Die symbolische Funktion staatlicher Institutionen und politischen Handels*, Frankfurt am Main 1990
- ECHTERNKAMP, Jörg**, *Nach dem Krieg. Alltagsnot, Neuorientierung und die Last der Vergangenheit 1945-1949*, Zürich 2003
- EISERMANN, Daniel**, *Außenpolitik und Strategiediskussion. Die Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik 1955 bis 1972*, München 1999
- EISLER, Jerzy**, *Stefan Wyszyński und Władysław Gomułka – zwei Visionen von Polen*, in: *Versöhnung und Politik. Polnisch-deutsche Versöhnungsinitiativen der 1960er-Jahre und die Entspannungspolitik*, hrsg. von Friedhelm Boll, Wiesław Wysocki, Klaus Ziemer, Bonn 2009, s. 137-163
- EITLER, Pascal**, *Die „sexuelle Revolution“ – Körperpolitik um 1968*, in: *1968. Handbuch zur Kultur- und Mediengeschichte der Studentenbewegungen*, hrsg. von Martin Klimke, Joachim Scharloth, Bonn 2008, s. 235-246
- ELEY, Geoff**, *Die „Kehrites“ und das Kaiserreich: Bemerkungen zu einer aktuellen Kontroverse*, in: *Geschichte und Gesellschaft* 4, 1978, H. 1, s. 91-107
- ELO, Kimmo**, *European Integration and Germany's Ostpolitik. From „New Ostpolitik“ to „Strategic Partnership“*, in: *The Road to a United Europe. Interpretations of the Process of European Integration*, ed. by Morten Rasmussen and Ann-Christian L. Knudsen, Bruxelles, Bern, Berlin, Frankfurt am Main, New York, Oxford, Wien 2009, s. 271-285

- ERKER, Paul**, *Die ausgebliebene Eigentumsrevolution. Einführende Bemerkungen und Fragestellungen*, in: Rechnung für Hitlers Krieg. Aspekte und Probleme des Lastenausgleichs, Heidelberg 2004, s. 7-17
- EVANS, Richard J.**, *Prologue: What is History? – Now*, in: What is History Now?, ed. by David Cannadine, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2002, s. 1-18
- EVANS, Richard J.**, *Nástup Třetí říše. Od Bismarcka do roku 1933*, Praha, Plzeň 2006
- FABIAN, Bernhard**, *Die Geisteswissenschaften – nach ihrer „Krise“*, in: Zukunftsaspekte der Geisteswissenschaften. Vier Vorträge, hrsg. von Bernhard Fabian, Olms-Weidmann, Hildesheim, Zürich, New York 1996, s. 11-40
- FAHRMEIR, Andreas K.**, *Zur „Krise“ der Geschichte. Anmerkungen zu einer aktuellen Diskussion*, in: Historische Zeitschrift 276, 2003, H. 3, s. 561-580
- FAHRMEIR, Andreas K.**, *Opfer borussischer Geschichtsmythos? Das 19. Jahrhundert in der Historiographie 1871-1995*, in: Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte 25, 1996, s. 73-95
- FIALA, Petr**, *Německá politologie*, Brno 1995
- FIALA, Petr, SCHUBERT, Klaus**, *Moderní analýza politiky. Uvedení do teorií a metod policy analysis*, Praha 2000
- FINK, Carole, SCHAEFER, Bernd**, *Ostpolitik and the World, 1969-1974*, in: Ostpolitik, 1969-1974. European and Global Responses, ed. by Carole Fink and Bernd Schaefer, Cambridge 2009, s. 1-11
- FISCHER, Frank**, *Einleitung. „Ein Volk der guten Nachbarn“. Außen- und Deutschlandpolitik 1966-1974*, in: Willy Brandt, Ein Volk der guten Nachbarn. Außen- und Deutschlandpolitik 1966-1974, bearb. von Frank Fischer, Bonn 2005, s. 15-92 (Berliner Ausgabe, Bd. 6)
- FOJTEK, Vít**, *Západoněmecká zahraniční politika ve vztahu k Československu v 60. letech jako příklad vymezování se Bonnu vůči Washingtonu*, in: Pražské sociálně vědní studie, 2006, Teritoriální řada TER-021
- FOJTEK, Vít**, *Přes zátěž minulosti k nové východní politice. Vztahy mezi SRN a Československem v 60. letech jako příklad vymezování Bonnu vůči Washingtonu*, in: Soudobé dějiny 15, 2008, č. 1, s. 105-128
- FRAENKEL, Ernst**, *Idee und Realität des Völkerbundes im deutschen politischen Denkens*, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 16, 1968, H. 1, s. 1-14
- FRANC, Martin**, *Kulturní dějiny, nejnovější dějiny a koncept soudobých dějin*, in: Kuděj 2005, č.1-2, s. 174-179
- FRANÇOIS, Etienne, SCHULZE, Hagen**, *Einleitung*, in: Deutsche Erinnerungsorte. Eine Auswahl, hrsg. von Etienne François und Hagen Schulze, München 2005, s. 7-12
- FRANZEN, K. Erik**, *Der vierte Stamm Bayerns. Die Schirmherrschaft über die Sudetendeutschen 1954-1974*, München 2010
- FRANZIOCH-IMMENKEPPEL, Marion**, *Theoretische Ansätze zur Integration der deutschen Vertriebenen in die Gesellschaft der Bundesrepublik Deutschland*, in: 50 Jahre Flucht und Vertreibung. Gemeinsamkeiten und Unterschiede bei der Aufnahme und Integration der Vertriebenen in die Gesellschaften der Westzonen/Bundesrepublik und der SBZ/DDR, hrsg. von Manfred Wille, Magdeburg 1997, s. 17-28
- FRANTZIOCH-IMMENKEPPEL, Marion**, *Die Vertriebenen in der Bundesrepublik Deutschland. Flucht, Vertreibung, Aufnahme und Integration*, in: Aus Politik und Zeitgeschichte, B 28, 1996, s. 3-13
- FRESE, Matthias, PAULUS, Julia**, *Geschwindigkeiten und Faktoren des Wandels – die 1960er Jahre in der Bundesrepublik*, in: Demokratisierung und gesellschaftlicher Aufbruch. Die sechziger Jahre als Wendezeit der Bundesrepublik, hrsg. von Matthias

Frese, Julia Paulus und Karl Teppe, Paderborn, München, Wien, Ferdinand Schöningh 2003, s. 1-23

FREVERT, Ute, *Politische Kommunikation und ihre Medien*, in: Sprachen des Politischen. Medien und Medialität in der Geschichte, hrsg. von Ute Frevert und Wolfgang Braungart, Göttingen 2004, s. 7-19

FREVERT, Ute, *Neue Politikgeschichte*, in: Kompass der Geschichtswissenschaft. Ein Handbuch, hrsg. von Joachim Eibach und Günter Lottes, Göttingen 2002, s. 152-164

FREVERT, Ute, *Neue Politikgeschichte. Konzepte und Herausforderungen*, in: Neue Politikgeschichte. Perspektiven einer historischen Politikforschung, hrsg. von Ute Frevert und Heinz-Gerhard Haupt, Frankfurt am Main, New York 2005, s. 7-26

FROHN, Axel, *Adenauer und die deutschen Ostgebiete in den fünfziger Jahren*, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 44, 1996, H. 4, s. 485-525

FROST, Mervyn, *Ethics in international relations. A constitutive theory*, Cambridge 1996

FUKUYAMA, Francis, *Konec dějin a poslední člověk*, Praha 2001

GABRIEL, Karl, *Zwischen Aufbruch und Absturz in die Moderne. Die katholische Kirche in den 60er Jahren*, in: Dynamische Zeiten: die 60er Jahre in den beiden deutschen Gesellschaften, hrsg. von Axel Schildt, Hamburg 2000, s. 528-543

GALL, Lothar, *Hermann Josef Abs (1901-1994)*, in: Deutsche Bankiers des 20. Jahrhunderts, hrsg. im Auftrag des Wissenschaftlichen Beirats des Instituts für bankhistorische Forschung e. V. von Hans Pohl, Stuttgart 2008, s. 1-12

GASSERT, Philipp, *Kurt Georg Kiesinger. 1904-1988. Kanzler zwischen den Zeiten*, München 2006

GASSERT, Philipp, KLIMKE, Martin, *Introduction. 1968 From Revolt to Research*, in: German Historical Institute, Bulletin – Supplement 6, 2009, (Download 20. 4. 2010). Dostupné z WWW: http://www.ghi-dc.org/files/publications/bu_supp/supp006/bus6_005.pdf

GAUGER, Jörg-Dieter, RÜTHER, Günther, *Nicht vom Brot allein. Warum wir die Geisteswissenschaften brauchen*, in: Die Politische Meinung 53, Januar 2008, H. 1, s. 53-57

GEERTZ, Clifford, *Zhuštěný popis: K interpretativní teorii kultury*, in: týž, *Interpretace kultury*, Praha 2000, s. 13-44

GEISS, Imanuel, *Nationalsozialismus als Problem deutscher Geschichtswissenschaft nach 1945*, in: Historische Debatten und Kontroversen im 19. und 20. Jahrhundert, hrsg. von Jürgen Elvert, Susanne Krauss, Stuttgart 2003, s. 110-123 (Historische Mitteilungen, Bd. 46)

GELLNER, Winand, *Ideenagenturen für Politik und Öffentlichkeit. Think Tanks in den USA und in Deutschland*, Wiesbaden 1995

GIENOW-HECHT, Jessica C. E., *Introduction. On the Division of Knowledge and the Community of Thought: Culture and International History*, in: Culture and International History, ed. by Jessica C. E. Gienow-Hecht and Frank Schumacher, New York, Oxford 2003, s. 3-26

GIESEN, Bernhard, *Kollektive Identität*, Frankfurt am Main 1999

GILCHER-HOLTEYOVÁ, Ingrid, *Hnutí 68'na Západě*, Praha 2004

GILCHER-HOLTEY, Ingrid, *Kritische Theorie und Neue Linke*, in: 1968 - Vom Ereignis zum Gegenstand der Geschichtswissenschaft, hrsg. von Ingrid Gilcher-Holtey, Göttingen 1998, s. 168-187

GNISS, Daniela, *Eugen Gerstenmaier. Ein Politiker aus christlicher Überzeugung*, in: Historisch-Politische Mitteilungen 10, 2003, s. 173-192

- GOLDMAN, Aaron**, *Germans and Nazis: The Controversy Over „Vansittartism“ in Britain during the Second World War*, in: *Journal of Contemporary History* 14, 1979, No. 1, s. 155-191
- GÖRTEMAKER, Manfred**, *Die unheilige Allianz. Die Geschichte der Entspannungspolitik 1943-1979*, München 1979
- GÖRTEMAKER, Manfred**, *Die Ursprünge der "neuen Ostpolitik" Willy Brandts*, in: *Doppelte Zeitegeschichte. Deutsch-deutsche Beziehungen 1945-1990*, hrsg. von Arnd Bauerkämper, Bonn 1998, s. 44-57
- GRABBE, Hans-Jürgen**, *Unionsparteien. Sozialdemokratie und Vereinigte Staaten von Amerika 1949-1966*, Düsseldorf 1983
- GRAJEWSKI, Andrzej**, *Dialog über Mauern hinweg. Der Brief der polnischen Bischöfe im Kontext der Ostpolitik des Vatikans*, in: *Versöhnung und Politik. Polnisch-deutsche Versöhnungsinitiativen der 1960er-Jahre und die Entspannungspolitik*, hrsg. von Friedhelm Boll, Wiesław Wysocki, Klaus Ziemer, Bonn 2009, s. 117-134
- GRANOVETTER, Mark**, *Economic Institutions as Social Constructions: A Framework for Analysis*, in: *Acta Sociologica* 35, 1992, No. 1, s. 3-11
- GREBING, Helga**, *Entscheidung für die SPD – und was dann? Bemerkungen zu den politischen Aktivitäten der Linksozialisten aus der SAP in den ersten Jahren „nach Hitler“*, in: *Perspektiven aus dem Exiljahren*, hrsg. von Einhart Lorenz, Berlin 2000, s. 71-76 (Schriftenreihe der Bundeskanzler-Willy-Brandt-Stiftung, Heft 7)
- GREBING, Helga**, *„Neubau“ statt „Wiederaufbau“ der SPD – die Lehren aus der Weimarer Republik*, in: *Kurt Schumacher und der „Neubau“ der deutschen Sozialdemokratie nach 1945*, hrsg. von Dieter Dowe, Bonn 1996, s. 73-89
- GREBING, Helga**, *Das Programm von Bad Godesberg und seine Bedeutung für die Politik der SPD*, in: *Willi Eichler zum 100 Geburtstag. Politische Programme in der Kommunikationsgesellschaft – Aussichten für die Sozialdemokratie*, hrsg. von Friedrich-Ebert-Stiftung, Bonn 1996, s. 20-36
- GREBING, Helga**, *Die Tradition des „demokratischen Socialismus“ als Anti-These zum Marxismus-Leninismus – Der Weg zum Godesberger Programm*, in: *Sozialdemokratische Traditionen und Demokratischer Socialismus 2000*, hrsg. von Horst Heimann, Düsseldorf 1993, s. 26-43, oser
- GREBING, Helga**, *Was wird aus Deutschland nach dem Krieg? Perspektiven linkssozialistischer Emigration für den Neuaufbau Deutschlands nach dem Zusammenbruch der national-sozialistischen Diktatur*, in: *Exilforschung* 3, 1985, s. 43-58
- GREBING, Helga**, *Auf dem schwierigen Weg zu einer wissenschaftlich fundierten Biographie Willy Brandts*, in: *Geschichte als Last und Chance. Festschrift für Bernd Faulenbach*, Essen 2003, s. 537-546
- GRESCHAT, Martin**, *Vom Tübinger Memorandum (1961) zur Ratifizierung der Ostverträge (1972). Protestantische Beiträge zur Aussöhnung mit Polen*, in: *Polnisch-deutsche Versöhnungsinitiativen der 1960er-Jahre und die Entspannungspolitik*, hrsg. von Friedhelm Boll, Wiesław Wysocki, Klaus Ziemer, Bonn 2009, s. 29-51
- GRESCHAT, Martin**, *Der Protestantismus in der Bundesrepublik Deutschland (1945-2005)*, Leipzig 2010
- GRESCHAT, Martin**, *Protestantismus und Evangelische Kirche in den 60er Jahren*, in: *Dynamische Zeiten: die 60er Jahre in den beiden deutschen Gesellschaften*, hrsg. von Axel Schildt, Hamburg 2000, s. 544-581
- GRESCHAT, Martin**, *„Mehr Wahrheit in der Politik!“ Das Tübinger Memorandum von 1961*, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 48, 2000, H. 4, s. 491-513
- GROßBÖLTING, Thomas**, *Als Laien und Genossen das Fragen lernten. Neue Formen institutioneller Öffentlichkeit im Katholizismus und in der Arbeiterbewegung der*

sechziger Jahre, in: Demokratisierung und gesellschaftlicher Aufbruch. Die sechziger Jahre als Wendezeit der Bundesrepublik, hrsg. von Matthias Frese, Julia Paulus und Karl Tepe, Paderborn, München, Wien, Ferdinand Schöningh 2003, s. 147-179

GROßE KRACHT, Klaus, *Kritik, Kontroverse, Debatte. Historiografiegeschichte als Streitgeschichte*, in: Neue Zugänge zur Geschichte der Geschichtswissenschaft, hrsg. von Jan Eckel und Thomas Etzenmüller, Göttingen 2007, s. 255-283

GROßE KRACHT, Klaus, *Die zankende Zunft. Historische Kontroversen in Deutschland nach 1945*, Göttingen 2005

GROSSER, Thomas, *Sudetští Němci v poválečném Německu*, in: Češi a Němci. Dějiny – kultura – politika, usp. Walter Koschmal, Marek Nekula a Joachim Rogall, Praha-Litomyšl 2001, s. 239-249

GUZZINI, Stefano, *Realismus v mezinárodních vztazích a mezinárodní politické ekonomii*, Brno 2004

HAAS, Peter M., *Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination*, in: International Organization 46, 1992, No. 1, s. 1-35

HAASE, Christian, *Pragmatic Peacemakers. Institutes of International Affairs and the Liberalization of West Germany 1945-73*, Augsburg 2007

HABERMAS, Jürgen, *Strukturální přeměna veřejnosti*, Praha 2000

HABERMAS, Jürgen, *Theorie des kommunikativen Handelns. Bd. 2: Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*, Frankfurt am Main 1995

HACKE, Christian, *Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder*, Berlin 2004

HACKMANN, Jörg, *Die „Charta der deutschen Heimatsvertriebenen“ vom 5. August 1950*, (online), (03.01.2011), in: Themenportal Europäische Geschichte, 2010. Dostupné z WWW: <http://www.europa.clio-online.de/2010/Article=463>

HAFTENDORN, Helga, *Deutsche Außenpolitik zwischen Selbstbeschränkung und Selbstbehauptung*, Stuttgart, München 2001

HAHN, Eva, HAHN, Hans-Henning, *Flucht und Vertreibung*, in: Deutsche Erinerungsorte. Eine Auswahl, hrsg. von Etienne François und Hagen Schulze, München 2005, s. 332-350

HALAS, František X., *Vztah státu a církve v Československu totalitního období ve světle vzpomínek kardinála Casaroliho*, in: Koncil a česká společnost. Historické, politické a teologické aspekty přijímání 2. vatikánského koncilu v Čechách a na Moravě, ed., Peter Fiala a Jiří Hanuš, Brno 2000, s. 51-70

HALL, Peter A., TAYLOR, Rosemary C. R., *Political Science and the Three New Institutionalisms*, in: Political Studies 44, 1996, s. 936-957

HAMPSHER-MONK, Iain, *Neuere angloamerikanische Ideengeschichte*, in: Kompass der Geschichtswissenschaft. Ein Handbuch, hrsg. von Joachim Eibach und Günter Lottes, Göttingen 2002, s. 293-306

HARDACH, Gerd, *Krise und Reform der Sozialen Marktwirtschaft. Grundzüge der wirtschaftlichen Entwicklung in der Bundesrepublik der 50er und 60er Jahre*, in: Dynamische Zeiten: die 60er Jahre in den beiden deutschen Gesellschaften, hrsg. von Axel Schildt, Hamburg 2000, s. 197-217

HAUSCHILD, Wolf-Dieter, *Evangelische Kirche in der Bundesrepublik Deutschland zwischen 1961 und 1979*, in: Umbrüche. Der deutsche Protestantismus und die sozialen Bewegungen in den 1960er und 70er Jahren, hrsg. von Siegfried Hermle, Claudia Lepp, Harry Oelke, Göttingen 2007, s. 51-90

HAVELKA, Miloš, *Dějiny a smysl. Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895-1989*, Praha 2001

- HEIMANN, Siegfried**, *Einleitung. „Berlin bleibt frei“. Politik in und für Berlin 1947-1966*, in: BRANDT, Willy, *Berlin bleibt frei. Politik in und für Berlin, 1947-1966*, bearb. von Siegfried Heimann, Bonn 2004, (Berliner Ausgabe, Bd. 3)
- HEIMANN, Siegfried**, *Politische Remigranten in Berlin*, in: *Rückkehr und Aufbau nach 1945. Deutsche Remigranten im öffentlichen Leben Nachkriegsdeutschlands*, Marburg 1997, s. 189-210
- HEIN-MOOREN, Klaus Dieter**, *Spontan oder geplant? Bemerkungen zu Willy Brandts Kniefall in Warschau*, in: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 55, 2004, Heft 12, s. 744-753
- HELLER, Edith**, *Macht-Kirche-Politik. Der Briefwechsel zwischen den polnischen und deutschen Bischöfen im Jahre 1965*, Köln 1992
- HELLMUTH, Eckhart, EHRENSTEIN, Christoph von**, *Intellectual History Made in Britain: Die Cambridge School und ihre Kritik*, in: *Geschichte und Gesellschaft* 27, 2001, s. 149-172
- HEYDEMANN, Günther**, *Die Innenpolitik der DDR*, München 2003
- HILDEBRAND, Klaus**, *Geschichte oder „Gesellschaftsgeschichte“? Die Notwendigkeit einer politischen Geschichtsschreibung von den internationalen Beziehungen*, in: *Historische Zeitschrift* 223, 1976, H. 2, s. 328-357
- HILDEBRAND, Klaus**, *Die erste Grosse Koalition 1966-1969. Gefährdung oder Bewährung der parlamentarischen Demokratie in der Bundesrepublik?*, in: *Zeitschrift für Parlamentsfragen* 37, 2006, H. 3, s. 611-625
- HILDEBRAND, Klaus**, *Das vergangene Reich. Deutsche Außenpolitik von Bismarck bis Hitler 1871-1945*, München 2008
- HILDEBRAND, Klaus**, *Von Richelieu bis Kissinger. Die Herausforderungen der Macht und die Antworten der Staatskunst*, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 43, 1995, H. 2, s. 195-219
- HILDEBRAND, Klaus**, *Wiedervereinigung und Staatenwelt. Probleme und Perspektiven der Forschung zur deutschen Einheit 1989/90*, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 52, 2004, H. 2, s. 193-210
- HILLGRUBER, Andreas**, *Methodologie und Theorie der Geschichte der internationalen Beziehungen*, in: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 27, 1976, H. 4, s. 193-210
- HILLGRUBER, Andreas**, *Politische Geschichte in moderner Sicht*, in: *Historische Zeitschrift* 216, 1973, Heft 3, s. 529-552
- HOBSBAWM, Eric**, *Věk extrémů. Krátké 20. století 1914-1991*, Praha 1998
- HOCKERTS, Hans Günter**, *Einführung*, in: *Koordinaten deutscher Geschichte in der Epoche des Ost-West-Konflikts*, hrsg. von Hans Günter Hockerts unter Mitarbeit von Elisabeth Müller-Luckner, München 2004, s. VII-XV
- HOCKERTS, Hans Günter**, *Einführung*, in: *Demokratisierung und gesellschaftlicher Aufbruch. Die sechziger Jahre als Wendezeit der Bundesrepublik*, hrsg. von Matthias Frese, Paderborn 2003, s. 249-258
- HODENBERG, Christina von**, *Der Kampf um die Redaktionen. „1968“ und der Wandel der westdeutschen Massenmedien*, in: *Wo „1968“ liegt. Reform und Revolte in der Geschichte der Bundesrepublik*, hrsg. von Christina von Hodenberg und Detlef Siegfried, Göttingen 2006, s. 139-163
- HODENBERG, Christina von**, *Konkurrierte Konzepte von „Öffentlichkeit“ in der Orientierungskrise der 60er Jahre*, in: *Demokratisierung und gesellschaftlicher Aufbruch. Die sechziger Jahre als Wendezeit der Bundesrepublik*, hrsg. von Matthias Frese, Julia Paulus und Karl Teppe, Paderborn, München, Wien, Ferdinand Schöningh 2003, s. 205-226

- HODENBERG, Christina von, SIEGFRIED, Detlev**, *Reform und Revolte. 1968 und die langen sechziger Jahre in der Geschichte der Bundesrepublik*, in: Wo „1968“ liegt. Reform und Revolte in der Geschichte der Bundesrepublik, hrsg. von Christina von Hodenberg und Detlev Siegfried, Göttingen 2006, s. 7-14
- HOERES, Peter**, *Außenpolitik, Öffentlichkeit, öffentliche Meinung. Deutsche Streitfälle in den „langen 1960er Jahren“*, in: Historische Zeitschrift 291, 2010, H. 3, s. 689-720
- HOFFMANN, Dierk, KRAUSS, Marita, SCHWARTZ, Michael**, *Einleitung*, in: Vertriebene in Deutschland. Interdisziplinäre Ergebnisse und Forschungsperspektiven, hrsg. von Dierk Hoffmann, Marita Krauss und Michael Schwartz, München 2000, s. 9-26
- HOFMANN, Arne**, *Small Steps towards New Frontiers? Ideas, Concepts and the Emergence of a Détente strategy in the Thinking of Willy Brandt and John F. Kennedy*, in: Historical Research 79, 2006, No. 205, s. 429-449
- HOFMANN, Hasso**, *Feindschaft – Grundbegriff des Politischen?*, in: týž, Recht-Politik-Verfassung. Studien zur Geschichte der politischen Philosophie, Frankfurt am Main 1986, s. 212-241
- HOCHEDLINGER, Michael**, *Die Früneuzeitforschung und die „Geschichte der internationalen Beziehungen“*. Oder: Was ist aus dem „Primat der Außenpolitik“ geworden?, in: Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 106, 1998, H. 1, s. 167-179
- HOLSTI, Ole R.**, *Public Opinion and Foreign Policy. Challenges to the Almond-Lippmann Consensus Merston*, in: International Studies Quarterly 36, 1992, No. 4, s. 439-466
- HORČIČKA, Václav**, *Die zweite Berliner Krise und die Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Sowjetunion*, in: Prague Papers on History of International Relations, 2000, s. 217-241
- HORČIČKA, Václav**, *Rakousko-uherská politika vůči sovětskému Rusku v letech 1917-1918*, Praha 2005
- HUMMEL, Karl-Joseph**, *Der Heilige Stuhl, deutsche und polnische Katholiken 1945-1978*, in: Archiv für Sozialgeschichte 45, 2005, s. 165-212
- HUNT, Michael H.**, *Ideology*, in: The Journal of American History 77, 1990, No. 1, s. 108-115
- HUNTINGTON, Samuel P.**, *Střet civilizací. Boj kultur a proměna světového řádu*, Praha 2001
- HYNA, Alfred, KRAUSOVA, Marie**, *Die Besetzung Westböhmens im Jahr 1968 in der Berichterstattung der bayerischen Presse*, in: Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 65, 2002, H. 2, s. 563-581
- IGGERS, Georg G.**, *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivitě k postmoderní výzvě*, Praha 2002
- IKENBERRY, John G.**, *The restructuring of the international system after the Cold War*, in: The Cambridge History of the Cold War, Volume III: Endings, ed. by Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad, Cambridge 2010, s. 535-556
- IRIYE, Akira**, *A Century of NGOs*, in: Diplomatic History 23, 1999, No. 2, s. 421-435
- IRIYE, Akira**, *Culture*, in: The Journal of American History 77, 1990, No. 1, s. 99-107
- IRIYE, Akira**, *Culture and International History*, in: Explaining the History of American Foreign Relations, ed. by Michael J. Hogan and Thomas G. Paterson, Cambridge 2004, s. 241-256
- IRIYE, Akira**, *The Internationalization of History*, in: The American Historical Review 94, 1989, No. 1, s. 1-10
- IVANIČKOVÁ, Edita**, *1973: Die Ostpolitik der Bundesrepublik und die Tschechoslowakei*, in: Wendepunkte in den Beziehungen zwischen Deutschen, Tschechen

und Slowaken, 1848 – 1989. Für die Deutsch-Tschechische und Deutsch-Slowakische Historikerkommission, hrsg. von Detlef Brandes, Dušan Kováč und Jiří Pešek, Essen 2007, s. 287-298

JÄGER, Jens, KNAUER, Martin, *Bilder als historische Quellen? Ein Problemaufriss*, in: *Bilder als historische Quellen? Dimension der Debatten um historische Bildforschung*, hrsg. von Jens Jäger und Martin Knauer, München 2009, s. 7-26

JÄGER, Wolfgang, *Historische Forschung und politische Kultur in Deutschland. Die Debatte 1914-1980 über den Ausbruch des Ersten Weltkrieges*, Göttingen 1984

JAGLAND, Thorbjørn, *Willy Brandt, die norwegische Arbeiterpartei und die Außenpolitik Norwegens*, in: *Willy Brandt. Ein deutsch-norwegisches Politikerleben im 20. Jahrhundert*. Hrsg. von Thomas Sirges und Birgit Mühlhaus, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Oxford, Wien 2002, s. 49-58 (Osloer Beiträge zur Germanistik, Bd. 30)

JAMES, Harold, *Die D-Mark*, in: *Deutsche Erinnerungsorte. Eine Auswahl*, hrsg. von Etienne François und Hagen Schulze, München 2005, s. 369-384

JANKŮ, Martin, ZELINKA, Petr, *Hybridní aktér: nový fenomén na poli nestátních aktérů*, in: *Mezinárodní vztahy* 44, 2009, č. 4, s. 35-60

JANOŮSEK, Petr, *Pád kancléře Erharda*, in: *Historický obzor* 20, 2009, č. 5-6, s. 128-133

JARAUSCH, Konrad H., *Das Humboldt-Syndrom: Die westdeutschen Universitäten 1945-1989. Ein akademischer Sonderweg?*, in: *Mythos Humboldt. Vergangenheit und Zukunft der deutschen Universitäten*, hrsg. von Mitchell G. Ash, Wien, Köln, Weimar 1997, s. 58-79

JARAUSCH, Konrad H., *Die Krise der nationalen Meisererzählungen. Ein Plädoyer für plurale, interdependente Narrative*, in: *Die historische Meistererzählung. Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945*, hrsg. von Konrad H. Jarausch und Martin Sabrow, Göttingen 2002, s. 140-162

JARAUSCH, Konrad H., SABROW, Martin, „Meistererzählung“ – *Zur Karriere eines Begriffs*, in: *Die historische Meistererzählung. Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945*, hrsg. von Konrad H. Jarausch und Martin Sabrow, Göttingen 2002, s. 9-32

JARZĄBEK, Wanda, *Deutsche (Neue) Ostpolitik aus polnischer Perspektive, 1966-1972*, in: „Nie mehr eine Politik über Polen hinweg“. *Willy Brandt und Polen*, hrsg. von Friedhelm Boll und Krzysztof Ruchniewicz, Bonn 2010, s. 70-96 (Willy-Brandt-Studien, Band 4)

JARZĄBEK, Wanda, *PLR wobec nowej polityki wschodniej RFN (1966-1967)*, in: *Recepcja Ostpolitik w RFN i w krajach bloku komunistycznego. Polska, ZSRR, NRD, Czechosłowacja, Węgry*, ed. Józef Fiszer, Jerzeg Holzer, Warszawa 2004, s. 53-73

JARZĄBEK, Wanda, *Polish Reactions to the West German Ostpolitik and East-West Détente, 1966-1978*, in: *Perforating the Iron Curtain. European Détente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965-1985*, ed. by Poul Villaume and Odd Arne Westad, Copenhagen 2010, s. 35-55

JARZĄBEK, Wanda, „Ulbricht-Doktrin“ oder „Gomułka-Doktrin“? *Das Bemühen der Volksrepublik Polen um eine geschlossene Politik des kommunistischen Blocks gegenüber der westdeutschen Ostpolitik 1966/67*, in: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 55, 2006, H. 1, s. 79-115

JUDT, Tony, *Poválečná Evropa. Dějiny od roku 1945*, Praha 2008

KAISER, Monika, *Machtwechsel von Ulbricht zu Honecker. Funktionsmechanismen der SED-Diktatur in Konfliktsituationen 1962-1972*, Berlin, 1997

- KAISER, Monika**, *Machtwechsel von Ulbricht zu Honecker*, in: Bilanz und Perspektiven der DDR-Forschung, hrsg. von Rainer Eppelmann, Bernd Faulenbach, Ulrich Mählert, Paderborn, München, Zürich, Wien 2003, s. 69-74
- KALOUS, Jan**, *Zaměstnanci ÚMPE – zaměstnanci MV (Černý, Plaček, Šnejdárek)*, in: DRULÁK, Petr, KRATOCHVÍL, Petr, *50 let českého výzkumu mezinárodních vztahů: od ÚMPE k ÚMV*, Praha 2007, s. 73-116
- KÄPPNER, Joachim**, *Berthold Beitz. Die Biographie*, Berlin 2010
- KEHR, Eckart**, *Neuere deutsche Geschichtsschreibung*, in: týž, *Der Primat der Innenpolitik. Gesammelte Aufsätze zur preußisch-deutschen Sozialgeschichte im 19. und 20. Jahrhundert*, hrsg. und eingel. von Hans-Ulrich Wehler, Berlin 1970, s. 254-268
- KENNEDY-PIPE, Caroline**, *International History and International Relations Theory: A Dialogue blond the Cold War*, in: *International Affairs* 76, 2000, No. 4, s. 741-754
- KESSLER, Ralf**, *Politikberatung in DDR und ČSSR der 60er Jahre vor dem „Prager Frühling“*, in: *Aufbruch in die Zukunft. Die 1960er Jahre zwischen Planungseurophorie und kulturellem Wandel. DDR, ČSSR und Bundesrepublik Deutschland im Vergleich*, hrsg. von Heinz Gerhard Haupt und Jörg Requate, Göttingen 2004, s. 233-248
- KETTENACKER, Lothar**, *Der Morgenthau-Plan: Geschichte einer Totgeburt*, in: *Rivalität und Partnerschaft. Studien zu den deutsch-britischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert*. Festschrift für Anthony J. Nicholls, hrsg. von Gerhard A. Ritter und Peter Wende, Paderborn, München, Wine, Zürich 1999, s. 249-266
- KIEBLING, Friedrich**, *Der „Dialog der Taubstummen“ ist vorbei. Neue Ansätze in der Geschichte der internationalen Beziehungen des 19. und 20. Jahrhunderts*, in: *Historische Zeitschrift* 275, 2002, Heft 3, s. 652-680
- KIEBLING, Friedrich**, *Täter repräsentieren: Willy Brandts Kniefall in Warschau. Überlegungen zum Zusammenhang von bundesdeutscher Aussenpräsentation und der Erinnerung an den Nationalsozialismus*, in: *Auswärtige Repräsentationen. Deutsche Kulturdiplomatie nach 1945*, hrsg. von Johannes Paulmann, Köln, Weimar, Wien 2004, s. 205-224
- KITTEL, Manfred**, *Preußens Osten in der Zeitgeschichte. Mehr als nur eine landeshistorische Forschungslücke*, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 50, 2002, H. 3, s. 435-463
- KITTEL, Manfred, MÖLLER, Horst**, *Die Beneš-Dekrete und die Vertreibung der Deutschen im europäischen Vergleich*, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 54, 2006, H. 4, s. 541-581
- KJELDSTADLI, Knut**, *Die Norwegische Arbeiterbewegung in Willy Brandts norwegischen Jahren*, in: *Perspektiven aus dem Exiljahren*, hrsg. von Einhart Lorenz, Berlin 2000, s. 19-30 (Schriftenreihe der Bundeskanzler-Willy-Brandt-Stiftung, Heft 7)
- KLEINSCHMIDT, Harald**, *Systeme und Ordnungen in der Geschichte der internationalen Beziehungen*, in: *Archiv für Kulturgeschichte* 82, 2000, H. 2, s. 433-454
- KLEßMANN, Christoph**, *Wiedervereinigung und deutsche Nation – der Kern der Politik Kurt Schumachers*, in: *Kurt Schumacher und der „Neubau“ der deutschen Sozialdemokratie nach 1945*, hrsg. von Dieter Dowe, Bonn 1996, s. 113-130
- KLOTZBACH, Kurt**, *Der Weg zur Staatspartei. Programmatik, praktische Politik und Organisation der deutschen Sozialdemokratie 1945-1965*, Bonn 1996
- KOCKA, Jürgen**, *Wozu der Aufwand? Ein Vortrag über Geschichte vor Nicht-Historikern*, in: *Geschichte als Last und Chance*. Festschrift für Bernd Faulenbach, hrsg. von Franz-Josef Jelich, Stefan Goch, Essen 2003, s. 15-25
- KOCKA, Jürgen**, *What is Leftist about Social History Today?*, in: *Journal of Social History* 29, 1995, No. 1, s. 67-71

- KOCKA, Jürgen**, *Geschichte als Wissenschaft*, in: *Geschichte. Studium-Wissenschaft-Beruf*, hrsg. von Gunilla Budde, Dagmar Freist, Hilke Günther-Arndt, Berlin, Akademie Verlag GmbH, 2008, s. 12-30
- KOCKA, Jürgen**, *Sozialgeschichte in Deutschland seit 1945. Aufstieg – Krise – Perspektiven*, Bonn 2002
- KOCKA, Jürgen**, *Historische Sozialwissenschaft heute*, in: *Perspektiven der Gesellschaftsgeschichte*, hrsg. von Paul Nolte, Manfred Hettling, Frank-Michael Kuhlemann, Hans-Walter Schmuhl, München 2000, s. 5-24
- KÖHLER, Henning**, *Adenauer und Berlin*, in: *Berlin in Geschichte und Gegenwart. Jahrbuch des Landesarchivs Berlin* 2002, s. 173-185
- KÖHLER, Otto**, *Der Morgenthau-Plan – Legende und Wirklichkeit*, in: *Was aus Deutschland werden sollte. Konzepte des Widerstands, des Exils und der Alliierten*, hrsg. von Reinhard Kühnl und Eckart Spoo, Heilbronn 1995, s. 164-172
- KÖHLER-BAUR, Maria**, *Von der „Vervollkommnung“ der Planungswirtschaft in der ČSSR zum „Neuen System der Lenkung“. Wirtschaftsreformen als Impuls für politische Veränderungen?*, in: *Aufbruch in die Zukunft. Die 1960er Jahre zwischen Planungseuphorie und kulturellem Wandel. DDR, ČSSR und Bundesrepublik Deutschland im Vergleich*, hrsg. von Heinz-Gerhard Haupt und Jörg Requate unter Mitarbeit von Maria Köhler-Baur, Göttingen 2004, s. 65-87
- KOLB, Eberhard**, *Rettung die Republik. Die Politik der SPD in den Jahren 1930-1933*, in: *Weimar im Widerstreit. Deutungen der ersten deutschen Republik im geteilten Deutschland*, hrsg. von Heinrich August Winkler, München 2002, s. 85-104
- KORNAI, János**, *Obory společenských věd: odluka nebo spolupráce?*, in: *Politická ekonomie* 56, 2008, č. 1, s. 5-16
- KOSSERT, Andreas**, *Kalte Heimat. Die Geschichte der deutschen Vertriebenen nach 1945*, Bonn 2008
- KOSSERT, Andreas**, *Ostpreussen. Geschichte und Mythos*, München 2008
- KOZMANOVÁ, Irena**, *Fridrich Vilém Braniborský a jeho místodržitelé. Panovník v kontextu vícenásobné vlády 17. století*, in: *Český časopis historický* 108, 2010, č. 4, s. 637-677
- KRAMER, Mark**, *The Prague Spring and the Soviet Invasion in Historical Perspective*, in: *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*, ed. by Günter Bischof, Stefan Karner and Peter Ruggenthaler, New York, Toronto, Plymouth 2010, s. 35-58
- KRATOCHWIL, Friedrich V.**, *Rules, Norms, and Decisions. On the conditions of practical and legal reasoning in international relations and domestic affairs*, Cambridge 1989
- KRAUS, Hans-Christof**, *Freund und Feind im Zeitalter des Kalten Krieges – Zu den „Collarien“ der Ausgabe von 1963 (97-115)*, in: *Carl Schmitt, Der Begriff des Politischen. Ein kooperativer Kommentar*, hrsg. von Reinhard Mehring, Berlin 2003, s. 170-187
- KRAUSS, Marita**, *Das „Wir“ und das „Ihr“. Ausgrenzung, Abgrenzung, Identitätsstiftung bei Einheimischen und Flüchtlingen nach 1945*, in: *Vertriebene in Deutschland. Interdisziplinäre Ergebnisse und Forschungsperspektiven*, hrsg. von Dierk Hoffmann, Marita Krauss und Michael Schwartz, München 2000, s. 27-40
- KROHN, Claus-Dieter**, *Einleitung: Remigranten in der westdeutschen Nachkriegsgesellschaft*, in: *Rückkehr und Aufbau nach 1945. Deutsche Remigranten im öffentlichen Leben Nachkriegsdeutschlands*, hrsg. von Claus-Dieter Krohn, Patrick von zur Mühlen, Marburg 1997, s. 7-21
- KROHN, Claus-Dieter**, *Emigranten und die „Westernisierung“ der deutschen Gesellschaft nach 1945*, in: *Exil und Neuordnung. Beiträge zur verfassungspolitischen*

Entwicklung in Deutschland nach 1945, hrsg. von Claus-Dieter Krohn, Martin Schumacher, Düsseldorf 2000, s. 9-31

KROHN, Claus-Dieter, *Die westdeutsche Studentenbewegung und das „andere Deutschland“*, in: Dynamische Zeiten. Die 60er Jahre in den beiden deutschen Gesellschaften, hrsg. von Axel Schildt, Hamburg 2000, s. 695-718

KRÜGER, Petr, *Internationale Systeme als Forschungsaufgabe*, in: Kontinuität und Wandel in der Staatenordnung der Neuzeit. Beiträge zur Geschichte des internationalen Systems, hrsg. von Peter Krüger, Marburg 1991, s. 9-18

KRÜGER, Petr, *Versailles. Deutsche Außenpolitik zwischen Revisionismus und Friedenssicherung*, München 1986

KRUKE, Anja, *Einleitung. Zwangsmigration in Europa im 20. Jahrhundert. Erinnerungskultur auf dem Weg zur Europäisierung*, in: Zwangsmigration und Vertreibung: Europa im 20. Jahrhundert, hrsg. von Anja Kruke, Bonn 2006, s. 9-30

KRUKE, Anja, WOYKE, Meik, *Editorial*, in: Archiv für Sozialgeschichte 50, 2010, s. 3-10

KRZEMIŃSKI, Adam, *Der Kniefall*, in: Deutsche Erinnerungsorte, hrsg. von Etienne Franciose, Hagen Schulze, München 2001, s. 639-653

KUČERA, Jaroslav, *Eigentumsrechtliche Ansprüche der Tschechoslowakei gegenüber der Bundesrepublik Deutschland in der Zeit des „Eisernen Vorhangs“*, in: Die Tschechoslowakei und die beiden deutschen Staaten, hrsg. von Christoph Buchheim, Edita Ivaničková, Kristika Kaiserová, Volker Zimmermann, Essen 2010, s. 51-85

KUNŠTÁT, Miroslav, *Die neue Ostpolitik der BRD und die Tschechoslowakei*, in: Recepcja Ostpolitik w RFN i w krajach bloku komunistycznego. Polska, ZSRR, NRD, Czechosłowacja, Węgry, ed. Józef Fiszer, Jerzeg Holzer, Warszawa 2004, s. 43-52

KUNŠTÁT, Miroslav, *Role křesťanských církví v rekondiliačních procesech ve střední Evropě – polsko-německý a česko-německý případ*, in: Mezinárodní vztahy 44, 2009, č. 3, s. 5-32

KUNZE, Gerhard, *Grenzerfahrungen. Kontakte und Verhandlungen zwischen dem Land Berlin und der DDR 1949-1989*, Berlin 1999

KUSBERT, Jan, *Ostverträge 1970/72. Überwindung oder Zementierung der Teilung Europas?*, in: Deutschland in der Welt. Weichenstellungen in der Geschichte der Bundesrepublik, hrsg. von Andreas Rödder und Wolfgang Elz, Göttingen 2010, s. 47-66

KVAČEK, Robert, *Mnichovské desatero*, in: Mnichov 1938 a česká společnost. Sborník z mezinárodního symposia k 70. výročí mnichovské dohody, usp. Ústav pro studium totalitních režimů, Praha 2008, s. 87-96

LEFFLER, Melvyn P., *New Approaches, Old Interpretations, and Prospective Reconfigurations*, in: Diplomatic History 19, 1995, No. 2, s. 173-196

LEFFLER, Melvyn P., *National Security*, in: The Journal of American History 77, 1990, No. 1, s. 143-152

LEHMANNOVÁ, Zuzana, *Integrace Evropy z hlediska kultury*, in: Mezinárodní vztahy 36, 2001, č. 3, s. 24-40

LEHMANNOVÁ, Zuzana, *Vývoj a současnost evropské kultury*, in: LEHMANNOVÁ, Zuzana a kol., *Kulturní pluralita v současném světě*, Praha 2000, s. 7-31

LEHMKUHL, Ursula, *Diplomatiegeschichte als internationale Kulturgeschichte: Theoretische Ansätze und empirische Forschung zwischen Historischer Kulturwissenschaft und Soziologischen Institutionalismus*, in: Geschichte und Gesellschaft 27, 2001, s. 394-423

LEPSIUS, Oliver, *Staatstheorie und Demokratiebegriff in der Weimarer Republik*, in: Demokratisches Denken in der Weimarer Republik, hrsg. von Christoph Gusy, Baden-Baden 2000, s. 366-414

- LAAK, Dirk van**, *Planung. Geschichte und Gegenwart des Vorgriffs auf die Zukunft*, in: *Geschichte und Gesellschaft* 34, 2008, H. 3, s. 305-326
- LEHMANN, Hans Georg**, *Im Acht und Bann. Politische Emigration, NS-Ausbürgerung und Wiedergutmachung am Beispiel Willy Brandts*, München 1976
- LEHMANN, Hans Georg**, *Öffnung nach Osten. Die Ostreisen Helmut Schmidt und die Entstehung der Ost- und Entspannungspolitik*, Bonn 1984
- LEMBERG, Hans**, *Die bipolare Welt und die deutsch-tschechoslowakischen Beziehungen 1949-1989: Konstanten und Wendepunkte*, in: *Die Tschechoslowakei und die beiden deutschen Staaten*, hrsg. von Christoph Buchheim, Edita Ivaničková, Kristina Kaiserová, Volker Zimmermann, Essen 2010, s. 11-28
- LEXIKON der Vertreibungen. Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhundert**, hrsg. von Detlef Brandes, Holm Sundhausen und Stefan Troebst, Wien, Köln, Weimar 2010
- LINDEMANN, Mechthild**, *Anfänge einer neuen Ostpolitik? Handelsvertragsverhandlungen und die Errichtung von Handelsvertretungen in den Ostblock-Staaten*, in: *Von Adenauer zu Eduard. Studien zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1963*, hrsg. von Rainer A. Blasius, München 1994, s. 45-96.
- LINDNER, Heiner**, *Willy Brandt: „Berliner Ausgabe“. Der erste Exilband wurde in Bremen vorgestellt*, in: *Neuer Nachrichtenbrief der Gesellschaft für Exilforschung* e. V. 16, 2000, s. 9-11
- LINK, Werner**, *Détente – Entspannungs- und Ostpolitik der siebziger Jahre im Widerstreit*, in: *Geschichtsbilder-Weichenstellungen deutscher Geschichte nach 1945*, hrsg. von Jürgen Aretz, Günter Buchstab, Jörg-Dieter Gauger, Freiburg 2003, s. 103-124
- LINK, Werner**, *Die Entstehung des Moskauer Vertrages im Lichte neuer Archivalien*, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 49, 2001, Heft 2, s. 295-315
- LINK, Werner**, *Die sozial-liberale Ost- und Deutschlandpolitik und die nationale Frage*, in: *Wiedervereinigung in Mitteleuropa. Außen- und Innenansichten zur staatlichen Einheit Deutschlands*, hrsg. von Josef Becker, Henning Krauß und Werner Wiater, München 1992, s. 185-200
- LINK, Werner**, *Die außenpolitische Staatsräson der Bundesrepublik Deutschland*, in: *Demokratie und Diktatur. Geist und Gestalt politischer Herrschaft in Deutschland und Europa. Festschrift für Karl Dietrich Bracher*, hrsg. von Manfred Funke, Hans-Adolf Jacobsen, Hans-Helmuth Knütter, Hans-Peter Schwarz, Bonn 1987, s. 400-416
- LORENZ, Einhart**, *Einleitung*, in: BRANDT, Willy, *Verbrecher und andere Deutsche. Ein Bericht aus Deutschland 1946*, Bonn 2008, s. 7-34
- LORENZ, Einhart**, *Einleitung: „Hitler ist nicht Deutschland“. Jugend in Lübeck – Exil in Norwegen*, in: BRANDT, Willy, *Hitler ist nicht Deutschland. Jugend in Lübeck – Exil in Norwegen 1928-1940*, bearb. von Einhart Lorenz, Berlin 2002, s. 15-72 (Berliner Ausgabe, Band 1)
- LORENZ, Einhart**, *Einleitung: „Ich arbeite dafür, zwei Vaterländer wiederzugewinnen – ein freies Norwegen und ein demokratisches Deutschland.“ Willy Brandts Exiljahre 1940-1947*, in: BRANDT, Willy, *Zwei Vaterländer. Deutsch-Norweger im schwedischen Exil – Rückkehr nach Deutschland 1940-1947*, bearb. von Einhart Lorenz, Bonn 2000, s. 15-51 (Berliner Ausgabe, Band 2)
- LORENZ, Einhart**, *Exil in Norwegen. Lebensbedingungen und Arbeit deutschsprachiger Flüchtlinge 1933-1943*, Baden-Baden 1992
- LORENZ, Einhart**, *Exil in Skandinavien*, in: *Neutralität und totalitäre Aggression. Nordeuropa und die Grossmächte im Zweiten Weltkrieg*, hrsg. von Robert Bohn, Stuttgart 1991, s. 251-269 (Historische Mitteilungen, Beiheft 1)

- LORENZ, Einhart**, *Exilforschung in Skandinavien. Geschichte, Stand, Perspektiven*, in: *Exilforschung* 14, 1996, s. 119-132
- LORENZ, Einhart**, „Moralische Kalorien“ für deutsche Demokraten. *Norwegische Ansichten über Deutschland am Beispiel der Arbeiterbewegung*, in: *Kriegsende im Norden*, hrsg. von Robert Bohn, Jürgen Elvert, Stuttgart 1995, s. 267-280 (*Historische Mitteilungen, Beiheft 14*)
- LORENZ, Einhart**, *Möglichkeiten und Grenzen des politischen Exils in Norwegen am Beispiel von Willy Brandt, Heinz Epe, Max Strobl und Jacob Nicolaus Vogel*, in: *Exilforschung* 8, 1990, s. 174-184
- LORENZ, Einhart**, *Die Remigration aus Skandinavien ins Nachkriegsdeutschland*, in: *Deutsch-skandinavische Beziehungen nach 1945*, hrsg. von Robert Bohn, Jürgen Elvert, Karl Christian Lammers, Stuttgart 2000, s. 140-151 (*Historische Mitteilungen, Beiheft 31*)
- LORENZ, Einhart**, „Hier oben in Skandinavien ist die Lage ja einigermaßen verschieden...“ *Zur Sozialistischen Arbeiterpartei Deutschlands (SAP) im skandinavischen Exil*, in: *Sozialismus und Kommunismus im Wandel. Hermann Weber zum 65. Geburtstag*, hrsg. von Klaus Schönhoven und Dietrich Staritz, Köln 1993, s. 216-235
- LORENZ, Einhart**, „Der Traum von Europas Vereinigten Staaten“ – *Europavorstellungen der jungen Willy Brandt 1940-1946*, in: *Wir sind auf dem richtigen Weg. Willy Brandt und die europäische Einigung*, hrsg. von Andreas Wilkens, Bonn 2010, s. 39-52
- LORENZ, Einhart**, *Willy Brandt – Ein Portrait*, in: „Nie mehr eine Politik über Polen hinweg“. *Willy Brandt und Polen*, hrsg. von Friedhelm Boll und Krzysztof Ruchniewicz, Bonn 2010, s. 28-43 (*Willy-Brandt-Studien, Band 4*)
- LORENZ, Einhart**, *Mehr als Willy Brandt. Die Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands (SAP) im skandinavischen Exil*, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien 1997
- LORENZ, Einhart**, *Willy Brandt, Frankreich und die Emigration*, in: *Willy Brandt und Frankreich*, hrsg. von Horst Möller und Maurice Vaïsse, München 2005, s. 29-41
- LORENZ, Einhart**, *Willy Brandt in Norwegen. Die Jahre des Exils 1933 bis 1940*, Kiel 1989
- LORENZ, Einhart**, *Willy Brandt und Norwegen 1933 bis 1947*, in: *Willy Brandt. Ein deutsch-norwegisches Politikerleben im 20. Jahrhundert*, hrsg. von Thomas Sirges und Birgit Mühlhaus, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Oxford, Wien 2002, s. 67-76 (*Osloer Beiträge zur Germanistik, Bd. 30*)
- LORENZ, Einhart**, *Willy Brandt zwischen Skandinavien und Deutschland*, in: *Stand und Perspektiven der Willy-Brandt-Forschung. Werkstattgespräch zur Berliner Ausgabe vom 29. Januar 2003*, hrsg. von Wolfgang Schmidt, Berlin 2003, s. 9-15
- LORENZ, Einhart**, *Willy Brandt im Spiegel seiner Erinnerungen und seiner Biografen*, in: *Exilforschung* 23, 2005, s. 57-69
- LOTH, Wilfried**, *Einleitung*, in: *Internationale Geschichte: Themen – Ergebnisse – Aussichten*, hrsg. von Wilfried Loth, Jürgen Osterhammel, München 2000, s. VII-XIV
- LOTTE, Günther**, *Neue Ideengeschichte*, in: *Kompass der Geschichtswissenschaft. Ein Handbuch*, hrsg. von Joachim Eibach und Günter Lottes, Göttingen 2002, s. 261-269
- LOTTE, Günther**, „The State of the Art“. *Stand und Perspektiven der „intellectual history“*, in: *Neue Wege der Ideengeschichte. Festschrift für Kurt Kluxen zum 85. Geburtstag*, hrsg. von Frank-Lothar Kroll, Paderborn – Köln – Weimar 1996, s. 27-45
- LÜDTKE, Alf, MARBOLEK, Inge, SALDERN, Adelheid von**, *Einleitung. Amerikanisierung: Traum und Alptraum im Deutschland des 20. Jahrhunderts*, in: *Amerikanisierung. Traum und Alptraum im Deutschland des 20. Jahrhunderts*, hrsg. von

- Alf Lüdtke, Inge Marßolek und Adelheid von Saldern, Stuttgart 1996, s. 7-33 (Transatlantische Historische Studien, Bd. 6)
- LUŇÁK, Petr**, *Západ. Spojené státy a Západní Evropa ve studené válce*, Praha 1997
- LUŇÁK, Petr, ŠEDIVÝ, Jiří**, *Teorie a empirie ve studiu mezinárodních vztahů*, in: Soudobé dějiny 6, 1999, č. 1, s. 55-70
- LÜTTINGER, Peter**, *Der Mythos der schnellen Integration. Eine empirische Untersuchung. Integration der Vertriebenen und Flüchtlinge in der Bundesrepublik Deutschland bis 1971*, in: Zeitschrift für Soziologie 15, 1986, H. 1, s. 20-36
- MAASE, Kaspar**, *Amerikanisierung von unten. Demonstrative Vulgarität und kulturelle Hegemonie in der Bundesrepublik der 50er Jahre*, in: Amerikanisierung. Traum und Alptraum im Deutschland des 20. Jahrhunderts, hrsg. von Alf Lüdtke, Inge Marßolek und Adelheid von Saldern, Stuttgart 1996, s. 291-313 (Transatlantische Historische Studien, Bd. 6)
- MADAJCZYK, Piotr**, *Die deutsche Reaktion auf den Brief der Bischöfe in der polnischen Rezeption*, in: Polnisch-deutsche Versöhnungsinitiativen der 1960er-Jahre und die Entspannungspolitik, hrsg. von Friedhelm Boll, Wiesław Wysocki, Klaus Ziemer, Bonn 2009, s. 196-210
- MALYCHA, Andreas**, „Wir haben erkannt, daß die Oder-Neiße-Grenze die Friedensgrenze ist“. Die SED und die neue Ostgrenze 1945 bis 1951, in: Deutschland Archiv 33, 2000, H. 2, s. 193-207
- MARCOWITZ, Reiner**, *Von der Diplomatiegeschichte zur Geschichte der internationalen Beziehungen. Methoden, Themen, Perspektiven einer historischen Teildisziplin*, in: Francia 32, 2005, H. 3, s. 75-100
- MAREK, Jaroslav**, *Kultura jako téma a problém dějepisectví*, in: Český časopis historický 90, 1992, č. 4, s. 491-506
- MASTNÝ, Vojtěch**, *Studená válka a sovětský pocit nejistoty, 1947-1953. Stalinova léta*, Praha 2001
- MAUCH, Christof**, *Subversive Kriegführung gegen das NS-Regime. Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus im Kalkül des amerikanischen Geheimdienstes OSS*, in: Geheimdienstkrieg gegen Deutschland. Subversion, Propaganda und politische Planungen des amerikanischen Geheimdienstes im Zweiten Weltkrieg, hrsg. von Jürgen Heideking und Christof Mauch, Göttingen 1993, s. 51-89
- MAUSBACH, Wilfried**, *Zwischen Morgenthau und Marshall. Das wirtschaftspolitische Deutschlandkonzept der USA 1944-1947*, Düsseldorf 1996
- MAUSBACH, Wilfried**, *Wende um 360 Grad? Nationalsozialismus und Judenvernichtung in der „zweiten Gründungsphase“ der Bundesrepublik*, in: Wo „1968“ liegt. Reform und Revolte in der Geschichte der Bundesrepublik, hrsg. von Christina von Hodenberg und Detlev Siegfried, Göttingen 2006, s. 15-47
- MEHRINGER, Hartmut**, *Sozialdemokratischer und sozialistischer Widerstand*, in: Widerstand gegen die nationalsozialistische Diktatur 1933-1945, hrsg. von Peter Steinbach und Johannes Tuchel, Bonn 2004, s. 56-78
- MERGEL, Thomas**, *Überlegungen zu einer Kulturgeschichte der Politik*, in: Geschichte und Gesellschaft 28, 2002, H. 4, s. 574-606
- METZLER, Gabriele**, *Demokratisierung durch Experten? Aspekte politischer Planung in der Bundesrepublik*, in: Aufbruch in die Zukunft. Die 1960er Jahre zwischen Planungseuphorie und kulturellem Wandel. DDR, ČSSR und Bundesrepublik Deutschland im Vergleich, hrsg. von Heinz-Gerhard Haupt und Jörg Requate unter Mitarbeit von Maria Köhler-Baur, Göttingen 2004, s. 267-288
- METZLER, Gabriele**, *Am Ende aller Krisen? Politisches Denken und Handeln in der Bundesrepublik der sechziger Jahre*, in: Historische Zeitschrift 275, 2002, H. 1, s. 57-103

- METZLER, Gabriele**, „Geborgenheit im gesicherten Fortschritt.“ *Das Jahrzehnt von Planbarkeit und Machbarkeit*, in: Demokratisierung und gesellschaftlicher Aufbruch. Die sechziger Jahre als Wendezeit der Bundesrepublik, hrsg. von Matthias Frese, Julia Paulus und Karl Tepe, Paderborn, München, Wien, Zürich 2005, s. 777-797
- METZLER, Gabriele**, *Die Reformprojekte der Großen Koalition im Kontext ihrer Zeit*, in: Kurt Georg Kiesinger 1904-1988. Von Ebingen ins Kanzleramt, hrsg. von Günter Buchstab, Philipp Gassert und Peter Thaddäus Lang, Freiburg, Basel, Wien 2005, s. 421-454
- METZLER, Gabriele**, *Strukturmerkmale des europäischen Staatensystems, 1815-1871*, in: Historische Mitteilungen der Ranke-Gesellschaft 12, 1999, H. 2, s. 161-181
- MICHÁLEK, Slavomír**, *Rok 1968 a Československo. Postoj USA, Západu a OSN*, Bratislava 2008
- MICHEL, Judith**, *Willy Brandts Amerikabild und -politik 1933 – 1992*, Göttingen 2010
- MIKLOVÁ, Martina**, *Hnutí vysokoškolského studentstva v Brně v letech 1968-1969*, in: Dvacáté století/The Twentieth Century, 2009, č. 1, s. 160-174
- MISGELD, Klaus**, *Willy Brandt und Schweden – Schweden und Willy Brandt*, in: Perspektiven aus den Exiljahren, hrsg. von Einhart Lorenz, Berlin 2000, s. 49-68
- MISGELD, Klaus**, *Die „Internationale Gruppe demokratischer Sozialisten“ in Stockholm 1942-1945. Zur sozialistischen Friedensdiskussion während des Zweiten Weltkrieges*, Bonn-Bad Godesberg 1976
- MLČOCH, Lubomír**, *Institucionální ekonomie*, Karolinum, Praha 2005
- MÖLLER, Horst**, *Die Bundesrepublik Deutschland und der „Prager Frühling“*, in: Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968. Bd. 1. Beiträge, hrsg. von Stefan Karner, Natalja Tomilina, Alexander Tschubarjan, Günter Bischof, Viktor Iščenko, Michail Prozumenščikov, Peter Ruggenthaler, Oldřich Tůma, Manfred Wilke, Köln, Weimar, Wien 2008, s. 549-558
- MOLLIN, Gerhard Th.**, *Internationale Beziehungen als Gegenstand der deutschen Neuzeit-Historiographie seit dem 18. Jahrhundert. Eine Traditionskritik in Grundzügen und Beispielen*, in: Internationale Geschichte: Themen – Ergebnisse – Aussichten, hrsg. von Wilfried Loth, Jürgen Osterhammel, München 2000, s. 3-30
- MOMMSEN, Wolfgang J.**, „Gestürzte Denkmäler“? Die „Fälle“ Aubin, Conze, Erdmann und Schieder, in: Historische Debatten und Kontroversen im 19. und 20. Jahrhundert, hrsg. von Jürgen Elvert, Susanne Krauss, Stuttgart 2003, s. 96-109, (Historische Mitteilungen, Bd. 46).
- MORAVCOVÁ, Dagmar**, *Výmarská republika*, Praha 2006
- MRÁZEK, Josef**, *Mnichov a jeho důsledky z pohledu mezinárodního práva*, in: Mnichovská dohoda. Cesta k destrukci demokracie v Evropě, usp. Jan Němeček, Praha 2004, s. 350-362
- MÜHLEN, Patrick von zur**, *Rückkehr unerwünscht? Die Deutschen und ihre Emigranten*, in: Denken im Zwiespalt. Über den Verrat von Intellektuellen im 20. Jahrhundert, hrsg. von Werner von Bergen, Walter H. Pehle, Frankfurt am Main 1996, s. 127-139
- MÜNKEL, Daniela**, *Bemerkungen zu Willy Brandt*, Berlin 2005
- MÜNKEL, Daniela**, *Willy Brandt und der „vierte Gewalt“ Politik und Massenmedien in der Bundesrepublik der 50er und 60er Jahre*, Frankfurt am Main, New York 2005
- MÜNKEL, Daniela**, *Einleitung. „Sozialdemokratie auf dem Weg nach vorn.“ Willy Brandt und die SPD 1947 bis 1972*, in: BRANDT, Willy, *Auf dem Weg nach vorn. Willy Brandt und die SPD 1947-1972*, bearb. von Daniela Münkkel, Bonn 2000 (Berliner Ausgabe, Band 4), s. 19-65

- MÜNKEL, Daniela**, *Politiker-Image und Wahlkampf. Das Beispiel Willy Brandt. Vom "deutschen Kennedy" zum "deutschen Helden"*, in: Die Politik der Öffentlichkeit. Die Öffentlichkeit der Politik. Politische Medialisierung in der Geschichte der Bundesrepublik, hrsg. Bernd Weisbrod, Göttingen, 2003, s. 55-76
- MÜNKEL, Daniela**, *Wer war die „Generation Godesberg?“*, in: Generationen in der Arbeiterbewegung, hrsg. von Klaus Schönhoven, München 2005, s. 243-258
- MÜNKEL, Daniela**, *Die Medienpolitik von Konrad Adenauer und Willy Brandt*, in: Archiv für Sozialgeschichte 41, 2001, s. 297-316
- NAASNER, Walter, SEEMANN, Christoph**, *Einleitung*, in: Die Kabinettsprotokolle der Bundesregierung, Bd. 20, 1967, bearb. von Walter Naasner und Christoph Seemann, München 2010, s. 13-32
- NAKATH, Detlef**, *Deutsch-deutsche Grundlagen. Zur Geschichte der politischen und wirtschaftlichen Beziehungen zwischen der DDR und der Bundesrepublik in den Jahren von 1969 bis 1982*, Schkeuditz 2002
- NAKATH, Detlef**, *Erfurt und Kassel. Zu den Gesprächen zwischen dem BRD-Bundeskanzler Willy Brandt und dem DDR-Ministerratsvorsitzenden Willi Stoph im Frühjahr 1970. Vorbereitung-Verlauf-Ergebnisse*, Berlin 1995
- NÁLEVKA, Vladimír**, *Světová politika ve 20. století, I.-II.*, Praha 2000, 2005
- NEHRING, Holger**, *The British and West German Protests against Nuclear Weapons and the Cultures of the Cold War, 1957-64*, in: Contemporary British History 19, 2005, No. 2, s. 223-241
- NEMLUVME o totalitarismu. Rozhovor s německou historičkou Christiame Brennerovou o vyrovnání se s minulostí a o tom, že žádná historická pravda neexistuje*, in: Respekt 21, 2010, č. 39, s. 42-45
- NEUPERT, Jutta**, *Vom Heimatvertriebenen zum Neubürger. Flüchtlingspolitik und Selbsthilfe auf dem Weg zur Integration*, in: Neuanfang in Bayern 1945-1949. Politik und Gesellschaft in der Nachkriegszeit, hrsg. von Wolfgang Benz, München 1988, s. 103-120
- NEUSSOVÁ, Beate**, *Pomocník při zrození Evropy? Role Spojených států v evropském integračním procesu 1945-1958*, in: Střední Evropa 18, 2002, s. 36-57
- NEWNHAM, Randall E.**, *Economic Linkage and Willy Brandt's Ostpolitik. The Case of the Warsaw Treaty*, in: German Politics 16, 2007, No. 2, s. 247-263
- NIEDHART, Gottfried**, *Deeskalation durch Kommunikation. Zur Ostpolitik der Bundesrepublik Deutschland in der Ära Brandt*, in: Deeskalation von Gewaltkonflikten seit 1945, hrsg. von Corinna Hauswedell, Essen 2006, s. 99-114
- NIEDHART, Gottfried**, *Deutschland in Europa: Interessenperzeption und Rollendefinition*, in: Deutschland in Europa. Nationale Interessen und internationale Ordnung im 20. Jahrhundert, hrsg. von Gottfried Niedhart, Detlef Junker und Michael W. Richte, Mannheim 1997, s. 375-389
- NIEDHART, Gottfried**, *Interessendefinition und Sowjetunionperzeption seitens der Bundesregierung 1969-1974*, in: Ost-West-Beziehungen. Konfrontation und Détente 1945-1989, hrsg. von Gustav Schmidt, Bd. 2, Bochum 1993, s. 69-79
- NIEDHART, Gottfried**, *Locarno, Ostpolitik und die Rückkehr Deutschlands in die internationale Politik nach den beiden Weltkriegen*, in: Deutschland in Europa. Nationale Interessen und internationale Ordnung im 20. Jahrhundert, hrsg. von Gottfried Niedhart, Detlef Junker und Michael W. Richte, Mannheim 1997, s. 3-17
- NIEDHART, Gottfried**, *„Phase widerspruchsvollen Wandels“. Willy Brandt Entspannungspolitik und die deutsch-polnischen Beziehungen 1966-1974*, in: „Nie mehr eine Politik über Polen hinweg“. Willy Brandt und Polen, hrsg. von Friedhelm Boll und Krzysztof Ruchniewicz, Bonn 2010, s. 44-69 (Willy-Brandt-Studien, Band 4)

NIEDHART, Gottfried, *Revisionistische Elemente und die Initiierung friedlichen Wandels in der Neuen Ostpolitik 1967-1974*, in: *Geschichte und Gesellschaft* 28, 2002, Heft 2, s. 233-266

NIEDHART, Gottfried, *Revisionismus und friedlicher Wandel in der deutschen Politik nach den Kriegsniederlagen*, in: *Nachkriegsgesellschaften in Deutschland und Frankreich im 20. Jahrhundert*, hrsg. von Ilja Mieck und Pierre Guillen, München 1998, s. 251-261

NIEDHART, Gottfried, *Ostpolitik: Phases, Short-Term Objectives, and Grand Design*, in: *American Détente and German Ostpolitik, 1969-1972*, ed. by David C. Geyer and Bernd Schaefer, Washington 2004, s. 118-136

NIEDHART, Gottfried, *Ostpolitik. The Role of the Federal Republic of Germany in the Process of Détente*, in: 1968. *The World Transformed*, ed. by Carole Fink, Philipp Gassert and Detlef Junker, Washington, Cambridge 1998, s. 173-192

NIEDHART, Gottfried, *Die Ostpolitik der Bundesrepublik und die Normalisierung der Beziehungen zur Tschechoslowakei 1967-1973*, in: *Die Tschechoslowakei und die beiden deutschen Staaten*, hrsg. von Christoph Buchheim, Edita Ivaničková, Kristina Kaiserová, Volker Zimmermann, Essen 2010, s. 103-121

NIEDHART, Gottfried, ALBERT, Reiner, *Neue Ostpolitik und das Bild der Sowjetunion von 1968 bis 1975*, in: *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament* 44, 1994, B 14, s. 27-35

NIEDHART, Gottfried, BANGE, Oliver, *Die „Relikte der Nachkriegszeit“ beseitigen. Ostpolitik in der zweiten aussenpolitischen Formationsphase der Bundesrepublik Deutschland im Übergang von der Sechziger- zu den Siebzigerjahren*, in: *Archiv für Sozialgeschichte* 44, 2004, s. 415-448

NIETHAMMER, Lutz, *Zum Wandel der Kontinuitätsdiskussion*, in: *Westdeutschland 1945-1955. Unterwerfung, Kontrolle, Integration*, hrsg. von Ludolf Herbst, München 1986, s. 65-84

NIŽŇANSKÝ, Eduard, *Das Münchner Abkommen in der kommunistischen Nachkriegspropaganda (1948-1989)*, in: *Die Tschechoslowakei und die beiden deutschen Staaten*, hrsg. von Christoph Buchheim, Edita Ivaničková, Kristina Kaiserová, Volker Zimmermann, Essen 2010, s. 261-277

NOACK, Paul, *Die Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik im Spiegel ihrer Publikationen*, in: *Europa-Archiv* 35, 1980, F. 12, s. 387-398

NODL, Martin, *Krise české historiografie aneb minulost, která chce být zapomenuta*, in: *VII. Sjezd českých historiků (Hradec Králové 10.-12. září 1999)*, usp. Jirí Pešek, Praha Scriptorium, 2000, s. 99-106

NODL, Martin, *Možné přístupy ke studiu dějin české historické vědy v letech 1945-2000*, in: *Soudobé dějiny* 8, 2001, č. 1, s. 9-22

NOLTE, Paul, *Die Historiker der Bundesrepublik. Rückblick auf eine „lange Generation“*, in: *Merkur* 53, 1999, H. 5, s. 413-432

NOVÁK, Miloslav, *Kancléř Adenauer*, Praha 1995

OLSON, Mancur, *The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups*, London, Cambridge 1971

OLSON, Mancur, *Vzestup a pád národů: Ekonomický růst, stagflace a společenská rigidita*, Praha 2008

OPPELLAND, Torsten, *Alte und neue Atlantiker-Gaullisten-Kontroversen*, in: *Historisch-Politische Mitteilungen* 11, 2004, s. 341-350

OPPELLAND, Torsten, *Gerhard Schröder and the First „Ostpolitik“*, in: *Europe, Cold War and Coexistence, 1953 – 1965*, ed. by Wilfried Loth, London 2004, s. 274-284

ORT, Alexander, *Evropa 20. století*, Plzeň 2004

- OSTERHAMMEL, Jürgen**, *Transnationale Gesellschaftsgeschichte. Erweiterung oder Alternative?*, in: *Geschichte und Gesellschaft* 27, 2001, H. 4, s. 464-479
- OSTERHAMMEL, Jürgen, PETERSSON, Niels P.**, *Geschichte der Globalisierung. Dimensionen. Prozesse, Epochen*, München 2006
- OSTERHELD, Horst**, *Außenpolitik unter Bundeskanzler Ludwig Erhard 1963-1966. Ein dokumentarischer Bericht aus dem Kanzleramt*, Düsseldorf 1992
- OTÁHAL, Milan**, *Studenti a komunistická moc v českých zemích 1968-1989*, Praha 2003
- PACZKOWSKI, Andrzej**, *Půl století dějin Polska 1939-1989*, Praha 2000
- PAPCKE, Sven**, *Exil und Remigration als öffentliches Ärgernis. Zur Soziologie eines Tabus*, in: *Exilforschung* 9, 1991, s. 9-24
- PAUER, Jan**, *1968: Der „Prager Frühling“ und die Deutschen*, in: *Wendepunkte in den Beziehungen zwischen Deutschen, Tschechen und Slowaken, 1848 – 1989. Für die Deutsch-Tschechische und Deutsch-Slowakische Historikerkommission*, hrsg. von Detlef Brandes, Dušan Kováč und Jiří Pešek, Essen 2007, s. 263-285
- PAUL, Gerhard**, *Die aktuelle Historische Bildforschung in Deutschland. Themen – Methoden – Probleme – Perspektiven*, in: *Bilder als historische Quellen? Dimension der Debatten um historische Bildforschung*, hrsg. von Jens Jäger und Martin Knauer, München 2009, s. 125-147
- PAUL, Gerhard**, *Deutschland nach Hitler. Neuordnungspläne im deutschen Exil*, in: *Handbuch der deutschsprachigen Emigration 1933-1945*, hrsg. von Claus-Dieter Krohn, Patrik von zur Mühlen, Gerhard Paul und Lutz Winckler, Darmstadt 1998, s. 638-660
- PAULMANN, Johannes**, *Deutschland in der Welt. Auswärtige Repräsentationen und reflexive Selbstwahrnehmung nach dem Zweiten Weltkrieg – ein Skizze*, in: *Koordinaten deutscher Geschichte in der Epoche des Ost-West-Konflikts*, hrsg. von Hans Günter Hockerts, München 2004, s. 63-78
- PAULMANN, Johannes**, *Grenzüberschreitungen. Kulturgeschichtliche Perspektiven auf die Geschichte der internationalen Beziehungen*, in: *Kulturgeschichte. Fragestellungen, Konzepte, Annäherungen*, hrsg. von Christina Lutter, Innsbruck 2004, s. 191-209
- PAULMANN, Johannes**, *Pomp und Politik. Monarchenbegegnungen in Europa zwischen Ancien Régime und Ersten Weltkrieg*, Paderborn, München, Wien, Zürich 2000
- PAULMANN, Johannes**, *Auswärtige Repräsentationen nach 1945: Zur Geschichte der deutschen Selbstdarstellung im Ausland*, in: *Auswärtige Repräsentationen. Deutsche Kulturdiplomatie nach 1945*, hrsg. von Johannes Paulmann, Köln, Weimar, Wien 2005, s. 1-32
- PAŽOUT, Jaroslav**, *Doslov*, in: *Ingrid Gilcher-Holteyová, Hnutí 68'na Západě. Studentstské bouře v USA a západní Evropě*, Praha 2004, s. 132-143
- PAŽOUT, Jaroslav**, *Mocným navzdory. Studentské hnutí v šedesátých letech 20. století*, Praha 2008
- PAŽOUT, Jaroslav**, *Reakce československých studentů v podobě Pražského jara na protestní hnutí na Západě*, in: *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu, sv. II. Usp. Zdeněk Kárník a Michal Kopeček*, Praha 2004, s. 213-227
- PELC, Martin**, *„Kultura“ a „společnost“ v nedávných diskusích německých historiků*, in: *Český časopis historický* 104, 2006, č. 3, s. 606-614
- PEŠEK, Jiří**, *(Západo)německé dějepisectví poválečné doby mezi tradicí státně politické historiografie a „modernitou“ sociálních dějin*, in: *Český časopis historický* 104, 2006, č. 3, s. 558-592
- PEŠEK, Jiří**, *Německé univerzity 1945/46 a 1989/90: Těžká a neochotná cesta k akademické autonomii*, in: *Acta Universitatis Carolinae – Studia Territoria XIII*, 2008, s. 25-54

- PEŠEK, Jiří, TŮMA, Oldřich**, *Právní normy let 1938-1948 týkající se Němců v Československu a ostatní Evropě*, in: Soudobé dějny 13, 2006, č. 3-4, s. 431-460
- PICK, Dominik**, *Die gesellschaftliche Dimension der westdeutsch-polnischen Beziehungen in der Zeit der Neuen Ostpolitik*, in: „Nie mehr eine Politik über Polen hinweg“. Willy Brandt und Polen, hrsg. von Friedhelm Boll und Krzysztof Ruchniewicz, Bonn 2010, s. 183-219 (Willy-Brandt-Studien, Band 4)
- PLŠKOVÁ, Jaroslava**, *Východní politika Brandtovy vlády v letech 1969-1974*, Praha 1999
- POTTHOFF, Heinrich**, *Im Schatten der Mauer. Deutschlandspolitik 1961-1990*, Berlin 1999
- PRINZ, Friedrich**, *Die Integration der Flüchtlinge und Vertriebenen in Bayern. Versuch einer Bilanz nach 55 Jahren*, Augsburg 2000
- PROWE, Diethelm**, *Die Anfänge der Brandtschen Ostpolitik in Berlin 1961-1963*, in: Aspekte deutscher Aussenpolitik im 20. Jahrhundert, hrsg. von Wolfgang Benz und Hermann Graml, Stuttgart 1976, s. 249-286
- PROWE, Diethelm**, *Der Brief Kennedys a Bandt vom 18. August 1961. Eine zentrale Quelle zur Berliner Mauer und der Entstehung der Brandtschen Ostpolitik*, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 33, 1985, s. 373-383
- PSCHIEDT, Edgar**, *Zur Integration der Sudetendeutschen in Bayern*, in: Heimat und Exil. Emigration und Rückwanderung, Vertreibung und Integration in der Geschichte der Tschechoslowakei, hrsg. von Peter Heumos, München 2001, s. 199-222
- PUHLE, Hans-Jürgen**, *Zur Legende von der „Kehrschen Schule“*, in: Geschichte und Gesellschaft 4, 1978, H. 1, s. 108-119
- PYTA, Wolfram**, *Kulturgeschichtliche Annäherungen and das europäische Mächtekoncert*, in: Das europäische Mächtekoncert. Friedens- und Sicherheitspolitik vom Wiener Kongress 1815 bis zum Krimkrieg 1853, hrsg. von Wolfram Pyta, Köln, Wien, Weimar 2009, s. 1-24
- PYTA, Wolfram**, *Die Präsidialgewalt in der Weimarer Republik*, in: Parlamentarismus in Europa. Deutschland, England and Frankreich im Vergleich, hrsg. von Luise-Marie Recker, München 2004, s. 65-95
- RAINA, Peter**, *Kardynal Wyszyński. Bd. 7: Konflikty roku milenijnego 1966*, Warszawa 1998
- RAPHAEL, Lutz**, *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart*, München 2003
- RAPHAEL, Lutz**, *Jenseits von Strukturwandel oder Ereignis? Neuere Sichtweisen und Schwierigkeiten der Historiker im Umgang mit Wandel und Innovation*, in: Historische Anthropologie 17, 2009, H. 1, s. 110-120
- RAPHAEL, Lutz**, *Die Verwissenschaftlichung des Sozialen als methodische und konzeptionelle Herausforderung für eine Sozialgeschichte des 20. Jahrhundert*, in: Geschichte und Gesellschaft 22, 1996, H. 2, s. 165-193
- RAPHAEL, Lutz**, *Von der Volksgeschichte zur Strukturgeschichte: Die Anfänge der westdeutschen Sozialgeschichte 1945-1968*, in: Comparativ 12, 2002, H. 1, s. 7-11
- REICHLING, Gerhard**, *Die deutschen Vertriebenen in Zahlen*, Teil II., Bonn 1989
- REINALDA, Bob, ARTS, Bas, NOORTMANN, Math**, *Non-State Actors in International Relations: Do They Matter?*, in: Non State Actors in International Relations, ed. by Bas Arts, Math Noortmann and Bob Reinalda, Burlington, Singapore, Sydney 2001, s. 1-10
- RISSE-KAPPEN, Thomas**, *Public Opinion, Domestic Structure, and Foreign Policy in Liberal Democracies*, in: World Politics 43, 1991, No. 4, s. 479-512

- RISSE-KAPPEN, Thomas**, *Bringing Transnational Relations back in: Introduction*, in: *Bringing Transnational Relations back in. Non-state Actors, Domestic Structures and International Institutions*, ed. by Thomas Risse-Kappen, Cambridge 1995, s. 3-39
- RÖDDER, Andreas**, *Reflexionen über das Ende der Weimarer Republik. Die Präsidialkabinette 1930-1932/33. Krisenmanagement oder Restaurationsstrategie?*, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 47, 1999, Heft 1, s. 87-101
- ROTHER, Bernd**, *Willy Brandt. Der Kniefall von Warschau*, in: *Engagierte Demokraten. Vergangenheitspolitik in kritischer Absicht*, hrsg. von Claudia Fröhlich, Michael Kohlstruck, Münster 1999, s. 299-308
- ROTHER, Bernd**, *Zwischen Solidarität und Friedenssicherung. Willy Brandt und Polen in den 1980er Jahren*, in: *„Nie mehr eine Politik über Polen hinweg“*. Willy Brandt und Polen, hrsg. von Friedhelm Boll und Krzysztof Ruchniewicz, Bonn 2010, s. 220-263 (Willy-Brandt-Studien, Band 4)
- ROUCEK, Libor**, *Die Tschechoslowakei und die Bundesrepublik Deutschland 1949-1989. Bestimmungsfaktoren, Entwicklungen und Probleme ihrer Beziehungen*, München 1990
- RUDOLPH, Karsten**, *Wirtschaftsdiplomatie im Kalten Krieg. Die Ostpolitik der westdeutschen Großindustrie 1945-1991*, Frankfurt am Main, New York 2004
- RŮŽIČKA, Jan**, *Dohnat a předešnat? Přestaňme tvořit strategii a začněme tvořit*, in: *MV* 44, 2009, č. 3, s. 130-137
- ŘEPA, Milan**, *O krizi historie aneb diagnózy soudobého dějepisectví*, in: *Cestou dějin. Díl I. K počtě prof. PhDr. Svatavy Rakové, CSc., usp. Eva Semotanová*, Praha 2007, s. 259-273
- ŘÍCHOVÁ, Blanka**, *Přehled politologických teorií. Empiricko-analytický přístup v soudobé politické vědě*, Praha 2000
- SAUERLAND, Karol**, *Ist Versöhnung möglich? Ein Auf und Ab im Opfer- und Täter-Dialog*, in: *Geschichtsbilder: Weichenstellungen deutscher Geschichte nach 1945*, hrsg. von Jürgen Aretz, Günter Buchstab und Jörg-Dieter Gauger, Freiburg, Basel, Wien 2003, s. 125-142
- SELVAGE, Douglas**, *Der Warschauer Pakt und die europäische Sicherheitskonferenz 1964-1969: Souveränität, Hegemonie und die Deutsche Frage*, in: *Militär und Staatssicherheit im Sicherheitskonzept der Warschaer-Pakt-Staaten*, hrsg. von Torsten Diedtrich und Walter Süß, Berlin 2010, s. 225-251
- SIEBENMORGEN, Peter**, *Gezeitenwechsel. Aufbruch zur Entspannungspolitik*, Bonn 1990
- SCHAEFER, Rainer**, *SPD in der Ära Brüning. Tolerierung oder Mobilisierung? Handlungsspielräume und Strategien sozialdemokratischer Politik 1930-1932*, Frankfurt am Main 1990
- SCHATTENBERG, Susanne**, *Die Sprache der Diplomatie oder Das Wunder von Portsmouth. Überlegungen zu einer Kulturgeschichte der Außenpolitik*, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 56, 2008, H. 1, s. 3-26
- SCHIEDER, Theodor**, *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten als wissenschaftliches Problem*, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 8, 1960, H. 1, s. 1-16
- SCHILD, Axel**, *Nachkriegszeit. Möglichkeiten und Probleme einer Periodisierung der westdeutschen Geschichte nach dem Zweiten Weltkrieg und ihrer Einordnung in die deutsche Geschichte des 20. Jahrhunderts*, in: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 44, 1993, s. 567-584
- SCHILD, Axel**, *Vor der Revolte: Die sechziger Jahre*, in: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B. 22-23, 2001, s. 7-13

- SCHILDT, Axel**, *Zeitgeschichte*, in: Geschichte. Ein Grundkurs, hrsg. von Hans-Jürgen Goertz, Reinbek bei Hamburg 2007, s. 370-382
- SCHILDT, Axel, SIEGFRIED, Detlef**, *Deutsche Kulturgeschichte. Die Bundesrepublik – 1945 bis Gegenwart*, München 2009
- SCHILLINGER, Reinhold**, *Der Lastenausgleich*, in: Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. Ursachen, Ereignisse, Folgen, hrsg. von Wolfgang Benz, Frankfurt am Main 1988, s. 183-192
- SCHILMAR, Boris**, *Der Europadiskurs im deutschen Exil 1933-1945*, München 2004
- SCHMIDT, Karl-Heinz**, *Dialog über Deutschland. Studien zur Deutschlandpolitik von KPdSU und SED (1960-1979)*, Baden-Baden 1998
- SCHMIDT, Wolfgang**, *Vom Feind zum Partner. Amerikanische Deutschlandpolitik 1944-1949*, Bonn 1996
- SCHMIDT, Wolfgang**, *Kalter Krieg. Koexistenz und kleine Schritte. Willy Brandt und die Deutschlandpolitik 1943-1963*, Wiesbaden 2001
- SCHMIDT, Wolfgang**, „Schmalspurpolitik“ ohne Willen zur Wiedervereinigung? Die Sicht Willy Brandts auf Konrad Adenauers Politik der Westintegration 1949-1955, in: Wir sind auf dem richtigen Weg. Willy Brandt und die europäische Einigung, hrsg. von Andreas Wilkens, Bonn 2010, s. 53-73
- SCHMIDT, Wolfgang**, *Die Wurzeln der Entspannung. Der konzeptionelle Ursprung der Ost- und Deutschlandpolitik Willy Brandts in den fünfziger Jahren*, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 51, 2003, Heft 4, s. 521-563
- SCHNEIDER, Christoph**, *Der Warschauer Kniefall. Ritual, Ereignis und Erzählung*, Konstanz 2006
- SCHOLTYSEK, Joachim**, *Die Aussenpolitik der DDR*, München 2003
- SCHOLTYSEK, Joachim**, *Mauerbau 1961. Zwei Welten in Deutschland*, in: Deutschland in der Welt. Weichenstellungen in der Geschichte der Bundesrepublik, hrsg. von Andreas Rödder und Wolfgang Elz, Göttingen 2010, s. 29-46
- SCHÖNHOFEN, Klaus**, *Aufbruch in die sozialliberale Ära. Zur Bedeutung der sechziger Jahre in der Geschichte der Bundesrepublik*, in: Geschichte und Gesellschaft 25, 1999, s. 123-145
- SCHÖNHOFEN, Klaus**, *Auf- und Umbrüche in der Bundesrepublik Deutschland während der 1960er Jahre*, in: Personen. Soziale Bewegungen. Parteien. Beiträge zur Neuesten Geschichte. Festschrift für Hartmut Soell, hrsg. von Oliver von Mengersen, Matthias Frese, Klaus Kempter, Heide-Marie Lauterer, Volker Schober, Heidelberg 2004, s. 445-461
- SCHÖNHOFEN, Klaus**, *Strategie des Nichtstuns? Sozialdemokratischer Legalismus und kommunistischer Attentismus in der Ära der Präsidialkabinette*, in: Die deutsche Staatskrise 1930-1933. Handlungsspielräume und Alternativen, hrsg. von Heinrich August Winkler unter Mitarbeiter von Elizabeth Miller-Luckner, München 1992, s. 59-76
- SCHÖNHOFEN, Klaus**, *Wendjahre. Die Sozialdemokratie in der Grossen Koalition 1966-1969*, Bonn 2004
- SCHORN-SCHÜTTE, Luise**, *Ideen-, Geistes- und Kulturgeschichte*, in: Geschichte. Ein Grundkurs, hrsg. von Hans-Joachim Goertz, Reinbek bei Hamburg 1998, s. 489-515
- SCHORN-SCHÜTTE, Luise**, *Kommunikation über Herrschaft. Obrigkeitskritik im 16. Jahrhundert*, in: Ideen als gesellschaftliche Gestaltungskraft im Europa der Neuzeit. Beiträge für eine erneuerte Geistesgeschichte, hrsg. von Lutz Raphael und Heinz-Elmar Tenorth, München 2006, s. 71-108
- SCHORN-SCHÜTTE, Luise**, *Politische Kommunikation in der Frühen Neuzeit: Obrigkeitskritik im Alten Reich*, in: Geschichte und Gesellschaft 32, 2006, H. 3, s. 273-314

- SCHORN-SCHÜTTE, Luise**, *Historische Politikforschung. Eine Einführung*, München 2006
- SCHROEDER, Paul W.**, *The Nineteenth Century System: balance of power or political equilibrium?*, in: *Review of International Studies* 15, 1989, No. 1, s. 135-159
- SCHRÖTER, Harm G.**, „*Revolution in trade*“. *The Americanization of distribution in Germany during the boom-years, 1949-1975*, in: *German and Japanese Business in the Boom Years. Transforming American management and technology models*, ed. by Akira Kudo, Matthias Kipping and Harm G. Schröter, Routledge, London, New York 2004, s. 246-267
- SCHULZ, Matthias**, *Internationale Politik und Friedenskultur. Das Europäische Konzert in politikwissenschaftlicher Theorie und historischer Empirie*, in: *Das europäische Mächtekoncert. Friedens- und Sicherheitspolitik vom Wiener Kongress 1815 bis zum Krimkrieg 1853*, hrsg. von Wolfram Pyta, Köln, Wien, Weimar 2009, s. 41-57
- SCHULZ, Matthias**, *Netzwerke und Normen in der internationalen Geschichte. Überlegungen zur Einführung*, in: *Historische Mitteilungen der Ranke-Gesellschaft* 17, 2004, s. 1-14
- SCHULZ, Matthias**, *Normen und Praxis. Das Europäische Konzert der Großmächte als Sicherheitsrat, 1815-1860*, München 2009
- SCHULZ, Matthias**, „*Wächter der Zivilisation?*“ *Institutionelle Merkmale und normative Grundlagen des Europäischen Konzerts im 19. Jahrhundert*, in: *Historische Mitteilungen der Ranke-Gesellschaft* 17, 2004, s. 35-47
- SCHULZE WESSEL, Martin**, *Zeitgeschichtsschreibung in Tschechien. Institutionen, Methoden, Debatten*, in: *Zeitgeschichte als Problem. Nationale Traditionen und Perspektiven der Forschung in Europa*, hrsg. von Alexander Nützenadel und Wolfgang Schieder, Göttingen 2004, s. 307-328 (*Geschichte und Gesellschaft, Sonderheft 20*)
- SCHWARZ, Hans-Peter**, *Adenauer. Der Aufstieg: 1876-1952*, Stuttgart 1986
- SCHWARZ, Hans-Peter**, *Otázky nad dvacátým stoletím*, in: *Soudobé dějiny* 9, 2002, č. 2, s. 259-287
- SCHWARZ, Hans-Peter**, *Die Regierung Kiesinger und die Krise in der ČSSR 1968*, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 47, 1999, H. 2, s. 159-186
- SCHWARZ, Jiří**, *Škola veřejné volby*, in: *Dějiny ekonomických teorií, usp. R. Holman*, Praha 2005, s. 478-494
- SCHWARZ, Jiří**, *Teorie veřejné volby*, in: *Politická ekonomie* 42, 1996, č. 6, s. 842-850
- SCHWARZ, Wolfgang**, *Brüderlich entzweit. Die Beziehungen zwischen der DDR und der ČSSR 1961-1968*, München 2004
- SCHWARTZ, Michael**, „*Zwangsheimat Deutschland*“. *Vetriebene und Kernbevölkerung zwischen Gesellschaftskonflikt und Integrationspolitik*, in: *Nachkrieg in Deutschland*, hrsg. von Klaus Naumann, Hamburg 2001, s. 114-148
- SCHWEIZER, Karl W., SCHUMANN, Matt J.**, *The Revitalization of Diplomatic History: Renewed Reflections*, in: *Diplomacy and Statecraft* 19, 2008, No. 2, s. 149-186
- SIMMS, Brendan**, *The Return of the Primacy of Foreign Policy*, in: *German History* 21, 2003, No. 3, s. 275-291
- SKINNER, Quentin**, *Meaning and Understanding in the History of Ideas*, in: *History and Theory*, Vol. 8, 1969, s. 3-53
- SKOCPOL, Theda**, *Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research*, in: *Bringing the State Back In*, ed. by Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer and Theda Skocpol, Cambridge 1985, s. 3-37
- SKŘIVAN, Aleš**, *Evropská politika 1648-1914*, Praha 1999
- SLAČÁLEK, Ondřej**, *Pokus o národní obrození*, in: *Mezinárodní vztahy* 44, 2009, č. 3, s. 138-147

- SPÄTER, Jörg**, *Vansittart: Britische Debatten über Deutsche und Nazis 1902-1945*, Göttingen 2003
- SPETH, Rudolf**, *Der Mythos des Staates bei Carl Schmitt*, in: *Mythos Staat. Carl Schmitts Staatsverständnis*, hrsg. Rüdiger Voigt, Baden-Baden 2001, s. 119-140
- SOBĚHART, Radek**, *Der Besuch von Rudi Dutschke in Prag im April 1968*, in: STELLNER, František u. a., *Die wirtschaftlichen und politischen Auswirkungen der Meilensteine 1848-1968*, Praha, Oeconomia 2010, s. 231-244
- SOBĚHART, Radek**, „*Generation Godesberg*“. *Der Weg der SPD zur Volkspartei in den 60er Jahren*, in: *Prague Papers on the History of International Relations* 11, 2007, s. 469-475
- SOBĚHART, Radek**, *Spolková republika Německo a Pražské jaro 1968*, in: LONDÁK, Miroslav, SIKORA, Stanislav a kol., *Rok 1968 a jeho miesto v našich dejinách*, Bratislava 2009, s. 371-382
- SOBĚHART, Radek**, *Die Nostrifikation in der Tschechoslowakei als ein Beispiel des Wirtschaftsnationalismus nach 1918?*, in: *Prague Papers on the History of International Relations* 14, 2010, No. 2, s. 111-124
- SOBĚHART, Radek**, *Nový domov? Osud Němců odsunutých z Československa v Bavorsku v letech 1945-1949*, in: *Identita versus integrita. Spolužití Čechů, Němců a Židů (nejen) v oblasti Šumavy a Českého lesa*, ed. Iveta Coufalová, Plzeň 2007, s. 153-160
- SOBĚHART, Radek**, *Pojem „politická“ v teorii Carla Schmitta*, in: *Dvacáté století/The Twentieth Century*, 2009, č. 1, s. 37-54
- SOBĚHART, Radek**, „*Primat der Innenpolitik*“. *Ursachen des Ersten Weltkrieges im Werk von Eckart Kehr*, in: *Prague Papers on the History of International Relations* 12, 2008, s. 527-535
- SOBĚHART, Radek**, *Ein Verfall des vertragsrechtlichen Multilateralismus in den preußisch-russischen Beziehungen Mitte des 19. Jahrhunderts? Das Warschauer Treffen 1850*, in: *Deutsch-russische Beziehungen. Politische, wirtschaftliche und kulturelle Aspekte von der frühen Neuzeit bis zum 20. Jahrhundert. Beiträge der internationalen Konferenz in Prag vom 24.-25. November 2005*, hrsg. von František Stellner, unter Mitarbeiter von František Bahenský und Radek Soběhart, Prag 2007, s. 83-111
- SOBĚHART, Radek, STELLNER, František**, *Vergleich des Mäzenatentums Friedrich Wilhelms IV. und Wilhelms II. Das Herrschermäzenatentum in der Ära der Bürgergesellschaft des 19. Jahrhundert*, in: HLAVAČKA, Milan, POKORNÁ, Magdaléna, PAVLÍČEK, Tomáš W. a kol., *Collective and Individual Patronage and the Culture of Public Donation in Civil Society in the 19th and 20th Centuries in Central Europe*, Prague 2010, s. 44-61
- SOELL, Hartmut**, *Helmut Schmidt 1918-1969. Vernunft und Leidenschaft*, München 2003
- SOFER, Sasson**, *The Prominence of Historical Demarcations: Westphalia and the New World Order*, in: *Diplomacy and Statecraft* 20, 2009, No. 1, s. 1-19
- SÖLLNER, Alfons**, *Normative Verwestlichung. Der Einfluß der Remigranten auf die politische Kultur der frühen Bundesrepublik*, in: *Westbindungen. Amerika in der Bundesrepublik*, hrsg. von Heinz Bude und Bernd Greiner, Hamburg 1999, s. 72-92
- SOUTU, Georges-Henri**, *Die französische Schule der Geschichte internationaler Beziehungen*, in: *Internationale Geschichte. Themen-Ergebnisse-Aussichten*, hrsg. von Wilfried Loth und Jürgen Osterhammel, München 2000, s. 31-44
- SPEICHER, Peter C.**, *The Berlin Origins of Brandt's Ostpolitik 1957-1966*, Cambridge 2000

- SPENCER, Robert**, *Einleitung*, in: *Bedrohung durch die Sowjetunion? Westliche Analysen der politischen Absichten Moskaus im Zeitvergleich der 50er und 80er Jahre*, hrsg. von Carl-Christoph Schweitzer, Baden-Baden 1989, s. 19-72
- STAACK, Michael**, *Großmacht oder Handelsstaat? Deutschlands aussenpolitische Grundorientierungen in einem neuen internationalen System*, in: *Aus Politik und Zeitgeschichte* 48, B 12, 1998, s. 14-24
- STEHLE, Hansjakob**, *Adenauer, Polen und die Deutsche Frage*, in: *Adenauer und die Deutsche Frage. Zwölf Beiträgen*, hrsg. von Josef Foschepoth, Göttingen 1988, s. 80-98
- STEHLE, Hansjakob**, *Der Briefwechsel der Kardinäle Wiszyński und Döpfner im deutsch-polnischen Dialog von 1970-1971*, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 31, 1983, H. 4, s. 536-553
- STEHLE, Hansjakob**, *Geheimdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten*, Zürich 1993
- STEHLE, Hansjakob**, *Nachbarn Polen*, Frankfurt am Main 1968
- STEHLE, Hansjakob**, *Zufälle auf dem Weg zur neuen Ostpolitik. Aufzeichnungen über ein geheimes Treffen Egon Bahrs mit einem polnischen Diplomaten 1968*, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 43, 1995, Heft 1, s. 159-171
- STEINERT, Johannes-Dieter**, *Die grose Flucht und die Jahre danach. Flüchtlinge und Vertriebene in den vier Besatzungszonen*, in: *Ende des Dritten Reiches – Ende des Zweiten Weltkriegs. Eine perspektivische Rückschau*, hrsg. von Hans-Erich Volkmann, München 1995, s. 557-579
- STELKENS, Jochen**, *Machtwechsel in Ost-Berlin. Der Sturz Walter Ulbrichts 1971*, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 45, 1997, Heft 4, s. 503-533
- STELLNER, František, SOBĚHART, Radek**, *Politické aspekty vývoje výmarské republiky za Velké hospodářské krize (Brüningova éra)*, in: *Dvacáté století, 2005. Ročenka Semináře nejnovějších dějin Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze* 2005, s. 145-196
- STELLNER, František, SOBĚHART, Radek**, *Institucionální kolaps výmarské republiky v roce 1930*, in: *Totalitarismus 3. Totalita, autorita a moc v proměnách času a prostoru*, ed. Ivo T. Budil a Tereza Zíková, Plzeň 2007, s. 73-79
- STICKLER, Matthias**, *Der Aufstieg des "Fünften Standes". Die deutschen Vertriebenen in der Bonner Republik*, in: *Die kupierte Alternative. Konservatismus in Deutschland nach 1945*, hrsg. von Frank-Lothar Kroll, Berlin 2005, s. 83-98
- STICKLER, Matthias**, *„Nationale Avantgarde“ oder „Pressure Group“? Die Vertriebenenverbände in der frühen Bundesrepublik (1949-1972)*, in: *Integration und Erbe. Zum politischen, gesellschaftlichen und kulturellen Beitrag der Vertriebenen in Deutschland und Bayern*, hrsg. von Johannes Schellakowsky, Ulrich Schmilewski, Würzburg 2005, s. 15-45
- STICKLER, Matthias**, *"Der Demontage wehren". Die Vertriebenenverbände in der frühen Bundesrepublik im Spannungsfeld von nationalem Anspruch und politischer Marginalisierung*, in: *Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau* 47/48, 2006/2007, s. 309-338
- STICKLER, Matthias**, *Forschungen zur Geschichte der Vertriebenenverbände. Hinweise auf ein wenig beachtetes Arbeitsfeld der jüngeren Zeitgeschichte*, in: *Historisches Jahrbuch* 128, 2008, s. 469-493
- STICKLER, Matthias**, *Gegenspieler der Aussöhnung? Die Haltung der Vertriebenenverbände zur deutsch-polnischen Verständigung 1949 bis 1969*, in: *Versöhnung und Politik. Polnisch-deutsche Versöhnungsinitiativen der 1960er-Jahre und die Entspannungspolitik*, hrsg. von Friedhelm Boll, Wiesław Wysocki, Klaus Ziemer, Bonn 2009, s. 224-244

- STICKLER, Matthias**, *Vom Massenverband zur Randgruppe? Aufstieg und Niedergang der Vertriebenenverbände in der Bonner Republik (1949-1990)*, in: Rocznik Centrum Studiów Niemieckich i Europejskich im. Willy Brandta Uniwersytetu Wrocławskiego 3, 2005, s. 109-131
- STICKLER, Matthias**, „... bis an die Memel“? *Die Haltung der deutschen Vertriebenenverbände zur deutsch-polnischen Grenze*, in: Granica. Die deutsch-polnische Grenze vom 19. bis 21. Jahrhundert, hrsg. von Karoline Gil, München 2010, s. 105-134
- STICKLER, Matthias**, „Ostdeutsch heißt Gesamtdeutsch“. *Organisation, Selbstverständnis und heimatpolitische Zielsetzung der deutschen Vertriebenenverbände 1949-1972*, Düsseldorf 2004
- STICKLER, Matthias**, *Vertriebene als "Faschisten", "Revanchisten", "Kalte Krieger" - Ideologiekritische Anmerkungen zur Herkunft eines Vorurteils*, in: Zum Ideologieproblem in der Geschichte. Herbert Hömig zum 65. Geburtstag, hrsg. von Erik Giesecking, Irene Gückel, Hermann-Josef Scheidgen, Anselm Tiggemann, Erlangen 2006, s. 177-201
- STROTHMANN, Dietrich**, „Schlesien bleibt unser“. *Vetriebenenpolitik und das Rad der Geschichte*, in: Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. Ursachen, Ereignisse, Folgen, hrsg. von Wolfgang Benz, Frankfurt am Main 1988, s. 209-218
- SURI, Jeremi**, „Ostpolitik“ as Domestic Containment: *The Cultural Contradictions of the Cold War and the West German State Response*, in: Changing the World, Changing Oneself. Political Protest and Collective Identities in West Germany and the U.S. in the 1960s and 1970s, ed. by Belinda Davis, Wilfried Mausbauch, Martin Klimke and Carla MacDougall, New York, Oxford 2010, s. 133-152
- SVÁTEK, František**, *Pokus o bilanci průběhu a výsledků „sporů historiků: v České republice na přelomu tisíciletí*, in: Soudobé dějiny 8, 2001, č. 1, s. 78-94
- SVÁTEK, František**, *Vztahy České republiky a Německa po roce 1945*, in: Malé země, velcí sousedé, usp. Václav Had a Václav Kotyk, Praha 1998, s. 39-56
- ŚWIDER, Malgorzata**, *Zur Rolle der Deutschen in der polnischen Nachkriegsgeschichte*, in: Zum Ideologieproblem in der Geschichte, hrsg. von Erik Giesecking, Irene Gückel, Hermann-Josef Scheidgen und Anselm Tiggemann, Erlangen 2006, s. 163-176
- SZATKOWSKI, Tim**, *Karl Carstens. Eine politische Biographie*, Köln, Weimar, Bonn 2007
- ŠTAIF, Jiří**, *Sociální a kulturní dějiny. Několik poznámek k postmoderní diskusi*, in: Kultura jako téma a problém dějepisců, ed. Tomáš Borovský, Jiří Hanuš a Milan Řepa, Brno 2006, s. 35-47
- SZÖLLOSI-JANZE, Margit**, *Wissensgesellschaft in Deutschland. Überlegungen zur Neubestimmung der deutschen Zeitgeschichte über Verwissenschaftlichungsprozesse*, in: Geschichte und Gesellschaft 30, 2004, H. 2, s. 277-313
- ŠAUER, Jaroslav**, *Československo-německé vztahy v letech studené války*, in: Česká republika a okolní svět. Sborník věnovaný k 75. narozeninám prof. Dr. Alexandra Orta, DrSc., Praha 2002, s. 63-88
- TESSMER, Carsten**, „Thinking the Unthinkable“ to „Make the Impossible Possible“: *Ostpolitik, Intra-Germany Policy, and the Moscow Treaty*, in: American Détente and German Ostpolitik, 1969-1972, ed. by David C. Geyer and Bernd Schaefer, Washington 2004, s. 53-66
- THAMER, Hans-Ulrich**, *Politische Geschichte, Geschichte der internationalen Beziehungen*, in: Das Fischer Lexikon. Geschichte, hrsg. von Richard van Dülmen, Frankfurt am Main 2003, s. 38-55
- THIEMEYER, Guido**, *Journalist als Politiker. Die Polen-Berichterstattung von Hansjakob Stehle und die Anfänge der "Neuen Ostpolitik" der Bundesrepublik*

- Deutschland*, in: Kultur, Politik und Öffentlichkeit. Festschrift für Jens Flemming, hrsg. von Dagmar Bussiek und Simona Göbel, Kassel 2009, s. 482-496
- TOMALA, Mieczysław**, *Die deutsch-polnischen Beziehungen seit Abschluß des Warschauer Vertrages*, in: Deutschland zwischen Krieg und Frieden. Beiträge zur Politik und Kultur im 20. Jahrhundert, hrsg. von Karl Dietrich Bracher, Manfred Funke, Hans-Peter Schwarz, Bonn 1990, s. 146-159
- TOMALA, Mieczysław**, *Deutschland – von Polen gesehen. Zu den deutsch-polnischen Beziehungen 1945-1990*, Marburg 2000
- TOMALA, Mieczysław**, *Droga do Układu PRL-RFN z 7 grudnia 1970 r.*, in: Polska. Niemcy. Przyszłość, ed. by Barbara Mikulska-Góralaska, Witold M. Góralski, Warszawa 1996, s. 23-46
- TŘEŠTÍK, Dušan**, *Češi a dějiny v postmoderním očistci*, Praha 2005
- TŘEŠTÍK, Dušan**, *Dějiny ve věku nejistot*, in: Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka, usp. Jan Klápště, Eva Plešková, Josef Žemlička, Praha 2003, s. 23-46
- TŘEŠTÍK, Dušan**, *České dějiny a čeští historikové po 17. listopadu*, in: Český časopis historický 88, 1990, č. 1-2, s. 106-118
- TŘEŠTÍK, Dušan**, *Konec paradigmatu? Poznámky k postmoderní situaci nejen v dějepisectví*, in: týž, Myslet dějiny, Praha, Litomyšl 1999, s. 58-67
- TŮMA, Oldřich**, *The Difficult Path to the Etablissement of Diplomatic Relations between Czechoslovakia and the Federal Republic of Germany*, in: Ostpolitik, 1969-1974. European and Global Responses, ed. by Carole Fink and Bernd Schaefer, Cambridge 2009, s. 58-79
- VESELÝ, Zdeněk**, *Dějiny mezinárodních vztahů*, Plzeň 2007
- VESELÝ, Zdeněk**, *Diplomacie ve výzkumu mezinárodních vztahů*, in: VESELÝ, Zdeněk a kol., Diplomacie v měnícím se světě, Praha 2009, s. 9-75
- VESELÝ, Zdeněk**, *Willy Brandt. Politik evropského uvolnění*, Praha 1999
- VOGTMEIER, Andreas**, *Egon Bahr und die deutsche Frage. Zur Entwicklung der sozialdemokratischen Ost- und Deutschlandpolitik vom Kriegsende bis zur Vereinigung*, Bonn 1996
- VOIGT, Klaus**, *Europäische Föderation und neuer Völkerbund. Die Diskussion im deutschen Exil zur Gestaltung der internationalen Beziehungen nach dem Krieg*, in: Deutschland nach Hitler. Zukunftspläne im Exil und aus der Besatzungszeit 1939-1949, hrsg. von Thomas Koebner, Gert Sautermeister, Sigfrid Schneider, Opladen 1987, s. 104-122
- VOIGT, Stefan**, *Institucionální ekonomie*, Praha 2008
- VONDROVÁ, Jitka**, *Pražské jaro 1968*, in: **LONDÁK, Miroslav, SIKORA, Stanislav a kol., Rok 1968 a jeho místo v našich dejinách, Bratislava 2009, s. 62-81**
- VORHOLT, Udo**, *Die Sowjetunion im Urteil des sozialdemokratischen Exils 1933 bis 1945. Eine Studie des Exilparteivorstandes der SPD, des Internationalen Sozialistischen Kampfbundes, der Sozialistischen Arbeiterpartei und der Gruppe Neue Beginnen*, Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris 1991
- VYKOUKAL, Jiří, LITERA, Bohuslav, TEJCHMANN, Miroslav**, *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*, Praha 2000
- WALLACE, William**, *Between two worlds. Think-tanks and foreign policy*, in: The Worlds of International Relations. Academics, Practitioners and the Trade in Ideas, ed. by Christopher Hill and Pamela Beshoff, London, New York 1994, s. 139-163
- WALLERSTEIN, Immanuel et al.**, *Kam směřují sociální vědy? Zpráva Gulbenkianovy komise o restrukturalizaci sociálních věd*, Praha 1998
- WEGS, Robert J, LADRECH, Robert**, *Evropa po roce 1945*, Praha 2002

- WEHLER, Hans-Ulrich**, *Bundesrepublik und DDR 1949-1990. (Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Bd. V.)*, München 2008
- WEHLER, Hans-Ulrich**, „Ich hab knüppeln gelernt“, in: Die Weltwoche 38, 2008, 17. 9. 2008, on-line (2011-01-04). Dostupny z WWW: <http://www.weltwoche.ch/ausgaben/2008-38/artikel-2008-38-ich-hab-knueppeln-gelernt.html>
- WEHLER, Hans-Ulrich**, *Vom Beginn des Ersten Weltkriegs bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914-1949. (Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Bd. IV)*, München 2003
- WEHLER, Hans-Ulrich**, *Radikaldemokratische Geschichtswissenschaft: Eckart Kehr*, in: týž, *Krisenherde des Kaiserreichs 1871-1918. Studien zur deutschen Sozial- und Verfassungsgeschichte*, Göttingen 1970, s. 259-279
- WEHLER, Hans-Ulrich**, *Die Last des Erfolgs. Die Vorteile des „Wirtschaftswunders“ und die Bürde der Sozialen Ungleichheit – eine historische Kosten-Nutzen-Analyse nach 60 Jahren Bundesrepublik*, in: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 60, 2009, H. 9, s. 478-489
- WEHLER, Hans-Ulrich**, *Transnationale Geschichte – der neue Königsweg historischer Forschung?*, in: *Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien*, hrsg. von Gunilla Budde, Sebastian Conrad und Oliver Janz, Göttingen 2006, s. 161-174
- WEHLER, Hans-Ulrich**, *Politik in der Geschichte. Essays*, München 1998
- WEHLER, Hans-Ulrich**, *Moderne Politikgeschichte oder „Grosse Politik der Kabinette“?*, in: *Geschichte und Gesellschaft* 1, 1973, s. 344-369
- WEHLER, Hans-Ulrich**, „Moderne“ Politikgeschichte? Oder: Willkommen im Kreis der Neorankeaner vor 1914, in: *Geschichte und Gesellschaft* 22, 1996, s. 257-266
- WEHLER, Hans-Ulrich**, *Sozialgeschichte und Gesellschaftsgeschichte*, in: *Sozialgeschichte in Deutschland. Entwicklungen und Perspektiven im internationalen Zusammenhang*, hrsg. von Wolfgang Schieder und Volker Sellin, Bd. I. Die Sozialgeschichte innerhalb der Geschichtswissenschaft, Göttingen 1986, s. 33-52
- WEIN, Martin**, *Willy Brandt. Das Werden eines Staatsmannes*, Berlin 2003
- WENDT, Alexander**, *Social Theory of International Politics*, Cambridge 2006
- WENGST, Udo**, *Die bundesdeutschen Parteien und ihre Reaktionen auf den Einmarsch*, in: *Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968. Bd. 1. Beiträge*, hrsg. von Stefan Karner, Natalja Tomilina, Alexander Tschubarjan, Günter Bischof, Viktor Iščenko, Michail Prozumensčikov, Peter Ruggenthaler, Oldřich Tůma, Manfred Wilke, Köln, Weimar, Wien 2008, s. 559-569
- WEISBROD, Bernd**, *Dem wandelbaren Geist. Akademisches Ideal und wissenschaftliche Transformation in der Nachkriegszeit*, in: *Akademische Vergangenheitspolitik. Beiträge zur Wissenschaftskultur der Nachkriegszeit*, hrsg. von Bernd Weisbrod, Göttingen 2002, s. 11-35
- WEISS, Hermann**, *Die Organisationen der Vertriebenen und ihre Presse*, in: *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. Ursachen, Ereignisse, Folgen*, hrsg. von Wolfgang Benz, Frankfurt am Main 1988, s. 193-208
- WENTKER, Hermann**, *Außenpolitik in engen Grenzen*, München 2007
- WESTAD, Odd Arne**, *The Global Cold War*, Cambridge 2007
- WESTAD, Odd Arne**, *The Cold War and the international history of the twentieth century*, in: *The Cambridge History of the Cold War. Vol. I: Origins*, ed. by Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad, Cambridge 2010, s. 1-19
- WETTIG, Gerhard**, *Die Irrtümer des Egon Bahr*, in: *Die Politische Meinung*, Nr. 333, 1997, s. 5-15
- WIESENER, Albrecht**, *Zeitgeschichte als Streitgeschichte. Historische Kontroversen und politische Kultur nach 1945*, in: *Postdamer Bulletin für Zeithistorische Studien* 2002, H. 26/27, s. 73-80

- WILKENS, Andreas**, *Relance et réalités. Willy Brandt, la politique européenne et les institutions européennes*, in: Le couple France-Allemagne et les Institutions européennes, hrsg. von Marie-Thérèse Bitsch, Bruxelles 2001, s. 377-418
- WILKENS, Andreas**, Vortrag: *Willy Brandt und die Idee der vereinigten Europa*, in: Internationales wissenschaftliches Symposium in Wolgograd, Russlad, zum Thema: Willy Brandt und das neue Europa, Wolgograd, 15.-16. November 2010
- WILKENS, Andreas**, *Vorwort*, in: Wir sind auf dem richtigen Weg. Willy Brandt und die europäische Einigung, hrsg. von Andreas Wilkens, Bonn 2010, s. 9-12
- WILKENS, Andreas**, *Willy Brandt und europäische Einigung*, in: Die Bundesrepublik Deutschland und die europäische Einigung, 1949-2000. Politische Akteure, gesellschaftliche Kräfte und internationale Beziehungen, hrsg. von Mareike König und Matthias Schulz, Stuttgart 2004, s. 167-184
- WINKLER, Heinrich August**, *Die deutsche Frage ist gelöst, die europäische Frage ist offen*, in: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 60, 2009, H. 3, s. 490-494
- WINKLER, Heinrich August**, *Kurt Schumacher und die nationale Frage*, in: Kurt Schumacher und seine Politik, hrsg. von Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, Berlin 1996, s. 41-52
- WINTZER, Joachim**, *Einleitung*, in: Der Auswärtige Ausschuss des Deutschen Bundestages. Sitzungsprotokolle 1972-1976. Erster Halbband: Januar 1973 bis November 1974, bearb. von Wolfgang Hölscher und Joachim Wintzer, Düsseldorf 2010, XI-XC
- WIRSCHING, Andreas**, *Internationale Beziehungen*, in: Kompass der Geschichtswissenschaft. Ein Handbuch, hrsg. von Joachim Eibach und Günter Lottes, Göttingen 2002, s. 112-125
- WIRSCHING, Andreas**, *Hans-Dietrich Genscher. Liberale Außenpolitik zwischen Kontinuität und Wandel*, in: Jahrbuch zur Liberalismus-Forschung 22, 2010, s. 67-77
- WIRSCHING, Andreas**, *„Hauptfeind Sozialdemokratie“ oder „Antifaschistische Aktion“? Die Politik von KPD und Komintern in der Endphase der Weimarer Republik*, in: Weimar im Widerstreit. Deutungen der ersten deutschen Republik im geteilten Deutschland. Hrsg. von Heinrich August Winkler, München 2002, s. 105-130
- WISCHERMANN, Clemens**, *Vom Gedächtnis und den Institutionen. Ein Plädoyer für die Einheit von Kultur und Wirtschaft*, in: Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Gegenstand und Methode, hrsg. von Eckhart Schremmer, Stuttgart 1998, s. 21-33
- WITTE, Barthold C**, *Deutsche Kulturpolitik im Ausland. Ziele-Chancen-Grenzen*, in: Deutschland zwischen Krieg und Frieden. Beiträge zur Politik und Kultur im 20. Jahrhundert, hrsg. von Karl Dietrich Bracher, Manfred Funke, Hans-Peter Schwarz, Bonn 1990, s. 371-383
- WITTNER, Lawrence S.**, *About the Peace Movements and Their Relations. A Comparison of their Development and Impact in East and West*, in: Archiv für Sozialgeschichte 45, 2005, s. 373-406
- WOLFRUM, Edgar**, *Die Bundesrepublik Deutschland – trotz allem geglückt?*, in: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 60, 2009, H. 9, s. 468-477
- WOLFRUM, Edgar**, *Zdařilá demokracie. Dějiny Spolkové republiky Německo od jejích počátků až po dnešek*, Praha 2006
- WOLFRUM, Edgar**, *Der Kult um den verlorenen Nationalstaat in der Bundesrepublik Deutschland bis Mitte der 60er Jahre*, in: Historische Anthropologie 5, 1997, s. 83-114
- WOLFRUM, Edgar**, *Das westdeutsche „Geschichtsbild“ entsteht. Auseinandersetzung mit dem Nationalsozialismus und neues bundesrepublikanisches Staatsbewusstsein*, in: Demokratisierung und gesellschaftlicher Aufbruch. Die sechziger Jahre als Wendezeit der Bundesrepublik, hrsg. von Matthias Frese, Julia Paulus und Karl Teppe, Paderborn, München, Wien 2003, s. 227-246

- WOLFRUM, Edgar**, *Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung 1948-1990*, Darmstadt 1999
- WOLFRUM, Edgar**, *Die Mauer. Geschichte einer Teilung*, München 2009
- WOLFRUM, Edgar**, *Quellen, Fakten, Urteile. Über die „Werkstatt“ der Historikerinnen und Historiker*, in: *Praxis Geschichte* 20, 2007, H. 3, s. 4-9
- ZEILER, Thomas W.**, *Just Do It! Globalisation for Diplomatic Historians*, in: *Diplomatic History* 25, 2001, No 4, s. 529-552
- ZÍDEK, Petr**, *Od ÚMPE k ÚMV. Proměny komunistického „think-tanku“*, in: **DRULÁK, Petr, KRATOCHVÍL, Petr**, 50 let českého výzkumu mezinárodních vztahů: od ÚMPE k ÚMV, Praha 2007, s. 117-146
- ZIEBURA, Gilbert**, *Die Rolle der Sozialwissenschaften in der westdeutschen Historiographie der internationalen Beziehungen*, in: *Geschichte und Gesellschaft* 16, 1990, s. 79-103
- ZIEGLER, Walter**, *Neugablonz. Eine neue Heimat für die Vertriebenen*, in: *Schauplätze der Geschichte in Bayern*, hrsg. von Alois Schmid und Katharina Weigand, München 2003, s. 405-425
- ZIEMANN, Benjamin**, *Zwischen sozialer Bewegung und Dienenleitung am Individuum. Katholiken und katholische Kirche im therapeutischen Jahrzehnt*, in: *Archiv für Sozialgeschichte* 44, 2004, s. 357-394
- ZIMMERMANN, Volker**, *Wechselnde Bündnisse. Die DDR und ihre Beziehungen zur Tschechoslowakei und zu Polen in den 1950er und 1960er Jahren*, in: *Die Tschechoslowakei und die beiden deutschen Staaten*, hrsg. von Christoph Buchheim, Edita Ivaničková, Kristina Kaiserová, Volker Zimmermann, Essen 2010, s. 87-102
- ZIMMERMANN, Volker**, *Eine sozialistische Freundschaft im Wandel. Die Beziehungen zwischen der SBZ/DDR und der Tschechoslowakei (1945-1969)*, Essen 2010
- ŽARYN, Jan**, *Die „konzessionierten Katholiken“ und die Aufnahme der Versöhnungsbotschaft der Bischöfe in Polen*, in: *Polnisch-deutsche Versöhnungsinitiativen der 1960er-Jahre und die Entspannungspolitik*, hrsg. von Friedhelm Boll, Wiesław Wysocki, Klaus Ziemer, Bonn 2009, s. 173-195
- ŽUREK, Robert**, *Bolesław Kominek – Autor der Versöhnungsbotschaft der polnischen Bischöfe*, in: *Polnisch-deutsche Versöhnungsinitiativen der 1960er-Jahre und die Entspannungspolitik*, hrsg. von Friedhelm Boll, Wiesław Wysocki, Klaus Ziemer, Bonn 2009, s. 52-66
- ŽUREK, Robert**, *Der Briefwechsel der katholischen Bischöfe von 1965*, in: *Polnisch-deutsche Versöhnungsinitiativen der 1960er-Jahre und die Entspannungspolitik*, hrsg. von Friedhelm Boll, Wiesław Wysocki, Klaus Ziemer, Bonn 2009, s. 67-76